

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΟΙ ΑΛΒΑΝΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΓΕΝΙΑΣ ΣΤΗ
ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ:

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΗ
ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΟΥΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ.

ΕΛΕΝΗ Ι. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

- 1.Σπυριδάκης Μάνος, Καθηγητής Τμήματος Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Επιβλέπων.**
- 2. Τσακίρη Δέσποινα, Καθηγήτρια Τμήματος Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Μέλος.**
- 3.Φερόνας Ανδρέας, Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Μέλος.**

ΚΟΡΙΝΘΟΣ, ΙΟΥΛΙΟΣ 2020

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής της Σχολής Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου δεν υποδηλώνει αποδοχή των απόψεων της συγγραφέως (σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 201, παρ. 2 του Ν. 5343/1932).

Περιεχόμενα

A ΜΕΡΟΣ.....	14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	14
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	14
1. Η σημασία της μελέτης των μεταναστών δεύτερης γενιάς.....	14
α. Ο όρος δεύτερη γενιά ως ταξινομητική κατηγορία.....	20
β. Ερευνητικός Σκοπός της Μελέτης.....	22
Η Κοινωνική Αναπαραγωγή των Μεταναστών Δεύτερης Γενιάς.....	22
2. Βιβλιογραφική Ανασκόπηση.....	30
3. Διάρθρωση της Έρευνας.....	40
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	44
ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	44
1.Εισαγωγή.....	44
2. Η Ταυτότητα ως Αναλυτική Κατηγορία.....	47
α. Ατομικές Ταυτότητες.....	49
β. Συλλογικότητες και Κατηγοριοποιήσεις	53
γ. Διαχείριση Εντυπώσεων.....	55
δ. Θεσμοί.....	58
3.Το Κεφάλαιο ως Αναλυτική Κατηγορία.....	62
α. Οικονομικό Κεφάλαιο	63
β. Κοινωνικό Κεφάλαιο.....	64
γ. Πολιτισμικό Κεφάλαιο	66
4.Habitus	70
5.Συμπεράσματα.....	76
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.....	79
Η ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ.....	79
1.Γενικό Επιστημολογικό Πλαίσιο. Κεντρική Ερευνητική Υπόθεση. Επιμέρους Ερωτήματα.....	79

2. Η Επιλογή της Ποιοτικής Έρευνας.....	82
3. Η Μεθοδολογία.....	85
α. Συμμετοχική Παρατήρηση.....	86
β. Οι συνεντεύξεις.....	91
1. Το πλήθος, ο χώρος και ο χρόνος των συνεντεύξεων.....	95
2. Η διαδικασία των συνεντεύξεων.....	98
4. Ανάλυση και Επεξεργασία Δεδομένων.....	101
5. Προβλήματα και Προβληματισμοί κατά τη διεξαγωγή της έρευνας.....	104
6. Συμπεράσματα.....	107
B ΜΕΡΟΣ.....	109
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.....	109
ΔΕΥΤΕΡΗ ΓΕΝΙΑ ΑΛΒΑΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ.....	109
1. Εισαγωγή.....	109
2. Η διγλωσσία στη δεύτερη γενιά Αλβανών μεταναστών: μια κοινωνιογλωσσολογική προσέγγιση.....	110
3. Γλωσσική επιλογή μεταξύ μητρικής και πλειοψηφικής γλώσσας στους μετανάστες δεύτερης γενιάς.....	115
4. Γλωσσική διατήρηση και μετατόπιση στους Αλβανούς μετανάστες δεύτερης γενιάς.....	118
5. Γλωσσικό κεφάλαιο - Συμβολική και πρακτική χρήση της γλώσσας.....	126
6. Ταυτότητα και γλώσσα.....	130
7. Συμπεράσματα.....	135
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.....	137
ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΗ ΓΕΝΙΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΑΛΒΑΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ. ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ.....	137
1. Εισαγωγή.....	137
2. Θρησκεία και αλβανικός εθνικισμός: Μια ιδιότυπη σχέση.....	139
3. Μετανάστευση και θρησκευτική ταυτότητα.....	142
4. Στρατηγικές ένταξης της πρώτης γενιάς: όνομα, πίστη, εναλλαγή ταυτότητας ..	149

5. Η θρησκευτική ταυτότητα της δεύτερης γενιάς Αλβανών μεταναστών.	157
7. Συμπεράσματα	166
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	168
ΟΙ ΝΕΟΙ ΕΜΦΥΛΟΙ ΡΟΛΟΙ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΓΕΝΙΑΣ	168
1.Εισαγωγή.....	168
2.Η πατριαρχική δομή της αλβανικής οικογένειας: μια σύντομη προσέγγιση	170
3. Η μετανάστευση ως έμφυλο βίωμα. Θεωρητικές Αποσαφηνίσεις.	173
4.Η πρώτη γενιά Αλβανών μεταναστών και ο επαναπροσδιορισμός των έμφυλων ταυτοτήτων.....	179
5.Δεύτερη γενιά μεταναστών, νέα έμφυλα πρότυπα;.....	192
α. Σχέσεις εξουσίας στην οικογένεια.	193
β. Γάμος.	199
γ.Εργασία.....	204
6.Συμπεράσματα.	211
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	213
ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ ΚΑΙ ΤΡΟΧΙΕΣ ΖΩΗΣ :Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΑΠΟ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.	213
1. Εισαγωγή	213
2. Μετάβαση, οριακά σημεία, ευαλωτότητα.	215
3.Αναπαραστάσεις Εργασίας/Ανεργίας.....	220
α. Ο Κόσμος της Εργασίας.....	220
β. Ο κόσμος της ανεργίας.....	226
4.Στρατηγικές κοινωνικής κινητικότητας και τροχιές ζωής.	233
α. Επιλογή επαγγέλματος και ανάληψη ρίσκου.	233
β. Στρατηγικές κινητικότητας σε περίοδο κρίσης.	237
γ. Η αξιολόγηση της ατομικότητας.	247
5.Συμπεράσματα.	250
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.	253

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΓΕΝΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ	253
1.Εισαγωγή.....	253
1.Ταυτότητα και εθνότητα: μια θεωρητική προσέγγιση.....	254
3.Αλβανική εθνική ταυτότητα: η σημασία της «αλβανικότητας».....	262
4.Η εθνική ταυτότητα των μεταναστών της πρώτης γενιάς.....	265
5.Το βίωμα του εθνοτικά «Άλλου».....	270
6.Η δεύτερη γενιά.....	280
α.Διαγενεακή μεταβίβαση εθνικής ταυτότητας.....	281
β.Εθνική Ταυτότητα.....	287
γ.Ιδιότητα του πολίτη.....	297
7.Συμπεράσματα.....	302
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	305
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	313

*Στη μνήμη της πολυαγαπημένης μου μητέρας,
Κατερίνας*

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα διατριβή δεν είναι μόνο αποτέλεσμα μιας πολύ μεγάλης προσωπικής προσπάθειας, αλλά και της συμπαράστασης και συμβολής ανθρώπων, που θα ήθελα να ευχαριστήσω προσωπικά για την επιστημονική, ηθική και ανθρώπινη υποστήριξή τους και να εκφράσω δημόσια την ευγνωμοσύνη μου στο πρόσωπό τους.

Καταρχάς, θα ήθελα να ευχαριστήσω με όλη μου την καρδιά τον επιβλέποντα μου κ. Μάνο Σπυριδάκη, καθηγητή του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Από την πρώτη κιόλας στιγμή μου έδειξε εμπιστοσύνη και με καθοδήγησε στις ερευνητικές μου αναζητήσεις. Με ειλικρινές ενδιαφέρον, αφιέρωσε πάρα πολλές ώρες από τον πολύτιμο χρόνο του από την αρχή έως το τέλος της διατριβής αυτής, δίνοντάς μου πάντα τη σωστή κατεύθυνση, βοηθώντας με να ξεπεράσω κάθε δυσκολία και ερευνητικό αδιέξοδο, που μου φαινόταν απροσπέλαστα. Η συνεχής ενθάρρυνσή του μου έδωσε κίνητρο όχι μόνο για την ολοκλήρωση της διατριβής μου, αλλά και για μία σειρά δημοσιεύσεων που στάθηκαν καταλυτικές για την επιστημονική μου κατάρτιση. Για όλους αυτούς τους λόγους, για τα περιθώρια ελευθερίας σκέψης που μου άφησε, την ψύχραιμη ματιά του, το αμείωτο ενδιαφέρον του, τις καίριες παρατηρήσεις του, τη διαρκή συμπαράστασή του, τον αξιόλογο χαρακτήρα του και πάνω απ' όλα την πολύτιμη ανθρώπινη σχέση που χτίσαμε αυτά τα χρόνια, αισθάνομαι πραγματικά πολύ τυχερή και απόλυτα ευγνώμων. Τον ευχαριστώ βαθύτατα για όλα, είναι για εμένα παράδειγμα επιστήμονα και ανθρώπου.

Ιδιαίτερος θα ήθελα να ευχαριστήσω και τα υπόλοιπα μέλη της Τριμελούς Επιτροπής μου, την κα Δέσποινα Τσακίρη, καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου για τις πολύ χρήσιμες και εύστοχες παρατηρήσεις της πάνω στην έρευνά μου και τον κ. Φερόνα Ανδρέα, αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου για τη σημαντική του συμβολή στη διαδικασία ολοκλήρωσης αυτής της διατριβής. Πολλές ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στον κ. Τσιμουρή Γιώργο, αναπληρωτή καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου για τα πολύτιμα σχόλιά του και το χρόνο που μου αφιέρωσε. Ευχαριστώ πολύ επίσης τον κ. Θεόδωρο Παπαθεοδώρου, καθηγητή του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου για την κατεύθυνση που μου έδωσε στα πρώτα μου βήματα και την κα Χριστίνα Καρακιουλάφη, επίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Κρήτης για την άφογη συνεργασία μας σε δημοσιεύσεις, που συνέβαλαν σημαντικά στην περάτωση της διατριβής μου. Ιδιαίτερη μνεία θα ήθελα

να απευθύνω στον Δρ Μιχάλη Χριστοδούλου, ΕΔΙΠ του Πανεπιστημίου Πατρών για την εμπιστοσύνη του να με συμπεριλάβει σε αξιόλογες δημοσιεύσεις του και συλλογικούς τόμους. Τον θεωρώ φίλο και η αφοσίωσή του στο ερευνητικό του αντικείμενο έχει αποτελέσει για εμένα παράδειγμα προς μίμηση.

Ευχαριστώ επίσης τη Δευτεροβάθμια Διεύθυνση Δυτικής Αττικής για την αμεσότητα και διευκόλυνση που μου παρείχαν στη διεξαγωγή της έρευνάς. Πάνω απ' όλα όμως ευχαριστώ βαθύτατα τις μαθήτριες και τους μαθητές, αλλά και τις οικογένειές τους, όλους όσοι έλαβαν μέρος σε αυτή την έρευνα, έδειξαν αμέσως απόλυτη εμπιστοσύνη στο πρόσωπό μου αφιερώνοντας πολλές ώρες από τον χρόνο τους, απαντώντας με ειλικρίνεια και ενδιαφέρον στις ερωτήσεις μου. Χωρίς την ανταπόκρισή τους, τίποτα δεν θα ήταν εφικτό.

Κλείνοντας, θα ήθελα πάνω απ' όλα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, τον αγαπημένο μου σύζυγό Σπύρο που με υπομένει και με στηρίζει όλα αυτά τα χρόνια και τα δύο λατρεμένα μας παιδιά Αμαλία και Γιάννη, που γεννήθηκαν κατά τη διάρκεια της εκπόνησης αυτής της διατριβής, ό,τι πιο πολύτιμο στη ζωή μου. Τους ευχαριστώ ολόψυχα και τους ζητώ συγνώμη για τις ώρες που έκλεψα από την οικογενειακή μας ζωή διαβάζοντας, ερευνώντας και γράφοντας. Ευχαριστώ την αδερφή μου Νάντια, το *alter ego* και μεγαλύτερο συνοδοιπόρο της ζωής μου, που με παρακίνησε με ενθουσιασμό για να αρχίσω αυτό το ταξίδι, της είμαι απόλυτα ευγνώμων, σε αυτήν και την οικογένεια της το σύζυγό της Μάξιμο και τις αγαπημένες μου ανιψιές Κατερίνα, Ιωάννα και Γκρατσιέλλα για το κουράγιο και την αγάπη τους. Τον πατέρα μου Γιάννη Γιαννακόπουλο, το μεγάλο μου στήριγμα, τον ακούραστο στυλοβάτη όλων μας, που μας έχει διδάξει κυρίως με το παράδειγμά του να μην το βάζουμε ποτέ κάτω μπροστά σε οποιαδήποτε αντιξοότητα. Τον λατρεύω και τον ευχαριστώ για όλα. Τέλος, ευχαριστώ την αείμνηστη μητέρα μου. Κατά τη διάρκεια εκπόνησης αυτής της διατριβής βίωσα το τραγικότερο γεγονός της ζωής μου, την απώλεια της. Η μητέρα μου αποτελούσε και αποτελεί τον πιο φωτεινό φάρο της ζωής μου. Μου έδινε και συνεχίζει να μου δίνει κουράγιο και δύναμη για να συνεχίζω όπως αυτή, να κοιτάζω μπροστά με θάρρος και αποφασιστικότητα. Η σκέψη της είναι αυτή που με καθοδηγεί και ελπίζω ότι μπορεί να είναι περήφανη για όσα κατάφερα μέχρι τώρα. Στη μνήμη της αφιερώνω αυτήν την προσπάθεια.

Βύρωνας 05/07/2020

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Λέξεις - Κλειδιά: μετανάστες δεύτερης γενιάς, κοινωνική αναπαραγωγή, πολιτισμικό κεφάλαιο, habitus, δομή, εμπρόθετη δράση.

Η παρούσα διατριβή εστιάζει στην εμπειρία των μεταναστών δεύτερης γενιάς από την Αλβανία και ειδικότερα στον ενεργητικό τρόπο με τον οποίο διαπραγματεύονται τους υλικούς και μη υλικούς όρους της κοινωνικής τους αναπαραγωγής, κατά την περίοδο της ελληνικής δημοσιονομικής κρίσης.

Σε αυτήν την κατεύθυνση, στο ερευνητικό επίκεντρο τέθηκαν τα ίδια τα υποκείμενα και η εμπρόθετη δράση τους, ο τρόπος με τον οποίο επιχειρούν να ελέγξουν τις δομικές διακινδυνεύσεις και να αντιδράσουν απέναντι στην απειλή μιας αυξανόμενης τρωτότητας. Έχοντας επίγνωση των δομικών περιορισμών που σε μεγάλο βαθμό τους επικαθορίζουν, οι πληροφορητές της παρούσας έρευνας δεν παθητικοποιούνται αλλά προτάσσουν τη δυνατότητα επιλογής της διαδρομής του βίου τους και σε αυτή την κατεύθυνση προβαίνουν σε συστηματική δράση, ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα που η δράση αυτή μπορεί να συνεπιφέρει.

Αντλώντας κυρίως από το έργο του Bourdieu, η διατριβή υποστηρίζει ότι η δομή δεν προσδιορίζει απόλυτα τα υποκείμενα, καθώς αυτά επιλέγουν τις στρατηγικές τους, διαθέτοντας μία σχετική πάντα αυτονομία. Τη σχέση αυτή δομής και δράσης, υπηρετεί το habitus ως μία γεφυροποιός δύναμη και συγκεκριμένα ένα μετασχηματισμένο, cleft habitus, ως αποτέλεσμα της σύγκλισης του οικογενειακού φορτίου και του ηγεμονικού αξιακού κώδικα, που ενστερνίζονται στα πλαίσια της σχολικής ζωής.

Βάσει μιας εμπειριστατωμένης ποιοτικής έρευνας πεδίου, υποστηρίζω ότι οι νεαροί μετανάστες δεύτερης γενιάς δεν απορρίπτουν αλλά επιστρατεύουν και αξιοποιούν την πολύτιμη τεχνογνωσία ζωής της πρώτης γενιάς, κατασκευάζοντας σταδιακά και προσεκτικά μία νέα ταυτότητα και μετασχηματίζοντας το κοινωνικό και πολιτισμικό τους κεφάλαιο. Η νέα ταυτότητα και κεφάλαιο που συγκροτούν, διαμεσολαβεί την εμπρόθετη δράση τους απέναντι στις δομικές διακινδυνεύσεις, δράση που τελικά μετουσιώνεται σε μία στροφή προς την ατομικότητα (και όχι τον ατομικισμό), σε μία επένδυση στον Εαυτό ως δίοδο υπέρβασης των δομικών εμποδίων.

Στην παραπάνω κατεύθυνση, προκρίθηκε η μελέτη της ταυτότητας και του κεφαλαίου βάσει πέντε ποιοτικών παραμέτρων που προέκυψαν από το πεδίο: η γλώσσα, η θρησκεία, οι έμφυλες αναπαραστάσεις, η εργασία, η εθνική συνείδηση, διερευνήθηκαν διεξοδικά αποκαλύπτοντας τον «Εαυτό» των υπό μελέτη υποκειμένων, ερμηνεύοντας τη δράση τους και κατ' επέκταση τις διαδικασίες αναπαραγωγής των συνθηκών της ύπαρξής των μεταναστών δεύτερης γενιάς από την Αλβανία.

ABSTRACT

Key words: second generation immigrants, social reproduction, habitus, cultural capital, structure, agency.

This dissertation focuses on the experience of the second generation Albanian immigrants in Greece, mainly investigating the material and non material conditions of their social reproduction.

At the very heart of the dissertation lies the relation of agency, structure and subjectivity. I therefore study the ways which the subjects use in order to control the already existing structural limitations as well as the threat of an increasing vulnerability due to the financial crisis. I argue that despite recognizing structural obstacles, the informants of this study insist on choosing and constructing their own paths and life trajectories regardless of the outcome.

Reflecting on Bourdieu's theory, I point out that structure does not determine subjects in an absolute way. On the contrary, it is subjects which maintain a certain degree of autonomy, forging their own individual strategies. This rather complicated procedure is mediated by habitus, a key conceptual tool which attempts to bridge classical dichotomies such as structure and agency. In this case, habitus seems dislocated, internally divided, resulting to a transformed, cleft habitus. This new habitus that the second generation possesses, incorporates past experience and immigrants' cultural capital alongside the hegemonic capital of the host society which is promoted at school.

Despite distancing from their immigrant self, second generation does not reject family capital, at least not as a whole. However, as it appears from qualitative research and analysis, the vast majority of the immigrant adolescents is building upon their parents' life experience, gradually constructing a new identity, which alongside their new emerging capital is mediating upward social mobility. Towards this end, they do not passively accept a predestined life. Nevertheless, they act placing trust upon their individuality, investing to their own Self as their only way to overcome structural restrictions.

Therefore, in order to shed light on identity and capital, I examine five analytical categories as they emerged from the field of research : language, religion, gender, labor and national identity are being scrutinized so as to reveal the construction of the Self, interpret action and explain the procedure of their social reproduction.

A ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η σημασία της μελέτης των μεταναστών δεύτερης γενιάς.

Στα πλαίσια της παγκόσμιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας, της συνεχούς μετακίνησης πληθυσμών, των σύγχρονων μεταναστευτικών πολιτικών, αλλά και των διαδικασιών ένταξης, ανακύπτουν διαρκώς νέες προκλήσεις και προβληματισμοί για τις χώρες υποδοχής και τις μετασχηματιζόμενες κοινωνίες τους. Στο σύγχρονο δυτικό κόσμο και τα καπιταλιστικά κράτη, η μετανάστευση αποτελεί φαινόμενο με σαφείς προεκτάσεις στην οικονομία, την πολιτική ζωή την κοινωνική οργάνωση, τον πολιτισμό αλλά και την κοινωνική γεωγραφία, εκτεινόμενη από τη χωρική διάταξη των πόλεων ως τη μεταβαλλόμενη φυσιογνωμία της υπαίθρου. Οι μεταναστευτικές ροές με τις σύνθετες επενέργειες τους, πυροδοτούν μια συνεχή διαδικασία επαναπροσδιορισμού θέσεων, ρόλων και κύρους. Η παρουσία μεταναστών στις χώρες υποδοχής, διευρύνει τους παράγοντες που συμμετέχουν στη διαμόρφωση και αναδιαμόρφωση της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής και διαφοροποιεί τα κοινωνικά υποκείμενα που έρχονται σε αντιπαράθεση για τον έλεγχο των διαδικασιών ανακατανομής των υλικών και των μη υλικών πόρων (Βεντούρα, 2011).

Στην Ελλάδα, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του ενενήντα, η αυξανόμενη ροή μεταναστών, παλιννοστούντων και προσφύγων, έθεσε και θέτει διαρκώς επιτακτικά και δισεπίλυτα ζητήματα μεταναστευτικής πολιτικής. Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, το ελληνικό κράτος εξελίχθηκε από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής, από ένα σχεδόν πληθυσμιακά και πολιτισμικά ομοιογενές «έθνος-κράτος» σε μια «πολυπολιτισμική κοινωνία» (Σταμέλος & Βασιλόπουλος, 2004), που οδήγησε σε ανακατατάξεις και μεταβολές και έθεσε υπό διαπραγμάτευση βασικούς όρους της κοινωνικής ζωής. Η δυναμική ωστόσο φύση του μεταναστευτικού φαινομένου δεν αφήνει περιθώριο ουσιοκρατικών προσεγγίσεων, αλλά επιβάλλει τη διαρκή αναμέτρηση με την ιστορική συνθήκη και τα κοινωνικά συγκείμενα. Ως εκ τούτου, ενώ για μεγάλο χρονικό διάστημα οι ροές μεταναστών προς την Ελλάδα είχαν σταθεροποιηθεί ποσοτικά και ποιοτικά- προερχόμενες κυρίως από τις πρώην

σοβιετικές δημοκρατίες, σήμερα ο κρίσιμος διάλογος εστιάζει στις συνεχόμενες ροές ανθρώπων προς την Ευρώπη διαμέσου των ελληνικών συνόρων. Ο τεράστιος αριθμός των εισερχόμενων, ο μη τυπικός χαρακτήρας της διέλευσης τους, αλλά και οι δραματικές συνθήκες εντός των οποίων λαμβάνει χώρα η νέα μετανάστευση, συνθέτουν αναμφίβολα το σκηνικό μιας οξείας προσφυγικής κρίσης.¹ Ως εκ τούτου, σε ερευνητικό επίπεδο, αναδύονται νέα πεδία μελέτης, όπως η τοπικότητα των παγκοσμίων δρώμενων και η έννοια της συνοριακότητας, ενώ επανατοποθετούνται τα ζητήματα της ρευστότητας των ορίων μεταξύ μεταναστών και προσφύγων, τα εσωτερικά και εξωτερικά όρια των εθνικών κοινωνιών, τα ενσώματα βιώματα των υποκειμένων της μετανάστευσης.

Παρά τις νέες συνθήκες που δημιουργούνται λόγω της δυναμικής φύσης της μετανάστευσης, και πέρα από την πολιτική διαχείριση που εφαρμόζεται κάθε φορά ανάλογα με το ιστορικό συγκείμενο, πάγιο και ουσιαστικό ζήτημα αποτελεί η παρουσία των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής, η στάση που διαμορφώνει ο γηγενής πληθυσμός αναφορικά με τη διαχείριση της πολιτισμικής ετερότητας. Στην παρούσα συνθήκη βιώνουμε μία έκφανση της μετανάστευσης με διαφορετικά ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά από τις ροές του παρελθόντος. Οι μακροπρόθεσμες επενέργειες των σημερινών μετακινήσεων θα αποτελέσουν σημείο διαλόγου για το μέλλον. Ωστόσο, οι μεταναστευτικές ροές του παρελθόντος στη χώρα μας είναι ορατές σήμερα και μπορούν να μας διδάξουν πολλά ως προς την επιλογή αποτελεσματικότερων κατευθύνσεων και την κατάρτιση επιτυχημένων σχεδιασμών.

Σε αυτό το πλαίσιο, η εστίαση της εργασίας μου αφορά, με την ευρύτερη έννοια, στις επενέργειες μιας παλαιότερης μεταναστευτικής ροής προς την Ελλάδα, της αλβανικής μετανάστευσης, που ξεκίνησε τη δεκαετία του ενενήντα και κορυφώθηκε στην αυγή της νέας χιλιετίας. Το ερευνητικό μου ενδιαφέρον εστιάζει στην παρουσία

¹ Ο όρος **πρόσφυγας**, σύμφωνα και με τον Μεταναστευτικό Κώδικα (Ν. 4251/2014) συμπεριλαμβάνει τα πρόσωπα, πολίτες τρίτης χώρας ή ανιθαγενείς, οι οποίοι συνεπεία γεγονότων και δικαιολογημένου φόβου διώξεως, βρίσκονται εκτός της χώρας της οποίας έχουν την υπηκοότητα. Κατά την είσοδό τους (παράνομη συνήθως) στη χώρα, τα άτομα αυτά, υποβάλλουν αίτημα για χορήγηση ασύλου, ήτοι αναγνώριση διεθνούς προστασίας στο πρόσωπό τους.

Ο όρος **μετανάστης** (πολιτικός, οικονομικός κ.λ.π.) εμπερικλείει άτομα τα οποία, για λόγους διαφορετικούς από αυτούς που αναφέρονται στον ορισμό του πρόσφυγα, εγκαταλείπουν οικειοθελώς τη χώρα τους με σκοπό να εγκατασταθούν αλλού, ενώ έχουν τη δυνατότητα να επιστρέψουν στη χώρα τους οποτεδήποτε θελήσουν, σε αντίθεση με τους πρόσφυγες, οι οποίοι δεν μπορούν να γυρίσουν στην πατρίδα τους αν δεν αλλάξει η επικρατούσα σε αυτή κατάσταση, ώστε να είναι ασφαλείς.

της αλβανικής οικογένειας στην ελληνική κοινωνία και ειδικότερα στο βίωμα και τη δύποκειμενική εμπειρία της δεύτερης γενιάς, δηλαδή των τέκνων των μεταναστών. Η μελέτη της διαλεκτικής σχέσης των παιδιών αυτών με την ελληνική κοινωνία μπορεί να είναι διαφωτιστική για ένα εύρος ζητημάτων, από τις κρατικές παροχές έως το ζήτημα της ταυτότητας τους και της εθνικής τους συνείδησης, εκβάλλοντας στη σημαντική πληροφορία του τρόπου, με τον οποίο διαπραγματεύονται την κοινωνική τους αναπαραγωγή.

Ένα σημαντικό μέρος των μεταναστευτικών σπουδών διεθνώς, ασχολείται με τη λεγόμενη δεύτερη (και τρίτη) γενιά μεταναστών και τη θέση της στις κοινωνίες υποδοχής. Γιατί όμως είναι τόσο σημαντική η μελέτη των απογόνων των μεταναστών; Η απάντηση είναι εύλογη τόσο σε επίπεδο οικονομίας όσο και σε επίπεδο κοινωνίας. Από άποψη λειτουργίας των αγορών, η συμβολή των μεταναστών και των παιδιών τους στις εθνικές οικονομίες των χωρών υποδοχής τις προηγούμενες δεκαετίες, υπήρξε καταλυτική. Οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί θεωρούνται μοχλός στρατηγικής οικονομικής ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας-ειδικότερα εντός της ΕΕ όπου οι περισσότερες χώρες μέλη αντιμετωπίζουν όχι μόνο οικονομικές αλλά και δημογραφικές προκλήσεις, λόγω της γήρανσης του παραγωγικού εργατικού δυναμικού (Μητράκος 2013) και κατ' επέκταση των προβληματικών ασφαλιστικών συστημάτων (Μπάγκαβος και Παπαδοπούλου, 2003). Ειδικότερα, στα πλαίσια της αρχιτεκτονικής της Ευρώπης 2020, η συστηματικότερη ένταξη ευπαθών πληθυσμών, όπως τα παιδιά των μεταναστών με την παράλληλη καταπολέμηση της φτώχειας, της ανεργίας και του αποκλεισμού που απειλούν τον συγκεκριμένο πληθυσμό, αποτελούν βασική προτεραιότητα (Φερώνας, 2017). Στην ίδια κατεύθυνση, η αμερικάνικη βιβλιογραφία υπερθεματίζει το ρόλο της δεύτερης και τρίτης γενιάς μεταναστών στην οικονομία των ΗΠΑ, προβλέποντας ότι τις επόμενες δεκαετίες, το ένα τρίτο του παραγωγικού δυναμικού θα είναι μεταναστευτικής προέλευσης (Vuong and Muray, 2013). Ως εκ τούτου, η συζήτηση σχετικά με τη μετάβαση της δεύτερης γενιάς στην αγορά εργασίας έχει αποκτήσει ανανεωμένο ενδιαφέρον με έμφαση στα φαινόμενα της σχολικής διαρροής, των υψηλών δεικτών ανεργίας που πλήττει τη δεύτερη γενιά και το ενδεχόμενο μιας καθοδικής κινητικότητας των πληθυσμών αυτών (van Zendern 2010, Nielsen and al, 2003). Μελέτη του Eurofound αποκαλύπτει ότι τα παιδιά των μεταναστών διατρέχουν υψηλότερο κίνδυνο ένταξης στην κατηγορία των NEET's, δηλαδή νέων εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης και κατάρτισης, γεγονός που διαπιστώθηκε στην πρόσφατη οικονομική κρίση και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα

της γενικευμένης επισφάλειας, που έπληξε κατά κύριο λόγο τον ευρωπαϊκό χώρο (Κοτρογιαννος, Λάβδας, Παπαδάκης, Κυρίδης, 2015; Liebig and Widmaier, 2009).

Στη συνάφεια αυτή, η μελέτη των μεταναστών δεύτερης γενιάς είναι κεντρικής σημασίας στη συζήτηση περί κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης. Οι διαδικασίες ένταξης των μεταναστών οφείλουν να είναι συστηματικές και συνεχείς, προκειμένου να λειτουργούν ως μία ισχυρή κοινωνικοποιητική δύναμη. Στην αντίθετη περίπτωση, η διαδικασία ένταξης δεν επιτυγχάνει το στόχο της, αν ο κοινωνικός δεσμός χαλαρώσει και διαρραγεί η συνοχή και αλληλεγγύη της κοινωνίας. Και στην περίπτωση των μεταναστών, αυτό που ουσιαστικά εξετάζουμε δεν είναι άλλο από «την ανασύσταση της σχέσης του ατόμου με τη κοινωνία υποδοχής και τους όρους συμμετοχής του σε αυτήν» (Παπαδοπούλου, 2007:4). Στον αντίποδα της ένταξης και της συμμετοχής, η επικινδυνότητα του αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης από τις δομές της κοινωνίας βαραίνουν πρωτίστως, τους μηχανισμούς του κράτους υποδοχής.

Αναμφίβολα, τα ζητήματα της μετανάστευσης και ιδιαίτερα οι διαδικασίες της κοινωνικής ένταξης, δίχασαν και διχάζουν την ελληνική κοινωνία, όπως άλλωστε συμβαίνει στις περισσότερες χώρες υποδοχής. Οι μηχανισμοί διαμόρφωσης κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης υπακούουν σε πολύπλοκους, σύνθετους και συχνά αντιφατικούς κανόνες. Καθώς η μετανάστευση ως φαινόμενο, εκπέμπει το κοινωνικό και ιδεολογικό της στίγμα, δημιουργεί αυτόματα τις προϋποθέσεις για έναν ισχυρό πρόσθετο παράγοντα ομαδοποιήσεων του ελληνικού πληθυσμού (εκτός των δομικών και θεσμικών παραγόντων) υπέρ ή κατά της ένταξης των μεταναστών, θέτοντας έτσι όλους εκείνους τους όρους της αναπλαισίωσης της ελληνικής κοινωνίας και κατά συνέπεια της ελληνικής εθνικής ταυτότητας (Παπαδοπούλου, 2007).

Αυτή η μετατόπιση-μεταβολή, αξιακή και θεσμική, μέσα από τα πρότυπα ένταξης που επιβάλλει η ελληνική κοινωνία για τους μετανάστες της, αλλά και οι ίδιες οι μορφές ενσωμάτωσης που εσωτερικεύονται και υιοθετούνται από τους μετανάστες, αποτελούν αντικείμενο συνεχούς διερεύνησης και ασφαλώς ζητούμενο κοινωνικής ισορροπίας. Οι διαδικασίες ένταξης δεν είναι δεδομένες, άπαξ ορισμένες ή γραμμικές, χωρίς συγκρούσεις, οπισθοδρόμηση και αποτυχία, αλλά ούτε και υπακούουν σε συγκεκριμένα πρότυπα, καθώς τα χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών πληθυσμών δεν είναι ομοιόμορφα. Πολύ περισσότερο όμως, οι ετερογενείς μηχανισμοί της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας, που ισχύουν όχι μόνο για

τους μετανάστες αλλά και για τους γηγενείς πληθυσμούς, είναι αυτοί που καθιστούν την ένταξη τουλάχιστον απρόβλεπτη. Και πραγματικά, στο δημόσιο λόγο, άλλοτε αναφερόμαστε στην κοινωνική ένταξη, χρησιμοποιώντας τον όρο της ΕΕ, άλλοτε στην ενσωμάτωση, εμπνεόμενοι κυρίως από το παράδειγμα της Γαλλίας και κάποιες φορές ακόμη και στην αφομοίωση, δανειζόμενοι τον όρο από τις ΗΠΑ.

Σε κάθε περίπτωση, οι διαδικασίες, ενσωμάτωσης, ένταξης ή αφομοίωσης, είναι συνυφασμένες με τη συγκεκριμένη πολιτική, που ασκεί το κάθε κράτος και την περαιτέρω προσπάθεια διαχείρισης των κρίσεων και των αντιφάσεων που προκύπτουν από τη μεταβαλλόμενη οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων και των κοινωνικών δικτύων εξαιτίας της μετανάστευσης (Πετράκου και Ξανθάκου, 2003). Αναμφίβολα, σημαίνουσα παράμετρο και δείκτη κοινωνικής συνοχής, αποτελεί η πρόσβαση του οικονομικού μετανάστη και της οικογένειάς του στο τρίπτυχο των πρωταρχικών αγαθών που διαπερνούν τη φιλοσοφία του κράτους πρόνοιας: την υγεία, την ασφάλιση και την εκπαίδευση (Ψημμένος και Σκαμνάκης, 2008). Ο συνδυασμός των τριών και όχι μονοδιάστατες πολιτικές μπορούν να έχουν τα αποτελέσματα της κοινωνικής συνοχής, που υποτίθεται ότι είναι το ζητούμενο για μια κοινωνία αλληλεγγύης.

Η πραγματικότητα ωστόσο διαψεύδει την αποτελεσματικότητα των κοινωνικών αυτών διαδικασιών και των πολιτικών που τις προωθούν καθώς τα εθνικο-ιδεολογικά μοντέλα πολιτικής ένταξης των διάφορων κρατών της Ευρώπης αποδείχθηκαν αδύναμα στη διαχείριση του μεταναστευτικού. Η ανεργία παραμένει το πιο σημαντικό κοινωνικό πρόβλημα, που σχετίζεται με τον κοινωνικό αποκλεισμό σε συνδυασμό με την εισοδηματική φτώχεια, το αίσθημα ανασφάλειας, την αδυναμία συμμετοχής στα κοινωνικά δρώμενα, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. (Φερόνας, 2008). Σε αυτό το πλαίσιο, η υψηλή εγκληματικότητα, η λειτουργία παράλληλων κοινωνιών πλήρως απομονωμένων από το επίσημο κράτος, οι ευρείας κλίμακας ταραχές στα περιθωριακά προάστια των ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων, δυναμιτίζουν το ζητούμενο της κοινωνικής συνοχής. Η εξέγερση των γαλλικών προαστίων αποτελεί κορυφαίο παράδειγμα της κρίσης του εθνοτικού μοντέλου και τη βαθμιαία εθνοτικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων (Πανταζόπουλος, 2005), καθώς η αυξανόμενη τάση των ατόμων να προσαρμοστούν στις κοινωνίες μέσω των κοινοτήτων τους και όχι μέσω μιας ενεργού πολιτειότητας, εδράζεται στο ότι η εθνοτική αντίληψη ένταξης δεν λαμβάνει υπ' όψιν της επιμέρους ιδιαιτερότητες και διαφορές και δεν προσφέρει δυνατότητες πραγματικής αφομοίωσης μέσω της

προσφοράς εργασίας. Ιδιαίτερα στη Γαλλία τα αίτια των εξεγέρσεων αυτών είναι μακροϊστορικά, αποτέλεσμα μιας κλιμακούμενης έντασης μεταξύ γηγενών και μεταναστών. Πολλώ δε μάλλον όταν ο κυρίαρχος πολιτικός λόγος αντί να λειτουργεί κατασβεστικά συμβάλλει στην κατασκευή «εσωτερικών εχθρών», νομιμοποιώντας τη ρητορική του διχασμού.

Εξίσου ανησυχητική είναι η συμμετοχή μεταναστών δεύτερης γενιάς σε δίκτυα φονταμενταλιστικών ισλαμικών οργανώσεων με στόχο να πλήξουν τις κοινωνίες που μεγάλωσαν. Το γεγονός ότι στις περισσότερες περιπτώσεις, το επιχειρησιακό σκέλος των τραγικών αυτών επιθέσεων οργανώθηκε και εκτελέστηκε κυρίως από παιδιά μεταναστών, που είχαν μεγαλώσει και διαβίωναν σε δυτικές μεγαλουπόλεις, θέτει σε έντονη αμφισβήτηση την αποτελεσματικότητα των πολιτικών ένταξης του παρελθόντος. Κατά τον Horgan (2005), η στροφή σε τρομοκρατικές ενέργειες αποτελεί μια διαδικασία «σταδιακής εμπλοκής και κλιμακωτής πολιτικοποίησης (2005:95)», ενώ η «κοινωνικοποίηση» διαμέσου τρομοκρατικών οργανώσεων θεωρείται παράγοντας κλειδί στην κατανόηση των λόγων που οδηγούν τα παιδιά των μεταναστών σε πράξεις βίας (Moghaddam, 2005; Post, 2005; Post et al., 2002). Σε κάθε περίπτωση, η σταδιακή ριζοσπαστικοποίηση των παιδιών αυτών συνδέεται άμεσα με τον αποκλεισμό τους, οικονομικό και πολιτισμικό.

Δεδομένης λοιπόν της συνολικής σημασίας που αποκτά η ερευνητική εστίαση γύρω από τη δεύτερη γενιά μεταναστών, επιβάλλεται να θέσουμε στο κέντρο του ερευνητικού εγχειρήματος τον μετανάστη ως δρών υποκείμενο. Και αυτό γιατί η διαύγηση των νοηματοδοτήσεων, των αντιλήψεων, των στάσεων των παιδιών των μεταναστών αποτελεί κλειδί στο να κατανοήσουμε το πώς τοποθετούνται στην κοινωνία διαφορετικές ομάδες πληθυσμού. Οι μεταναστευτικές πολιτικές οφείλουν να ερείδονται στην ακριβή και ολοκληρωμένη κατανόηση της συμπεριφοράς και λειτουργίας των υποκειμένων, προς χάριν των οποίων χαράσσονται και υλοποιούνται. Στην ίδια κατεύθυνση, οφείλουμε να επιδιώκουμε τον αναστοχασμό των πολιτικών και των πρακτικών που ευαγγελίζονται την ένταξη και την κοινωνική συνοχή.

Θα πρέπει, ωστόσο, να λάβουμε υπ' όψιν μας ότι η προβληματική πραγματικότητα συνδέεται με τη γενικότερη διερώτηση και τη συζήτηση γύρω από την κοινωνική αναπαραγωγή των νεαρών μεταναστών. Όπως υποστηρίζουν οι Kilkey et al (2018), η ίδια η σχέση μετανάστευσης και κοινωνικής αναπαραγωγής ενέχει αντιφατικό χαρακτήρα για το υποκείμενο. Από τη μία, η μετατόπιση του ατόμου σε άλλη χώρα συνδέεται με την προοπτική ενός καλύτερου μέλλοντος και αποτελεί προσπάθεια

επανακαθορισμού των όρων της κοινωνικής τους αναπαραγωγής. Από την άλλη, ο μετανάστης και η οικογένεια του αντιμετωπίζουν εμπόδια που σχετίζονται με τις προοπτικές της κοινωνικής τους ανέλιξης και του καθορισμού των όρων της αναπαραγωγής τους στη χώρα εγκατάστασης καθώς η υπηκοότητα, η τάξη, το εισόδημα, η ηλικία, η εκπαίδευση και η κατάρτιση, αποτελούν τους κεντρικούς άξονες διαφοροποίησης (Koffman, Kraler, Kohli and Schmoll, 2011). Η αναφορά στην εθνική καταγωγή είναι βασικό συστατικό των κοινωνικών συγκρούσεων στις πολυεθνικές κοινωνίες γιατί αποτελεί κριτήριο του καταμερισμού των ατόμων στην κοινωνική ιεραρχία. Η εθνική καταγωγή λειτουργεί ως κριτήριο κατάταξης δίπλα στην εθνότητα, το φύλο, την τάξη, το επίπεδο εκπαίδευσης και το εισόδημα, εκβάλλοντας σε μία εθνοστρωμάτωση όπου οι κοινωνικές σχέσεις «εθνικοποιούνται» υπό τον φόβο του επιμερισμού των προνομίων με τον «Άλλο» με αποτέλεσμα τον στιγματισμό των μειονοτήτων και την υπαγωγή τους στις παρυφές της κοινωνίας (Βεντούρα, 1994). Στα πλαίσια αυτά, οι «Άλλοι», ήδη κατηγοριοποιημένοι ως διαφορετικοί από «Εμάς», επιδιώκουν να διασχίσουν τα όρια, να αποκτήσουν ορατότητα, πρόσβαση, αναγνώριση, επικοινωνία, συμμετοχή στο δημόσιο χώρο, αμφισβητώντας τον αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση. Και το σχολείο, που αποτελεί πεδίο της έρευνάς μας, προφανώς, αποτελεί μία πτυχή του δημόσιου χώρου που περιλαμβάνει καθορισμένα δίπολα τα οποία συνυπάρχουν και αλληλοσυγκροτούνται (Βάιου και Καλλαντίδης 2009).

α. Ο όρος δεύτερη γενιά ως ταξινομητική κατηγορία.

Προτού προχωρήσω στην παρουσίαση αυτής της μελέτης, θα ήθελα να καταθέσω ένα βασικό ζήτημα εννοιολόγησης. Τι σημαίνει μετανάστης δεύτερης γενιάς ως κοινωνική κατηγορία και ποιους εν τέλει περιλαμβάνει; Το ζήτημα του ποιοι μαθητές θεωρούνται μετανάστες δεύτερης γενιάς είναι, ανοικτό στη βιβλιογραφία. Στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία και κυρίως σε αυτή που προέρχεται από χώρες όπως οι Η.Π.Α., η Αυστραλία, η Μεγάλη Βρετανία και η Ολλανδία που επί πολλές δεκαετίες έχουν βιώσει το μεταναστευτικό φαινόμενο, ο όρος μετανάστης δεύτερης γενιάς έχει πιο πλατιά σημασία από αυτόν/ή που γεννήθηκε στη χώρα υποδοχής των μεταναστών γονιών. Μπορεί τα παιδιά των μεταναστών, που γεννήθηκαν στη χώρα υποδοχής των γονιών τους, να μη βίωσαν άμεσα τη μετανάστευση με την έννοια της γεωγραφικής

μετακίνησης, την βιώνουν όμως καθημερινά μέσα από την οικογένεια και τη ζωή τους στην κοινωνία υποδοχής. Αν μη τι άλλο, τα παιδιά των μεταναστών βιώνουν μια «διπλή εμπειρία συνόρων» τόσο μέσα από τα νομικά προβλήματα, που ανακύπτουν από την έλλειψη της υπηκοότητας στη χώρα υποδοχής των γονιών, όσο και μέσω των «εσωτερικών συνόρων των πόλεων», καθώς τα παιδιά αυτά, στην πλειονότητα τους, ανήκουν στα αδύναμα οικονομικά στρώματα, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν όλους τους αποκλεισμούς και τις δυσκολίες που οφείλονται στην ταξική τους θέση (Θεριανός, 2010).

Επιπλέον, ένας στενός ορισμός του μετανάστη δεύτερης γενιάς ως το άτομο που έχει γεννηθεί στη χώρα υποδοχής των γονιών του, περιορίζει το ερευνητικό πεδίο, καθώς αποκλείει μεγάλο αριθμό παιδιών που έχουν έρθει στη χώρα μας σε μικρή ηλικία και στην ουσία είναι μετανάστες «δεύτερης γενιάς». Επί τη βάση αυτού του ταξινομητικού προβληματισμού, στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία, χρησιμοποιείται ευρύτατα ο όρος «1.5 generation» δηλαδή μετανάστης μιάμισης γενιάς, προκειμένου να περιγράψει την κατηγορία των παιδιών που γεννήθηκαν στη χώρα προέλευσης των γονιών τους αλλά μετοίκησαν στη χώρα υποδοχής σε μικρή ηλικία (Rumbeaut 2004, Daniko 2004, Wu, Shimmele & Hou 2012, Bartley & Spoonley 2008). Αντίστοιχα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως αναλυτικό εργαλείο, παρουσιάζει η έννοια της γενιάς για τους πολιτικούς πρόσφυγες, καθώς όπως υποστηρίζει ο Loizos (2007), η ηλικία επηρεάζει σημαντικά τόσο τον τρόπο που βιώνεται η εκτόπιση όσο και την ίδια την ένταξη.

Ωστόσο, το παραπάνω δεν αποτελεί τη μοναδική αδυναμία του όρου. Όπως υποστηρίζουν οι Alvaro, Μαρβάκης, Παρσάνογλου & Πετράκου (2006), ο ίδιος ο όρος βασίζεται σε μία «θεωρητική/εννοιολογική αυθαιρεσία» καθώς επιχειρεί να συμπεριλάβει κάτω από την ίδια σκέπη, ετερογενείς ομάδες και υποκείμενα με διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά. Επιπλέον, μεγάλο τμήμα του πληθυσμού αυτού δεν έχει βιώσει τη μεταναστευτική διαδικασία, παρά μόνο σε ένα φανταστικό επίπεδο, μέσω του τρόπου που διαμεσολαβείται από την οικογένεια, αποδίδοντας στην εμπειρία της μετανάστευσης κληρονομικά χαρακτηριστικά. Τέλος, ας μην ξεχνάμε ότι η ίδια η κατηγορία «μετανάστης δεύτερης γενιάς» αποτελεί μια κατεξοχήν πράξη ετεροπροσδιορισμού, έναν κοινωνικό επικαθορισμό, που επιβάλλεται στα υποκείμενα διαμέσου ενός απρόσωπου πλέγματος σχέσεων δύναμης και εξουσίας. Έχοντας γνώση των αδυναμιών και των προβλημάτων που συνεπάγεται η χρήση του όρου, η μελέτη αυτή για λόγους πρακτικούς και ακολουθώντας τη

γενικότερη βιβλιογραφική κατεύθυνση, αναφέρεται στα παιδιά των μεταναστών ως δεύτερη γενιά μεταναστών/μετανάστες δεύτερης γενιάς.

β. Ερευνητικός Σκοπός της Μελέτης.

Η Κοινωνική Αναπαραγωγή των Μεταναστών Δεύτερης Γενιάς.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τους παραπάνω προβληματισμούς, στόχος της μελέτης ήταν να θέσω στο επίκεντρο τους μετανάστες δεύτερης γενιάς από την Αλβανία, εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αυτά διαπραγματεύονται τους όρους της κοινωνικής τους αναπαραγωγής, ειδικά σε περιόδους αυξημένης επισφάλειας, όπως η ελληνική δημοσιονομική κρίση. Η έννοια της κοινωνικής αναπαραγωγής είναι θεμελιώδης για μία κριτική κατανόηση και προσέγγιση των σχέσεων ατόμου και κοινωνίας. Αποκαλύπτει πώς μέσα από τη δράση των ατόμων, το κοινωνικό σύστημα και οι μηχανισμοί του διαιώνίζονται διαγενεακά και ενδογενεακά (χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι η φύση του κοινωνικού συστήματος είναι απλά και μόνο αναγώγιμη στις ανθρώπινες πράξεις). Στην αντίθετη κατεύθυνση, η συνειδητοποίηση των περιορισμών και των ορίων του αναπαραγόμενου κοινωνικού συστήματος, πυροδοτεί και νομιμοποιεί τη δράση για το μετασχηματισμό του.

Στη μαρξιστική παράδοση της κοινωνικής ανάλυσης, το κεφάλαιο και η εργατική δύναμη οφείλουν να αναπαραχθούν, προκειμένου το σύστημα να επιβιώσει. Ωστόσο, η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης δεν είναι απλά και μόνο ζήτημα βιολογικής αναπαραγωγής, αλλά αναπαραγωγή των στάσεων, των προσδοκιών, των δεξιοτήτων, της γνώσης και εν τέλει της αποδοχής του κοινωνικού συστήματος. Υπό αυτή την έννοια, η αναπαραγωγή καθίσταται θεμελιώδης, προκειμένου να κατανοήσουμε πώς το κυρίαρχο σύστημα επεκτείνεται και «ελέγχει» τρόπων τινά, βασικούς θεσμούς όπως την οικογένεια, την εκπαίδευση, τη δικαιοσύνη, τον πολιτισμό, ρυθμίζοντας τη ζωή των ανθρώπων από τη γέννηση μέχρι το θάνατό τους.

Προκειμένου να ερμηνεύσει την κοινωνική αναπαραγωγή στη βάση της πολιτισμικής αναπαραγωγής, ο Bourdieu εισήγαγε την έννοια των διαφορετικών μορφών κεφαλαίου, υπογραμμίζοντας τη συμβολή των εκπαιδευτικών θεσμών στη διαίωνιση των ανισοτήτων. Η βασική του θέση είναι ότι τα σχολεία δεν αποτελούν θεσμούς που προωθούν την ισότητα και τις ευκαιρίες, αλλά αντίθετα επικυρώνουν και

νομιμοποιούν την ανισότητα, αναπαράγοντας την κοινωνική δομή και το πολιτισμικό κατεστημένο. Στον πυρήνα της αναπαραγωγής, που συντελείται στη σχολική αίθουσα, βρίσκονται συγκεκριμένες γλωσσικές και πολιτισμικές επιλογές, που διαμεσολαβούν άρρητα την ανισότητα σε ένα πλαίσιο ψευδεπίγραφης ισότητας και αξιοκρατίας.

Στη συνάφεια αυτή, η φεμινιστική προσέγγιση της κοινωνικής αναπαραγωγής επεξηγεί και υπογραμμίζει τον ρόλο των γυναικών στην ευρύτερη κοινωνική και ταξική στρωμάτωση και τη συχνά παραγνωρισμένη συμβολή τους στην καπιταλιστική οικονομία που διαμεσολαβείται από τον παραδοσιακό οικιακό τους ρόλο ως τεκνοποιών και φροντιστών της οικογένειας αλλά και κατ' επέκταση, του ρόλου τους στην ελεύθερη οικονομία, εφόσον παράγουν και συντηρούν το σύγχρονο και μελλοντικό εργατικό δυναμικό. Η φεμινιστική προσέγγιση διερευνά τους τρόπους με τους οποίους η καθημερινή και διαγενεακή ανανέωση της ανθρώπινης ζωής και συνακόλουθα της εργατικής δύναμης, είναι απολύτως συνδεδεμένες και απαραίτητες για την διαίωση του καπιταλισμού. Ως εκ τούτου, η εθνοτική και η έμφυλη καταπίεση τροφοδοτούνται και ανακυκλώνονται μέσω του καπιταλισμού (Narotzky 2007).

Προσεγγίζοντας την κοινωνική αναπαραγωγή στη βάση της σχέσης ατόμου και κοινωνίας, ο Bashkar (1979) σημειώνει ότι το άτομο δε δημιουργεί την κοινωνία, διότι η κοινωνία προϋπάρχει ως μία συνισταμένη δομών, πρακτικών και συμβιβασμών, η οποία, είτε αναπαράγεται, είτε μετασχηματίζεται, και η οποία υφίσταται ακριβώς διότι οι άνθρωποι ενεργούν σε σχέση με αυτή. Σε αυτό το πλαίσιο, υπογραμμίζοντας την κατεύθυνση από το άτομο στην κοινωνία, η αναπαραγωγή αναδεικνύεται ως μια πιθανότητα, ενώ ο μετασχηματισμός (κοινωνική αλλαγή) ως μία άλλη. Στην αντίθετη κατεύθυνση, η κοινωνία, παρέχει μέσω της κοινωνικοποίησης στα μέλη της τις απαιτούμενες δεξιότητες και γνώσεις που απαιτούνται σε ποικίλα περιβάλλοντα. Η κατανόηση αυτής της διαλεκτικής σχέσης κοινωνικοποίησης, αναπαραγωγής και μετασχηματισμού στα πλαίσια της δυναμικής του καπιταλισμού, των σχέσεων παραγωγής αλλά και των συστημάτων επικυριαρχίας στο άτομο, όπως η πατριαρχία ή ο ρατσισμός, καθίσταται καταλυτική για να κατανοήσουμε τη συγκρότηση της εμπειρίας του ατόμου και εντέλει το ίδιο άτομο, όχι απλά ως ένα συστατικό μέρος ενός συστήματος σχέσεων και δυνάμεων αναπαραγωγής, αλλά ως ένα ενεργό και δυναμικό στοιχείο της ίδιας της κοινωνίας.

Αν και η παραπάνω κατάτμηση της έννοιας της κοινωνικής αναπαραγωγής είναι σίγουρα ένας χρήσιμος αναλυτικός μηχανισμός, ωστόσο, απώτερος στόχος είναι η ολοποίηση δομής και δράσης: η κοινωνική αναπαραγωγή οφείλει να λειτουργεί ως ένα ενοποιητικό πλαίσιο προκειμένου να καταστεί κατανοητός ο ιδιαίτερος τρόπος, με τον οποίον μία κοινωνία αναπαράγεται υλικά και ιδεολογικά. (Narotzky,2007).

Υπό αυτή τη θεώρηση, κύριος σκοπός της διατριβής είναι η προσέγγιση της κοινωνικής αναπαραγωγής από τη σκοπιά του δράντος υποκειμένου. Υποστηρίζω ότι το άτομο, ο νεαρός/ή μετανάστης/τρια δεύτερης γενιάς, δρα συστηματικά προκειμένου να καθορίσει ο/η ίδιος/α την κοινωνική αναπαραγωγή των συνθηκών της ύπαρξής του. Αποσκοπεί στο να επηρεάσει τους όρους της αναπαραγωγικής διαδικασίας προς όφελός του και στην κατεύθυνση αυτή επινοεί στρατηγικές και καταρτίζει προσεκτικά σχέδια ζωής. Δεν υποτάσσεται σε μία μοιρολατρική διαιώνιση των υποβαθμισμένων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών που κληρονόμησε από την πρώτη γενιά, αλλά επεξεργάζεται και επιστρατεύει όλους τους δυνατούς τρόπους προκειμένου να διαφοροποιηθεί από αυτές και να τις αλλάξει όσο μπορεί.

Σημαντική διαπίστωση της έρευνας είναι ότι κατά τη διάρκεια της σχολικής ζωής, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς τροποποιούν σημαντικά το habitus που διαθέτουν. Η μετατόπιση αυτή (cleft habitus), αποτελεί μία έκφραση του βιώματος της κοινωνικής κινητικότητας, τόσο ως προϋπόθεση, ώστε να καταστεί αυτή δυνατή, όσο και ως μίας ψυχολογικής διαχείρισης της αλλαγής των συνθηκών της ύπαρξής τους και του εσωτερικού διχασμού που επιφέρει η αλλαγή αυτή. Ο μετασχηματισμός του habitus, έχει ως αποτέλεσμα την ανανοηματοδότηση του παρελθόντος τους μέσα από ένα καινούριο αξιακό πρίσμα, με στόχο την εξασφάλιση της συνοχής σε μια βιογραφική τροχιά που εμπλέκει διαφορετικούς έως και αντιφατικούς κοινωνικούς κόσμους. Το μέλλον τους δε βιώνεται ως ένα μέλλον που εντοπίζεται στο παρόν, όπως συμβαίνει για αρκετούς γηγενείς συμμαθητές τους, καθώς πλήθος δομικών περιορισμών όπως η εθνότητα, το φύλο, η τάξη, η επισφάλεια της κρίσης υποσκάπτουν τα σχέδιά τους (Χριστοδούλου, 2017) Παρ' ολ' αυτά, οι νέοι της έρευνας μας, στοχάζονται προσεκτικά και επινοούν όχι μόνο τη δράση και τα σχέδια, αλλά τελικά και τον ίδιο τους τον εαυτό, δημιουργώντας προοπτικές και βαδίζοντας αποφασιστικά σε ένα αχαρτογράφητο γι' αυτούς κόσμο.

Ακόμα και αν το αποτέλεσμα δεν είναι ορατό, τα παιδιά των μεταναστών επιχειρούν να υπερβούν πλήθος δομικών διακινδυνεύσεων και περιορισμών, τόσο αναμενόμενων όσο και απρόβλεπτων. Στα πλαίσια αυτά και στον χρονικό ορίζοντα μίας κρίσιμης

μεταβατικής διαδικασίας, τα υποκείμενα που μελετώ επενδύουν συνειδητά στον εαυτό τους. Προτάσσουν την ατομικότητά τους ως το κύριο μέσο υπέρβασης των δομικών περιορισμών, όχι με την έννοια ενός ναρκισσιστικού ατομικισμού, αλλά με την έννοια της προσπάθειας και της δράσης, καθώς συνειδητοποιούν ότι ο εαυτός τους είναι ενδεχομένως το μόνο μέσο που διαθέτουν για να πετύχουν τους στόχους τους. Όπως τονίζει ο Lahire (2003) στην εποχή όπου οι άνθρωποι θεωρούνται αυτόνομοι, ανεξάρτητοι, αποκομμένοι από ρίζες και δεσμούς, διατρανώνοντας μία ρίζοσπαστική αυθεντικότητα απέναντι στην έννοια της κοινωνίας, ίσως είναι η πλέον κατάλληλη στιγμή, στα πλαίσια αυτά, να κάνουμε λόγο για μια κοινωνιολογία που φέρνει στο προσκήνιο την κοινωνική παραγωγή του ατόμου, υποστηρίζοντας ότι ό,τι είναι κοινωνικό δεν είναι απλά και μόνο γενικό και συλλογικό, αλλά είναι εγγεγραμμένο στην πιο προσωπική πτυχή του καθενός ξεχωριστά.

Υπό αυτή την έννοια, η ατομικότητα συμπυκνώνει την εμπρόθετη δράση του υποκειμένου (agency) με την έννοια μιας χρονικά προσδιορισμένης διαδικασίας που αντλεί από το παρελθόν με τη μορφή του *habitus*, προσβλέπει στο μέλλον, ως δυνατότητα σύλληψης εναλλακτικών τροχιών ζωής και βιώνεται στο παρόν ως μία δυνατότητα πλαισίωσης της έξης του παρελθόντος και των σχεδίων του μέλλοντος επί της ενδεχομενικότητας του παρόντος (Emirbayer & Mische, 1998). Σε κάθε περίπτωση, το ζήτημα της διάστασης ανάμεσα στην ελεύθερη βούληση και τους νομοτελειακούς μηχανισμούς στις διαδρομές ζωής επανέρχεται. Είναι τα δρώντα υποκείμενα σε θέση να αξιολογήσουν κριτικά και να καθορίσουν εν τέλει, τις συνθήκες της ύπαρξής τους; Μια εμπειριστατωμένη απάντηση στο παραπάνω ερώτημα δεν μπορεί να δοθεί άμεσα, αλλά μόνο να μετατοπιστεί χρονικά στο μέλλον, συνιστώντας ένα νέο πεδίο έρευνας, όταν πλέον η δεύτερη γενιά θα έχει διαγράψει τον κύκλο της, ώστε να διαπιστωθεί αν τελικά πέτυχε να καθορίσει τους όρους και τις συνθήκες της κοινωνικής της αναπαραγωγής. Η παρούσα διατριβή εστιάζει χρονικά στο παρόν, διερευνώντας την εμπρόθετη δράση τους σε μία μεταβατική χρονική φάση – ορόσημο της ζωής τους από το σχολείο στην ενήλικη ζωή.

Κατά τον ίδιο τρόπο, θα μπορούσε κάποιος εύλογα να αναρωτηθεί για ποιο λόγο τα παιδιά των Αλβανών μεταναστών δεν ακολουθούν παθητικά μια τροχιά προδιαγεγραμμένη, ακολουθώντας την πορεία της πρώτης γενιάς και αναπαράγοντας την χαμηλή κοινωνική και οικονομική τους θέση. Με αφορμή τη συγκεκριμένη παρατήρηση αποκαλύπτεται ο πυρήνας της έρευνας αυτής, που δεν

είναι άλλος από την αλληλεπίδραση δομής και υποκειμένου: Η δεύτερη γενιά μεταναστών έχει πλέον υιοθετήσει ένα νέο αξιακό σύστημα, που υπαγορεύεται από την κοινωνία υποδοχής κυρίως μέσω του σχολείου. Η διαδικασία επιπολιτισμού εκβάλλει στη διαφοροποίηση των αναπαραστάσεων, των επιθυμιών και των νοηματοδοτήσεων της ζωής τους σε σχέση με την πρώτη γενιά, στο σχεδιασμό των τροχιών ζωής ενός μέλλοντος διαφοροποιημένου από το παρελθόν και το παρόν τους που βιώνεται τελικά ως «εκπλήρωση ενός ονείρου». Η κοινωνική αναπαραγωγή περιλαμβάνει την απόκτηση και εμπέδωση της κυρίαρχης γνώσης, των αξιών και των πρακτικών της ομάδας στις οποίες το άτομο ανήκει, είτε εκ γενετής, είτε από επιλογή. Διαμέσου αυτών των υλικών και κοινωνικών πρακτικών, οι κοινωνικοί δρώντες συμμετέχουν σε μία κουλτούρα, βάσει της οποίας κατασκευάζουν την ταυτότητά τους θετικά ή αρνητικά. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ειδικότερα οι νέοι, είναι ταυτόχρονα δρώντες αλλά και τα αντικείμενα στα οποία καταλήγει η δράση Katz (2001).

Τα παιδιά των μεταναστών από την Αλβανία βρίσκονται σε μια διαρκή διαδικασία μετασχηματισμού του *habitus* που διαθέτουν, υιοθετώντας τις μεσοαστικές φιλοδοξίες των γηγενών συνομηλίκων τους και αξιοποιώντας το πολιτισμικό και κοινωνικό κεφάλαιο που έχουν προσοικειωθεί κατά τη διάρκεια της σχολικής ζωής. Μέσω της αλληλεπίδρασης, ανασυγκροτούν τον εαυτό τους, αντλώντας αφενός από την τεχνογνωσία ζωής και το κεφάλαιο των γονέων τους, αφετέρου από την σύνθετη κοινωνικοποιητική εμπειρία της εκπαίδευσης «όπου συνοψίζονται οι δομικές, πολιτισμικές και βιογραφικές παράμετροι της υποκειμενικότητάς τους» (Χριστοδούλου, 2017).

Σε αυτή τη συνάρτηση, επιχειρώ με ανθρωπολογικούς όρους, να συλλάβω τη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής των μεταναστών δεύτερης γενιάς, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο τα ίδια τα υποκείμενα προσπαθούν να ορίσουν τις συνθήκες της ύπαρξής τους. Στον πυρήνα της αναζήτησης αυτής βρίσκεται και η τεταμένη σχέση δομής και δρώντος υποκειμένου. Τη διχοτομία αυτή δύναται να γεφυρώσει το *habitus*, καθώς σε αυτό ενυπάρχει τόσο μία σχετική αυτονομία και δυνατότητα επιλογών όσο και ένας περιορισμός των επιλογών αυτών λόγω των δομικών περιορισμών και εμποδίων (Reay, 2004). Σε αυτό το πλαίσιο υποστηρίζω ότι το υποκείμενο, αν και έχει επίγνωση των δομικών περιορισμών, που σε μεγάλο βαθμό το επικαθορίζουν, προδιαγράφοντας την αναπαραγωγή της υφιστάμενης κοινωνικής του θέσης, ωστόσο, προβαίνει σε συστηματική δράση προκειμένου να ανατρέψει αυτή την πιθανότητα. Όπως υποστηρίζει ο Bourdieu (1985), οι δομές, μπορεί σε

μεγάλο βαθμό να προσδιορίζουν το υποκείμενο δεν καταλήγουν όμως σε έναν απόλυτο ντετερμινισμό και αυτό γιατί το υποκείμενο πάνω απ' όλα ενεργεί, επιλέγει δηλαδή τις στρατηγικές του με μία σχετική πάντοτε αυτονομία.

Το habitus ενέχει μία «ιστορική διάσταση», καθώς αναφέρεται στην προσωπική ιστορία του ατόμου. Η έννοια της προσωπικής ιστορίας είναι ουσιαστική στην κατανόηση αυτής της πολύπλοκης έννοιας. Το habitus είναι διαπερατό και ανταποκρίνεται στο εξωτερικό περιβάλλον, τα ερεθίσματα του οποίου συχνά εσωτερικεύονται δημιουργώντας άλλο ένα «στρώμα» στις προηγούμενες εμπειρίες κοινωνικοποίησης. Με άλλα λόγια, αποτελεί μεν προϊόν της πρώιμης παιδικής ηλικίας και κυρίως προϊόν κοινωνικοποίησης μέσα στους κόλπους της οικογένειας, βρίσκεται όμως διαρκώς σε μία διαδικασία μετασχηματισμού. Αντανακλά την κοινωνική θέση του ατόμου κατά τη διάρκεια της οποίας κατασκευάστηκε, παράλληλα όμως ανταποκρίνεται δημιουργικά στα νέα κοινωνικά ερεθίσματα με αποτέλεσμα συχνά να υπερβαίνει τις πρωταρχικές κοινωνικές συνθήκες δημιουργίας του. Ακριβώς επειδή είναι προϊόν κοινωνικών συνθηκών διαφορετικών περιόδων, αποτελεί προϊόν ιστορίας. Η πληθώρα των πιθανοτήτων που είναι εγγεγραμμένες σε ένα habitus μπορεί να γίνει αντιληπτή σαν ένα «συνεχές», η μία πλευρά του οποίου είναι η αναπαραγωγή των κοινωνικών προδιαθέσεων ενώ η άλλη πλευρά είναι ο μετασχηματισμός τους, διαδικασία που αντιστοίχως υπαγορεύει στο άτομο τις προσδοκίες στη ζωή του (Reay, 2004).

Κατά τον Bourdieu (1967), βασική λειτουργία του σχολείου είναι να παράγει άτομα εξοπλισμένα με το υποσυνείδητο σύστημα των κυρίαρχων προτύπων της επικρατούσας κουλτούρας. Δεν πρέπει λοιπόν να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι το σχολείο μέσα από τη θεσμική λειτουργία του διαμορφώνει το περιεχόμενο και το πνεύμα της κουλτούρας που μεταδίδει και πάνω απ' όλα ότι μετασχηματίζει μία συλλογική κληρονομιά σε ένα κοινό ασυνείδητο στο οποίο συμμετέχει το κάθε υποκείμενο ξεχωριστά. Σε αυτά τα πλαίσια και παρά το γεγονός ότι το habitus τονίζει την έννοια της συνέχειας, δεν απορρίπτει σε καμία περίπτωση την πιθανότητα για αλλαγή, αλλά αντίθετα ενέχει την πιθανότητα και τη δυνατότητα για αλλαγή. Καθώς το habitus εξελίσσεται και ενσωματώνει νέο πολιτισμικό κεφάλαιο, νέα στρώματα γνώσης και εμπειρίας προστίθενται ώστε να δημιουργήσουν το περιβάλλον της αλλαγής. Οι συμπεριφορές λοιπόν δεν είναι προκαθορισμένες και προγραμματισμένες βάσει habitus αλλά πάντοτε μπορεί να διαφοροποιηθούν, όταν το άτομο εισέρχεται σε ένα νέο κοινωνικό πεδίο (Davey, 2009)

Στα πλαίσια αυτά, εστίασα στη διαλεκτική σχέση του νεαρού μετανάστη με την ελληνική κοινωνία, εξετάζοντας πρωτίστως τις κυρίαρχες νοηματοδοτήσεις του, τις στάσεις και την αυτοεικόνα των παιδιών των Αλβανών που ζουν στην Ελλάδα. Βασική μου θέση είναι ότι τα παιδιά αυτά, αν και αντιμέτωπα με ένα επισφαλές και δυστοπικό μέλλον, ωστόσο δεν παθητικοποιούνται, αλλά αναλαμβάνουν με επινοητικότητα και συστηματικότητα την υλοποίηση τολμηρών σχεδίων, προκειμένου να ελέγξουν στο μέτρο του δυνατού τους δομικούς κινδύνους που επηρεάζουν τα σχέδια ζωής τους και προέρχονται από απρόσωπα και υπερτοπικά κέντρα λήψης αποφάσεων. Την ενεργό αυτή διαδικασία, διαμεσολαβεί τόσο η νέα ταυτότητα που συγκροτούν σταδιακά, όσο και η πρόσκτηση, διαμόρφωση και αξιοποίηση ενός ιδιαίτερου κεφαλαίου πολιτισμικού και κοινωνικού. Για το λόγο αυτό, επέλεξα να μελετήσω τη διαχείριση της κοινωνικής τους αναπαραγωγής, μέσα από τις αναλυτικές κατηγορίες της ταυτότητας και του κεφαλαίου.

Ας δεχτούμε την ταυτότητα ως μία σύνθεση πολλών διασταυρωμένων υπαγωγών, μία μεταβλητή που διαμορφώνεται και αλλάζει με συνιστώσες όπως ο τόπος, ο χρόνος, η εθνική καταγωγή, η τάξη, το πολιτισμικό υπόβαθρο, το φύλο, η θρησκεία και η γλώσσα. Οι πολλαπλές αυτές υπαγωγές δεν είναι μονοσήμαντες ή απόλυτες. Αντίθετα, αποκτούν νόημα μέσω της διϋποκειμενικότητας. Το βλέμμα των «Άλλων» μας καθορίζει, ώστε η υπαγωγή στην ομάδα να λειτουργεί «ως προσεταιρισμός αλλά και αποκλεισμός». Σε αυτό το πλαίσιο, το βίωμα των μεταναστών δεύτερης γενιάς στη χώρα υποδοχής δημιουργεί νέες συνιστώσες ταυτότητας που διαμεσολαβούν την κοινωνική τους αναπαραγωγή. Στην ίδια κατεύθυνση και κυρίως μέσω του σχολείου, επιχειρούν να αποκτήσουν ένα νέο πολιτισμικό και κοινωνικό κεφάλαιο, να επανατοποθετηθούν στον κοινωνικό χάρτη. Σε ένα περιβάλλον αυξανόμενης ανασφάλειας και απέναντι στον ενδεχόμενο κίνδυνο κοινωνικής τους καθίζησης, οι μαθητές αλβανικής καταγωγής συμμετέχουν ενεργά στο πολιτισμικό και κοινωνικό κεφάλαιο του σχολείου ως το κατεξοχήν πεδίο επιπολιτισμού, διαμορφώνουν τις αναπαραστάσεις τους για την εργασία και σχεδιάζουν τις τροχιές ζωής τους με απώτερο στόχο τη διαγενεακή τους ανοδική κινητικότητα.

Αν και η επιστημονική έρευνα έχει επικεντρώσει στις διαδικασίες ένταξης των νεαρών απογόνων των μεταναστών, ωστόσο δεν υπάρχουν συνδυαστικές μελέτες ταυτότητας και κεφαλαίου στη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής των μεταναστών δεύτερης γενιάς. Αν όμως η κατανόηση του μεταναστευτικού υποκειμένου αποτελεί πραγματική ερευνητική στόχευση και προτεραιότητα, μια

τέτοια διττή προσέγγιση μπορεί να προσφέρει ανανεωμένες και ρηξικέλευθες προσεγγίσεις σε ζητήματα μεταναστευτικής πολιτικής. Και αυτό, γιατί η έννοια της ταυτότητας και κατ'επέκταση η δράση που προσδιορίζεται από την ταυτότητα, είναι κεντρική για την επιτυχία της ένταξης και της συνοχής. Δια μέσου της ταυτότητας καθίσταται δυνατή η κατανόηση της δομής της πραγματικότητας. Διότι δεν είναι εφικτή η πλήρης κατανόηση της πραγματικότητας, δίχως να έχει προηγηθεί ή τουλάχιστον να είναι ταυτόχρονη η πλήρης κατανόηση του «εαυτού». Ελλιπής κατανόηση του «εαυτού», οδηγεί σε ελλιπή βιωματική πραγματικότητα και άρα σε μια συνεχή ανεπαρκή αλληλεπίδραση με τον «Άλλο». Σε κάθε περίπτωση, η μελέτη ταυτότητας και κεφαλαίου στην κοινωνική αναπαραγωγή του υποκειμένου, μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα χρήσιμη στη χάραξη πολιτικών.

Προκειμένου να συνθέσω μια ολοκληρωμένη εικόνα των παραπάνω, επεχείρησα να μελετήσω αυτές τις διαστάσεις, μέσα από μια σειρά ποιοτικών παραμέτρων όπως η γλώσσα, η θρησκεία, οι έμφυλες αναπαραστάσεις, τα μελλοντικά σχέδια ζωής, η διαχείριση της ευαλωτότητας διαμέσου του επαγγέλματος, η εθνική συνείδηση και το αίσθημα του ανήκειν. Είναι σημαντικό να τονίσω ότι ακριβώς αυτή η «συνεξέταση» των παραπάνω παραμέτρων προσδίδει μοναδικότητα στην έρευνά και αυτό διότι δεν προσεγγίζω το μεταναστευτικό υποκείμενο μονομερώς σε σχέση με τη γλώσσα, τη θρησκεία, το φύλο, την εργασία ή την εθνότητα. Στόχος μου είναι να φωτίσω τη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής του υποκειμένου και σε αυτή την κατεύθυνση, η συνολική και ισότιμη διερεύνηση των πτυχών που προανέφερα, διαμεσολαβούν την ολόπλευρη και καθολική προσέγγιση του τρόπου, που οι μετανάστες δεύτερης γενιάς από την Αλβανία διαχειρίζονται τη δράση τους, τον εαυτό τους και εν τέλει τη ζωή τους. Επιπλέον, όπως διαπιστώνω στη βιβλιογραφική επισκόπηση που ακολουθεί, η διερεύνηση της κοινωνικής αναπαραγωγής των μεταναστών στη χώρα μας είναι αρκετά περιορισμένη και αφορά κυρίως στους μετανάστες πρώτης γενιάς. Όπως παρατηρεί ο Τσιμουρής (2009), στην Ελλάδα η σχετική βιβλιογραφία της μετανάστευσης χαρακτηρίζεται από εμμονή σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις όπως η μεταναστευτική πολιτική και εκπαίδευση, η αγορά εργασίας με όρους ωφέλειας ή ζημίας, η ξеноφοβία και ο ρατσισμός και παράλληλα από την απουσία του λόγου των ίδιων των μεταναστών τουλάχιστον στην έκταση που θα έπρεπε. Ειδικότερα για τη δεύτερη γενιά, αν και η έρευνα περιστρέφεται γύρω από τα εκπαιδευτικά αποτελέσματα και τις κοινωνικοποιητικές διαδικασίες στα πλαίσια του σχολικού περιβάλλοντος, αγνοεί την ευρύτερη εικόνα,

αυτή της κοινωνικής αναπαραγωγής. Ως εκ τούτου, η μελέτη της κοινωνικής αναπαραγωγής της δεύτερης γενιάς καθίσταται, όχι απλά χρήσιμη, αλλά και αναγκαία αν θέλουμε να παρακολουθήσουμε τις διαδρομές ένταξης μιας σημαντικής αλλά αθέατης ομάδας νέων ανθρώπων κατά τη μετάβασή τους στην ενήλικη ζωή.

Στη συνέχεια, θα προχωρήσω σε μία σύντομη κριτική παρουσίαση και αποτίμηση της σχετικής διεθνούς και εγχώριας βιβλιογραφίας γύρω από τη δεύτερη γενιά μεταναστών γενικότερα αλλά και ειδικότερα γύρω από ζητήματα κοινωνικής αναπαραγωγής, κινητικότητας, εκπαίδευσης, ταυτότητας και κεφαλαίου που αποτελούν τους κύριους άξονες της διατριβής. Η ανασκόπηση συμβάλλει τόσο στον σαφέστερο προσδιορισμό του ερευνητικού χώρου της εργασίας αλλά κυρίως αναδεικνύει το πώς συνδιαλέγεται η παρούσα έρευνα με την υπάρχουσα επιστημονική γνώση, ώστε όχι μόνο να αναδειχθεί το βιβλιογραφικό κενό σε σχέση με το αντικείμενο, αλλά και να τοποθετηθεί η παρούσα διατριβή σε ένα ευρύτερο σώμα έρευνας.

2. Βιβλιογραφική Ανασκόπηση

Μία από τις κυρίαρχες προσεγγίσεις που διαμορφώθηκε στις κοινωνιολογικές σπουδές με βάση την ποικιλομορφία της μετανάστευσης στις ΗΠΑ και με την προοπτική να αντικαταστήσει το παραδοσιακό μοντέλο της αφομοίωσης και του επιπολιτισμού, είναι αυτή του Alejandro Portes και των συνεργατών του (Portes & Zhou, 1993; Portes, 1995; Portes & Rumbaut, 2001; Zhou, 1997). Διατυπώνοντας τη θεωρία της «τμηματοποιημένης ενσωμάτωσης» (segmented assimilation), ο Portes επιχειρεί να ερμηνεύσει βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων τις διαφοροποιημένες εμπειρίες ενσωμάτωσης των μεταναστών και των παιδιών τους, καθώς και τις αποκλίνουσες ευκαιρίες ζωής στην αμερικανική κοινωνία υποδοχής. Το ουσιαστικό ζήτημα που τίθεται από τον Portes δεν είναι η αφομοίωση, αλλά τα τμήματα της αμερικανικής κοινωνίας στα οποία τελικά θα ενταχθεί η δεύτερη και τρίτη γενιά, όπως επίσης και ο ενδεχόμενος κίνδυνος σχηματισμού μίας «αστεακής υπάλληλης τάξης» (urban underclass). Υπό το φως της τμηματοποιημένης προσέγγισης, ουσιαστικά, αναφύονται τα διαφορετικά μονοπάτια κοινωνικής αναπαραγωγής των παιδιών των μεταναστών στις ΗΠΑ.

Σε μία περαιτέρω προσπάθεια διασαφήνισης, οι Portes και Rumbaut (2001), υποστηρίζουν ότι οι απόγονοι των μεταναστών με χαρακτηριστικά μεσαίας τάξης θα αξιοποιήσουν το διατιθέμενο κεφάλαιο δια μέσου του αμερικανικού εκπαιδευτικού συστήματος, προκειμένου να χαράξουν μια ανοδική κοινωνική πορεία, σε αντίθεση με τους απογόνους των μεταναστών που βρίσκονται στη χαμηλότερη κοινωνική βαθμίδα και για τους οποίους ελλοχεύει ο κίνδυνος να αποτελέσουν μια νέα τάξη πληβείων. Ο μετασχηματιζόμενος χαρακτήρας της αμερικανικής οικονομίας, όπως συμπληρώνουν οι Waldinger και Feliciano (2004), θέτει επιτακτικά το εξής δίλημμα για τους απογόνους των μεταναστών: είτε θα ακολουθήσουν το δρόμο των πανεπιστημιακών πτυχίων και των συναφών εξειδικεύσεων προκειμένου να μετακινηθούν ανοδικά στην κοινωνική κλίμακα, είτε θα ακολουθήσουν το μονοπάτι των προγόνων τους, εξασκώντας χειρωνακτικά επαγγέλματα και διατηρώντας ένα επισφαλές και χαμηλό κοινωνικοοικονομικό προφίλ.

Στο δικό τους θεωρητικό μοντέλο, οι Alba και Nee (2003), τονίζουν τη σημασία των δικτύων και των διαφορετικών μορφών κεφαλαίου των μεταναστών και των κοινοτήτων τους, το ρόλο του ευρύτερου πλαισίου κοινωνικών και κρατικών δομών και τη φυσιογνωμία της αγοράς εργασίας της χώρας υποδοχής. Οι Perlmann και Waldinger (1997), συμπληρώνοντας τη θεωρία των Portes et al, σημειώνουν ότι τα παιδιά των μεταναστών, αν και επιδεικνύουν ασφαλώς καλύτερη πορεία από την προηγούμενη γενιά, ωστόσο, εγκλωβίζονται στις παρυφές της εργατικής τάξης. Οι υψηλές ή χαμηλές προσδοκίες και τα μελλοντικά σχέδια ζωής έχουν καθοριστική συμβολή στις τροχιές ζωής τους (Portes & Wilson, 1976), προσδοκίες που σε μικρότερες ηλικίες δεν περιορίζονται από παράγοντες όπως η εθνοτική καταγωγή, η κοινωνική τάξη ή το φύλο (Grant & Sleeter, 1988). Στο δρόμο όμως προς την ενηλικίωση, πιο «ρεαλιστικές» επανεκτιμήσεις των κείμενων συνθηκών έχουν ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση του ορίζοντα των επιλογών και την αναπροσαρμογή των σχεδίων τους.

Κατά τους Fernandez-Kelly και Haller (2005), οι δυνατότητες ενσωμάτωσης σχετίζονται με τους πνευματικούς, υλικούς και κοινωνικούς πόρους δηλαδή με το κεφάλαιο που δύνανται να αξιοποιήσουν οι απόγονοι των μεταναστών-συγκριτικά με την προηγούμενη γενιά, ενώ από την άλλη, η έλλειψη προσόντων και δεξιοτήτων, η οικονομική κρίση και οι πρακτικές διάκρισης, δημιουργούν συχνά ανυπέρβλητα εμπόδια. Στην ίδια ερευνητική πλευρά κινούνται σημαντικές συμβολές σχετικά με το κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο των μεταναστών και τη σημασία πρόσβασης όχι

μόνο σε υλικούς αλλά κυρίως σε μη υλικούς πόρους, που διαμεσολαβούν την κινητικότητα και την ένταξη. Αντιστοίχως, σημαντικός αριθμός ερευνών εντοπίζει τη σχέση κοινωνικού αποκλεισμού και αδυναμίας σύνδεσης με το κυρίαρχο κεφάλαιο της χώρας υποδοχής. Ενδεικτικά αναφέρω την ενδιαφέρουσα μελέτη των Zhou και Bankston (1999) σε κοινότητες Βιετναμέζων στη Νέα Ορλεάνη, όπου υπερθεματίζει τη σημασία του κοινωνικού κεφαλαίου σε σχέση με το παραδοσιακό ανθρώπινο κεφάλαιο για την επιτυχημένη ενσωμάτωση των νεαρών μεταναστών. Οι Hebert, Sun και Kowch (2004), επίσης, εστιάζουν στις στρατηγικές που τα παιδιά των μεταναστών εφαρμόζουν για να αποκτήσουν ένα νέο κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, καταλήγοντας σε προτάσεις χάραξης πολιτικών που διαμεσολαβούν την πρόσβαση και στοχεύουν στη συσσώρευση κεφαλαίου από ευάλωτες ομάδες. Στο ίδιο μήκος κύματος, μελετώντας τις διαδρομές της δεύτερης γενιάς σε κοινότητες μεταναστών στη Νέα Υόρκη, ο Mollenkopf (2005), υποστηρίζει την ανάγκη της διαγενεακής πρόσβασης και μεταβίβασης κεφαλαίου.

Οι Portes, Fernandez-Kelly και Konczal (2005) εστιάζουν στη σημασία που αποδίδουν οι μετανάστες δεύτερης γενιάς στην ατομικότητα, προκειμένου να αντιμετωπίσουν την επισφαλή τους θέση: το ζητούμενο για τη δεύτερη γενιά δεν είναι απλά και μόνο η επιβίωση, αλλά η κοινωνική καταξίωση και η ανοδική κινητικότητα. Υπό την επίδραση αυτής της ατομοκεντρικότητας, εμβληματικής της αμερικανικής κοινωνίας, αποδίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην προσωπική ταυτότητα καθώς βάσει των δεξιοτήτων και των προσόντων του, το άτομο αυτό καθεαυτό, μπορεί να διαχειριστεί και να ξεπεράσει εν τέλει τους δομικούς κινδύνους.

Επικεντρώνοντας στη συγκρότηση ταυτοτήτων κατά την εφηβεία, ο Rumbeaut (1997) εξετάζει την ψυχολογική προσαρμογή των παιδιών με προέλευση από την Ασία, τη Λατινική Αμερική και την Καραϊβική, αναδεικνύοντας ζητήματα αυτοεικόνας, διαγενεακής σύγκρουσης, έμφυλων ρόλων και κοινωνικοοικονομικού προφίλ των μεταναστών στη διαφοροποιημένη έκβαση της ενσωμάτωσης των συγκεκριμένων πληθυσμών. Παρομοίως, ο Haller (2007) επιχειρεί να διερευνήσει τη συγκρότηση ταυτότητας σε σχέση με τα μοτίβα επιπολιτισμού που συνδέονται με τις ποικιλόμορφες τροχιές της δεύτερης γενιάς μεταναστών στο Μαϊάμι των ΗΠΑ. Στη μελέτη της σε ομάδα νεαρών Μεξικάνων μεταναστών δεύτερης γενιάς στο Λος Άντζελες, η Rendon (2015), υποστηρίζει ότι για να κατανοηθεί η συγκρότηση ταυτότητας εντός των πλαισίων του επιπολιτισμού στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις, πρέπει πρώτα να εξετάσουμε πώς οι δομικές συνθήκες επηρεάζουν την κοινωνική

αλληλεπίδραση στο αστικό περιβάλλον. Όντως, αρκετές και σημαντικές μελέτες γύρω από τη σχέση ταυτότητας, ενσωμάτωσης και κοινωνικής αναπαραγωγής έχουν εκπονηθεί από αρκετούς ερευνητές στις ΗΠΑ, αναδεικνύοντας διαφορετικά μονοπάτια ενσωμάτωσης (Baumann, 1996; Phinney et al, 2001; Vasquez, 2011; Imoogene, 2017; Fibbi, 2015 κ.α).

Με σημείο αναφοράς τη μελέτη διαφορετικών εθνοτικών ομάδων, που προβάλουν αντίστοιχα διαφορετικές εμπειρίες μετανάστευσης, οι έρευνες αυτές εφαρμόζουν ποιοτικά και ποσοτικά εργαλεία και αναλύουν πλούσιο εθνογραφικό υλικό, συμβάλλοντας ουσιαστικά στην προσέγγιση του υποκειμενικού κόσμου των μεταναστών δεύτερης γενιάς, εμβαθύνοντας στην ταυτότητά τους, φωτίζοντας τις αναπαραστάσεις τους, αποκαλύπτοντας τα σχέδια ζωής τους και τις στρατηγικές που εφαρμόζουν για την υλοποίησή τους, όπως επίσης και τις δομικές συνθήκες υπό το βάρος των οποίων λαμβάνουν τις αποφάσεις αυτές και καταρτίζουν τις ανάλογες στρατηγικές. Η σχετική έρευνα επιπλέον επιμερίζεται σε προσεγγίσεις σχετικά με τη διαδικασία μετάβασης στην αγορά εργασίας και τον κίνδυνο της ανεργίας ή υποαπασχόλησης (Agyekum, 2016), την επίδραση του φύλου και της εθνοτικής προέλευσης στην συγκρότηση αναπαραστάσεων και αποφάσεων ζωής (Coates, 2006), τις εκπαιδευτικές προσδοκίες και διαδρομές (Minello and Barban, 2011), τη σύγκριση των αποτελεσμάτων ενσωμάτωσης μεταξύ εθνοτικών ομάδων (Teney, Devleeshouwer and Haquinet, 2013), το βίωμα των πρακτικών διάκρισης και του αποκλεισμού (Portes, Aparicio & Haller, 2016).

Η θεωρία της «τμηματοποιημένης αφομοίωσης» προσφέρει ένα στιβαρό θεωρητικό πλαίσιο κατανόησης των διαδικασιών, βάσει των οποίων τα παιδιά των μεταναστών τοποθετούνται στην κοινωνική στρωμάτωση των χωρών υποδοχής, διερευνώντας την ποικιλομορφία των αποτελεσμάτων ενσωμάτωσης (Zhou, 1997). Ωστόσο, ως κεντρικό επιχείρημα προβάλλει τις λιγοστές πιθανότητες ανοδικής κινητικότητας για τη δεύτερη γενιά, καθώς η αποβιομηχάνιση και η σύγχρονη αγορά πολλαπλών ταχυτήτων υπονομεύει τις ενδιάμεσες οικονομικές ευκαιρίες για τους νέους αυτούς (Παπανδρέου, 2013). Σύμφωνα με το παραπάνω επιχείρημα, η σύγχρονη δεύτερη γενιά διατρέχει μεγαλύτερο κίνδυνο στασιμότητας και καθοδικής κινητικότητας σε σύγκριση με τα τέκνα των μεταναστών στις ΗΠΑ των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Η θεώρηση του Portes, εκτός από το γεγονός ότι είναι αρκετά απαισιόδοξη (Alba and Nee, 1997; Perlmann and Waldinger, 1997), δεν επαληθεύεται για όλες τις περιπτώσεις μεταναστευτικών ομάδων, όπως πχ για τη δεύτερη γενιά

μεξικανικής καταγωγής (Waldinger and Feliciano, 2004). Επιπλέον, η τυπολογία της συγκεκριμένης θεωρίας ενέχει αρκετές αντιφάσεις και περιπλοκές με αποτέλεσμα να έχει υποβληθεί σε πολλές επαναδιατυπώσεις και αναθεωρήσεις σε βάθος χρόνου (Stepick, 2009).

Παρά την κριτική, οι Crul και Vermeulen (2003a) υποστηρίζουν ότι οι μελέτες που αφορούν στη Β. Αμερική, βρίσκουν εφαρμογή και στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, καθώς η δεύτερη μεταναστευτική γενιά ενηλικιώθηκε περίπου την ίδια εποχή με την αμερικάνικη δεύτερη γενιά. Από τα μέσα της δεκαετίας του ενενήντα και μετέπειτα, παρατηρείται έντονη δραστηριότητα στη βιβλιογραφία που αφορά κυρίως στις μεταβάσεις των παιδιών των προσκεκλημένων μεταναστών εργατών από το σχολείο στην αγορά εργασίας των χωρών της Β. Ευρώπης. Μεταξύ των χαρακτηριστικών μελετών που εφαρμόζουν τη θεωρία του Portes στα ευρωπαϊκά δεδομένα, αξίζει να σημειωθούν αυτές των Colombo et al (2009), Diehl και Schnell (2006) και Silbermann (2007). Σημαντικό τμήμα της έρευνας σε ευρωπαϊκές χώρες του ΟΟΣΑ, συμπεραίνει ότι τα παιδιά των μεταναστών, αν και αποτελούν δυναμικό τμήμα του εργασιακού δυναμικού των εγχώριων αγορών, επιτυγχάνουν επίπεδα απασχόλησης χαμηλότερα σε εύρος και ποιότητα συγκριτικά με τη γηγενή νεολαία. Οι σχετικές εκθέσεις αναφέρουν ότι οι νέοι αυτοί τείνουν να μένουν πίσω συγκριτικά με τους μη μετανάστες συνομηλίκους τους, τόσο στην εκπαίδευση, την κατάρτιση και την απασχόληση, φαινόμενα που συνδέονται με το εκπαιδευτικό επίπεδο της οικογένειας, αλλά και το κοινωνικοοικονομικό προφίλ και κεφάλαιο που διαθέτει. Πολλές από τις εκθέσεις αυτές αποδίδουν ιδιαίτερη βαρύτητα σε ζητήματα γλωσσικής επάρκειας, ως κριτήριο επιλογής από την πλευρά των εργοδοτών (Liebig & Widmaier, 2009; OECD, 2014). Ειδικότερο ενδιαφέρον αν και περιορισμένες σε αριθμό παρουσιάζουν οι μελέτες που εστιάζουν στην απορρόφηση των πληθυσμών αυτών κατά την περίοδο κρίσης της Ευρωζώνης (Guiraudon, 2014), αλλά και στους ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες που συμβάλλουν στον εντεινόμενο αποκλεισμό σε περιόδους κρίσης (Algan, Dustmann, Glitz & Manning, 2010), προδιαγράφοντας τις δυσμενείς συνθήκες που καλούνται να διαχειριστούν.

Στη βιβλιογραφία για τη δεύτερη γενιά στην Ευρώπη, κεντρικό ρόλο καταλαμβάνουν τα προαναφερθέντα μοντέλα ένταξης, αφομοίωσης ή ενσωμάτωσης και ιδιαίτερα ο τρόπος που διαμεσολαβούνται από τα εκπαιδευτικά συστήματα κάθε χώρας (Abrams & Gibson, 2007; Borgna & Contini, 2014; Layne, Tremion & Dervin, 2015; Cummins, 1999, Γεωργογιάννης, 1997; Μάρκου, 1999). Σημαντικό επίσης

τμήμα της βιβλιογραφίας καταλαμβάνει και η ανάλογη κριτική των μοντέλων αυτών, βάσει των εκπαιδευτικών αποτελεσμάτων, των δεικτών κινητικότητας και των κοινωνικών διαδρομών των μεταναστών δεύτερης γενιάς (Crul & Vermeulen, 2003b).²

Όπως προανέφερα ωστόσο, ο ίδιος ο όρος «μετανάστης δεύτερης γενιάς», αποτελεί μία *de facto* περιθωριακή ταυτότητα, καθώς υπονοεί μια μετέωρη και ασαφή θέση ως προς το κεφαλαιώδες αίσθημα του ανήκειν (Chimienti et al, 2019). Υπό αυτή την έννοια, η έμφαση πρέπει να δοθεί στους ανασχηματισμούς και διαπραγματεύσεις της ταυτοποίησης των μεταναστευτικών υποκειμένων, λόγω των εγγενών διλημμάτων και αντιφάσεων, που χαρακτηρίζουν την εμπειρία της μετανάστευσης, καθώς αυτή συχνά βρίσκεται αντιμέτωπη με διαρθρωτικές συνθήκες, που περιορίζουν το ανήκειν (όπως σε πολλές περιπτώσεις είναι η διαμονή και η υπηκοότητα). Αναφερόμαστε στις ρευστές ή κατακερματισμένες ταυτότητες των μεταναστών και των παιδιών τους (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν προσεγγίζουμε με τον ίδιο τρόπο και τους γηγενείς), σε ένα πολυδιασπασμένο και προβληματικό ανήκειν, σε μία εξίσου αντιφατική έννοια της πατρίδας και του οικογενειακού χώρου. Η διαπραγμάτευση της εστίας με μια ευρύτερη έννοια από αυτή του πραγματικού φυσικού οικιακού χώρου, θέτει επιτακτικά ζητήματα υπερεθνικότητας και υπερτοπικότητας, δρομολογώντας αναπόφευκτα μία κρίσιμη συζήτηση γύρω από την κινητικότητα, την εγκατάσταση και το βίωμα των υπερεθνικών κοινωνικών χώρων (Al-Ali, Black, & Koser, 2001; Glick-Schiller et al. 1992, 1995; Levitt & Waters, 2009; Portes et al., 1999). Σε αυτή τη διαδικασία το κράτος έχει τον πρωταρχικό λόγο χάραξης και εμπέδωσης ανάλογων πολιτικών καθώς οι εμπειρίες της ένταξης ή του αποκλεισμού, όπως επίσης η πρόσβαση σε πόρους και κεφάλαιο, συγκροτούν εν τέλει τις ταυτότητες και ερμηνεύουν, αν δεν προδιαγράφουν, σε μεγάλο βαθμό, τη δράση.

Σε αυτό το πλαίσιο, στην Ευρώπη, η συγκρότηση της ταυτότητας και η διαχείριση του κεφαλαίου των μεταναστών δεύτερης γενιάς έχει αποτελέσει αντικείμενο χρήσιμης και εκτεταμένης έρευνας με αναφορά στις ιδιαιτερότητες και

² Ως προς την ευρωπαϊκή εμπειρία αξίζει να αναφερθεί το TIES Project (The Integration of the European Second Generation), το οποίο εστιάζει στην ενσωμάτωση συγκεκριμένων εθνικών μεταναστευτικών ομάδων σε διαφορετικές ευρωπαϊκές χώρες από άποψη, οικονομική κοινωνική, εκπαιδευτική όπως επίσης και από την άποψη διαμόρφωσης ταυτότητας με σκοπό τη συγκριτική θεώρηση των αποτελεσμάτων αλλά και τη δημιουργία μιας ιδιαίτερα χρήσιμης βάσης δεδομένων.

την υποκειμενικότητα της μετανάστευσης κάθε χώρας. Ενδεικτικά αναφέρω την πρόσφατη έρευνα των Giuliani, Tagliabue και Regalia (2018) στην Ιταλία, που υπογραμμίζει την ανάγκη για μία συστηματική διερεύνηση της ψυχολογικής κατάστασης των παιδιών των μεταναστών σε σχέση με την εθνική και θρησκευτική ταυτότητα, τη συγκριτική επισκόπηση της Sabatier (2008) μεταξύ πρώτης και δεύτερης γενιάς μεταναστών στη Γαλλία με στόχο να αναδείξει τον κριτικό ρόλο της οικογένειας στη μεταβίβαση πολιτισμικού κεφαλαίου και στη συγκρότηση ταυτότητας, την έρευνα της Schuller (2011) στα παιδιά μεταναστών στη Γερμανία που επίσης υπογραμμίζει την σημασία του πολιτισμικού κεφαλαίου της οικογένειας στη σχολική επίδοση και στα μελλοντικά σχέδια ζωής της δεύτερης γενιάς, την έρευνά της Behtoui (2019) στη Σουηδία, που επισημαίνει διαφορετικά μοτίβα ταύτισης και συγκρότησης ταυτότητας της δεύτερης γενιάς, τη συμβολή της Reynolds (2008) στη Μεγάλη Βρετανία σχετικά με την ανάγκη εμβάθυνσης στο βίωμα της δεύτερης γενιάς.

Παρά τη σημαντική επίδραση που έχει ασκήσει το κεντρικό αξίωμα περί «καθοδικής κινητικότητας» του θεωρητικού μοντέλου των Portes και των συνεργατών του, δεν παύει να είναι βασισμένο σε βιώματα κοινωνιών υποδοχής μεταναστών πολύ διαφορετικών από την ελληνική περίπτωση. Ως εκ τούτου, προτού περάσω σε μία σύντομη επισκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας σχετικά με τους μετανάστες δεύτερης γενιάς, θα πρέπει να λάβουμε υπ'όψιν ότι ο πρόσφατος χαρακτήρας της μετανάστευσης στη χώρα μας, δε διευκολύνει συγκρίσεις μεταξύ «νέας» και «παλαιότερης» δεύτερης γενιάς (η διαφοροποίηση αυτή βρίσκεται σε πολύ πρώιμο στάδιο) και που αποτελεί κομβικό ζήτημα στο μοντέλο της «τμηματοποιημένης αφομοίωσης» (Xie and Greenman, 2005). Για παράδειγμα, δεδομένης της ενασχόλησης της συντριπτικής πλειοψηφίας της πρώτης γενιάς Αλβανών με χειρωνακτικά επαγγέλματα, θεωρούμε ότι αποτελούν ένα σχετικά ενιαίο σύνολο της εργατικής τάξης. Συνεπώς, δεν μπορούμε να προβούμε σε συγκρίσεις μεταναστών με χαρακτηριστικά μεσαίας και κατώτερης τάξης, όπως διατείνεται ο Portes. Τέλος, πρέπει να ληφθεί υπόψη η διαφορετική δομή και φυσιγνωμία της ελληνικής οικονομίας καθώς δημιουργεί διαφορετικούς όρους ένταξης στην αγορά εργασίας και περαιτέρω ενσωμάτωσης και κοινωνικής συνοχής.

Στην Ελλάδα, τις τελευταίες δεκαετίες, παρατηρείται έντονη ερευνητική εστίαση στα ζητήματα της μετανάστευσης με έμφαση κυρίως σε οικονομικές, πολιτικές και ιστορικές πτυχές. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μελέτες σχετικά με τη

μεταβολή της φυσιολογίας της εργασίας που προκάλεσε η έλευση των μεταναστών (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη 2001; Ζωγραφάκης, Κόντης & Μητράκος 2007; Ρομπόλης, 2005; Μαρβάκης, Παρσάνογλου & Πάυλου, 2001; Κατσάς 2012), όπως επίσης τους πολιτισμικούς και κοινωνικούς όρους συγκρότησης της έμμισθης εργασίας (Παπαταξιάρχης και άλλοι, 2009; Ζαββού, Καμπούρη & Στρατηγάκη, 2013), τις κοινωνικές διαδικασίες που καθορίζουν τη σχέση των μεταναστών με τα κοινωνικά αγαθά (Ψημμένος & Σκαμνάκης, 2008), τις μεταναστευτικές κοινότητες και τις συλλογικές και ατομικές διεκδικήσεις (Φούσκας, 2012), την αναβίωση του εθνικισμού και των ξενοφοβικών στάσεων που υποδαυλίστηκαν από τη δημοσιονομική κρίση (Κτιστάκης, 2001; Γαζάκης και άλλοι, 2017; Ανάγνου, 2017; Αβδελά και άλλοι, 2017), τον κοινωνικό αποκλεισμό και τις πρακτικές διάκρισης εις βάρος των μεταναστών (Ψημμένος, 2004; Κουντούρη, 2009; Βλαχάδη, 2009). Παρά το γεγονός ότι η πλειοψηφία των παραπάνω συμβολών αφορούν κυρίως στους μετανάστες «πρώτης γενιάς», καθώς η δεύτερη γενιά ενηλικιώνεται και εισέρχεται ενεργά στην αγορά εργασίας και γίνεται πλέον ορατή στο κοινωνικό πεδίο, παρατηρείται μετατόπιση του ερευνητικού ενδιαφέροντος σε ζητήματα που άπτονται των παιδιών των μεταναστών.

Στα πλαίσια αυτά, σημαντικό μέρος της σχετικής έρευνας περιστρέφεται γύρω από το χώρο του σχολείου, ως πρωτογενή φορέα κοινωνικοποίησης και ένταξης της δεύτερης γενιάς (Πετράκου & Ξανθάκου, 2003; Γκότοβος & Μάρκου, 2003; Σκούρτου, Βρατσάλης & Γκόβαρης, 2004; Τριανταφυλλίδου, 2007; Τζωρτζοπούλου & Κοτζαμάνη, 2008). Και αυτό αποτελεί ένα από τα μείζονα διακυβεύματα για το ελληνικό σχολείο σήμερα. Στην κατεύθυνση αυτή, η διαπολιτισμική ερμηνευτική εξετάζει διαφορετικές εκδοχές της ενασχόλησης με το «ξένο» μέσα από παραδείγματα αντιστικτικής προσέγγισης του «οικείου» και του «αλλότριου», της «ταυτότητας» και της «ετερότητας» (Αντωνοπούλου, Καρακάση και Πετροπούλου, 2015). Καθώς λοιπόν η ένταξη δεν ταυτίζεται πια με την ομογενοποίηση, όπως υποστηρίζει αλλά με το σεβασμό στη διαφορετικότητα και με έμφαση στην πολιτισμική ετερότητα, η διαπολιτισμική εκπαίδευση αφορά στο σύνολο της κοινωνίας και όχι σε κοινωνικές ή πολιτισμικές μειονότητες. Παρομοίως, οι Τριανταφυλλίδου και Γρόπα (2007), υποστηρίζουν ότι η αρχή της διαπολιτισμικότητας οφείλει να αντικατοπτρίζεται συλλήβδην στη φυσιολογία του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος καθώς η διαπολιτισμική αγωγή αφορά στη διαπαιδαγώγηση όλων (Δαμανάκης, 1997).

Συγκριτικές προσεγγίσεις της χώρας μας με παραδείγματα άλλων χωρών, στοχεύουν στην ανάδειξη της σημασίας εφαρμογής εκπαιδευτικών πολιτικών που να αντιμετωπίζουν «επί ίσοις όροις» τη δεύτερη γενιά (Μίλεση & Πασχαλιώρη 2003; Γεωργογιάννη, 1999; Παπαδοπούλου, 2009). Ενδεικτικά αναφέρουμε σημαντικές συμβολές σχετικά με την ευρωπαϊκή και διαπολιτισμική διάσταση της ελληνικής εκπαίδευσης (Δαμανάκης, 2005), τη θεσμική διαχείριση της διαφορετικότητας (Παπαθεοδώρου, 2015; Κοντιάδης & Παπαθεοδώρου, 2007), το αίτημα του πολιτισμικού εμπλουτισμού (Κεσίδου, 2008; Δανιήλ 2014). Στην ίδια συζήτηση εντάσσονται ζητήματα κοινωνιογλωσσολογικού ενδιαφέροντος, όπως η διγλωσσία, η γλωσσική διατήρηση και η γλωσσική μετατόπιση της δεύτερης γενιάς μεταναστών. (Νικολάου 2003, Σκούρτου 1997, Τριάρχη-Herrmann 2000, Τσοκαλίδου 2004, Κωστούλα-Μακράκη 2001, Ακριτίδης, Ανθόπουλος, Παπαδόπουλος 2007, Mathioudakis 2005). Η ερευνητική δραστηριότητα γύρω από την ανάγκη καλλιέργειας διαπολιτισμικής συνείδησης, τη διαχείριση της ετερότητας στη σχολική τάξη, τη θεμελίωση του διαπολιτισμικού διαλόγου στην κοινωνία είναι πλούσια και σημαντική. Σημαντικός αριθμός συμβολών προσεγγίζει τη διαπολιτισμική εκπαίδευση ως απάντηση στην πολυπολιτισμική μετάπλαση των σύγχρονων κοινωνιών και το μέσο δημιουργίας των κατάλληλων συνθηκών συμμετρικής αλληλεπίδρασης των πολιτισμών (Καλοφορίδης 2014; Γκότοβος, 2002; Γκόβαρης, 2002; Γκόβαρης, Θεοδωροπούλου & Κοντάκος 2007; Μάρκου, 1997; Νικολάου, 2000; Παπαχρήστος, 2011; Χατζησωτηρίου & Ξενοφώντος, 2013; Γκικοπούλου-Παλαιολόγου, 2005; Σταμάτης, 2005, κ.α.). Ωστόσο, έρευνες για την διαπολιτισμική εκπαίδευση στην επικράτεια αναδεικνύουν σοβαρά ζητήματα που προβληματίζουν σχετικά με την επιτυχία τη διαπολιτισμικής εκπαίδευσης (Δραγώνα και Φραγκουδάκη, 2008; Μάμμου, 2015; Παπαϊωάννου, 2015).

Στην ίδια συνάφεια με τη διαπολιτισμικότητα, η έρευνα γύρω από την συγκρότηση ταυτότητας των μεταναστών δεύτερης γενιάς συνδέεται με την εγχάραξη της εθνικής συνείδησης που διαμεσολαβείται κυρίως από το σχολείο, καθώς αυτό φέρει το κύριο βάρος της καλλιέργειας και εμπέδωσης των εθνικών αξιών (Βεντούρα, 1994). Στη χώρα μας, το σχολείο ως ισχυρός φορέας πολιτιστικής μεταβίβασης καλείται να οικοδομήσει την ελληνική ταυτότητα και συνείδηση, λειτουργώντας ως μηχανισμός διευρυμένης πολιτιστικής αναπαραγωγής. Και αν μη τι άλλο, σε άμεση σχέση με την εθνική ταυτότητα, το πολιτισμικό φορτίο του υποκειμένου αναδεικνύεται ως βασικό πεδίο αναπαράστασης και διερεύνησης της μεταναστευτικής ταυτότητας εντός ενός

κοινωνικού συμπεριέχοντος που συνίσταται από τις ιστορικά διαμορφωμένες αντιλήψεις περί ετερότητας, την πραγματικότητα των συνεχόμενων ροών και την προσήλωση στο μονοπολιτισμικό αφήγημα που εκπορεύεται από το σχολείο. Μέσα από μία αναστοχαστική ερμηνεία των εμπειριών της διαπολιτισμικής τάξης, ο Τσιμουρής (2009), θέτει το ζήτημα του εθνοκεντρισμού του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος ενώ η μελέτη του Παπανδρέου (2013) σε μετανάστες νέους στο κέντρο της Αθήνας, διερευνά την ταύτισή τους με την εθνοτικοεθνική καταγωγή τους και τον τρόπο που εντάσσονται στο νέο κοινωνικό πλαίσιο, προσπαθώντας να οικειοποιηθούν κάποιο διαθέσιμο κοινωνικό χώρο. Αντίστοιχα ζητήματα ενσωμάτωσης της δεύτερης γενιάς, ιδιαίτερα στο χώρο του σχολείου, θέτει η συμβολή της Χαλιάπα (2009).

Όσον αφορά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εθνοτικής ομάδας των Αλβανών στην Ελλάδα, διαπιστώνουμε σημαντικές και χρήσιμες συμβολές. Η εθνογραφική έρευνα της Παπαγεωργίου (2011), επεξεργάζεται ζητήματα ταυτότητας ομογενών από την Αλβανία, υπό την έννοια των συμβολισμών, της πολιτισμικής ομοιότητας και διαφοράς. Στις επιδράσεις της αφομοίωσης στην ταυτότητα και τις προσλαμβάνουσες και νοηματοδοτήσεις που ο όρος επιγεννά, επικεντρώνεται η συμβολή του Μαντζανά (2016). Ωστόσο, η εστίαση στις παραπάνω σημαντικές συμβολές δεν αφορά γενικότερα τον μεταναστευτικό πληθυσμό. Ζητήματα που άπτονται της συγκρότησης ταυτότητας της δεύτερης γενιάς μεταναστών, υπό μια κοινωνικοψυχολογική προσέγγιση θίγει η μελέτη των Παυλόπουλου, Μπεζεβέγκη και Γεωργαντή (2012). Οι συγγραφείς διερευνούν τις διαδικασίες διαμόρφωσης ψυχολογικής και εθνοτικής ταυτότητας σε δείγμα δεύτερης γενιάς από την Αλβανία, διαπιστώνοντας ενδο-ομαδική διαφοροποίηση που συνδέεται με το βαθμό των διεργασιών επιπολιτισμού και τα ατομικά χαρακτηριστικά του κάθε υποκειμένου. Στην παραπάνω συνάφεια κινείται η έρευνα των Παυλόπουλου, Ντάλλα και Μόττη-Στεφανίδου (2015), όπου πάλι, με έμφαση στην κοινωνιοψυχολογία, συνδέουν τον επιπολιτισμό, τη μετανάστευση και την ανάπτυξη του ατόμου και προτείνουν μία σειρά παρεμβάσεων με αντικείμενο την προσαρμογή των εφήβων αλβανικής καταγωγής στην οικογένεια, το σχολείο και τις ομάδες συνομηλίκων. Μελετώντας φοιτητές αλβανικής καταγωγής, ο Γεωργακόπουλος, διαπιστώνει την ύπαρξη «υβριδικής» πολιτισμικής ταυτότητας και σημειώνει το επιπολιτισμικό στρες που βιώνουν λόγω της διάστασης των στρατηγικών επιπολιτισμού των ιδίων και της ελληνικής κοινωνίας. Η κατασκευή, άρθρωση και διαχείριση ταυτοτήτων και

υποκειμενικότητων ανάμεσα σε νεαρούς Αλβανικής καταγωγής που ζουν στην Αθήνα και παράγουν μουσική αποτελεί το αντικείμενο στη Στύλιου (2017), η οποία εστιάζει στο παράδειγμα ενός συγκεκριμένου μουσικού συγκροτήματος, επιδιώκοντας μια ανάγνωση της «δεύτερης γενιάς» που κινείται πέρα από δείκτες ένταξης, εκπαιδευτικής ενσωμάτωσης και κοινωνικής κινητικότητας. Ζητήματα ταυτότητας μέσα από την διερεύνηση της ψυχολογικής προσαρμογής της δεύτερης γενιάς αλβανικής καταγωγής σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις, όπως επίσης και ζητήματα κοσμοπολιτισμού και διεθνικών δεσμών της δεύτερης γενιάς με την Αλβανία πραγματεύονται οι συμβολές της Zana Vathi (Vathi, 2016, 2011, 2013).

Στην ίδια κατεύθυνση, το κοινωνικό συγκείμενο της ελληνικής κρίσης επίσης, αποτελεί ένα σημαντικό ερευνητικό πλαίσιο αναφοράς σχετικά με τη δεύτερη γενιά μεταναστών από την Αλβανία στην Ελλάδα. Στην εθνογραφική της μελέτη η Μιχαήλ (2014), μέσα από ζητήματα ταυτότητας, γλωσσικής διατήρησης και έμφυλων ρόλων, αναφέρεται στις προοπτικές και τα σχέδια της δεύτερης γενιάς εν καιρώ κρίσης. Παρομοίως, οι Γιαννακοπούλου και Σπυριδάκης (2017), εστιάζοντας στις αναπαραστάσεις και νοηματοδοτήσεις των νεαρών Αλβανών δεύτερης γενιάς σε καθεστώς αυξημένης επισφάλειας, αναδεικνύουν την προσαρμογή των ταυτοτήτων και του πολιτισμικού τους κεφαλαίου προκειμένου να υλοποιήσουν τα σχέδια ζωής τους. Η διαχείριση της επισφάλειας, οι οριακές μεταβάσεις και οι χρονικότητες στη ζωή των εφήβων μεταναστών αλβανικής προέλευσης, τίθενται επίσης υπό διερεύνηση στις συμβολές των Giannakopoulou (2019) και Christodoulou, Spyridakis and Giannakopoulou (2020).

3. Διάρθρωση της Έρευνας.

Η παρούσα διατριβή διαρθρώνεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελεί περισσότερο μια θεωρητική προσέγγιση, τη συγκρότηση του γενικότερου πλαισίου στο οποίο εντάσσεται η συγκεκριμένη συζήτηση και περιλαμβάνει τρία κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο είναι η παρούσα εισαγωγή όπου συντίθεται το πλαίσιο της ανάλυσης και παρουσιάζεται η σχετική βιβλιογραφική παραγωγή, εγχώρια και ξένη. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναπτύσσω το θεωρητικό πλαίσιο βάσει του οποίου θεμελιώνω τα ευρήματά μου από την έρευνα πεδίου. Επέλεξα την ταυτότητα και το κεφάλαιο ως

κεντρικές κατηγορίες κατανόησης και ερμηνείας του βιόκοσμου των πληροφορητών μου και εστίασα στις διαστάσεις εκείνες που έκρινα χρήσιμες και σχετικές. Όπως αναλύω διεξοδικά, για να κατανοήσω τη δράση των υποκειμένων μου επιχείρησα να καταλάβω τα ίδια τα υποκείμενά μου, τη διαδικασία συγκρότησης της ταυτότητας τους στη βάση μιας συνεχώς παρούσας διυποκειμενικότητας. Με αναφορά στις θεωρητικές συμβολές των Jenkins, Barth, Goffman, Craib, Burger and Luckman και άλλων, επεδίωξα να κατανοήσω τη συγκρότηση τόσο των ατομικών ταυτοτήτων όσο και τη διαχείριση των συλλογικοτήτων, το ρόλο των εντυπώσεων και της θεσμική παγίωσης με στόχο να φωτίσω τη δράση. Κατά τον ίδιο τρόπο, επεδίωξα να κατανοήσω την πρόσκτηση και διαχείριση του ιδιόμορφου κεφαλαίου τους, κοινωνικού και συμβολικού, στην πορεία μετάβασης των εφήβων αυτών από το σχολείο στην ενήλικη ζωή με αναφορά στο έργο του Bourdieu. Οι πιεστικές δομικές συνθήκες, η ύφεση, η επισφάλεια, η κοινωνική τάξη μπορεί να προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό το δρών υποκείμενο, δεν καταλήγουν όμως σε έναν απόλυτο ντετερμινισμό. Στις αναλύσεις του Bourdieu, το υποκείμενο προσεγγίζεται ως ενεργός διαμορφωτής των στρατηγικών του επιλογών, διαθέτοντας μία σχετική πάντοτε αυτονομία ενώ το κεφάλαιο καθίσταται μια γεφυροποιός δύναμη των διχοτομιών δομής και δράσης, αντικειμενικού και υποκειμενικού, μακρο-επιπέδου και μικρο-επιπέδου. (Reay, 2004) Σε αυτό το πλαίσιο, το κεφάλαιο και η ταυτότητα διαμεσολαβούν αντανakλαστικά, πρωτοβουλίες και στρατηγικές, προκειμένου οι νέοι αυτοί να τοποθετήσουν τους εαυτούς στο κοινωνικό συμπεριέχον και να χαράξουν οι ίδιοι πορείες και σχέδια.

Στο τρίτο κεφάλαιο τίθεται το γενικότερο επιστημολογικό πλαίσιο, παρουσιάζεται αναλυτικά ο ερευνητικός σκοπός και τα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα. Στη συνάφεια αυτή, τεκμηριώνεται η επιλογή της ποιοτικής μεθόδου προς επίρρωση των ερωτημάτων που θέτει η μελέτη και παρουσιάζεται διεξοδικά η μεθοδολογία της συμμετοχικής παρατήρησης και των συνεντεύξεων επί της συγκεκριμένης έρευνας πεδίου. Επιπλέον, τίθενται τα εμπόδια που ανέκυψαν όσο και οι περεταίρω προβληματισμοί σε σχέση με το υπό διερεύνηση ζήτημα αλλά και την εφαρμογή της ποιοτικής μεθοδολογίας στο ερευνητικό πεδίο εν γένει.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας αρθρώνεται σε πέντε μέρη και περιλαμβάνει τα ευρήματα και τις σχετικές αναλύσεις από το ερευνητικό πεδίο με τη μορφή κατηγοριών. Όπως προείπα, η μελέτη της ταυτότητας και του κεφαλαίου με οδήγησε συνεκδοχικά στην έρευνα άλλων ποιοτικών δεικτών, με αποτέλεσμα τη σταδιακή

σύνθεση ενός ολοκληρωμένου και συγκροτημένου συνόλου θεωρίας και έρευνας. Η γλώσσα, η θρησκεία, οι έμφυλοι ρόλοι, οι προσχεδιασμένες τροχιές ζωής, οι εθνικές νοηματοδοτήσεις, λειτούργησαν ως πεδία ανάλυσης ταυτότητας και κεφαλαίου προκειμένου να ανασυγκροτήσουν με πληρότητα την εμπειρία των νεαρών μεταναστών.

Αναλυτικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους, διερευνάται η σχέση των μεταναστών δεύτερης γενιάς τόσο με τη γλώσσα της χώρας προέλευσης των γονιών τους όσο και με τη γλώσσα της χώρας υποδοχής, παρέχοντας πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τις στρατηγικές ενσωμάτωσης που επιλέγουν, τη διαχείριση του κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου τους σε πρακτικό και συμβολικό επίπεδο και τελικά τη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους. Σε αυτή την κατεύθυνση αναλύονται ζητήματα διγλωσσίας, γλωσσικής επιλογής, γλωσσικής διατήρησης ή μετατόπισης, γλωσσικού κεφαλαίου και εθνοτικής ταυτότητας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εγκύπτω στην ταυτοτική σημασία που αποδίδουν οι συγκεκριμένοι έφηβοι στη θρησκεία, με έμφαση στη διαδικασία με την οποία συνήθεις πρακτικές όπως η αλλαγή ονόματος και θρησκείας, διαμεσολαβούν ζητήματα ταυτότητας. Επιπλέον διερωτώμαι αν οι πρακτικές αυτές καταγράφονται ως εκδήλωση της ατομικότητας της στροφής στο ίδιο το δρών υποκείμενο και της αποταύτισης με την αλβανικότητα. Τέλος, αναλύω πώς διαμορφώνονται οι θρησκευτικές τους επιλογές με κριτήρια την ένταξη, τη μετατροπή κεφαλαίου, το εθνικό συν-ανήκειν και τη λειτουργία των έμφυλων ρόλων στην οικογένεια και τη χώρα υποδοχής.

Η σημασία που αποκτά το φύλο ως ενεργή κοινωνική διαδικασία στη συγκρότηση, διαχείριση και διαπραγμάτευση της ταυτότητάς τους αποτελεί το θέμα του τρίτου κεφαλαίου, όπως επίσης οι αντιλήψεις και αναπαραστάσεις των Αλβανών δεύτερης γενιάς σε σχέση με το φύλο και την κατασκευή της έμφυλης ταυτότητας. Επιπρόσθετα, ερευνώ πώς εκδηλώνεται με «όρους φύλου» η μεταβαλλόμενη ισορροπία ανάμεσα στο συμβολικό κόσμο που έχουν κληρονομήσει από την οικογένεια τους και τον πραγματικό «έξω κόσμο», σχετικά με ζητήματα φύλου και περεταίρω την ενδεχόμενη σύγκρουση του οικογενειακού κεφαλαίου και του κυρίαρχου πολιτισμικού κεφαλαίου της κοινωνίας υποδοχής .

Οι αναπαραστάσεις των μεταναστών δεύτερης γενιάς απέναντι στο δίπολο εργασία/ανεργία σε περιβάλλον αυξανόμενης εργασιακής επισφάλειας, τα κριτήρια επιλογής επαγγέλματος, οι στρατηγικές διαγενεακής κινητικότητας, η πάλη απέναντι

στην ευαλωτότητα και την τρωτότητα, αποτελούν αντικείμενο διεξοδικής ανάλυσης του τέταρτου κεφαλαίου. Ιδιαίτερο ζήτημα ανάλυσης στο κεφάλαιο αυτό αποτελεί η σημασία που αποδίδεται στην ατομικότητα, η αποταύτιση από την αλβανικότητα και η γενικότερη αποστασιοποίηση τους από εθνοτικές συλλογικότητες, που ενδεχομένως να βιώνονται ως προσκόμματα για την υλοποίηση των σχεδίων ζωής τους.

Ο εθνοτικός αυτοπροσδιορισμός είναι το θέμα ανάλυσης του τελευταίου κεφαλαίου του δεύτερου μέρους. Ειδικότερα, επιχειρώ να εντοπίσω το ρόλο της εθνότητας στην κατασκευή της ταυτότητάς, το νόημα που αποδίδουν στην έννοια της πολιτειότητας, της πολιτικής συμμετοχής και του εθνικού ανήκειν και συν-ανήκειν. Στο δυναμικό και μεταβαλλόμενο σύγχρονο μεταναστευτικό τοπίο, εξετάζω πώς συγκροτείται η εθνοτική ταυτότητα σε σχέση με τα κυρίαρχα εθνικά στερεότυπα υπό το βάρος μίας κληροδοτημένης και βιωμένης αλβανικότητας και των σχετικών ενσαρκώσεων του «Άλλου».

Στο τελευταίο κεφάλαιο παρατίθενται συγκεντρωτικά και συνολικά τα ευρήματα από την έρευνα πεδίου και τα τελικά συμπεράσματα όπως προέκυψαν από την παρούσα μελέτη σε μία τεκμηριωμένη και συγκροτημένη επαλήθευση της ερευνητικής μου υπόθεσης και των επιμέρους ερωτημάτων. Παράλληλα, προτείνονται νέες ερευνητικές κατευθύνσεις και πεδία αναζητήσεων όπως αναδύθηκαν κατά την πορεία της διερεύνησης. Ολοκληρώνοντας, θα ήθελα να αναφέρω ότι στόχος της έρευνας δεν ήταν απλά η επιτυχημένη συλλογή και ανάλυση δεδομένων. Με βάση αυτό που ο Scott (Σπυριδάκης, 2018:86) χαρακτηρίζει «από κάτω πολιτική», τη συνειδητή λήψη αποφάσεων με βάση τις πραγματικές υλικές συνθήκες και συμφέροντα των υποκειμένων, στόχος ήταν η διερεύνηση των πραγματικών συνθηκών και του αυθεντικού βιώματος δια μέσου του οποίου συντελείται η κοινωνική αναπαραγωγή του συγκεκριμένου πληθυσμού. Η πραγματική αποτύπωση του συγκεκριμένου κοινωνικού φαινομένου είναι αυτή που μπορεί να πληροφορήσει για τις καλύτερες πολιτικές παρεμβάσεις που μπορούν να σχεδιαστούν και να υλοποιηθούν προκειμένου να επιτευχθεί η πραγματική ισότητα, δικαιοσύνη και αρμονία για όλους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.Εισαγωγή.

Η έρευνα εστιάζει σε ζητήματα ταυτότητας και κεφαλαίου της δεύτερης γενιάς μεταναστών αλβανικής καταγωγής, προκειμένου να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο επισυμβαίνει η κοινωνική αναπαραγωγή της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας. Οι διαστάσεις της ταυτότητας και του κεφαλαίου ερευνώνται στον χρονικό ορίζοντα της μετάβασης από το σχολείο στην αγορά εργασίας, εν μέσω της οξείας οικονομικής κρίσης που έπληξε τη χώρα μας για μια σχεδόν δεκαετία, μιας εμμένουσας τάσης με σοβαρό αντίκτυπο σε όλους τους τομείς της ζωής. Ειδικότερα για τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες όπως η δεύτερη γενιά μεταναστών, η παρατεταμένη ελληνική ύφεση, όξυνε τις ήδη δυσμενείς συνθήκες μετάβασης τους στην ενηλικίωση και σε συνδυασμό με τη δραματική επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου και του συρρικνούμενου κοινωνικού κράτους, πολλαπλασίασε τους υψηλούς κινδύνους και έθεσε νέα διακυβεύματα (Δρακάκη-Παπαδάκης-Κυρίδης-

Παπαργύρης, 2013). Το γενικευμένο αίσθημα αβεβαιότητας, η επισφάλεια, η ξενοφοβία, ο ελλοχεύων κίνδυνος της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, αποτελούν τις δομικές συνθήκες, υπό το βάρος των οποίων, τα υποκείμενα της έρευνάς μας, είτε συνειδητά είτε ασυνειδητά, διαμορφώνουν την ταυτότητά τους, διαχειρίζονται το κοινωνικό και πολιτισμικό τους κεφάλαιο, λαμβάνουν αποφάσεις σχετικά με τη ζωή τους, χαράσσουν ανάλογες τροχιές δράσης, με λίγα λόγια οργανώνονται, με στόχο την παραγωγή και αναπαραγωγή των υλικών και κοινωνικών όρων που καθιστούν δυνατή τη ζωή τους.

Ειδικότερα, η έννοια της κοινωνικής αναπαραγωγής ενέχει κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη της μελέτης αυτής. Όπως επισημαίνει η Bhattacharya (2017), η θεωρία της κοινωνικής αναπαραγωγής, αποκαλύπτει την ουσία της κατηγορίας του καπιταλισμού και των κινητήριων δυνάμεών του, που δεν είναι άλλη από την ανθρώπινη εργασία (και όχι τα παραγόμενα προϊόντα της). Μία τέτοια εστίαση, εκθέτει τη μάλλον επιπόλαιη, μέση αντίληψη για τις οικονομικές διαδικασίες, αποκαθιστώντας την περίπλοκη, έμφυλη, εθνικοποιημένη και άναρχη πτυχή της οικονομικής ζωής, ότι δηλαδή στον πυρήνα της βρίσκονται άνθρωποι, έτοιμοι να εκτελέσουν εντολές ή και να τις απορρίψουν.

Η βασική αρχή της θεωρίας της κοινωνικής αναπαραγωγής έγκειται στο γεγονός ότι η ανθρώπινη εργασία βρίσκεται στην καρδιά της δημιουργίας και της αναπαραγωγής της κοινωνίας ως συνόλου. Η ανθρώπινη εργασία γίνεται αντιληπτή με τη μαρξιστική έννοια ως η «βασική ζωτική προϋπόθεση όλης της ανθρώπινης ιστορίας». Ωστόσο, ο καπιταλισμός, αναγνωρίζει την παραγωγική εργασία για τις ανάγκες της αγοράς ως τη μοναδική μορφή νομιμοποιημένης εργασίας. Την ίδια στιγμή, ο τεράστιος όγκος της εργασίας που παράγεται στην οικογένεια ή στην κοινωνία και που είναι νευραλγικής σημασίας για να συντηρήσει και να αναπαράξει τον εργαζόμενο και κυρίως την εργατική του δύναμη, περνά απαρατήρητος και κατ' ουσία ακυρώνεται. Αυτή την αδυναμία, οι θεωρητικοί της Κοινωνικής Αναπαραγωγής σπεύδουν να θεραπεύσουν, φέρνοντας στο προσκήνιο τη διάκριση μεταξύ της ανθρώπινης εργασίας που χρειάζεται προκειμένου να παραχθούν προϊόντα και της εργασίας που χρειάζεται για να «παραχθούν» άνθρωποι ως συστατικά στοιχεία του καπιταλισμού. Συνεπώς, το συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο επιζητά να καταστήσει ορατή την κρυμμένη εργασία και μόχθο που απορρίπτει η κλασσική οικονομική θεωρία και ως εκ τούτου δεν συμπεριλαμβάνεται στη χάραξη πολιτικών.

Και εδώ έγκειται η ουσία και η διαφορά που εισάγει στη θεωρητική συζήτηση η προσέγγιση της Κοινωνικής Αναπαραγωγής, ότι δηλαδή η κατανόησή μας για τον καπιταλισμό είναι ατελής και ανολοκλήρωτη, αν τον βλέπουμε αποκλειστικά και μόνο με οικονομικούς όρους, αν δηλαδή βλέπουμε μόνο ιδιοκτήτες και εργαζόμενους, όπως υποστηρίζει η Susan Ferguson (2017), χωρίς να αντιλαμβανόμαστε την ευρύτερη κοινωνική αναπαραγωγή του συστήματος, που δεν είναι άλλη από την καθημερινή, διαγενεακή, αναπαραγωγική εργασία που εκτυλίσσεται στα νοικοκυριά, τα σχολεία, τα νοσοκομεία, τις φυλακές και άλλους χώρους. Ο Μαρξ σημειώνει ξεκάθαρα τον καταλυτικό ρόλο της εργατικής δύναμης, καθώς θέτει σε κίνηση την καπιταλιστική παραγωγή. Σημειώνει δε, ότι αντίθετα με όλα τα υπόλοιπα παραγόμενα προϊόντα, η εργατική δύναμη χαρακτηρίζεται από την αντίφαση ότι δεν παράγεται καπιταλιστικά. Ωστόσο, ο Μαρξ, δεν αναπτύσσει περαιτέρω την παραπάνω θεώρηση. Και ακριβώς με τη συγκεκριμένη ασάφεια ασχολούνται θεωρητικοί της Κοινωνικής Αναπαραγωγής, όπως η Narotzky, καταδεικνύοντας, πώς η παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών και η αναπαραγωγή της ζωής αποτελούν ένα αδιαίρετο όλο. Αν η επίσημη οικονομία είναι το πεδίο παραγωγής των αγαθών και των υπηρεσιών, οι άνθρωποι που τα παράγουν, «παράγονται» οι ίδιοι εκτός των ορίων της επίσημης οικονομίας εντός ενός πεδίου συγγενικών δεσμών που διαχρονικά ονομάζεται οικογένεια. Ωστόσο, ας μην ξεχνάμε ότι το νέο εργατικό δυναμικό παράγεται μεν πρωτίστως από την οικογένεια, αλλά ενισχύεται σημαντικά από τη μετανάστευση.

Επιπλέον, οι θεωρίες της Κοινωνικής Αναπαραγωγής, ειδικά η φεμινιστική προσέγγιση, πραγματεύονται ζητήματα καταπίεσης, έμφυλης, εθνικής, σεξουαλικής, με σαφώς μη λειτουργικούς τρόπους, ακριβώς επειδή η καταπίεση ορίζεται ως δομικά σχεσιακή και διαμορφούμενη από την καπιταλιστική παραγωγή. Το ζήτημα που αναδύεται είναι ποιοι συνθέτουν τη σύγχρονη εργατική τάξη στα πλαίσια της χαοτικής, πολυεθνικής, έμφυλης, διαφοροποιημένης υποκειμενικότητας; Πώς άραγε είναι δυνατόν να συζητά κανείς σε θεωρητικό επίπεδο για την πάλη των τάξεων χωρίς να συνυπολογίζει τις άπειρες κοινωνικές σχέσεις που συστήνονται στους χώρους εργασίας, στα νοικοκυριά, στα σχολεία, στα νοσοκομεία, στην ευρύτερη κοινωνία και διατηρούνται και συν- παράγονται από την εργατική δύναμη με τρόπο αντιφατικό αλλά ουσιαστικό;

Προσπαθώντας να συλλάβει την αναγκαία αλλά αντιφατική σχέση ανάμεσα στην παραγωγή και την αναπαραγωγή, η προσέγγιση της Κοινωνικής Αναπαραγωγής

εμπλουτίζει την κατανόησή μας σε σχέση με την ενότητα που τις συνέχει. Μας προκαλεί να εξετάσουμε τους τρόπους με τους οποίους φαινομενικά ανεξάρτητα είδη σχέσεων (εκείνων που εμφανίζονται με φυλετικούς, έμφυλους, σεξουαλικοποιημένους ή αποικιοκρατικούς τρόπους) αποτελούν μέρος και σύνολο μιας καπιταλιστικής ταξικής δυναμικής περιφραξης και συσσώρευσης. Ως τέτοια αντιπαλεύει τις σχέσεις που περιορίζουν -παρόλο που στο μεγαλύτερο μέρος δεν εξαλείφουν εντελώς- τη δυνατότητα των ανθρώπων της εργατικής τάξης να ικανοποιήσουν όχι μόνο τις βασικές ανάγκες διαβίωσης, αλλά επίσης κι εκείνες τις βιολογικές, συναισθηματικές και πνευματικές ανάγκες και επιθυμίες που υπερβαίνουν αυτό που το Κεφάλαιο θέλει να πληρώσει. Με αυτή την προοπτική η παρούσα μελέτη ασχολείται με τις αναπαραστάσεις, τις νοηματοδοτήσεις, τον ίδιο τον Εαυτό των μεταναστών δεύτερης γενιάς. Εξετάζουμε την εργασία όχι απλά ως έναν συντελεστή της δημιουργίας αξίας, αλλά ως μια ζώσα, απτή σχέση, που τοποθετείται εντός μιας πολλαπλώς διαθλώμενης πραγματικότητας. Τα σώματα και τα μυαλά των ανθρώπων της εργασίας δύνανται και όντως ιστορικά αντιστέκονται στην απάνθρωπη δυναμική της οποίας αποτελούν μέρος. Και εδώ έγκειται το μεγάλο ερώτημα: Πώς οι νέοι της έρευνας μπροστά στην απάνθρωπη δυναμική της κρίσης, αντιστέκονται, αρνούμενοι την παθητικοποίηση, την ένταξη σε ένα φαύλο κύκλο εκμετάλλευσης και καταπίεσης, προσπαθώντας εν τέλει να πάρουν στα χέρια τους τη ζωή τους.

Ενώ οι τρέχουσες οικονομικές συνθήκες οδηγούν την πρώτη γενιά μεταναστών σε μια άνιση διαπάλη με την υφιστάμενη κρίση, η δεύτερη γενιά χαράσσει τη δική της πορεία. Με αφετηρία την κοινωνικοποιητική εμπειρία και τεχνογνωσία ζωής των γονιών τους, οι Αλβανοί δεύτερης γενιάς, καταστρώνουν τολμηρά σχέδια και επιδιώκουν να αναλάβουν το ρίσκο μιας διαφοροποιημένης πορείας πρόσβασης σε πόρους και μέσα κοινωνικής αναπαραγωγής που μελλοντικά προδιαγράφουν μια βελτιωμένη κοινωνική κατηγοριοποίηση από την υπάρχουσα. Επί τη βάση αυτή, στο παρόν κεφάλαιο, θα παρουσιάσω αναλυτικά τους λόγους για τους οποίους επέλεξα την ταυτότητα και το κεφάλαιο ως κεντρικές κατηγορίες κατανόησης και ερμηνείας του βιόκοσμου των πληροφορητών μου, εστιάζοντας στις διαστάσεις εκείνες που έκρινα χρήσιμες και σχετικές.

2. Η Ταυτότητα ως Αναλυτική Κατηγορία

Η νεωτερικότητα με την τοποθέτηση του υποκειμένου στο κέντρο των σύγχρονων κοινωνιών, έθεσε επιτακτικά το ζήτημα της ταυτότητας σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, προκρίνοντας την αυτονομία, την αυτοδιάθεση και τον αυτοπροσδιορισμό του ατόμου. Έκτοτε, όπως υποστηρίζει ο Giddens (2001), ο σύγχρονος κόσμος, διαμορφώνεται συνεχώς μέσα από μια διαδικασία αλλαγών που σηματοδοτούν το πέρασμα στη μετανεωτερικότητα. Στον κόσμο αυτό, οι σταθερές ταυτότητες του παρελθόντος σταδιακά αποσυντίθενται, δίνοντας χώρο σε έναν πολύπλευρο, ρευστό, κατακερματισμένο εαυτό. Ειδικότερα, στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες της Δύσης, η προβολή και διαφοροποίηση διακριτών ομάδων και μειονοτήτων στη βάση φυλετικών, εθνικών, έμφυλων, πολιτισμικών, οικονομικών ή άλλων κριτηρίων, υπογραμμίζει τον προεξάρχοντα ρόλο της ταυτότητας, πολλώ δε μάλλον όταν αναφερόμαστε σε ταυτότητες με κοινωνικοπολιτική δράση. Και αυτό, αποτελεί καίριο ζητούμενο της συζήτησης για την κοινωνική αναπαραγωγή, πώς δηλαδή μια συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα ενσαρκώνεται από τα υποκείμενα μέσω προσωπικών και συλλογικών ταυτοτήτων (Narotzky, 2007)

Η εμφάνιση και η εδραίωση μιας ταυτότητας σε ένα κοινωνικό χώρο αποκτά ενδιαφέρον, καθώς σηματοδοτεί την ύπαρξη μιας διακριτής, διαφοροποιημένης ομάδας που θέτει αιτήματα και στόχους. Συνεπώς, η μελέτη σχετικά με το πώς και γιατί συγκροτείται μια συγκεκριμένη ταυτότητα, τί επιδιώκουν όσοι μετέχουν σε αυτή και εν τέλει τί επιτυγχάνουν, προσφέρει μια σημαντική ανάλυση για την ατομική και τη συλλογική δράση, καθιστώντας την ταυτότητα την ίδια στιγμή, μια χρήσιμη αναλυτική κατηγορία αλλά και ένα καθεαυτό αντικείμενο ανάλυσης. Η ταυτότητα δηλαδή ενθικεύεται στη δράση του υποκειμένου και των ομάδων, διαμορφώνοντας τις αποφάσεις τους και ερμηνεύοντας τις αντίστοιχες δράσεις τους.

Αυτή η νευραλγική σχέση ταυτότητας - δράσης αποτελεί κεντρικό σημείο της ανάλυσης μου. Η δράση των ατόμων ή των ομάδων, ερμηνεύεται σε όλη της την έκταση υπό το πρίσμα της διαδικασίας συγκρότησης ταυτοτήτων. Όπως υποστηρίζει ο Jenkins (2007:18), δράση και ταυτότητα, δεν είναι παρά όψεις του ίδιου νομίσματος, καθώς η ταυτότητα αποτελεί μία βασική διάσταση της ανθρώπινης δράσης και η μελέτη της είναι ένας πρόσφορος τρόπος για την ανάλυση και την ερμηνεία της. Η ταυτότητα αναγνωρίζεται ως υποχρεωτική διάσταση κάθε μορφής δράσης (Giddens, 1984). Από τη στιγμή που οι άνθρωποι θεωρούνται «δρώντες», η έμφαση επικεντρώνεται στο πώς οι άνθρωποι εννοιολογούν τον εαυτό τους μέσα από τη δράση τους (Γκέφου- Μαδιανού, 2003).

Στην έρευνά μου, ο τρόπος δράσης των υποκειμένων υπήρξε ένα από τα κεντρικά ζητούμενα: Πώς ενεργούν οι έφηβοι πληροφορητές μου προκειμένου να υπερβούν τις αυξανόμενες διακινδυνεύσεις; Τι σχέδια καταρτίζουν; Ποιες δράσεις πυροδοτούν εν τέλει οι απειλούμενες ταυτότητες σε συνθήκες αυξημένης ευαλωτότητας; Οι σκέψεις, τα συναισθήματα που μετουσιώνονται σε αποφάσεις και τελικά σε πράξεις, εκπορεύονται από την ταυτότητα, συμπλέκονται με την ερώτηση «ποιος είμαι», ώστε η ίδια η ύπαρξη των δρώντων, να γίνεται αντιληπτή μέσα από τη δράση τους και το πλέγμα σχέσεων στο οποίο εντάσσεται η δράση αυτή. Με άλλα λόγια, η εμπρόθετη δράση ερμηνεύεται από την ταυτότητα και προκειμένου να κατανοήσουμε τους λόγους για τους οποίους τα υποκείμενα ενεργούν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, πρέπει πρώτα να κατανοήσουμε τα ίδια τα υποκείμενα.

Ο λόγος λοιπόν που ασχολούμαι με την κατανόηση της ταυτότητας των πληροφορητών μου είναι ότι αποτελεί προϋπόθεση για να ερμηνευθεί η δράση τους. Επί τη βάση αυτή, προέκρινα τρία βασικά σημεία ανάλυσης: τις ατομικές ταυτότητες καθώς στο πεδίο μου ανεδείχθησαν ως οι πλέον ισχυρές, τις συλλογικές ταυτότητες ως συστατικές της διυποκειμενικής πλαισίωσης της ατομικότητας και τέλος, τους θεσμούς, ως σημείο συνάντησης των ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων αλλά και ως παγιωμένα πρότυπα εξουσίας και πρακτικής.

α. Ατομικές Ταυτότητες

Η ατομική ταυτότητα αποτελεί πρωτογενή καθορισμό και ίσως τον πιο πρώιμο και πιο ισχυρό, καθώς παρουσιάζει τη μεγαλύτερη σταθερότητα και προσφέρει ένα υπόβαθρο για όλες τις μεταγενέστερες ταυτότητες (Jenkins, 2004). Μέσω της φυσικής και ενσώματης συνέχειας, το άτομο δύναται να ταυτίζεται με τον εαυτό του διαμέσου της συνεχώς μεταβαλλόμενης πορείας της ζωής του. Ωστόσο, όπως σημειώνει ο Craib (1998), αυτό δεν εξυπακούεται μία άκριτη πρωτοκαθεδρία του εαυτού. Αντίθετα, η παρουσία των Άλλων εντοπίζεται στον ίδιο τον πυρήνα της ατομικότητας, καθώς αυτή γίνεται αντιληπτή μέσω μιας διυποκειμενικής θεώρησης ενός κόσμου που συνίσταται κατά κύριο λόγο από Άλλους. Η μεμονωμένη ατομικότητα συνειδητοποιείται κυρίως ως προς τους Άλλους, καθώς αυτοί αποτελούν το απαραίτητο πλαίσιο για να γνωρίσουμε τον εαυτό μας σε μία πορεία που είναι στην ουσία της αλληλο-διαδραστική.

Επί τη βάσει αυτή, ο αυτό-καθορισμός του ατόμου περιλαμβάνει ένα παλίνδρομο «εσωτερικής και εξωτερικής διαλεκτικής» (Jenkins, 2007:89): Το άτομο εκτίθεται στους Άλλους ως ταυτότητα, εισπράττει την αποδοχή ή την απόρριψη και αναστοχαστικά την ενσωματώνει ή όχι στην ταυτότητά αυτή. Ως εκ τούτου, μπορεί να αλλάξει τον τρόπο που παρουσιάζει τον εαυτό του, αντλώντας από ένα ευρύ φάσμα σχέσεων, πρακτικών ακόμα και αντικειμένων, προκειμένου να αυτόπροσδιοριστεί. Ο εαυτός λοιπόν δεν είναι κάτι δεδομένο, η ατομική ταυτότητα προϋποθέτει έναν διαρκή αναστοχασμό (Giddens, 1991:52,53). Υπό το φως της παραπάνω θεώρησης, η ταυτότητα νοείται ως μία επιλεκτική αφήγηση που συντίθεται τόσο από φαντασιακά όσο και από πραγματικά στοιχεία, δημιουργώντας ένα υπαρξιακό πλαίσιο που προσφέρει στο άτομο συνοχή και συνέχεια, αλλά και τα μέσα ερμηνείας και τιθάσευσης ενός μεταβαλλόμενου κόσμου. Το άτομο επιλέγει την αφήγηση του εαυτού του, μεταπλάθοντάς την με στοιχεία που εισβάλλουν από τον κόσμο των Άλλων, ώστε η ταυτότητα να ανασυντίθεται ως μία «αναδρομική βιογραφία».

Οι απόγονοι των μεταναστών στην έρευνά μου, κατασκευάζουν την ατομική τους ταυτότητα με παρόμοιο τρόπο. Επιλέγουν και απωθούν στοιχεία της προσωπικής τους ιστορίας, τα συμπλέκουν με στοιχεία που αφομοιώνουν και επεξεργάζονται από τον εξωτερικό κόσμο, δημιουργούν τη δική τους προσωπική ταυτότητα, τη δική τους «αναδρομική αυτό-βιογραφία». Η ατομικότητά τους αποτελεί το οντολογικό καταφύγιο, που αποδίδει μία αίσθηση συνολικού νοήματος για τον κόσμο και λειτουργεί ως εφελτήριο για τη δράση τους και τα σχέδια ζωής τους.

Αναμφισβήτητα σε αυτή τη διαδικασία, η δύναμη και η εξουσία αναδεικνύονται καθοριστικοί παράγοντες καθώς, είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα, το κυρίαρχο ερώτημα είναι «τίνος ορισμός βαρύνει περισσότερο» (Jenkins, 2007:90). Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι Άλλοι και ο παρελκόμενος κόσμος τους, επιβεβαιώνουν, απορρίπτουν, τροποποιούν και εν τέλει, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την ατομική ταυτότητα. Και αν μη τι άλλο, οι ταυτότητες υπάρχουν, αποκτώνται, διεκδικούνται, κυρίως μέσα από σχέσεις δύναμης και εξουσίας, καθώς αυτό που διακυβεύεται τελικά είναι η κατάταξη ατόμων και πληθυσμών, ώστε οι ταυτότητες να είναι πολιτικές στην ουσία τους. (Jenkins, 2007). Διαμέσου υλικών και συμβολικών αναπαραστάσεων, η δύναμη, καθίσταται «δύναμη επί» και η εξουσία «θεσμική ισχύς» αντίστοιχα (Δημητρίου, 2017), σε μία συνεχή πορεία δόμησης και αποδόμησης της προσωπικής ταυτότητας. Όντως, η αναγνώριση από τους Άλλους κρίνεται καθοριστική αν αποδεχτούμε τον

περιεκτικό ορισμό του Charles Taylor (1994), ότι η ταυτότητα του ατόμου είναι η πραγμάτωση του εαυτού του μέσα από το πρίσμα των δΐυποκειμενικών του σχέσεων. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η ατομικότητα είναι σύνθετη και πολυεπίπεδη έννοια που αντλεί διαρκώς από «ένα εύρος Άλλων, ένα εύρος καταστάσεων, ένα εύρος πηγών». Σε αυτή τη διαδικασία, το άτομο εξοπλίζεται με τα απαραίτητα μέσα για να ανταποκριθεί στις κατηγοριοποιήσεις που προσφέρουν ή συχνά επιβάλλουν οι Άλλοι. Ο Jenkins, στο συλλογισμό του, χρησιμοποιεί την έννοια της «ενιαίας ατομικότητας» προκειμένου να αποδώσει την αναστοχαστική προσέγγιση για την προσωπική ταυτότητα. Το συνεχές πέρασμα από το πώς το άτομο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και πώς οι Άλλοι και εν τέλει, την καταλυτική σημασία των Άλλων σε μια διαδικασία εντοπισμού ομοιότητας και διαφοράς, που αναλόγως καθορίζει τη δράση. Και αυτή ακριβώς η αλληλεπίδραση μεταξύ ομοιότητας και διαφοράς, αποτυπώνει η λογική που διαπερνά κάθε καθορισμό ταυτότητας, είτε ατομικής, είτε συλλογικής.

Ο λόγος που επιμένω στις έννοιες της ατομικότητας και της προσωπικής ταυτότητας είναι γιατί κυριαρχούν στη συγκεκριμένη μελέτη. Στις αφηγήσεις των νεαρών πληροφορητών μου, γίνεται σαφής όχι μόνο η προσπάθειά τους να προσδιορίσουν τις ταυτότητές τους πάνω σε ένα σύστημα ομοιότητας και διαφοράς με τον «ηγεμονικό Άλλο», αλλά κυρίως η αφοσιωμένη προσήλωση στον εαυτό τους ως «ενιαία ατομικότητα», ως μοναδικό όχημα υπέρβασης της ευαλωτότητας και των δομικών κινδύνων. Με την ευκαιρία αυτή της παρατήρησης, θα ήθελα να αναφερθώ σε μια επισήμανση του Craib που κρίνω σχετική. Στην ανάλυσή του περί ταυτότητας, αναφέρεται στο διαμορφωτικό ρόλο του καπιταλισμού και των αγορών εν γένει, υποστηρίζοντας ότι τα τελευταία τριάντα χρόνια οι νόμοι της αγοράς - σε θεωρητικό επίπεδο τουλάχιστον- μας «εξισώνουν» υπό το πρίσμα μιας αφηρημένης εξατομικευμένης ισότητας. Καθώς οι προοπτικές της μακροχρόνιας εργασίας μειώνονται, ο καθένας ξεχωριστά περιέρχεται στην διακινδυνευμένη κατάσταση του «να πουλήσει τον εαυτό του» (και όχι μόνο την εργασία του όπως παλιότερα) προκειμένου να επιβιώσει σε ένα κόσμο που αλλάζει συνεχώς και που απαιτεί αντιστοίχως από εμάς συνεχείς αναπροσαρμογές. Ο Kant ήταν ο πρώτος που εντόπισε την επενέργεια των αγορών στις σχέσεις των ανθρώπων (Williams, 1983), ζήτημα που απασχόλησε στο παρελθόν και την κριτική θεωρία. Ωστόσο, φαίνεται ότι η λειτουργία των αγορών έχει εισβάλλει όχι μόνο στον τρόπο προσέγγισης των ανθρώπινων σχέσεων αλλά και στην προσέγγιση του ίδιου του εαυτού. Ο εαυτός ή αλλιώς η ταυτότητα, αναδεικνύεται σε προϊόν που πρέπει να επαναδιαμορφώνεται και

να επανεφευρίσκεται σε τακτά χρονικά διαστήματα προκειμένου να ανταποκριθεί στους νόμους της αγοράς.

Σε αυτό το πλαίσιο θεώρησης, οι πρωταγωνιστές της έρευνάς μου, οι νεαροί από την Αλβανία που υφίστανται τις επενέργειες της κρίσης περισσότερο από άλλες κοινωνικές ομάδες, επικεντρώνουν το ενδιαφέρον και την προσπάθειά τους κυρίως στην ατομικότητά τους, επιχειρώντας να «επανεφεύρουν» τον εαυτό τους, να τον αναπροσαρμόσουν στα νέα δεδομένα, να αντισταθούν σε μία «επιβαλλόμενη τρωτότητα». Η τρωτότητα αυτή απορρέει εν μέρει από «την κοινωνική προσκόλληση σε άλλους», καθώς την ίδια στιγμή που λόγω ανθρώπινης οντολογίας δενόμαστε με τους άλλους, εκτιθέμεθα και απειλούμαστε μέσω αυτού του δεσμού, «εμπλεκόμενοι και μετατοπιζόμενοι αμετάκλητα σε ζωές που δεν είναι δικές μας» (Butler σε Σπυριδάκη, 2018:18). Στη βάση αυτού του συλλογισμού εντοπίζεται ένα καίριο ζήτημα ταυτότητας, ατομικής και συλλογικής: Ο απόλυτος έλεγχος ως ηγεμονική συνθήκη συγκροτεί «έναν μηχανισμό κανονικών και μη υποκειμένων, όπου η ισχύουσα πολιτική και πολιτισμική δικαιοδοσία παραγωγής κανονικότητας και κανονικοποίησης, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό το ποιος είναι τρωτός και ευάλωτος» (Σπυριδάκης, 2018:20) και κατ' επέκταση, θα προσέθετα ποια ταυτότητα εμπίπτει στην κανονικότητα και ποια στην ευαλωτότητα. Οι νεαροί πληροφορητές μου, που συγκροτούνται μέσα σε διαδικασίες αποκλεισμού και αντιθέσεω, επανεγγράφουν και αναπλασιάζουν τις υποκειμενικότητές τους, ώστε να ανατρέψουν την επιβεβλημένη τρωτότητα.

Αναφέρθηκα όμως στην επιχειρηματολογία της Butler και για ένα άλλο λόγο, για να υπογραμμίσω την υπαρξιακή σχέση του εγώ με το εμείς, της ατομικότητας και της συλλογικότητας, καθώς η μία κατάσταση γίνεται αντιληπτή στην πληρότητά της μέσα από την άλλη. Όπως υποστηρίζει, υπάρχουμε τόσο μέσα από τρόπους σχέσεων με την ταυτότητά μας αλλά και μέσα από τρόπους σχέσεων με τους άλλους: Η ανθρώπινη ύπαρξη υφίσταται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε τα υποκείμενα να δρουν ταυτόχρονα σε ένα καθεστώς τόσο υπαγωγής όσο και αυτονόμησης. Από τη μία, καταστρώνουν και διανοίγουν μονοπάτια δράσης, από την άλλη, οι δράσεις αυτές εμπίπτουν σε ένα καθεστώς συμμόρφωσης, σε ένα συγκεκριμένο κανονιστικό πλαίσιο. Και εδώ θέλω να καταλήξω, ότι ακόμα και αν υπερθεματίζω το ρόλο της ατομικότητας των νεαρών μεταναστών δε γίνεται να νοηθεί εκτός συστήματος αλληλοδράσεων, αποτελώντας εν μέρει «έκφραση του ιδιοσυγκρασιακού συνδυασμού συλλογικών ταυτοτήτων του κάθε προσώπου» (Jenkins, 2007:131).

Η ατομικότητα για την οποία έγινε λόγος θα μπορούσε να εξεταστεί ως μία έκφραση της εμπρόθετης δράσης (agency) των υποκειμένων. Αν και κατά γενική ομολογία, η εμπρόθετη δράση αποτελεί έναν νεφελώδη όρο, ωστόσο επανατοποθετούμενη σε μία βάση χρονικότητας αποκτά συγκεκριμένο νόημα (Emirbayer and Mische, 1998). Τα δρώντα υποκείμενα βιώνουν ταυτόχρονα το παρελθόν, το μέλλον και το παρόν μέσω της εμπειρίας με τρόπο άλλοτε αναστοχαστικό και άλλοτε φαντασιακό. Σε αυτή το πλαίσιο χρονικότητας, έχουν ως αναφορά παρελθοντικά μοτίβα, προβάλλουν υποθετικές μελλοντικές διαδρομές ή προσαρμόζουν τη δράση τους, αξιολογώντας την κρισιμότητα του παρόντος. Η ατομικότητα μετουσιώνεται ως εμπρόθετη δράση του ατόμου που ανακαλεί την εμπειρία του παρελθόντος, αξιολογεί τους δομικούς περιορισμούς του παρόντος και σχεδιάζει τις τροχιές του μέλλοντος. Προσεγγίζοντας την εμπρόθετη ατομικότητα σε μια βάση χρονικότητας, αναδύεται μια δυναμική κατανόηση της ικανότητας των δρώντων να διαχειριστούν τους περιορισμούς και τα εμπόδια της δομής. Υπό την έννοια αυτή, η εμπρόθετη δράση εμπεριέχει την έννοια της ανασυγκρότησης, τη δυνατότητα μετασχηματισμού του εαυτού και τελικά της ίδιας της ατομικότητας.

Ωστόσο, η εμπρόθετη δράση στηρίζεται στην έννοια της αλληλεπίδρασης. Όπως υποστηρίζει ο Eriksen (2007), η θεωρητική σύλληψη της ανθρώπινης δράσης ως αλληλεπίδρασης μας κάνει να αντιληφθούμε, ότι οι πιο πολλές πράξεις όχι μόνο κατευθύνονται προς άλλους φορείς αλλά και διαμορφώνονται από την σχέση αυτή. Σε αυτό το πλαίσιο, για να γίνουν κατανοητές οι ατομικές ταυτότητες, θα πρέπει παράλληλα να γίνουν κατανοητές οι συλλογικές.

β. Συλλογικότητες και Κατηγοριοποιήσεις

Επιχειρώντας, λοιπόν, να κατανοήσουμε τις συλλογικές ταυτότητες, θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν, ότι ακόμα και ο πυρήνας της ατομικότητας εμπεριέχει ταυτότητες με σαφώς συλλογικούς καθορισμούς όπως το φύλο, η εθνικότητα και η συγγένεια. Ωστόσο, το γεγονός ότι οι συλλογικότητες δεν είναι ενσώματες όπως η ατομικότητα, καθιστά την προσέγγιση τους αρκετά αφηρημένη. Ο ορισμός μιας συλλογικής ταυτότητας εμπεριέχει ένα πλήθος Άλλων, όπως ακριβώς η ατομική ταυτότητα, εφόσον κάθε είδος ταυτότητας επιχειρεί να καθορίσει ποιος/ποιοί είμαι-είμαστε και ποιος/ποιοί όχι. Ο καθορισμός δηλαδή της συλλογικής ταυτότητας επισυμβαίνει

πάνω στην ίδια σχέση ομοιότητας και διαφοράς, όπως ακριβώς στην ατομική. Ως προς τις ταξινομικές διαφορές της συλλογικότητας, προέκρινα ως χρήσιμες την έννοια της ομάδας ως συλλογικό εσωτερικό προσδιορισμό και την έννοια της κατηγορίας ως συλλογικό εξωτερικό προσδιορισμό. Η διαφορά μεταξύ των δύο έγκειται στο εξής: Η ομαδική ταυτότητα υπονοεί την αποδοχή, είναι εσωτερική και αυτοσυνείδητη, αποδίδει σημασία στους Άλλους, υπονοεί ως ένα βαθμό σχέσεις και δίκτυα μαζί τους. Από την άλλη, η κατηγορία είναι ο καθορισμός των Άλλων για το υποκείμενο, πράγμα που σημαίνει ότι δεν είναι απαραίτητη η επίγνωση της κατηγορίας από τον προσδιοριζόμενο, ούτε η αποδοχή της αλλά ούτε και η ύπαρξη δικτύου σχέσεων με τους όμοιους και τους Άλλους.

Εστιάζοντας όμως στον καθορισμό της συλλογικής ταυτότητας, θα ήθελα να αναφερθώ σύντομα στη συμβολή του Frederick Barth. Ο Barth (1969), προκειμένου να κατανοήσει την συλλογικότητα εστιάζει κυρίως στη διαφορά παρά-όπως ίσως να ήταν αναμενόμενο -στην ομοιότητα, καταρτίζοντας ένα πλαίσιο καθορισμού των εθνοτικών ταυτοτήτων που όμως μπορεί να εφαρμοστεί και σε άλλες συλλογικές ταυτότητες. Εξετάζοντας το περιεχόμενο της εθνικότητας, θέτει το κέντρο βάρους εξωτερικά, στη διαδικασία διατήρησης ορίων και στελέχωσης των εθνοτικών ομάδων. Ο Barth επαναδιαπραγματεύτηκε την έννοια των «ορίων» (boundaries), ανάμεσα στις εθνοτικές ομάδες ισχυριζόμενος ότι καμιά ομάδα δεν αναπτύσσει την πολιτική και κοινωνική της ταυτότητα σε απομόνωση αλλά ευρισκόμενη σε πολιτισμική αλληλεπίδραση με άλλους ανθρώπους κι άλλες εθνοτικές ομάδες. Η ταυτοποίηση και η αντιπαράθεση δημιουργούν «όρια» και τα άτομα κινούνται ανάμεσα σε ομαδοποιήσεις και κατηγορίες (Μιχαήλ, 1992: 12-3) Οι εθνοτικοί διαχωρισμοί δε βασίζονται απαραίτητα στην απουσία κοινωνικών αλληλεπιδράσεων και αποδοχής, καθώς «τα όρια υφίστανται παρά την κοινωνική ροή κατά μήκος τους» (Barth 1969:9). Το ενδιαφέρον εστιάζεται όχι στα έθνη, αλλά στις εθνοτικές ομάδες και στη μελέτη του εθνοτισμού, δηλαδή της συλλογικής ταυτοποίησης των ομάδων αυτών, μιας διαδικασίας που αναπτύσσεται μέσα σε ένα περιβάλλον αντιθέσεων, σχετικοτήτων και πολιτισμικών διαφορών ή/και ομοιοτήτων.

Υπό το φως της ως άνω θεώρησης η αλληλοδραστική συγκρότηση των εξωτερικών διαφορών εκβάλλει σε εσωτερική ομοιότητα, με αποτέλεσμα τα άτομα να κινούνται εντός και εκτός των ορίων αυτών. Επίσης, με την ίδια λογική, οι εθνοτικές ταυτότητες δεν είναι αμετάβλητες αλλά αντίθετα μεταβλητές, ειδικά υπό το βάρος του χρόνου. Ο Barth υποστηρίζει ότι η ταυτότητα αναθεωρείται, όταν είναι κραυγαλέα ή δεν

επιβραβεύεται. Αυτό σημαίνει ότι η μεταβολή ή η ρευστότητα είναι πιθανές. Έτσι, η αναθεώρησή της αποτελεί μια διαλεκτική διαδικασία καθορισμού συλλογικής ταυτότητας με εσωτερικές και εξωτερικές στιγμές. Η εθνική ταυτότητα περιλαμβάνει «αυτούς» αλλά και «εμάς» και ως τέτοια επικεντρώνει το ενδιαφέρον στους σημαίνοντες Άλλους και το ρόλο τους στον καθορισμό της ταυτότητας. Υπό αυτή την έννοια, οι πληροφορητές μας βρίσκονται σε μία διαδικασία επανακαθορισμού ή καλύτερα «θόλωσης των ορίων» της ταυτότητάς τους, στη φάση μίας μεταβολής και αναθεώρησης συλλογικών ταυτοτήτων που κληρονόμησαν από την πρώτη γενιά και οι οποίες, ωστόσο δεν επιβραβεύονται. Τέτοιου είδους συλλογικές ταυτότητες, υπό αναθεώρηση, δεν είναι μόνο η εθνοτική ταυτότητα αλλά η θρησκευτική και η ταυτότητα των παραδοσιακών έμφυλων ρόλων.

γ. Διαχείριση Εντυπώσεων.

Μέχρι τώρα εστίασα στην έννοια της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας, οι οποίες ανεδείχθησαν ως κεντρικές και αλληλοσυμπληρούμενες έννοιες στις αφηγήσεις των πληροφορητών μου, προκειμένου να ερμηνευθεί η εμπειρία και η δράση τους. Σε αυτό το σημείο, θα ήθελα να εντάξω στη θεωρητική συζήτηση περί ταυτοτήτων την έννοια των «εντυπώσεων» και της «δημόσιας εικόνας», καθώς θεωρώ ότι λειτουργεί ως σημείο συνάντησης ατομικής και συλλογικής ταυτότητας. Στην κατεύθυνση αυτή, αντλώ στοιχεία από το έργο του Erving Goffman, καθώς η έννοια του στίγματος που ανέπτυξε, προσφέρει το πλαίσιο για να διερευνηθούν επιμέρους ζητήματα σχετικά με την κοινωνική κατασκευή του πάσχοντος εαυτού, τη διαχείριση των εντυπώσεων και ειδικότερα των αρνητικών πληροφοριών.

Ο Goffman πραγματεύεται τη διαχείριση της στιγματισμένης ταυτότητας, όπως ασκείται από το στιγματισμένο υποκείμενο κατά τη «μεικτή συναναστροφή» με τους «κανονικούς». Αυτή η συνύπαρξη σε συνθήκες ευαλωτότητας, προσδιορίζει την κοινωνική ταυτότητα των συμμετεχόντων, καθώς ο φυσιολογικός θέτει τα όρια της κανονικότητας σύμφωνα με τα οποία ο στιγματισμένος προσπαθεί να προσαρμόσει τον εαυτό του. Είναι αξιοσημείωτο, ότι το στίγμα, δεν αναφέρεται μόνο σε απαξιωτικά χαρακτηριστικά που μπορεί να φέρει ο μη κανονικός, αλλά σε κοινότοπες

καταστάσεις της καθημερινότητας, κατά τις οποίες όλοι μπορεί να έχουν νιώσει ότι υστερούν σε σχέση με το προσδοκώμενο αποτέλεσμα, ότι αποτυγχάνουν να ανταποκριθούν στα ισχύοντα κανονιστικά πρότυπα. Μία τέτοια προσέγγιση, προσδίδει στην έννοια του στίγματος επεκτασιμότητα στην εφαρμογή της, εφόσον δεν διαχωρίζει απλουστευτικά τα άτομα σε δυο κατηγορίες, φυσιολογικών και μη, αλλά αναφέρεται σε μια διαδικασία διττών ρόλων, όπου ο καθένας μπορεί να βρεθεί δυνάμει στιγματισμένος. Υπό αυτή την έννοια, το στίγμα καθίσταται περισσότερο ως μία προοπτική διαφοροποίησης για το υποκείμενο και ως τέτοια συνδέεται με την έννοια της διαχείρισης.

Αναπτύσσοντας την έννοια της διαχείρισης, ο Goffman (1969), περιφρουρεί σε μεγάλο βαθμό την αυτονομία του δρώντος υποκειμένου, στοιχείο που συνάδει με την εν γένει ανάλυσή μου στη μελέτη αυτή. Τα υποκείμενα του Goffman επιχειρούν να διαχειριστούν τις κοινωνικές περιστάσεις προς όφελός τους, επινοώντας ποικιλία τεχνασμάτων, προκειμένου να δημιουργήσουν ευνοϊκές εντυπώσεις. Έτσι, ο ρόλος του υποκειμένου που προσπαθεί να επιβληθεί με τον έναν ή τον άλλον τρόπο στους κοινωνικούς περιορισμούς, καθίσταται αναμφίβολα ενεργητικός, καθώς προσπαθεί να καθυποτάξει τις οδυνηρές προοπτικές απαξίωσης. Σε αυτή τη διαδικασία διαχείρισης εντυπώσεων, συγκροτεί μία «δημόσια αποδεκτή, ωστόσο ψευδή, εντύπωση»: Το άτομο θέλει να «φαίνεται σαν κάποιος άλλος», να «περνάει την εντύπωση κάποιου άλλου». Ωστόσο, το εύλογο ερώτημα που προκύπτει, σχετίζεται με το περιθώριο ανάδυσης ενός «πραγματικού εαυτού». Έτσι, ενώ η δημόσια παρουσίαση του εαυτού θα μπορούσε να ιδωθεί ως συνάντηση της εσωτερικής και εξωτερικής διαλεκτικής του καθορισμού ταυτότητας, από την άλλη, δεν μπορεί να παραγνωριστεί το ασύμπτωτο μεταξύ αυτού που πραγματικά είναι το υποκείμενο και αυτού που θέλει να φαίνεται ότι είναι, μίας δηλαδή «πραγματικής» και μίας «δυνάμει ταυτότητας».

Η εστίαση του Goffman μετατίθεται από τα άτομα που συγκροτούν τον εαυτό μέσα από «κανονικές» εμπειρίες στα άτομα που δεν διαθέτουν πόρους, ελευθερία, προοπτική και θεσμική υποστήριξη για να διεκδικήσουν το αίτημα μίας φυσιολογικής ταυτότητας. Η επιβολή ενός απαξιωτικού status καθιστά τον εαυτό εν είδει φυλακής. Για τον Goffman, ωστόσο, το άτομο δεν προσκολλάται παθητικά σε έναν απαξιωμένο εαυτό. Αντίθετα, ενδέχεται να υπάρξει μία διαδοχή εαυτών που ενσαρκώνει το υποκείμενο, εαυτών που αναθεωρεί, απορρίπτει ή τροποποιεί.

Στο θεωρητικό σχήμα του Goffman, τα άτομα ορίζονται ως επιστητοί δρώντες, με προθέσεις, κίνητρα και αναστοχαστικές μορφές δράσης. Δεν παθητικοποιούνται,

αναπαράγοντας κοινωνικούς ρόλους, αλλά συμμετέχουν ενεργά στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Αυτό που έχει σημασία, είναι, ότι η εστίαση δεν γίνεται στην ίδια την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, αλλά στις συνέπειές της, στη σημασία που της αποδίδεται, στα τεχνάσματα συγκάλυψής της από τα στιγματισμένα υποκείμενα. Ο Goffman παρομοιάζει το εγχείρημα αυτό με θεατρική παράσταση, όπου το άτομο υποδύεται έναν αξιόπαινο, αποδεκτό από τους Άλλους εαυτό, καθώς την ίδια στιγμή ερμηνεύει και ερμηνεύεται (1969). Και σε αυτό το σημείο η ατομικότητα συμπλέκεται με τη συλλογικότητα και την αλληλόδραση. Συνεπώς, τα άτομα με επονειδίστη πραγματική ταυτότητα, θέλουν να είναι «εικονικά κανονικά», τονίζοντας το βάρος των απαιτήσεων των Άλλων στη συγκρότηση της ταυτότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι Άλλοι δεν προσλαμβάνουν απλά την ταυτότητα αλλά τη συγκροτούν. Υπό το βάρος των διακινδυνεύσεων, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς, επιχειρούν να παρουσιάσουν τον εαυτό τους ανάλογα, να διαχειριστούν θετικά τις εντυπώσεις, να επηρεάσουν, εν τέλει, την πρόσληψη της εικόνας τους από τους Άλλους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα από το πεδίο είναι, ότι ενώ μιλούσαν με άνεση για την ιδιότητά τους ως μαθητές ενός σύγχρονου σχολείου κοντά στην πρωτεύουσα, τα επαγγελματικά τους σχέδια, τη διαχείριση του ελεύθερου χρόνου τους, ωστόσο, όταν η συζήτηση περιστρεφόταν γύρω από την εθνοτική καταγωγή τους, υπέφωσκε, αρχικά τουλάχιστον, αμηχανία. Και η αμηχανία, με βάση τα γραπτά του Goffman, διαδραματίζει μεγάλη κοινωνική και ηθική σημασία στην έκβαση της αλληλεπίδρασης.

Ένα σημαντικό στοιχείο που ξεχωρίζει ο Goffman στις διυποκειμενικές συναλλαγές είναι η ιδιοτέλεια των υποκειμένων. Η υστεροβουλία των δρώντων συνδέεται με τη σημασία της διαχείρισης των εντυπώσεων, τη συγκάλυψη των μυστικών, την αίσθηση που καλλιεργούν οι υποδύμενοι ρόλοι. Αυτή όμως η ιδιοτέλεια και η υστεροβουλία στην ερμηνεία του εαυτού, δεν συγκροτείται στη βάση μίας ανηθικότητας του υποκειμένου, αλλά αντίθετα, σε μία επικοινωνιακή επικύρωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, όπου το άτομο προσπαθεί να δεσμεύσει τον σεβασμό για τον εαυτό του και την αναγνώριση των Άλλων. Σχετικά παραπλήσια με την «ηθική ιδιοτέλεια» του Goffman, είναι η σχέση ταυτότητας και συμφερόντων που διατύπωσαν οι Goldstein and Rayner (1994). Χαρακτηριστικά αναφέρουν: «αυτό που θέλω, κατά μία έννοια διαμορφώνεται από το πώς κατανοώ το ποιος είμαι. Από την άλλη όταν αποσαφηνίζω τα συμφέροντά μου, αρχίζω να επαναπροσδιορίζω την έννοια του εαυτού μου (1994:367-368)». Τα συμφέροντα, όπως ακριβώς και η ταυτότητα αποτελούν κίνητρα

συμπεριφοράς, ερμηνεύουν τη δράση των υποκειμένων ως ατομικά εσωτερικευμένες επιρροές. Η ταυτότητα καθορίζει αυτά που το υποκείμενο θεωρεί συμφέροντα ή μη. Τοιουτοτρόπως, ο καθορισμός του υποκειμένου από τους Άλλους επηρεάζει την αντίληψη για τα συμφέροντα του αλλά και τα συμφέροντα των Άλλων. Από την αντίθετη κατεύθυνση, η επιδίωξη συγκεκριμένων συμφερόντων, καθορίζει την ταυτότητα του υποκειμένου από το ίδιο αλλά και από τους Άλλους. Ο λόγος που αναφέρομαι στην συγκεκριμένη προσέγγιση είναι γιατί θεωρώ ότι οι πληροφορητές μου σε μεγάλο βαθμό συγκροτούν την ταυτότητά τους βάσει των επιδιωκόμενων συμφερόντων τους, τον βέλτιστο δηλαδή καθορισμό των υλικών και μη υλικών όρων της κοινωνικής τους αναπαραγωγής. Η αναδυόμενη ταυτότητα τους περιλαμβάνει στον πυρήνα της τα συμφέροντα τους, καθώς πρόκειται για μία αμφίδρομη διαδικασία όπου ταυτότητα και συμφέροντα συμπλέκονται.

δ. Θεσμοί.

Σημείο αναφοράς στη συζήτηση για τη συγκρότηση της ταυτότητας κατέχει η έννοια των θεσμών, καθώς πιστεύω ότι αποτελεί σημείο σύμπτωσης ατομικής και συλλογικής ταυτότητας. Οι θεσμοί αποτελούν διϋποκειμενικά πρότυπα συμπεριφοράς εντός συγκεκριμένων πλαισίων που έχουν παγιωθεί σε βάθος χρόνου, δηλαδή τί κάνει κανείς αλλά και πώς το κάνει. Ο Jenkins υποστηρίζει ότι οι θεσμοί μπορεί να γίνουν κατανοητοί ως «ιδεότυποι», γιατί διαμεσολαβούν την αντίληψή μας για τα πρότυπα και τις κανονικότητες της καθημερινότητας, προκαλώντας συνέπειες και λειτουργώντας κανονιστικά (Jenkins, 2007). Όπως και οι ταυτότητες, οι θεσμοί προβάλλουν μέσα από τη δράση και τη διαμορφώνουν, δημιουργώντας πρότυπα της δράσης αυτής. Καθίστανται, λοιπόν, αναπόσπαστο μέρος του κόσμου των ανθρώπων, καθώς τα άτομα λαμβάνουν αποφάσεις και κατευθύνουν τις πράξεις τους σύμφωνα με τα θεσμικά πρότυπα. Και αυτό, διότι οι θεσμοί περιφρουρούν την καθημερινότητά μας, δημιουργώντας προβλεψιμότητα μέσω της έξης. Η συνήθεια λοιπόν, μέσω της διϋποκειμενικής αποδοχής, αποτελεί το υπόβαθρο της θεσμικής παγίωσης.

Ωστόσο, συνεχίζει ο Jenkins για να γίνουν αποδεκτοί, ιδιαίτερα σε μια διαγενεακή προοπτική, οι θεσμοί χρειάζονται νομιμοποίηση, η οποία επιτυγχάνεται και αναπαράγεται μέσα από τα λεγόμενα «σύμπαντα συμβόλων». Τα σύμπαντα συμβόλων τα οποία εισήγαγαν οι Berger and Luckman (1966), θα μπορούσαν να

νοηθούν ως «σφαίρες νοήματος», ως μια ενοποιητική δύναμη των θεσμών που λειτουργεί σαν ομπρέλα, προκειμένου να συμπεριλάβει την ποικιλομορφία της καθημερινότητας. Η ατομική και η συλλογική συνοχή, η συνέχεια και η σταθερότητα της ταυτότητας αλλά και του ίδιου του κόσμου των ανθρώπων, εκπορεύεται μέσα από τα συμβολικά σύμπαντα των θεσμών. Και αυτό που εν τέλει αποκτά τη μεγαλύτερη σημασία, είναι η θέση που κατέχουν οι θεσμοί στα ενσώματα άτομα, στις συλλογικότητες και στο γεωγραφικό χώρο. Η ίδια η διαδικασία της κοινωνικής αλληλόδρασης αφορά αυτή τη διυποκειμενική επικοινωνία, τη δυνατότητα «αντικειμενικοποίησης» του υποκειμενικού τρόπου σκέψης και του νοήματος που εκπέμπουν τα άτομα, αλλά και της ανάδειξης μιας κοινής σημασιολογικής διάστασης μέσα από διαφορετικούς τρόπους έκφρασης. Η δυνατότητα αυτή ενεργοποίησης μιας αντιληπτικής ικανότητας, καθίσταται εφικτή μέσα από «τυποποιημένα σχήματα» που επιτρέπουν την πρόσβαση στην κοινωνική πραγματικότητα, η οποία περιβάλλεται από τις δικές της νοηματικές δομές καθώς και από προσδιορισμούς συμβόλων.

Κατά τους Berger and Luckman, μέσω της κοινωνικοποίησης επιτυγχάνεται η είσοδος στην αντικειμενική πραγματικότητα, καθώς και η αναγνώριση και η αποδοχή κοινών δομών και νοηματικών περιεχομένων. Διαμέσου της παραπάνω αντικειμενικοποίησης, δηλαδή της θεσμοποίησης και της νομιμοποίησης, η κοινωνία προάγει ένα «συμβολικό όλον», διατηρώντας τα χαρακτηριστικά της αντικειμενικής πραγματικότητας (Ναγόπουλος, 2015). Η αντικειμενικοποίηση από τη μεριά του υποκειμένου συνιστά τη δυνατότητα του ανθρώπου να αναπαριστά τον κόσμο στον οποίο ο ίδιος συμμετέχει και αναπτύσσει διυποκειμενική δραστηριότητα. Κατ'αυτόν τον τρόπο, τα σύμπαντα συμβόλων, με όχημα τη γλώσσα, είναι η ενοποιητική δύναμη, ο «εξωτερικός θόλος» που συγκρατεί την εσωτερική συνέχεια, η πηγή της ατομικής και συλλογικής συνοχής και σταθερότητας (Θεοδωρίδης, 2001).

Η ερμηνεία των θεσμών επιτρέπει να κατανοήσουμε τη φύση των συλλογικοτήτων και της συλλογικής ταυτότητας καθώς οι θεσμοί είναι πηγές εκπόρευσης καθορισμού ταυτότητας (Jenkins, 2007:211). Αναφέρομαι διεξοδικά στους θεσμούς γιατί η έρευνά μου έλαβε χώρα εντός των πλαισίων του θεσμού του σχολείου, το οποίο γίνεται αντιληπτό τόσο με συμβολικούς όσο και με υλικούς όρους. Και θεσμοί όπως το σχολείο δεν μπορούν παρά να είναι πηγές καθορισμού ταυτότητας μέσω των κανονιστικών πλαισίων. Το να είναι κάποιος μαθητής σε ένα Γενικό Λύκειο κοντά στην Αθήνα, αποτελεί μία ταυτότητα που συγκροτείται εντός και μέσω του θεσμού του σχολείου από τον οποίο απορρέουν εν μέρει, τα πλαίσια ομοιότητας και

διαφοράς. Ωστόσο, δεν πρέπει να μας διαφεύγει από την εξίσωση, ότι από τη μία υφίσταται μια ιδεατή τυπολογία της θεσμικά παγιωμένης ταυτότητας, ενώ από την άλλη διαπιστώνουμε την πραγματική ενσάρκωση της από έναν κάτοχο και συνακόλουθα τις παραλλαγές της που προκύπτουν από την ερμηνεία αυτής της ταυτότητας. Το ίδιο το πεδίο της έρευνάς μου, το σχολείο, νοείται ως μία τέτοια θεσμική έκφραση, με όρους πρωτίστως συμβολικούς αλλά και υλικούς. Και αυτό γιατί δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πέρα από θεσμική παγίωση, το σχολείο είναι κυρίως ένας βιωμένος χώρος που συναντώνται το κοινωνικό φαντασιακό με το εκάστοτε ιστορικό συγκείμενο. Όπως εύστοχα υπογραμμίζει η Τσακίρη (2009), η κοινωνική αναπαραγωγή που αποτελεί το ερευνητικό πλαίσιο της εργασίας αυτής, διαμεσολαβείται από τη χωρική οργάνωση, μορφοποίηση και εσωτερίκευση κοινωνικών και θεσμισμένων χώρων, όπως το σχολείο.

Επιμένοντας στην κατηγορία των θεσμών, για να κατανοήσει κανείς τη συμβολή τους στη συγκρότηση της ταυτότητας, θα πρέπει να εντρυφήσει στην ίδια τους τη φύση. Στον πυρήνα των θεσμών κατοικοεδρεύει η έννοια της ομοιότητας, επαληθεύοντας την άρρηκτη σχέση θεσμών και ταυτότητας, εφόσον η ομοιότητα – όπως επίσης και η διαφορά-είναι πυρηνικό στοιχείο της ταυτότητας. Η Douglas (1986), προβαίνει σε έναν παραλληλισμό της δημιουργίας των θεσμών με την κατάρτιση θεωρητικών σχημάτων. Υποστηρίζει ότι οι θεσμοί επιτελούν ό,τι περίπου και ένα θεωρητικό σχήμα καθώς και τα δύο διαμεσολαβούν την ομοιότητα. Αφ' ης στιγμής ένα θεωρητικό σχήμα συγκροτείται, τα στοιχεία που το συναποτελούν και προηγουμένως ήταν αμφίβολα, παίρνουν πλέον ξεκάθαρη μορφή και αποκτούν υπόσταση εντός του σχήματος στο οποίο ανήκουν. Το ίδιο επισυμβαίνει και με την ομοιότητα: διαμεσολαβείται μόνο μέσω συγκροτημένων θεωρητικών σχημάτων, όπως δηλαδή οι θεσμοί (Medi and Murphy, 1985). Μάλιστα, η αρετή της ομοιότητας ή και της ομοιομορφίας θα προσέθετα, επανέρχεται συνέχεια, διότι ο,τιδήποτε όμοιο είναι τόσο καλά εδραιωμένο σε κάθε κουλτούρα, ώστε η ομοιότητα να λειτουργεί ως αυταπόδεικτη αξία. Το οξύμωρο είναι ότι η συγκρότηση της ομοιότητας, αν και μία καταλυτική πράξη διανοητικής δραστηριότητας παραμένει απαρατήρητη. Και σε αυτό το σημείο εμφιλοχωρεί το ζήτημα του σχηματισμού των κατηγοριών και κατ' επέκταση των κοινωνικών τάξεων βάσει της ομοιότητας.

Για τον Quine (1965), η σύσταση μίας τάξης/κατηγορίας εμπεριέχει την πόλωση και τον αποκλεισμό, αφού εσωκλείει και αποκλείει ταυτόχρονα. Δανειζόμενος αναλογίες από τον φυσικό κόσμο, καταλήγει ότι για να συγκροτηθούν οι θεσμοί, τα άτομα

κατασκευάζουν τον δικό τους φυσικό, κοινωνικό κόσμο, επιλέγοντας συμμάχους και εχθρούς και ως εκ τούτου, ελέγχοντας τρόπον τινά τη σύνθεση του κοινωνικού κόσμου. Εν συντομία, μέσω των θεσμών, συγκροτούν μία πολύπλοκη μηχανή που σκέφτεται και λαμβάνει αποφάσεις για τους ίδιους. Και για το λόγο αυτό, οι θεσμοί βασίζονται στην ομοιότητα, ώστε ακόμα και ανόμοια πράγματα, εν τέλει, να κατηγοριοποιούνται και να επιφορτίζονται με ηθικό και πολιτικό περιεχόμενο. Στα πλαίσια της κοινωνικής μας διάδρασης αναλόγως κατηγοριοποιούνται οι σωστές και λάθος σκέψεις. Οι θεσμοί συμπιέζουν τις σκέψεις και τις ιδέες σε ένα κοινό σχήμα, παράγοντας κοινές απόψεις. Την ίδια στιγμή, οι θεσμοί παράγουν «ταμπέλες» για τα υποκείμενα, επιχειρώντας με αυτόν τον τρόπο να σταθεροποιήσουν τη ρευστότητα της κοινωνικής ζωής αλλά και να τη διαμορφώσουν. Υπό την επίδραση των ιδεών του Foucault, ο Hacking (1985), περιέγραψε αυτή τη διαδικασία ως «κατασκευή του υποκειμένου» δηλαδή την κοινωνική ταξινόμηση/κατηγοριοποίηση του ατόμου με βάση κοινωνικές ταμπέλες και μέσω πολλών οδών, διασφαλίζοντας, ότι τα άτομα, εν τέλει, θα επαληθεύσουν τις «ταμπέλες» που τους υπαγορεύθηκαν. Αν επιχειρήσουμε μία αναγωγή στο θέμα που αναλύουμε, η ταμπέλα του μετανάστη με όλες τις επιπτώσεις των υποκατηγοριών και υποδιαίρεσεων που εσωκλείει, επικυρώνεται θεσμικά, διαμεσολαβεί συγκεκριμένες ταυτότητες που στηρίζονται στην ομοιότητα και επιχειρεί να οριοθετήσει τις κοινωνικές διαδρομές τους.

Ωστόσο, η απόδοση «ταμπέλας» δεν είναι στατική διαδικασία αλλά βασίζεται στην κοινωνική αλληλεπίδραση. Οι άνθρωποι δημιουργούν θεσμούς και οι θεσμοί επικυρώνουν τις κατηγοριοποιήσεις. Με τη σειρά τους, οι κατηγοριοποιήσεις συνδέονται με πράξεις που επίσης, επιζητούν ταμπέλες αλλά και υποκείμενα που ανταποκρίνονται θετικά ή αρνητικά στις ταμπέλες αυτές. Ξεκινώντας από την παραδοχή ότι οι άνθρωποι ταξινομούν, η Douglas (1986), υποστηρίζει ότι η διαδικασία ταξινόμησης που εκπορεύεται από τα άτομα δεν αποκλείει ένα βαθμό αυτονομίας τους σε αντίθεση με την ταξινόμηση που προέρχεται από θεσμισμένες κοινότητες. Οι θεσμισμένες κοινότητες, οι θεσμισμένοι χώροι, όπως το σχολείο που αποτελεί το ερευνητικό μας πεδίο, θέτουν όρια εντός των οποίων τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται την ταυτότητά τους και ταξινομούν τους εαυτούς τους μέσω των κοινωνικών δεσμών. Το άτομο είναι ελεύθερο να κάνει επιλογές ως ένα βαθμό, αλλά πάντα εντός των κατηγοριών στις οποίες εντάσσεται. Ωστόσο, όλες αυτές οι διαδικασίες που περιγράφει η Douglas, είναι δυναμικές. Οι ταμπέλες αλλάζουν και τα άτομα καλούνται να ενσαρκώσουν νέες ταμπέλες με μία συγκεκριμένη χρονική

ακολουθία. Πρώτα να απαρνηθούν βάσει κινήτρων νομής εξουσίας και δύναμης τις προηγούμενες ταμπέλες και στη συνέχεια να αλλάξουν τους θεσμούς και να φτιάξουν νέες ταμπέλες βάσει των οποίων θα γίνουν νέα υποκείμενα.

Κατ' ουσίαν, οι θεσμοί διαμεσολαβούν την ταυτότητα, νομιμοποιώντας θετικά την ομοιότητα και αρνητικά τη διαφορά. Στην παραπάνω δυναμική διαδικασία, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς, στο μέτρο της αυτονομίας που μπορούν να διαθέτουν και προσκρούοντας συνέχεια σε θεσμικούς περιορισμούς, πολλώ δε μάλλον σε μια γκρίζα ζώνη ως προς την πολιτειακή τους ταυτότητα, επιχειρούν μέσω πολλαπλών οδών να διαμορφώσουν την ατομικότητά τους βάσει της ομοιότητας και υπερβαίνοντας, συχνά, δυσθεώρητα εμπόδια.

3.Το Κεφάλαιο ως Αναλυτική Κατηγορία.

Η επόμενη αναλυτική κατηγορία που επιστράτευσα, είναι η έννοια του κεφαλαίου, και ειδικότερα η απόκτηση, μετατροπή και διαχείρισή του από τους πληροφορητές μου στον κύκλο της κοινωνικής τους αναπαραγωγής, αντλώντας κυρίως από το κοινωνιολογικό σύστημα του Pierre Bourdieu. Επιμένοντας στην άρρηκτη σχέση δομών και υποκειμένου, ο Γάλλος κοινωνιολόγος, επεδίωξε την οικοδόμηση ενός συνθετικού θεωρητικού μοντέλου που επιχειρούσε να ελέγξει από τη μία τον «άκρατο ντετερμινισμό» του δομισμού και από την άλλη, την «απόλυτη ελευθερία του δράντος υποκειμένου» (Μυλωνάς, 2010:79) . Στόχος του ήταν η υπέρβαση και αποδόμηση των αυθαίρετων σχημάτων αντινομίας και κατάτμησης του κοινωνιολογικού πεδίου υπέρ μιας «ολικής ανθρωπολογίας». Για το λόγο αυτό εισήγαγε μια σειρά θεωρητικών και μεθοδολογικών εργαλείων όπως το κεφάλαιο και το habitus και ειδικότερα στο πεδίο του σχολείου, όπως τεκμηριώνει στο κλασσικό του έργο «Αναπαραγωγή», με τον Passeron (1970), που θα μας απασχολήσουν στην ανάλυσή μας.

Για τον Bourdieu το κεφάλαιο εν γένει, αποτελείται από συσσωρευμένη ανθρώπινη εργασία είτε διακριτή-υλική, είτε ενσωματωμένη ως μέρος μια υποκειμενικής ή αντικειμενικής δομής (Κονιόρδος, 2006). Ναι μεν η αφετηρία του είναι μαρξιστική, καταλήγει δε, σε διαφορετικά συμπεράσματα, καθώς επιδιώκει να περιπλέξει τον

ιστορικό υλισμό, ενσωματώνοντας μία προσέγγιση της συμβολικής εξουσίας παράλληλης με την οικονομική εξουσία, επεκτείνοντας έτσι τη μαρξιστική ανάλυση στη σφαίρα του πολιτισμικού και συμβολικού (Susen and Simon, 2011). Σε αυτή την κατεύθυνση αναγνωρίζει διαφορετικά είδη κεφαλαίου στην κοινωνία, τα οποία διαμορφώνουν τόσο τις σχέσεις εξουσίας όσο και τις κοινωνικές ανισότητες. Παράλληλα δηλαδή με το οικονομικό κεφάλαιο που αποτελεί σαφές και θεμελιώδες κριτήριο διάκρισης, λειτουργούν εξίσου το κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο.

α. Οικονομικό Κεφάλαιο

Το οικονομικό κεφάλαιο ταυτίζεται με τους οικονομικούς πόρους, τόσο ως συσσωρευμένο κεφάλαιο αλλά και ως ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής (Sallaz and Javiska, 2007). Οι κάτοχοι του εκφράζουν την «αίσθηση της διάκρισης» με την επιδίωξη ανάλογων αγαθών που σηματοδοτούν την κατοχή κεφαλαίου. Η πρόσβαση στο οικονομικό κεφάλαιο συνδέεται άρρηκτα με την αναπαραγωγή ιεραρχιών και ανισοτήτων και τη διαδικασία κοινωνικής αναπαραγωγής. Συνακόλουθα, τόσο τα άτομα όσο και οι κοινωνικές ομάδες βρίσκονται σε έναν αέναο ανταγωνισμό, εφαρμόζοντας αντίστοιχες στρατηγικές με σκοπό την απόκτηση πραγματικού και κατ' επέκταση συμβολικού κέρδους στο παρόν και στο μέλλον (Roy, 1990).

Όπως είναι επόμενο, η κατοχή οικονομικού κεφαλαίου διαμεσολαβεί την πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα, στην ανώτερη εκπαίδευση, στην αγορά εργασίας και συνακόλουθα στην περαιτέρω συσσώρευση κεφαλαίου, τροφοδοτώντας και ανακυκλώνοντας τις κατεστημένες κοινωνικές ιεραρχίες (Waters and Brooks, 2011). Οι κάτοχοι του οικονομικού κεφαλαίου συνήθως κατοικούν σε προνομιούχες περιοχές με προνομιούχα σχολεία και έχουν πρόσβαση σε πολύ περισσότερους διαθέσιμους πόρους, συγκριτικά με τα σχολεία υποβαθμισμένων περιοχών στα οποία φοιτούν οι μη προνομιούχες κοινωνικές τάξεις. Όπως επισημαίνει η Τσακίρη, το σχολείο αν μη τι άλλο, αποτελεί μία χωρικότητα «στην οποία εκφράζονται και εκδηλώνονται οι φαντασιακές σημασίες μίας συγκεκριμένης κοινωνίας πάνω στις οποίες ερείδονται οι χωρικές πρακτικές των υποκειμένων (2009:401)». Αυτό σημαίνει ότι το σχολείο δεν διαμεσολαβεί την κοινωνική μείξη και διάδραση αλλά λειτουργεί ως ένα επιπλέον επίπεδο διάκρισης με υλικές και συμβολικές διαστάσεις.

Σε αυτό το πλαίσιο λειτουργίας του σχολείου, ως ένας χώρος πραγματικός και συμβολικός που συναρθρώνει την κοινωνικοχωρική πραγματικότητα με το φανταστικό στοιχείο, θεώρησα ενδιαφέρον να διερευνήσω πώς το οικονομικό κεφάλαιο της οικογένειας επηρεάζει τις νοηματοδοτήσεις των μαθητών-μεταναστών για την αξία του σχολείου και τα οφέλη που προκύπτουν από την εκπαίδευση. Εστίασα δηλαδή στη σχέση σχολείου και οικονομικού κεφαλαίου κυρίως με την έννοια της κυκλικής μετατρεψιμότητας του κεφαλαίου. Από το πεδίο προέκυψε ότι οι μεταναστευτικές οικογένειες από την Αλβανία επενδύουν περισσότερο ή λιγότερο στην εκπαίδευση των παιδιών τους, με την εκμάθηση ξένων γλωσσών, υπολογιστών αλλά και προπαρασκευαστικών μαθημάτων για την εισαγωγή τους στο πανεπιστήμιο. Η πλειοψηφία των πληροφορητών μου απέδιδε ιδιαίτερο βάρος στην κατοχή των τίτλων αυτών για τη χάραξη των μελλοντικών σχεδίων ζωής τους. Η απόκτηση εκπαιδευτικών τίτλων και διαπιστευτηρίων, «μετατρέπονται» εκ νέου σε οικονομικό κεφάλαιο μέσω της αναζήτησης εξειδικευμένης εργασίας, διεκδίκησης υψηλότερων μισθών στη βάση κεκτημένων ακαδημαϊκών προσόντων και της επιδίωξης μίας αντίστοιχης καριέρας που θα αποφέρει κυρίως οικονομικά κέρδη. Ταυτόχρονα, η κυκλική μετατρεψιμότητα του οικονομικού κεφαλαίου σε κοινωνικό και πολιτισμικό, διαμεσολαβεί νέους όρους στην κοινωνική αναπαραγωγή των μεταναστών δεύτερης γενιάς.

β. Κοινωνικό Κεφάλαιο.

Ο Bourdieu αντιλήφθηκε νωρίς ότι η έννοια του οικονομικού κεφαλαίου μπορεί να έχει καταλυτική σημασία αλλά δεν επαρκεί αυτή καθαυτή να εξηγήσει την πολύπλοκη κοινωνική πραγματικότητα (Joseph, 2000). Ασφαλώς μεν οι οικονομικές συναλλαγές κατευθύνονται με βάση το κέρδος και πυροδοτούνται από την ιδιοτέλεια του ατόμου, ωστόσο, δεν μπορούν από μόνες τους να συλλάβουν τον κοινωνικό κόσμο στην ολότητά του. Για το λόγο αυτό, προχώρησε στη θεωρητική ανάπτυξη άλλων μορφών κεφαλαίου που δρουν παράλληλα με το οικονομικό, συνθέτοντας τη δική του κοινωνική κοσμολογία.

Με αφετηρία την προσήλωση του στις κοινωνικές ανισότητες, επιχείρησε να δημιουργήσει μια «πολιτισμική ανθρωπολογία της κοινωνικής αναπαραγωγής» (Field, 2008), συγκροτώντας αργά και σταδιακά την θεωρία του κοινωνικού

κεφαλαίου. Ο Bourdieu περιγράφει το κοινωνικό κεφάλαιο ως «το κεφάλαιο των κοινωνικών σχέσεων που μπορεί να αποδώσει χρήσιμη στήριξη στο άτομο που το κατέχει» (Bourdieu, 1977). Υπό αυτή την έννοια, το κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται στις κοινωνικές σχέσεις και στα δίκτυα, όπου συνδυαστικά με το οικονομικό κεφάλαιο λειτουργούν ως πηγή δύναμης. Περιλαμβάνει δίκτυα τα οποία μπορούν να διευκολύνουν τόσο τα φυσικά όσο και τα οικονομικά οφέλη (απόκτηση δουλειάς, κατοικίας), όπως επίσης οφέλη σε επίπεδο πληροφόρησης-ενημέρωσης. Οι σχέσεις που θεμελιώνουν την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου συχνά είναι θεσμοθετημένες υπό τη σκέπη ενός κοινού παρανομαστή (οικογενειακό όνομα, τάξη, φυλή, σχολείο). Έτσι, το κοινωνικό κεφάλαιο αποκτά την ιδιότητα ενός «πιστοποιητικού» που δίνει στους φορείς του τη δυνατότητα να το «εξαργυρώσουν» με διαφορετικούς τρόπους.

Το κοινωνικό κεφάλαιο εντοπίζεται σε δίκτυα κοινωνικών σχέσεων που μπορεί να αναπτύσσονται σε πολλά και διαφορετικά πεδία καθώς βασίζονται σε «άρρηκτες μεταξύ τους υλικές και συμβολικές ανταλλαγές (Bourdieu, 1986)». Υπό αυτή την έννοια, ιδιαίτερη σημασία αποκτά το μέγεθος του δικτύου και των διασυνδέσεων που μπορεί να κινητοποιήσει κανείς, αλλά και το μέγεθος του ίδιου του κεφαλαίου (οικονομικού, κοινωνικού, συμβολικού) που βρίσκεται στην κατοχή του συγκεκριμένου δικτύου. Τα δίκτυα αυτά αποτελούν προϊόν μιας συνεχούς προσπάθειας συντήρησης και επέκτασης, ατομικής και συλλογικής, ενσυνείδητης και ασυνείδητης και προπαντός, θεμελίωσης και αναπαραγωγής κοινωνικών σχέσεων που δύναται να αξιοποιηθούν βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα.

Σε αυτό το πλαίσιο, έκρινα σκόπιμο να διερευνήσω το κοινωνικό κεφάλαιο των πληροφορητών μου, τόσο υπό την έννοια του ήδη υπάρχοντος κεφαλαίου που φέρουν όσο και αυτό που φιλοδοξούν να αποκτήσουν και κυρίως τις στρατηγικές που εφαρμόζουν προς αυτή την κατεύθυνση. Από την έρευνα πεδίου, προέκυψε ότι οι απόγονοι των μεταναστών αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην απόκτηση υπολογίσιμου κοινωνικού κεφαλαίου και την περεταίρω ένταξή τους σε κοινωνικά δίκτυα κύρους, που μπορούν να συνδράμουν στην κοινωνική τους εξέλιξη. Στην έννοια της κοινωνικής δικτύωσης θα πρέπει να εντάξουμε και τις έγκυρες πηγές πληροφόρησης τις οποίες αξιολογούν πολύ υψηλά καθώς βάσει αυτών, χαράσσουν ανάλογες τροχιές ζωής. Μέσα από τις συνεντεύξεις, ανεφάνη η σημασία που απέδιδαν στην αξιοποίηση του κοινωνικού κεφαλαίου στη διαδικασία της κοινωνικής τους αναπαραγωγής. Συχνά, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς, τόνιζαν τη σημασία των γνωριμιών και δικτύων για την επαγγελματική εξέλιξη, με ιδιαίτερη έμφαση στα

δίκτυα γνωριμιών με συγγενείς και φίλους σε Ευρώπη και Αμερική. Από την άλλη, αξιολογούσαν ως αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο την προσκόλληση τους σε δίκτυα ομοεθνών εντός Ελλάδας, σε πλήρη αντίθεση με την τακτική της πρώτης γενιάς- και κυρίως, το ενδεχόμενο επαναπατρισμού της οικογένειάς τους στην Αλβανία.

γ. Πολιτισμικό Κεφάλαιο .

Τρίτον και ιδιαίτερα σημαντικό για την οντολογία του Bourdieu, είναι το πολιτισμικό κεφάλαιο, μια πολύπτυχη έννοια που με απασχόλησε στα πλαίσια της μελέτης μου και η οποία δεν σχετίζεται με οικονομικά αγαθά αλλά κυρίως με τους τρόπους συμπεριφοράς, τα εκπαιδευτικά προσόντα και την πολιτισμική γνώση που ορίζουν το status των δρώντων υποκειμένων. Το πολιτισμικό κεφάλαιο είναι μία έννοια πολυδιάστατη που προέκυψε καταρχάς ως μία θεωρητική υπόθεση προκειμένου ο Bourdieu να εξηγήσει αφενός την άνιση εκπαιδευτική επίδοση των παιδιών που προέρχονται από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, αφετέρου να προσεγγίσει κριτικά τις απόψεις που αδυνατούσαν να συλλάβουν στην εξίσωση της κοινωνικής αναπαραγωγής τη μετάδοση του πολιτισμικού κεφαλαίου από την οικογένεια (Bourdieu,1986).

Σε κάθε περίπτωση, η ουσία των διαπιστώσεών του, έγκειται στον θεμελιώδη ρόλο που διαδραματίζει το πολιτισμικό κεφάλαιο στη διαιώνιση των κοινωνικών ανισοτήτων. Οι κοινωνικές ελίτ είναι εκείνες που προσδιορίζουν ποιο κεφάλαιο θα γίνει αποδεκτό και ποιο όχι, δίνοντας κατ' επέκταση προβάδισμα στις γνώσεις και στις δεξιότητές τους, ώστε να διασφαλίσουν την κοινωνική τους θέση. Επομένως, διακρίνοντας το «αξιόλογο» από το «τετριμμένο», η κουλτούρα των ελίτ αναδεικνύεται ως αξιόλογη και διαχρονική, σε αντίθεση με την εφήμερη και τετριμμένη λαϊκή κουλτούρα. Έτσι επιτυγχάνεται η διαγενεακή μεταβίβαση της κουλτούρας, νοούμενη ως «σύνολο συμβολικών συστημάτων, που περιλαμβάνει πρότυπα συμπεριφοράς άλλοτε εμφανή και άλλοτε αφανή» (Νικολάου, 2009).

Σε αυτό το πλαίσιο, τα εκπαιδευτικά συστήματα των βιομηχανικών κοινωνιών λειτουργούν έτσι ώστε να νομιμοποιούν και να αναπαράγουν τις ταξικές ανισότητες. Η σχολική επιτυχία διευκολύνεται από την αντίστοιχη κατοχή πολιτισμικού κεφαλαίου, δηλαδή μέσω των σχέσεων που εξασφαλίζει το οικογενειακό περιβάλλον στο παιδί, τη βοήθεια στη σχολική εργασία, τη συμπληρωματική διδασκαλία, την

ενημέρωση και πληροφόρηση της οικογένειας σχετικά με την εκπαίδευση και την αγορά εργασίας, τις πολιτιστικές δραστηριότητες στις οποίες συμμετέχει αλλά και σε άλλα καθημερινά ζητήματα, όπως οι καλοί τρόποι, το καλό γούστο, οι μουσικές προτιμήσεις ακόμα και ο τόνος της φωνής. Η κουλτούρα που προβάλλει το σχολείο μεταδίδεται πιο εύκολα στους απογόνους της κυρίαρχης τάξης, καθώς είναι σύμφυτη με την κουλτούρα της κυρίαρχης ελίτ (Bourdieu and Passeron, 1977). Υπό αυτό το πρίσμα, οι μαθητές που προέρχονται από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα δεν διαθέτουν το προκρινόμενο πολιτισμικό κεφάλαιο, με αποτέλεσμα, συχνά, οι επιδόσεις τους να είναι χαμηλότερες, αναπαράγοντας έτσι τις ταξικές ανισότητες στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Ωστόσο, η επιτυχία ή η αποτυχία στο εκπαιδευτικό σύστημα συχνά τεκμαίρεται από την ύπαρξη ή έλλειψη των λεγόμενων προσωπικών χαρισμάτων. Το εκπαιδευτικό σύστημα δηλαδή, αναδεικνύει αυτούς που εξαιτίας της κοινωνικής καταγωγής τους έχουν ήδη ωσμωθεί με την κυρίαρχη-νόμιμη κουλτούρα μέσω του οικογενειακού τους περιβάλλοντος, με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται ως κάτοχοι φυσικών χαρισμάτων (Φραγκουδάκη, 1994). Κληρονομώντας το πολιτισμικό κεφάλαιο από το άμεσο οικογενειακό περιβάλλον, ο μαθητής δίνει την εντύπωση του έμφυτου χαρίσματος ή όπως το θέτει ο ίδιος ο Bourdieu στη «Διάκριση», «η ιδεολογία του χαρίσματος προσεγγίζει την έννοια του γούστου σαν δώρο της φύσης» (Bourdieu, 1984). Έτσι, παρά το γεγονός, ότι οι μαθητές που προέρχονται από κατώτερες κοινωνικές τάξεις είναι σαφώς αδικημένοι αναφορικά με τον ανταγωνισμό στα πλαίσια της εκπαίδευσης, τα αποτελέσματα αυτού του ανταγωνισμού παρουσιάζονται ως αξιοκρατικά και γι' αυτό νομιμοποιημένα.

Συμπερασματικά, το πολιτισμικό κεφάλαιο συνδέεται με τις οικογένειες που τοποθετούνται ψηλά στην κοινωνική ιεραρχία, δίνοντας τη δυνατότητα στους μαθητές που προέρχονται από τις μεσαίες και υψηλότερες κοινωνικές τάξεις να αποκτήσουν εκπαιδευτικά διαπιστευτήρια μεγαλύτερου κύρους συγκριτικά με τους μαθητές των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων. Συνακόλουθα, οι μαθητές των ανώτερων κοινωνικών τάξεων διατηρούν την κοινωνική τους θέση. Την ίδια στιγμή, κάποιοι μαθητές προερχόμενοι από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, επιτυγχάνουν κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής τους πορείας, γεγονός που όχι μόνο δεν αμφισβητεί το εκπαιδευτικό σύστημα εν γένει, αλλά αντίθετα συνηγορεί σε μία επίφαση κυρίαρχης αξιοκρατίας. Σύμφωνα με τους Bourdieu και Passeron (1966), πρόκειται για μία «μορφή θεμελιώδους ανισότητας ως προς αυτό το παιχνίδι των

προνομιούχων, στο οποίο πρέπει όλοι να μπου εφόσον τους παρουσιάζεται εφοδιασμένο με τις αξίες της αντικειμενικότητας».

Η τοποθέτηση αυτή μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, καθώς η έρευνα πεδίου έδειξε ότι οι μετανάστες δεύτερης γενιάς δίνουν μεγάλη έμφαση στην ατομικότητα και την προσωπική προσπάθεια για την κοινωνική τους ανέλιξη, δείχνοντας εμπιστοσύνη σε θεσμούς, όπως το σχολείο αλλά και διαδικασίες διαλογής, όπως οι εισαγωγικές εξετάσεις στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Από τις αφηγήσεις των πληροφορητών μου ανεφάνη, ότι, από τη μία έχουν επίγνωση της διαφορετικής αφετηρίας τους που εδράζεται στους περιορισμένους πόρους και κεφάλαιο της οικογένειας, από την άλλη, όμως, δρύνουν τις ευκαιρίες του εκπαιδευτικού συστήματος στο οποίο δείχνουν ιδιαίτερη εμπιστοσύνη. Σε συνάρτηση με τα προρηθέντα, εστίασα ιδιαίτερα στη θεσμοποιημένη μορφή του πολιτισμικού κεφαλαίου, δηλαδή την πιστοποιημένη και εγγυημένη μορφή κεφαλαίου που έχει αποκτήσει το άτομο μέσω τίτλων κατά την πορεία φοίτησής του στο εκπαιδευτικό σύστημα. Με άλλα λόγια, πρόκειται για τη νομιμοποιημένη μορφή πολιτισμικού κεφαλαίου μέσω επίσημων διαπιστευτηρίων φοίτησης.

Οι ακαδημαϊκοί τίτλοι αποτελούν «πιστοποιητικά πολιτισμικών δεξιοτήτων που προσδίδουν στους κατόχους τους αντίστοιχα μια συμβατή με τις κοινωνικές απαιτήσεις, μόνιμη και νομιμοποιημένη αξία, καθώς και την αντίστοιχη δυναμική της» (Bourdieu, 1984). Σε αντίθεση με το κεφάλαιο που διαθέτει ο αυτοδίδακτος- στην περίπτωσή μας η πρώτη γενιά μεταναστών- και το οποίο μπορεί να αμφισβητηθεί οποιαδήποτε στιγμή, η θεσμοποιημένη μορφή του πολιτισμικού κεφαλαίου είναι αποδεκτή από όλους, καθώς είναι ανεξάρτητη και αυτόνομη από το υποκείμενο που φέρει τον τίτλο. Η σχετική αυτή ανεξαρτησία μεταξύ του θεσμοθετημένου τίτλου και του κατόχου του, αποτελεί ένα νομικά αναγνωρισμένο πιστοποιητικό που εγγυάται μία συγκεκριμένη, μόνιμη και αναγνωρισμένη πολιτισμική ικανότητα, καταδεικνύοντας τη μοναδική δύναμη επιβολής κοινωνικής αναγνώρισης και κύρους μέσω της θεσμοθέτησης.

Η θεσμική ιδιότητα προσδίδει ιδιαίτερη αίγλη στο πολιτισμικό κεφάλαιο, νομιμοποιώντας παράλληλα τον ρόλο του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος. Οι σχολικοί και ακαδημαϊκοί τίτλοι επιβραβεύουν το πολιτισμικό κεφάλαιο που έχει αποκτηθεί, είτε από την οικογένεια, είτε με τις εργώδεις προσπάθειες του ίδιου του ατόμου που το περιβάλλον του είναι αποστασιοποιημένο από την κυρίαρχη κουλτούρα και επομένως, την κουλτούρα του σχολείου. Στοχεύοντας στην εγγάραξη

της παραπάνω νομιμοποιημένης κουλτούρας, το σχολείο επιδιώκει να μεταλαμπαδεύσει τις γνώσεις και τους κανόνες συμπεριφοράς της σχολικής και περαιτέρω κοινωνικής τάξης, επιβάλλοντας την πειθάρχηση σε ρόλους και κανόνες. Με την πειθάρχηση αυτή εννοείται η συμπόρευση με τους σχολικούς κανονισμούς και απαιτήσεις και η προσαρμογή της δράσης των υποκειμένων σύμφωνα με τις διατάξεις του χώρου, χρόνου και εξουσίας που συγκροτούν το σχολικό και επικοινωνιακό πλαίσιο.

Η χορήγηση πιστοποιητικών καθιστά πιθανή τη σύγκριση μεταξύ των ιδιοκτητών των τίτλων, παρέχοντας τη δυνατότητα σύνδεσης και μετατροπής του πολιτισμικού κεφαλαίου σε οικονομικό κεφάλαιο και προσδίδοντας έτσι, χρηματική αξία στο πολιτισμικό κεφάλαιο. Το προϊόν της μετατροπής του οικονομικού κεφαλαίου σε πολιτισμικό κεφάλαιο, καθορίζει την αξία του πολιτισμικού κεφαλαίου που φέρει ένα υποκείμενο σε σύγκριση με άλλους κατόχους τίτλων και αντιστοίχως, καθορίζει τη χρηματική αξία για την οποία μπορεί να αξιολογηθεί στην αγορά εργασίας (Bourdieu, 1986). Οι στρατηγικές μετατροπής του οικονομικού κεφαλαίου σε πολιτισμικό και αντίστροφα, καθορίζονται από έναν «πληθωρισμό» προσόντων καθώς, και αντίστοιχα, από τις ευκαιρίες για κέρδος που προσφέρει κάθε μορφή κεφαλαίου.

Με βάση την παραπάνω σύντομη παρουσίαση αποπειράθηκα να ερευνήσω τις προεκτάσεις του πολιτισμικού κεφαλαίου εντός του πλαισίου των ερευνητικών ερωτημάτων που ετέθησαν, αναλύοντας, κυρίως, το ρόλο του πολιτισμικού κεφαλαίου των μεταναστών δεύτερης γενιάς στη διαμόρφωση των αντιλήψεων, των εικόνων αλλά και των αισθητικών αναπαραστάσεων, των επιλογών και εν τέλει, των σχεδίων για τη ζωή τους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κτήση νέου πολιτισμικού κεφαλαίου με τη μορφή ικανοτήτων, γνώσεων και συμπεριφορών μέσω της θεσμοθετημένης και της άτυπης εκπαίδευσης (Hadjidemetriou, 2008) και η σύμπτυξή του με το ήδη υπάρχον κεφάλαιο που φέρουν οι μετανάστες από την οικογένειά τους. Θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας το γεγονός ότι το πολιτισμικό κεφάλαιο κατεξοχήν θεραπεύει τη δημόσια εικόνα και τους ρόλους που ενσαρκώνουν οι μετανάστες δεύτερης γενιάς. Η γλώσσα που χρησιμοποιούν, τα γούστα και οι προτιμήσεις, η σύγκλιση με τη νομιμοποιημένη κουλτούρα, όλα διαμεσολαβούν την εικόνα τους προς τους Άλλους. Επιπλέον, οι τίτλοι που κατέχουν, διαμεσολαβούν τη νομιμοποιημένη πρόσβαση τους σε μια καλύτερη ζωή από αυτή των γονιών τους. Τέλος, όπως προανέφερα, το πολιτισμικό κεφάλαιο, όπως και όλα τα είδη κεφαλαίου,

πρέπει να γίνονται αντιληπτά στην προοπτική της μετατρεψιμότητάς τους από τη μία μορφή στην άλλη καθώς, αν μη τι άλλο, αποτελούν συγκοινωνούντα δοχεία.

4.Habitus

Ενδεχομένως, η δομή προσδιορίζει το δρών υποκείμενο σε σημαντικό βαθμό, ωστόσο, δεν καταλήγει σε έναν απόλυτο ντετερμινισμό, καθώς το υποκείμενο προσεγγίζεται όχι μόνο ως agent αλλά και ως acteur που επιλέγει τις στρατηγικές του με μία σχετική πάντοτε αυτονομία. Τα υποκείμενα της μελέτης μου βιώνουν το βάρος των σύνθετων δομικών διακινδυνεύσεων χωρίς όμως να συνθλίβονται υπό το βάρος αυτό. Αντίθετα, σχεδιάζουν και υλοποιούν σχέδια και δράσεις υπέρβασης των δομικών κινδύνων. Αυτή την τεταμένη σχέση δομής και δρώντος υποκειμένου, αντικειμενικού και υποκειμενικού, μακροεπιπέδου και μικροεπιπέδου (Reay, 2004), ο Bourdieu επεχείρησε να την αποσυμφορήσει με την έννοια του habitus, ως μία γεφυρωτικό δύναμη των διχοτομιών της κοινωνιολογίας.

Τι ακριβώς όμως είναι το habitus; Ο Bourdieu το ορίζει ως το «σύνολο των προδιαθέσεων» βάσει των οποίων τα άτομα αντιδρούν και συμπεριφέρονται στις κοινωνικές περιστάσεις. Το «σύνολο των προδιαθέσεων», μπορεί να γίνει αντιληπτό μέσα από μία σειρά παρεμφερών προσεγγίσεων, ως δηλαδή τάσεις, κλίσεις, ροπές και παρά την σχετική ασάφεια των προσεγγίσεων αυτών, το habitus παραμένει μια δημοφιλής αναφορά στην εθνογραφία (Sullivan, 2002). Οι «προδιαθέσεις» - υιοθετώντας τον ορισμό του Bourdieu- είναι αυτές που ενεργοποιούν αντιλήψεις, στάσεις και συμπεριφορές.

Υπό αυτή την έννοια, το habitus θα μπορούσε να ιδωθεί και ως το εργαλείο που χρησιμοποιεί ο Bourdieu για να ορίσει τον υποκειμενικό τομέα της κοινωνικής πραγματικότητας. Είναι η προσωπική ιστορία του ατόμου, εγγεγραμμένη στο σώμα ως λειτουργική κοινωνική οντότητα, ένα σύστημα διαρκών προδιαθέσεων και τάσεων για συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς και αντιμετώπισης καταστάσεων, ένας ολικός τρόπος ανακλαστικού χειρισμού του εαυτού μας, όχι με την έννοια της τυφλής αναπαραγωγής αλλά περισσότερο ως ένα είδος κατευθυντήριων γραμμών.

Επιπλέον, η σύνδεση με την προσωπική ιστορία του ατόμου δίνει στο habitus μία ιστορική διάσταση. Η έννοια της προσωπικής ιστορίας είναι ουσιαστική στην κατανόηση αυτής της πολύπλοκης έννοιας. Το habitus είναι διαπερατό και

ανταποκρίνεται στο εξωτερικό περιβάλλον, τα ερεθίσματα του οποίου συχνά εσωτερικεύονται, δημιουργώντας άλλο ένα «στρώμα» στις προηγούμενες εμπειρίες κοινωνικοποίησης. Με άλλα λόγια, αποτελεί μεν προϊόν της πρώιμης παιδικής ηλικίας και κυρίως προϊόν κοινωνικοποίησης μέσα στους κόλπους της οικογένειας, βρίσκεται όμως, διαρκώς, σε μία διαδικασία μετασχηματισμού. Αντανακλά την κοινωνική θέση του ατόμου κατά τη διάρκεια της οποίας κατασκευάστηκε, παράλληλα όμως, ανταποκρίνεται δημιουργικά στα νέα κοινωνικά ερεθίσματα, με αποτέλεσμα, συχνά να υπερβαίνει τις αρχικές κοινωνικές συνθήκες δημιουργίας του. Επειδή είναι προϊόν κοινωνικών συνθηκών διαφορετικών περιόδων αποτελεί προϊόν ιστορίας. Η πληθώρα των πιθανοτήτων που είναι εγγεγραμμένες σε ένα habitus μπορεί να ιδωθεί σαν ένα «συνεχές», η μία πλευρά του οποίου είναι η αναπαραγωγή των κοινωνικών προδιαθέσεων, ενώ η άλλη πλευρά, είναι ο μετασχηματισμός τους, διαδικασία που αντιστοίχως υπαγορεύει στο άτομο υψηλότερες ή χαμηλότερες προσδοκίες στη ζωή του. Υπό αυτή την έννοια, υπάρχει πάντοτε η πιθανότητα, το άτομο στην κοινωνική του διαδρομή, να βρεθεί σε συνθήκες διαβίωσης πολύ διαφορετικές από τις αρχικές (Reay, 2004).

Η περίπτωση της εκπαίδευσης που αποτελεί και το αντικείμενο της συγκεκριμένης εργασίας, σηματοδοτεί τη στροφή προς το κυρίαρχο πολιτισμικό habitus. Σε μία κοινωνία που η μετάδοση της κουλτούρας μονοπωλείται σχεδόν από το σχολείο, υπογραμμίζει ο Bourdieu, συνακόλουθα, ο τρόπος συμπεριφοράς και σκέψης του υποκειμένου υπαγορεύεται από το θεσμό του σχολείου, του οποίου η βασική λειτουργία είναι να παράγει άτομα εξοπλισμένα με το υποσυνείδητο σύστημα των κυρίαρχων προτύπων της επικρατούσας κουλτούρας (Bourdieu, 1967). Δεν πρέπει λοιπόν, να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι το σχολείο μέσα από τη θεσμική λειτουργία του διαμορφώνει το περιεχόμενο και το πνεύμα της κουλτούρας που μεταδίδει και πάνω απ' όλα, ότι μετασχηματίζει μία συλλογική κληρονομιά σε ένα κοινό ασυνείδητο στο οποίο συμμετέχει το κάθε υποκείμενο ξεχωριστά.

Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθούμε πιο εκτενώς στη γλωσσική διάσταση του habitus καθώς ο ίδιος ο Bourdieu υποστήριξε ότι η γλώσσα είναι ένας διάυλος σχέσεων εξουσίας, ένας κώδικας κι ένα σύστημα κανονικότητας που διαμορφώνει τις καθημερινές πρακτικές (Bourdieu, 1991). Το γλωσσικό habitus είναι ο τρόπος που ανταποκρίνεται γλωσσικά το κάθε άτομο σε συγκεκριμένες περιστάσεις και αν μη τί άλλο, αντικατοπτρίζει το πολιτισμικό habitus του κάθε ατόμου. Και αυτό συμβαίνει, διότι, όπως σχολιάζει η Asquith (2019), η γλώσσα υπερβαίνει κατά πολύ την

μορφοσυντακτική της και επιφανειακά πληροφοριακή της υπόσταση. Πολύ περισσότερο, είναι τί πρέπει να πει κανείς την κατάλληλη στιγμή, αποτυπώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την αντίληψη για τα ιδιαίτερα «γλωσσικά παιχνίδια εξουσίας» που εκτυλίσσονται σε κάθε συζήτηση (Waquant 1989). Η γλώσσα είναι δείκτης πλούτου και δύναμης για το άτομο που τη χρησιμοποιεί, και υπερβαίνει κατά πολύ το αυστηρό επικοινωνιακό πλαίσιο στο οποίο λαμβάνει χώρα, δίνοντας πληροφορίες για το υποκείμενο μέσω του εκφραστικού του στυλ, λαμβάνοντας εν τέλει, κοινωνική αξία. Παράμετροι όπως, το φύλο, η ηλικία και η εθνικότητα, προσθέτουν περισσότερα εμπόδια σε μία «ίση» πρόσβαση στα γλωσσικά προϊόντα, καταδεικνύοντας ότι δεν υφίσταται «γλωσσικός κομμουνισμός» παρά μόνο γλωσσικά μονοπώλια. Αν αναλογιστούμε πόσες φορές κατά τη διάρκεια αυτής της έρευνας ετέθη η γλώσσα και ο χειρισμός της, αντιλαμβανόμαστε ότι το γλωσσικό κεφάλαιο είναι το ίδιο ισχυρό με κάθε άλλο κεφάλαιο.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι το habitus ως έννοια έχει δεχτεί σφοδρότατη κριτική ως ιδιαίτερα ντετερμινιστικό και άκαμπτο αναφορικά με τις αλλαγές. Παρά το γεγονός ότι το habitus τονίζει την έννοια της συνέχειας δεν απορρίπτει όμως την πιθανότητα για αλλαγή, αλλά αντίθετα ενέχει την πιθανότητα και τη δυνατότητα για αλλαγή. Καθώς το habitus εξελίσσεται και ενσωματώνει νέο πολιτισμικό κεφάλαιο, νέα στρώματα γνώσης και εμπειρίας προστίθενται ώστε να δημιουργήσουν το περιβάλλον της αλλαγής. Οι συμπεριφορές λοιπόν δεν είναι προκαθορισμένες και προγραμματισμένες βάσει habitus, αλλά πάντοτε μπορεί να διαφοροποιηθούν όταν το άτομο εισέρχεται σε ένα νέο κοινωνικό πεδίο (Christodoulouy & Spyridakis. 2016). Η είσοδος σε ένα νέο πεδίο μπορεί να θεωρηθεί ως μία ευκαιρία αλλαγής habitus καθώς το άτομο έρχεται αντιμέτωπο με το άγνωστο. Αυτό δεν σημαίνει ασφαλώς ότι το άτομο θα αλλάξει απαραιτήτως ανταποκρινόμενο στο νέο περιβάλλον, αλλά αναφέρεται περισσότερο σε μια διαρκή κατάσταση οικοδόμησης του habitus όπου το άτομο βρίσκεται είτε σε ένταση είτε σε εναρμόνιση με το πεδίο (Davey, 2009).

Ανακεφαλαιώνοντας, το habitus αποτελεί έναν περίπλοκο, εσωτερικό πυρήνα που διυλίζει τις καθημερινές εμπειρίες. Ενυπάρχει σε αυτό, η δυνατότητα των επιλογών και μια σχετική αυτονομία, οι επιλογές όμως είναι περιορισμένες από τις ευκαιρίες και εμπόδια που αναδύονται για το κάθε άτομο ανάλογα με τις εξωτερικές συνθήκες που επικρατούν. Οι επιλογές αυτές οριοθετούνται από ένα επίσης εσωτερικευμένο πλαίσιο που προβάλλει κάποιες δυνατότητες ως απίθανες και ασύλληπτες, ενώ κάποιες άλλες ως δυνατές και προσεγγίσιμες, προσδίδοντας την ίδια στιγμή ευελιξία στους

περιορισμούς του habitus και αντίστροφα (Reay, 2004). Σε κάθε περίπτωση, το habitus αποτελεί μόνο μία έννοια στην εργαλειοθήκη του Bourdieu. Η αλληλεπίδραση του habitus, του πολιτισμικού κεφαλαίου και του πεδίου συνδιαμορφώνουν τη λογική της πρακτικής. Ωστόσο η σχέση habitus και πολιτισμικού κεφαλαίου παραμένει πολύπλοκη.

Οι κοινωνικές διαφορές εδράζονται στη διαφορετική πρόσβαση και κατανάλωση οικονομικών πόρων και δύναμης, δηλαδή στο διαφορετικό οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό κεφαλαίο. Η έννοια του habitus γεφυρώνει το κενό μεταξύ του ατομικού και του συλλογικού, δηλαδή ανάμεσα στις αντικειμενικές δομές και την αντίστοιχη υποσυνείδητη ενσάρκωσή τους σε ατομικές κρίσεις που εκδηλώνονται ως γούστο, κανόνες και συμπεριφορές ή με πολύ απλά λόγια γεφυρώνει «τους κανόνες του παιχνιδιού» με τη γνώση των κανόνων αυτών και την αντίστοιχη δράση σύμφωνα με τους κανόνες αυτούς. Η διπλή αυτή φύση του habitus, ατομική και συλλογική, επεξηγεί τις ανθρώπινες συμπεριφορές και προτιμήσεις με ατομικούς όρους αλλά παράλληλα, τις προσεγγίζει ως συλλογικό αποτέλεσμα αναπαραγόμενο στις ευρύτερες κοινωνικές δομές. Υπό αυτή την θεώρηση, γίνεται αντιληπτό γιατί οι κοινωνικές δομές είναι τόσο στέρεες και ανθεκτικές στις μεταβολές (Bourdieu, 1977)

Σε αυτή τη συζήτηση, το φαινόμενο της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας που μας απασχολεί, φαίνεται προς στιγμήν να τορπιλίζει τη σταθερότητα της έννοιας του habitus. Ωστόσο, δεν είναι τα όρια μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων που διαταράσσονται από τα υποκείμενα που τα υπερβαίνουν: τα υποκείμενα είναι αυτά που αλλάζουν και όχι η κοινωνική δομή. Η διαδικασία της κοινωνικής κινητικότητας λοιπόν, ενέχει μία ακόμη πρόκληση για όσους φιλοδοξούν να ακολουθήσουν το μονοπάτι της, καθώς δεν είναι μόνο η έλλειψη του οικογενειακού κεφαλαίου που πρέπει να ξεπεράσουν ως εμπόδιο, αλλά και η προσαρμογή σε κοινωνικά πεδία με habitus ανοίκειο προς αυτούς. Στο ζήτημα που κατεξοχήν μας ενδιαφέρει, ένας μαθητής/τρια του ελληνικού γενικού Λυκείου, προερχόμενος από οικογένεια Αλβανών μεταναστών που φιλοδοξεί να συνεχίσει τις σπουδές του/της στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και να σταδιοδρομήσει σε ένα επάγγελμα που απολαμβάνει κοινωνικό κύρος, αντιστοίχως, καλείται να υπερβεί τα όρια μεταξύ του habitus του περιβάλλοντός του, του habitus του μετανάστη που βρίσκεται στις παρυφές της εργατικής τάξης και του habitus των ελεύθερων επαγγελματιών της μεσαίας και ανώτερης τάξης.

Η διαδικασία υπέρβασης των ορίων του habitus που φέρει ένα άτομο, έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των κοινωνικών ερευνητών που ασχολούνται ιδιαίτερα με ζητήματα ταξικής κινητικότητας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο έχουν αναπτυχθεί δύο παρεμφερείς ερμηνευτικές προσεγγίσεις που θα χρησιμοποιήσω για τα ερευνητικά ερωτήματα της διατριβής αυτής: Ειδικότερα στις μελέτες που επικεντρώνονται στην πρόσβαση των παιδιών των μη προνομιούχων οικογενειών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, έχει εισαχθεί ο όρος “cleft habitus” ή “habitus cleavage” («κατακερματισμένο» habitus σε ελεύθερη μετάφραση). Σύμφωνα με τον όρο αυτό, οι απόγονοι μη προνομιούχων οικογενειών της εργατικής τάξης ή οι απόγονοι μεταναστών που γίνονται αποδεκτοί σε πανεπιστήμια κύρους, θα πρέπει να κάνουν ριζικές αλλαγές στο habitus που φέρουν, με άλλα λόγια στη συμπεριφορά, στα γούστα και τη γλώσσα τους. Κατά τους Lee and Kramer (2013), αυτό συνεπάγεται με μία αποδυνάμωση της σχέσης των παιδιών αυτών με το οικογενειακό habitus καθώς παρουσιάζεται δυσκολία προσαρμογής του παλιού και του νέου habitus.

Ενώ η παραπάνω προσέγγιση επικεντρώνεται περισσότερο στο χάσμα μεταξύ δύο habitus που εν τέλει εκπροσωπούν και δύο διαφορετικούς κόσμους, η δεύτερη ερμηνευτική προσέγγιση εστιάζει σε ένα μετασχηματισμό του habitus, σε ένα ιδιότυπο συγχρωτισμό μεταξύ δύο habitus που πραγματοποιείται, όταν το υποκείμενο μετακινείται από ένα κοινωνικό στρώμα σε ένα άλλο. Ασφαλώς και οι δύο προσεγγίσεις υπονοούν σε ένα βαθμό μία αποξένωση από το περιβάλλον προέλευσης (milieu of origin) προκειμένου να γίνουν αποδεκτοί στο νέο περιβάλλον (milieu of arrival).

Στην αναφορά μου αυτή σχετικά με το habitus clive, θα ήθελα να επισημάνω την άποψη των Spyridakis & Christodoulou (2016), ότι δηλαδή, η διαδικασία μετασχηματισμού του habitus -όπου υφίσταται- εντοπίζεται πριν πραγματοποιηθεί η μετάβαση του υποκειμένου από το σχολείο στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Η μετάβαση των παιδιών από τη μία πραγματικότητα στην άλλη, μπορεί να συνιστά σημαντική διαφοροποίηση από το οικογενειακό περιβάλλον, ωστόσο τοποθετείται σε ένα ψυχολογικό συνεχές. Οι βιογραφικές αφηγήσεις τους, αναδεικνύουν το γεγονός, ότι διατηρούν μια αυτοσυνειδησία για το παρελθόν τους αλλά και το γεγονός, ότι η εισαγωγή τους στο πανεπιστήμιο, συμβολίζει έναν κόσμο διαφορετικό με όρους κοινωνικούς και πολιτισμικούς από την εργατική τάξη. Ως εκ τούτου, οι νέοι που βρίσκονται στο μεταίχμιο της μετάβασης, συνήθως, κατασκευάζουν βιογραφικές αφηγήσεις στις οποίες συνυπάρχει αρμονικά αυτό που είναι και αυτό που

φαντάζονται να γίνουν, διαμεσολαβώντας με το λιγότερο τραυματικό τρόπο και παρά τις ρήξεις με το παρελθόν, την ταυτότητά τους.

Παρά την εγγύτητα του habitus και της ταυτότητας ως θεωρητικών εννοιών, δεν έχουν αποτελέσει συχνά αντικείμενο συνεξέτασης στην έρευνα και τη σχετική βιβλιογραφία. Επιχειρώντας να εξηγήσει τη συμπεριφορά τόσο μεμονωμένων ατόμων αλλά και ομάδων, το habitus κατηγοριοποιεί τα άτομα με βάση τα κοινά τους χαρακτηριστικά στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Από την άλλη, η έννοια της ταυτότητας, επίσης, παρέχει ανάλογες κατηγοριοποιήσεις που ορίζουν τα κριτήρια και τις παραμέτρους του ανήκειν. Συνακόλουθα, η ένταξη σε μία συγκεκριμένη ομάδα συμπίπτει με τις πρακτικές διαφοροποίησης σε σχέση με τον εξωτερικό κόσμο, οι οποίες αποτελούν ταυτόχρονα την έκφραση ενός συγκεκριμένου habitus. Συνεπώς, τόσο το habitus όσο και η ταυτότητα στηρίζονται στην ύπαρξη ορίων και διαχωριστικών γραμμών.

Η θεωρία των ταυτοτήτων εστιάζει κυρίως στον υβριδισμό και την πολυπλοκότητα της ένταξης σε ομάδες, όπως επίσης και στις αναπαραστάσεις του ανήκειν: κάθε άτομο αποτελεί ένα μοναδικό συνδυασμό πολλαπλής ένταξης σε διαφορετικές ομάδες που του δίνει τη δυνατότητα κάθε φορά να υιοθετεί κατάλληλες συμπεριφορές ή αλλιώς πρακτικές habitus. Με άλλα λόγια, το habitus θα μπορούσε να οριστεί ως η «επιτελεστική» διάσταση της ταυτότητας, ως οι πρακτικές εκείνες και οι συμπεριφορές εκείνες που συνδέονται με την ένταξη σε συγκεκριμένες ομάδες. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημανθεί ξανά η κλασική αιτίαση εναντίον της έννοιας του habitus: ενώ η ταυτότητα αποτελεί μια έννοια πολυδιάστατη, υβριδική και δυναμική, το habitus χαρακτηρίζεται σταθερό και δυσμετάβλητο. (αν και όπως προειπώθηκε, ο ίδιος ο Bourdieu επιχείρησε να απαλύνει την ακαμψία αυτή, τονίζοντας ότι ναι μεν είναι ανθεκτικό αλλά όχι παντοτινό).

Όπως γίνεται αντιληπτό, η ταυτότητα επικεντρώνεται στο δρών υποκείμενο πολύ πιο εντατικά από ό,τι το habitus. Στην εκπαιδευτική έρευνα συχνά, τονίζεται η άνεση με την οποία τα άτομα μπορούν να κατασκευάσουν και να διαμορφώσουν τον τρόπο με τον οποίο βλέπουν οι ίδιοι τον εαυτό τους αλλά και την εικόνα των άλλων για αυτούς. Σε μια τέτοια όμως προσέγγιση της ταυτότητας, ελλοχεύει ο κίνδυνος να υπερεκτιμώνται οι δυνατότητες του δρώντος υποκειμένου δίνοντας την εσφαλμένη εντύπωση πως το άτομο μπορεί εύκολα να επιλέγει ταυτότητες. Αντίθετα, το habitus συνδέει άρρηκτα το υποκείμενο με τις κοινωνικές δομές και σχετίζει το άτομο με

πρακτικές που διαμορφώνονται από το αντίστοιχο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο.

Σε κάθε περίπτωση, η σύνδεση του habitus με στοιχεία από τη θεωρία της ταυτότητας μπορεί να αποδειχθεί εξαιρετικά εποικοδομητική στη μελέτη των διεργασιών της κοινωνικής κινητικότητας. Ιδιαίτερα στο ζήτημα που απασχολεί τη διατριβή, τους νεαρούς/ές μετανάστες/τριες που προέρχονται από την Αλβανία και έχουν μεγαλώσει και φοιτήσει στην Ελλάδα, έχει ενδιαφέρον να μελετηθεί το habitus τους σε σχέση με στοιχεία της διαμορφούμενης ταυτότητας και των αναπαραστάσεων τους. Στην πορεία της κοινωνικής κινητικότητας, οι συγκεκριμένοι μαθητές, μπαίνουν στη διαδικασία να διασχίσουν τόσο τα όρια του habitus του μετανάστη όσο και τα όρια της εργατικής τάξης. Οι εν λόγω μαθητές στην πορεία αυτή πρέπει να υιοθετήσουν νέους τρόπους σκέψης και πρακτικής, προκειμένου να ενταχθούν σε κοινωνικά πεδία στα οποία κανείς από το οικογενειακό τους περιβάλλον δεν έχει ενταχθεί στο παρελθόν. Πιθανόν να έχουν αναπτύξει νέα γούστα, ενδιαφέροντα, στόχους και τρόπο ζωής στο δρόμο της ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης και περεταίρω του επαγγελματικού τους τοπίου. Αν δεχτούμε τη θεωρία του cleft habitus και habitus transformation έχει σημασία να μελετηθεί η ενδεχόμενη αποστασιοποίηση τους από το αρχικό habitus αλλά και πώς ένας τέτοιος μετασχηματισμός αλληλεπιδρά με την ταυτότητα που έχουν διαμορφώσει, την εικόνα που έχουν για τον εαυτό τους και τη θέση τους στο πεδίο της εκπαίδευσης.

5. Συμπεράσματα.

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσίασα και ανέλυσα τις θεωρητικές κατηγορίες που έκρινα ότι πλαισιώνουν αποτελεσματικά τα ερευνητικά μου ερωτήματα προκειμένου να στηρίξω την κεντρική μου υπόθεση, ότι δηλαδή η δεύτερη γενιά αλβανικής καταγωγής δεν παθητικοποιείται εν μέσω ακραίων δομικών κινδύνων αλλά καταστρώνει προσεκτικά και τολμηρά σχέδια, αναλαμβάνοντας το ρίσκο μιας διαφοροποιημένης πορείας από αυτή των γονιών τους. Υποστηρίζω ότι τα παιδιά των μεταναστών δεν παραδίδονται σε ένα φαύλο κύκλο αναπαραγωγής της χαμηλής κοινωνικής τους θέσης, αλλά επιδιώκουν με συστηματικότητα και προσήλωση να ορίσουν οι ίδιοι τους όρους της κοινωνικής τους αναπαραγωγής. Στην πορεία αυτή επιστρατεύουν και αξιοποιούν την πολύτιμη εμπειρία ζωής της πρώτης γενιάς,

κατασκευάζουν μία νέα ταυτότητα, μετασχηματίζουν και αξιοποιούν το κοινωνικό και πολιτισμικό τους κεφάλαιο.

Στην τρέχουσα ορολογία, οι απόγονοι των μεταναστών, είναι αυτοί που μαζί με άλλες ευάλωτες κοινωνικές ομάδες ταξινομούνται ως «πρεκαριάτο», αν μη τι άλλο, ένας εφεδρικός στρατός εργασίας κατά τον Μαρξ, που διαμεσολαβεί την αναπαραγωγή του υφιστάμενου συστήματος (Σπυριδάκης, 2018). Η έρευνα, ωστόσο, εντοπίζει μια άλλη δράση των συγκεκριμένων υποκειμένων, ενεργητική στην ουσία της, που δεν εγκλωβίζεται στη λογική του αναπόδραστου και της αποστέρησης εναλλακτικών λύσεων. Τα παιδιά των μεταναστών αναζητούν τον δρόμο τους και σχεδιάζουν τις μελλοντικές τροχιές ζωής τους, συμμορφούμενα με τις κυρίαρχες πρακτικές του λόγου και της εξουσίας από τις οποίες όμως ταυτόχρονα επιζητούν να ξεφύγουν. Τη στιγμή δηλαδή που διανοίγουν σαφείς δρόμους δράσης, την ίδια στιγμή αφομοιώνουν τους όρους των ισχυόντων κανονιστικών πλαισίων.

Υπό αυτό το καθεστώς, στο επίκεντρο της διερεύνησης τίθεται το υποκείμενο και συγκεκριμένα ο τρόπος που αντιλαμβάνεται την τρωτότητα του αλλά κυρίως ο τρόπος που αντιδρά απέναντι σε αυτήν. Συνεπώς, για να κατανοήσω τη δράση των υποκειμένων μου επεχείρησα να καταλάβω τα ίδια τα υποκείμενά μου, τη διαδικασία συγκρότησης μιας ταυτότητας-ασπίδας στη βάση μιας συνεχώς παρούσας διυποκειμενικότητας. Κατά τον ίδιο τρόπο επεδίωξα να κατανοήσω τη διαχείριση του ιδιόμορφου κεφαλαίου τους, κοινωνικού και συμβολικού στην πορεία μετάβασης από το σχολείο στην ενήλικη ζωή.

Η περιρρέουσα επισφάλεια γίνεται για τα υποκείμενα μια βιωματική εμπειρία που με τη σειρά της πυροδοτεί τη στροφή στον εαυτό ως την πιο πρόσφορη λύση. Όπως υποστηρίζουν οι Armano and Murgia (στο Σπυριδάκης, 2018), ολοένα και περισσότεροι εργαζόμενοι αναγκάζονται να «πωλήσουν τον εαυτό του ως επιχειρηματίες των ικανοτήτων και ιδιοτήτων τους» και εν τέλει, να διαχειριστούν με αυτά τα δεδομένα την ταυτότητά τους. Υπό το φως της ως άνω θεώρησης η διαύγαση της ταυτοτικής συγκρότησης και του μετασχηματισμού του κεφαλαίου αποκτά κεντρική σημασία προκειμένου να ερμηνευθεί η δράση τους. Ατομικές, συλλογικές και θεσμισμένες ταυτότητες συμπλέκονται, ώστε να φωτίσουν τη συμπεριφορά, να εξηγήσουν τις αποφάσεις, να νοηματοδοτήσουν τη δράση. Το υποκείμενο κινητοποιεί τους διαθέσιμους πόρους και κεφάλαιο και επινοεί τρόπους για την πρόσβαση σε επιπλέον. Στο περιβάλλον των αγορών οι συλλογικές συμφωνίες αμοιβών αντικαθίστανται με εξατομικευμένες που ρυθμίζονται από την απόδοση, την

παραγωγικότητα και την εργασιακή ηθική. Η ταυτότητα μπαίνει στο καλούπι μιας συνεχούς εξατομίκευσης και επιχειρηματικής λογικής καθώς «η αυτοπραγμάτωση διαμεσολαβείται από την εξύμνηση των ατομικών δεξιοτήτων» (Σπυριδάκης, 2018: 32). Ως εκ τούτου, το μετανεωτερικό υποκείμενο εν μέσω της δίνης των πολύπλοκων συνθηκών του νέου καπιταλισμού καταλήγει τελικά σε «επιχειρηματία του εαυτού του».

Στην περίπτωση που διερεύνησα διαπίστωσα αυτό που εύστοχα σημειώνει ο Σπυριδάκης (2018:19), ότι δηλαδή «η δικαιολογητική ρητορική της μεταβολής (των συλλογικών συμφωνιών από ατομικές κλίμακες) βασίστηκε στην εσωτερικοποίηση από το πρεκαριάτο, της έννοιας της αυτοπραγμάτωσης, η οποία συνδηλώνει ότι ως υπέρτατη αξία εμφανίζεται να είναι εκείνη η ανταμοιβή που δίνεται σε κάποιον, ο οποίος έχει καταφέρει να διαβλέψει τα προσωπικά του προσόντα και ιδιότητες, έχει στηριχθεί σε αυτά και τα έχει προωθήσει στην αγορά με τρόπο αποτελεσματικό για τον ίδιο και μόνο». Η παραπάνω διαπίστωση προκύπτει από τη συμπεριφορά και τις πρακτικές των πληροφορητών μου και συνδέεται με τη συζήτηση για την ταυτότητα και το κεφάλαιο. Τα παιδιά των μεταναστών προκειμένου να θέσουν καλύτερους όρους, υλικούς και μη, της κοινωνικής τους αναπαραγωγής βασίζονται απόλυτα στην ατομικότητά τους. Στην παραπάνω διαδικασία, η ταυτότητα που θα ενσαρκώσουν και θα προβάλλουν τελικά στη δημόσια εικόνα τους, το κεφάλαιο που θα οικειοποιηθούν και θα αξιοποιήσουν προς όφελός τους, διαθλώνται μέσα από το πρίσμα της δΐυποκειμενικότητας προκειμένου να καταλήξουν σε μία απόλυτη πίστη στον εαυτό και τις δεξιότητες ως μοναδική λύση διαφυγής των δομικών κινδύνων. Σε αυτή την κατεύθυνση, ενεργοποιούν όλους τους πόρους που διαθέτουν, προσαρμόζονται και σχεδιάζουν με προσοχή τις τροχιές του βίου τους.

Σε αυτό το πλαίσιο της στροφής στον εαυτό, η ταυτότητα και το κεφάλαιο, λειτούργησαν ως οι πλέον κατάλληλες κατηγορίες ανάλυσης, προκειμένου να φωτίσουν και να εξηγήσουν τα νοήματα και τις δράσεις των υποκειμένων. Στα κεφάλαια που θα ακολουθήσουν θα αναδείξω τις διαδικασίες συγκρότησης ταυτότητας και πρόσκτησης κεφαλαίου στα πλαίσια του σχεδιασμού των διαδρομών του βίου και κυρίως στα πλαίσια ενός ενεργητικού αυτοκαθορισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.

Η ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

1.Γενικό Επιστημολογικό Πλαίσιο. Κεντρική Ερευνητική Υπόθεση. Επιμέρους Ερωτήματα.

Επιστημολογική αφετηρία της έρευνας μου αποτελούν οι θεμελιακές παραδοχές της ερμηνευτικής προσέγγισης με τις μεθοδολογικές συνεπαγωγές τους. Βάσει των παραδοχών αυτών, η κοινωνική πραγματικότητα γίνεται αντιληπτή ως μια περίπλοκη, συμβολική και πολύσημη κατασκευή. Οι άνθρωποι έχουν την ικανότητα να παράγουν νόημα κατά τη δράση και την επικοινωνία τους και να συν-διαμορφώνουν τον κοινωνικό τους βίκοσμο μέσω των πρακτικών και των παρεμβάσεών τους (Τσιώλης, 2011). Σε αυτό το πλαίσιο, η κοινωνική πραγματικότητα κατασκευάζεται μέσα από τις νοηματοδοτήσεις που παράγουν τα υποκείμενα στις δράσεις και τις διαδράσεις τους. Ως εκ τούτου η πρόσβαση του ερευνητή στον κοινωνικό κόσμο έχει στόχο την ανασυγκρότηση των ατομικών και συλλογικών προτύπων νοηματοδότησης, τη

διασύνδεση ανάμεσα στον ατομικό συνειδησιακό κόσμο και τη δΐυποκειμενική εμπειρία (Ναγόπουλος, 2015).

Στο ερμηνευτικό παράδειγμα οι άνθρωποι δεν θεωρούνται παθητικά όντα αλλά ενεργά υποκείμενα. Ερμηνεύουν οι ίδιοι την κοινωνική πραγματικότητα, προσδίδουν νόημα και παρεμβαίνουν, καταρτίζοντας και εκτελώντας σχέδια, βιώνουν εν τέλει τις συνέπειες των αποφάσεων και των πράξεών τους. Συνεπώς, όταν ο ερευνητής εισέρχεται στο πεδίο, συναντά έναν κόσμο « προ-ερμηνευμένο και συμβολικά προ-δομημένο» από τους πρωταγωνιστές του, κόσμο που οφείλει με τα μεθοδολογικά του εργαλεία να «ανακατασκευάσει» στο μέτρο του δυνατού, προκειμένου να τον κατανοήσει (Τσιώλης, 2014:28).

Επί της παραπάνω ερμηνευτικής θεώρησης, η έρευνα μου επεδίωξε να ανασυγκροτήσει την εμπειρία, να ερμηνεύσει τα νοήματα, να κατανοήσει τη διαδικασία κατασκευής της ταυτότητας των υποκειμένων, εκβάλλοντας σε μια κεντρική ερευνητική υπόθεση: Τα παιδιά των Αλβανών μεταναστών, ως δρώντα κοινωνικά, πολιτισμικά και πολιτικά υποκείμενα, αποστασιοποιούνται από την αλβανική ταυτότητα της πρώτης γενιάς κατά την πορεία της ενηλικίωσής τους, αντιπαραβάλλουν άλλες ταυτότητες και εαυτούς που διαμεσολαβούν τα μελλοντικά σχέδια ζωής τους, αποκτούν και μετασχηματίζουν το ιδιαίζον κοινωνικό και πολιτισμικό τους κεφάλαιο. Σταθερά προσηλωμένοι στην ανοδική τους κινητικότητα, κατασκευάζουν την ταυτότητα τους γύρω από την ατομικότητά τους και τις προσωπικές τους δυνατότητες. Ως εκ τούτου, αναδύονται ως ενεργά υποκείμενα που δεν παθητικοποιούνται υπό την «απειλή» μιας αρνητικής κοινωνικής ταυτότητας, αλλά αναλαμβάνουν δράση και επιχειρούν μεθοδικά να καθορίσουν τους όρους της κοινωνικής τους αναπαραγωγής.

Όπως παρατηρεί ο Spyridakis (2018), η ανθρωπολογία βρίσκεται στη μοναδική θέση να φέρνει στο επίκεντρο τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν οι άνθρωποι από άποψη κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική, έναν ταραχώδη και περίπλοκο κόσμο προκειμένου να επιβιώσουν. Σε αυτό το πλαίσιο, στόχος μου ήταν να θέσω στο επίκεντρο την ομάδα αυτών των εφήβων, να την καταστήσω «ορατή» προκειμένου να εξερευνήσω τις νοηματοδοτήσεις τους, τους αυτοπροσδιορισμούς τους στον κοινωνικό χώρο που δρουν και κυρίως τη δυναμική των τροχιών που ακολουθούν προκειμένου να υπερβούν τις προϊούσες δομικές διακινδυνεύσεις.

Οφείλω να σημειώσω ότι η κεντρική μου υπόθεση δεν αποτέλεσε μια *a priori*, άκαμπτη θεωρητική πεποίθηση, αλλά διαμορφώθηκε σε διαφορετικά χρονικά επίπεδα

κατά τη διάρκεια της ερευνητικής μου πορείας, περισσότερο στην κατεύθυνση μιας επαγωγικής λογικής όπου οι θεωρίες δεν παράγονται αφηρημένα αλλά θεμελιώνονται πάνω στα ερευνητικά δεδομένα (Ιωσηφίδης και Σπυριδάκης, 2006). Το γεγονός ότι τα ζητήματα της δεύτερης γενιάς μεταναστών στην Ελλάδα (και ειδικά τα ζητήματα ταυτότητας και κεφαλαίου), αποτελούν ένα σχετικά ανεξερεύνητο πεδίο, πέρα από τις εύλογες δυσκολίες και εμπόδια, μου έδωσε, πάραυτα, τη δυνατότητα μιας θεωρητικής ευελιξίας και γόνιμης ανατροφοδότησης σε όλα τα στάδια της έρευνας, διαμεσολαβώντας εν τέλει τη σταδιακή διαμόρφωση της θεωρητικής μου πρότασης βάσει του πλούτου των ερευνητικών δεδομένων.

Η μελέτη των αρχικών ερευνητικών παραμέτρων με οδήγησε συνεκδοχικά στην έρευνα άλλων ποιοτικών δεικτών, με αποτέλεσμα τη σταδιακή σύνθεση ενός ολοκληρωμένου και συγκροτημένου συνόλου θεωρίας και έρευνας. Η γλώσσα, η θρησκεία, οι έμφυλοι ρόλοι, οι προσχεδιασμένες τροχιές ζωής, οι εθνικές νοηματοδοτήσεις, λειτούργησαν ως οι κεντρικές αναλυτικές κατηγορίες της διατριβής που αναδύονταν η μία μετά την άλλη στην έρευνα, προκειμένου να ανασυγκροτήσουν την εμπειρία των υποκειμένων και να φωτίσουν σημαντικά ζητήματα ταυτότητας και κεφαλαίου των παιδιών των Αλβανών που βιώνουν την εμπειρία της μετάβασης από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην ενήλικη ζωή. Κάθε μία από τις παραπάνω κατηγορίες διερευνήθηκε μέσα από ένα σύνολο ερωτημάτων τα οποία τροποποιήθηκαν και επαναπροσδιορίστηκαν στο ερευνητικό πεδίο, βάσει των ευρημάτων και της συνεχούς και συστηματικής βιβλιογραφικής επισκόπησης.

Συνοπτικά, τα επιμέρους ερωτήματα, όπως αποσαφηνίστηκαν με στόχο τη θεμελίωση της κεντρικής υπόθεσης, συμπυκνώνονται στα παρακάτω:

1. Ως προς την αναλυτική κατηγορία της γλώσσας: Πώς διαμορφώνονται οι γλωσσικές επιλογές των μεταναστών μαθητών στην πορεία κατασκευής της ατομικής και συλλογικής ταυτότητάς τους; Ποια σημασία ενέχει ο γλωσσικός κώδικας για την πρόσκτηση κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου εντός και εκτός σχολικής ζωής;
2. Σε σχέση με την κατηγορία της θρησκείας: Ποιες είναι οι υποκειμενικές και συμβολικές νοηματοδοτήσεις που αποδίδουν στη θρησκευτική πίστη και στις εκδηλώσεις της τα παιδιά των Αλβανών μεταναστών που τελειώνουν τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στη χώρα μας;

3. Σε σχέση με την κατηγορία του φύλου: ποιες είναι οι έμφυλες αναπαραστάσεις των Αλβανών δεύτερης γενιάς και ποια σημασία αποκτά το φύλο ως ενεργή κοινωνική διαδικασία στη συγκρότηση, διαχείριση και διαπραγμάτευση της ταυτότητάς τους;
4. Ως προς τον εθνική συνείδηση: Πώς αυτοπροσδιορίζονται εθνοτικά οι Αλβανοί μετανάστες δεύτερης γενιάς και ποιο νόημα αποδίδουν στην έννοια της πολιτειότητας, της πολιτικής συμμετοχής και του εθνικού ανήκειν και συν-ανήκειν; Πώς λειτουργεί σε αυτή τη διαδικασία η έννοια της αλβανικότητας και των ενσαρκώσεων του «Άλλου»;
5. Τέλος, αναφορικά με τα σχέδια ζωής και τις μελλοντικές τροχιές τους: Ποιες στρατηγικές υιοθετούν στο σχολείο από άποψη κεφαλαίου και habitus προκειμένου να επιτύχουν τη μελλοντική διαγενεακή τους κινητικότητα και να υπερβούν τους κινδύνους και τις συνθήκες αυξημένης ευαλωτότητας.

Τα παραπάνω ερωτήματα και υποερωτήματα που αναλύονται ξεχωριστά σε κάθε κεφάλαιο, ήταν αυτά που έδωσαν τις κεντρικές κατευθύνσεις της ερευνητικής διαδικασίας, ώστε να θεμελιώσουν την βασική μου υπόθεση, ότι δηλαδή η δεύτερη γενιά Αλβανών στην Ελλάδα διαφοροποιείται από την πρώτη γενιά και διαμορφώνει μια νέα ταυτότητα, αξιοποιεί το κεφάλαιο που προσκτάται στο σχολείο και εντέλει, από αυτή την αφετηρία, επιχειρεί ενεργά και συστηματικά να διαμορφώσει τους όρους της κοινωνικής της αναπαραγωγής, στοχεύοντας σταθερά στην ανοδική κοινωνική της κινητικότητα.

2.Η Επιλογή της Ποιοτικής Έρευνας.

Κατά τους Case and Light (2011), «η επιλογή της μεθοδολογίας καθορίζεται από το είδος των ερευνητικών ερωτημάτων που ο ερευνητής επιθυμεί να θέσει». Επί τη βάση αυτής της αμφίδρομης διαδικασίας, τα ερευνητικά ερωτήματα της διατριβής, με κατήυθναν στην επιλογή ποιοτικής μεθοδολογίας και ανάλυσης. Σκοπός μου ήταν να απαντήσω στο «πώς» και «γιατί», να εντυφήσω στις βαθύτερες πεποιθήσεις, την ποικιλόμορφη εμπειρία, τις υποκειμενικές αντιλήψεις των μεταναστευτικών υποκειμένων, να συγκεντρώσω εντέλει, μια αρτιότερη και επεξεργασμένη γνώση που δεν περιγράφει αλλά επεξηγεί.

Η ποιοτική έρευνα στις μεταναστευτικές σπουδές, δίνει στον ερευνητή τη δυνατότητα εμπάθυνσης, καθώς μπορεί να εντυφήσει στα ερωτήματα, εκβάλλοντας σε χρήσιμο

υλικό και συμπεράσματα. Θέτει στο επίκεντρο την έννοια του νοήματος, της εμπειρίας, της διάδρασης, της κατανόησης και της ερμηνείας (Τσιώλης, 2014), δίνοντας παράλληλα χώρο για ένα γόνιμο θεωρητικό αναστοχασμό. Επαναπροσδιορίζει τις υπάρχουσες κατηγορίες, παράγοντας νέες υποθέσεις αλλά και θεωρητικά παραδείγματα. Ερευνά στο σύνολο της την περίπλοκη δυναμική της μετανάστευσης. Κυρίως, όμως, φέρνει στο προσκήνιο τόσο τη φωνή των μεταναστών ως κοινωνικών υποκειμένων όσο και των ευρύτερων μεταναστευτικών ομάδων και ειδικότερα αυτών, που σε ακραίες συνθήκες αυξημένης ευαλωτότητας, όπως είναι στην περίπτωση που μελετώ η ελληνική οικονομική κρίση, εντοπίζονται στις παρυφές της κοινωνίας με περιορισμένη δυνατότητα εκπροσώπησης, ουσιαστικής συμμετοχής και ενεργού πολιτειότητας.

Σε αυτό το πλαίσιο, η συγκεκριμένη ερευνητική επιδίωξη μου ήταν να προσεγγίσω την εμπειρία των εφήβων μεταναστών ως μια ρευστή πραγματικότητα που δεν υπόκειται στην κατασκευασμένη πραγματικότητα των ποσοτικών μεταβλητών. Να κατανοήσω, όπως αναφέρει ο Σπυριδάκης (2018), κατά το δυνατόν, τα πιστεύω, τις αξίες, τις υλικές συνθήκες αλλά και τις δομικές δυνάμεις που διαμορφώνουν τα κοινωνικά μοντέλα συμπεριφοράς από τη μία, και από την άλλη, τις σημασίες που τους αποδίδουν τα υποκείμενα. Με βάση την παραπάνω στόχευση, οι ποσοτικές μέθοδοι δεν θα μπορούσαν να φωτίσουν πλήρως τα ερωτήματα που τέθηκαν, αν δεχτούμε ότι η βασική επιδίωξη της ποσοτικής έρευνας είναι η συλλογή γενικών και αντικειμενικών αριθμητικών και στατιστικών στοιχείων. Μία σύγκριση μεταβλητών με στόχο την εξαγωγή «αντικειμενικών» επεξηγήσεων για τα αίτια και τις σχέσεις μεταξύ τους, δε θα μπορούσε να αναδείξει τις ποικιλόμορφες υποκειμενικότητες που αναζητούσα, ούτε τις λεπτές σχέσεις και ισορροπίες που διέπουν την εμπειρία των ερευνώμενων έφηβων μεταναστών. Εξάλλου, όπως συμπεραίνουν οι Ψημμένος και Σκαμνάκης (2008), από τις περισσότερες διεθνείς μελέτες σε μεταναστευτικούς πληθυσμούς, προκύπτει ότι οι ποσοτικές μετρήσεις καταγράφουν γενικές τάσεις, αλλά αδυνατούν να απεικονίσουν με πληρότητα τη μικροκοινωνική διάσταση που αποτελεί το ζητούμενό μας.

Αξίζει να σημειωθεί η παρατήρηση του Τσιώλη (2014), ότι «η κοινωνική πραγματικότητα είναι μια πολυσχιδής, συμβολική κατασκευή, συγκροτούμενη από διαφορετικά επίπεδα δομών νοήματος» και κατά συνέπεια η ερευνητική προσέγγιση θα πρέπει να συλλάβει τον «ενδεχομενικό» αυτό χαρακτήρα. Πάνω σε αυτήν την παρατήρηση θα ήθελα να προσθέσω ότι ο «ενδεχομενικός» αυτός χαρακτήρας ενέχει

κυρίως την έννοια της χρονικότητας που διαδραματίζει πολύ μεγάλο ρόλο στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Για παράδειγμα, στην έρευνά μου, η οικονομική κρίση αποτέλεσε για τα υποκείμενά ένα οριακό σημείο που διαμόρφωσε τη συμπεριφορά τους, διχοτομώντας τη ζωή τους σε «πριν» και «μετά». Διαφορετικές χρονικότητες και οριακά χρονικά σημεία που επενδύονται συναισθηματικά από τα υποκείμενα δίνουν νέες ερευνητικές δυνατότητες σε αντιδιαστολή με α-χρονικές παραδοσιακές προσεγγίσεις. Αν μάλιστα δεχτούμε την άποψη των Frederiksen and Dalsgard (2014), ότι ο χρόνος είναι τόσο υλικός όσο και κοινωνικός, καθώς μπορεί να πυροδοτήσει συνειδητή αλλαγή και δράση στη ζωή του υποκειμένου, δεν θα μπορούσα να χρησιμοποιήσω ποσοτικές μεταβλητές, ώστε να συλλάβω και να κατανοήσω τις μεταστροφές της ζωής των πληροφορητών μου σε όλες τις εκφάνσεις τους.

Ένα επιπλέον σημαντικό στοιχείο που συνεκτιμήθηκε στην επιλογή της ποιοτικής προσέγγισης, είναι η δυνατότητα του δημιουργικού αναστοχασμού, της ευελιξίας και του επαναπροσδιορισμού της κατεύθυνσης της έρευνας, βάσει της συνεχούς αξιολόγησης των δεδομένων αλλά και των προβλημάτων σε όλη τη διάρκεια της διαδικασίας. Όντως, η εμπειρική διερεύνηση και η θεωρητική επεξεργασία δεν αποτελούν δύο διακριτά στάδια του ερευνητικού έργου αλλά αποτελούν συγκοινωνούντα δοχεία διαλεκτικής ανατροφοδότησης. Ο ερευνητικός σχεδιασμός είναι αμφίδρομος και όχι τελεσίδικος, καθώς τόσο τα ερωτήματα όσο και η μεθοδολογία μπορούν να τροποποιηθούν κατά τη διαδικασία. Σε αντιδιαστολή με τη γραμμικότητα, και τις αυστηρά δομημένες σχέσεις και αλληλουχίες της ποσοτικής έρευνας, η ποιοτική έρευνα ενθαρρύνει τη διαρκή επεξεργασία και εκλέπτυνση των ερωτημάτων, καθώς η ανακάλυψη νέων πτυχών και διαστάσεων της πολιτικής και κοινωνικής γεωγραφίας του αντικειμένου, επιβάλλει ευελιξία και προσαρμογή. Η παραπάνω διαδικασία της ανατροφοδότησης ήταν ουσιαστική, καθώς τα ίδια τα δεδομένα κατηύθυναν την έρευνα και σε ορισμένες περιπτώσεις, προκάλεσαν την επαναδιατύπωση των ερωτημάτων μου, στη βάση της αναζήτησης μίας αναστοχαστικής και εκ των έσω απεικόνισης της επιτόπιας γνώσης και όχι μίας περιγραφικής ταξινόμησης της πραγματικότητας (Γκέφου-Μαδιανού,1999). Έτσι, οι συνεντεύξεις των μαθητών και η αφηγηματική κατεύθυνση προς την οποία έστω και ασυνείδητα δρομολογούσαν οι ίδιοι τις συνεντεύξεις, αποκάλυψαν έναν απροσδόκητο πλούτο πληροφοριών προς ερευνητική αξιοποίηση, που δεν είχε συμπεριληφθεί στις αρχικές ερευνητικές μου προθέσεις.

Επιπλέον, η μεθοδολογία του αναστοχασμού μεταβάλλει θεμελιακά τον χαρακτήρα και το περιεχόμενο της ανθρωπολογικής γνώσης, ως γνώσης επιστημονικής, απορρίπτοντας μία προσέγγιση της πραγματικότητας σαν στερέωμα παγιωμένων ουσιών αλλά αντίθετα, σαν πλαίσιο διαδικασιών. Και, αντίστοιχα, μετατρέπει τη γνώση, από παθητική αποδοχή ή θέαση, σε ενεργό παρέμβαση και δράση. Όπως επισημαίνει ο Δαλκαβούκης «η ιδιότητα του εντόπιου (ανθρωπολόγου) είναι πέρα από ο,τιδήποτε άλλο ιδιότητα πολιτική» (2015:21), καθώς η ανθρωπολογική έρευνα μιας κοινότητας γίνεται για λογαριασμό της ίδιας της κοινότητας, στην αντιμετώπιση των προβλημάτων του μετασχηματισμού της. Η ανθρωπολογική συγγραφή καθίσταται μια διαδικασία μετάβασης από την πραγματικότητα στο κείμενο, και η έρευνα ένας διάυλος από τη διαδικασία της γνώσης στη δράση και από το τοπικό στο παγκόσμιο, υπονοώντας μία διαλεκτική από το μερικό στο γενικό και από τη θεωρία στην πράξη.

Αφού ανέλυσα τους λόγους για τους οποίους εφαρμόστηκε η ποιοτική έρευνα, θα αναφερθώ στην επιλογή της μεθοδολογίας και των μεθόδων συλλογής ποιοτικών δεδομένων. Η μεθοδολογία και οι μέθοδοι συνιστούν ευρύτερες αλλά διακριτές θεωρητικές έννοιες που αποτυπώνουν αφενός συγκεκριμένες επιστημονικές και οντολογικές παραδοχές, αφετέρου διαμορφώνουν τις τεχνικές και τα στάδια της έρευνας.

3.Η Μεθοδολογία.

Το ανθρωπολογικό πεδίο κατά τον Σπυριδάκη (2006) είναι ένας χώρος διαμέσου του οποίου υφίσταται η κοινωνική δράση, αποτελεί ένα μέσο για την ανάδειξη της ποικιλίας των πρακτικών. Αυτό συμβαίνει γιατί η κοινωνική δράση καθορίζεται και από διαδικασίες που δεν εντοπίζονται αποκλειστικά επί του χώρου του πεδίου που ερευνάται κάθε φορά, αλλά και σε άλλους χώρους πέρα από αυτό. Στην μελέτη μου το ερευνητικό πεδίο, ο χώρος του σχολείου, δεν προσεγγίστηκε ως μια περικλειστη, κατακερματισμένη και αυτάρκης έννοια εντός της οποίας εξαντλείται η δράση των υποκειμένων. Αντίθετα, λειτούργησε ως ένας τόπος όπου «το διακύβευμα της ταυτότητας, της πολλαπλότητας και των απορρευουσών σχέσεων, βρίσκονται σε μια συνεχή διαδικασία επανεγγραφής» (Σπυριδάκης, 2006:179). Επί τη βάση αυτή, το ερευνητικό πεδίο απεγκλωβίζεται από μια τελεολογική θέαση του ως αυτοσκοπού και αποκτά μια ουσιαστική, σύγχρονη ανθρωπολογική διάσταση, ιδωμένο ως μία

ανοιχτή επικράτεια συνύπαρξης πολλαπλών τροχιών δράσης, αλληλεξαρτήσεων και κινητικότητων, πραγματικών και συμβολικών. Εν τέλει, το πεδίο νοείται ως ένας τόπος ετερόκλητων δράσεων και ταυτόχρονα μέρος «ενός ευρύτερου χώρου που τελεί σε ένα διαρκές γίγνεσθαι» (ο.π.). Και πραγματικά, ο χώρος του σχολείου, λειτούργησε ως ένας τόπος συνάντησης και συνύπαρξης πολιτισμικών ετεροτήτων και ταυτόχρονα ως τμήμα μιας συνεχώς μεταβαλλόμενης κοινωνικής πραγματικότητας. Όπως σημειώνει η Τσακίρη (2009), το σχολείο αποτελεί έναν κοινωνικοχωρικό σχηματισμό, έναν βιωμένο χώρο στον οποίο εντάσσεται το φαντασιακό στοιχείο όπου επισυμβαίνουν «οι συνάψεις» του υλικού, του κοινωνικού και του υποκειμενικού κόσμου (2009:398-9), χώρος τον οποίο διερευνούμε υπό την οπτική των συνάψεων των υποκειμένων μας.

Υπό το φως της παραπάνω θεώρησης και με δεδομένο ότι το πεδίο αποτελεί αναντικατάστατη πηγή άντλησης πολύτιμων πληροφοριών και εθνογραφικής πρακτικής, επιχείρησα να απαντήσω στα ερευνητικά μου ερωτήματα, προκρίνοντας τα μεθοδολογικά εργαλεία της συμμετοχικής παρατήρησης και της εθνογραφικής συνέντευξης.

α. Συμμετοχική Παρατήρηση.

Η συμμετοχική παρατήρηση προέκυψε ως λογικό επακόλουθο της ιδιότητάς μου ως εκπαιδευτικού στο σχολείο που διεξήχθη η έρευνα, καθώς αποτελούσα πρόσωπο της σχολικής καθημερινότητας των ερευνώμενων. Το γεγονός αυτό μου έδωσε ένα προβάδισμα στην άμεση και απρόσκοπτη πρόσβαση στο πεδίο και εν συνεχεία, στην οικειότητα και εμπιστοσύνη των πληροφορητών απέναντι στο πρόσωπό μου. Η αρχική μάλιστα παρατήρηση της συγκεκριμένης ομάδας μαθητών, στάθηκε και το έναυσμα για την διεξαγωγή της παρούσας έρευνας: η καθημερινή συμβίωση και αλληλεπίδραση μαζί τους στις τάξεις που δίδασκα σε συνδυασμό με τους κοινούς προβληματισμούς και διαπιστώσεις που διατυπώναμε με συναδέλφους σχετικά με τη συγκεκριμένη ομάδα, λειτούργησε ως ερέθισμα για να προβώ σε μια συστηματική και τεκμηριωμένη επιστημονικά θεώρηση της παρουσίας τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Μέσω της παρατήρησης, της καταγραφής και μελέτης της συμπεριφοράς και των στάσεων των Αλβανών μαθητών στο Λύκειο, ταξινόμησα και διαμόρφωσα τις αρχικές μου ερευνητικές κατευθύνσεις αλλά και μετέπειτα το περιεχόμενο των εθνογραφικών μου συνεντεύξεων.

Κατά τους Adler and Adler (1994), η συμμετοχική παρατήρηση αποτελεί «θεμελιώδη πηγή ανθρώπινης γνώσης», καθώς επιτρέπει στον ερευνητή να μελετήσει τους ανθρώπους στο περιβάλλον τους και να αποκτήσει ίδια αντίληψη του χωροχρόνου, της ζωής και των ερμηνειών τους (Backer, 2006; Lopez-DiCastillo & Bellixton, 2014; Willig, 2008). Ακολούθως, στο ερευνητικό πεδίο του σχολείου, ο συμμετέχων παρατηρητής, αποκτά το προβάδισμα μιας πολυδύναμης και πολύπλευρης ανάλυσης της παιδευτικής πραγματικότητας και των επιμέρους ομάδων που τη συνθέτουν (Πασχαλιώρη-Μίλεση, 2005). Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι τοποθετεί τον ερευνητή άμεσα στο πλαίσιο του θέματος με στόχο την προσοικείωση της διαφορετικότητάς και την ειλικρινή προσέγγιση του Άλλου (Πανταζή και Πανταζή, 2011). Και πραγματικά, η συμμετοχική παρατήρηση στο σχολικό περιβάλλον, διαμεσολαβεί «μία αναθεώρηση της εικόνας του Άλλου που η ιστορία και η κοινωνία έχει επιβάλλει» (Πασχαλιώρη-Μίλεση, 2005). Ως εκ τούτου λοιπόν, ήδη διαμορφωμένες θεωρίες και παραδοχές δεν επαρκούν ούτε ενδείκνυνται για να ερμηνεύσουν προβλήματα και καταστάσεις της εκπαιδευτικής ζωής και όχι μόνο.

Επιχειρώντας να απεγκλωβιστώ από τις δικές μου παγιωμένες πεποιθήσεις και εστιάζοντας στον κύριο ερευνητικό μου σκοπό, δηλαδή την εις βάθος μελέτη μιας ομάδας ανθρώπων και του κοινωνικού και πολιτισμικού της συγκείμενου, έθεσα την παρατήρηση στην καρδιά της μεθοδολογίας μου. Εξ'αρχής αλλά και μέχρι την ολοκλήρωση της έρευνας, παρατηρούσα τα υποκείμενα, λαμβάνοντας υπ' όψιν μου ότι ενεργώ ως εσωτερικός παρατηρητής, και ως εκ τούτου, διέθετα ήδη έναν συγκεκριμένο και παγιωμένο ρόλο και status στο πεδίο με την ιδιότητά μου ως εκπαιδευτικού. Για το λόγο αυτό, προσπάθησα στο μέτρο του δυνατού, να ακολουθήσω την άποψη του Erickson ώστε «να μετατρέψω το ξένο σε οικείο και το οικείο σε ξένο» (Erickson, 1973 στη Glesne, 2017:122), δηλαδή, αφενός να κατανοήσω την κοσμολογία των υποκειμένων υπό παρατήρηση, αφετέρου να απαγκιστρωθώ από τους προσωπικούς προϊδεασμούς, προκατασκευασμένες αντιλήψεις και οικείες παραδοχές. Και αυτό γιατί η υποκειμενικότητα του παρατηρητή αποτελεί για την έρευνα ένα μεθοδολογικό ζητούμενο, καθώς κάθε παρατηρητής είναι φορέας μιας συγκεκριμένης θεώρησης του κόσμου, ενός αξιακού συστήματος από το οποίο δύσκολα μπορεί να διαχωρίσει τον εαυτό του, τουλάχιστον στην φάση της ερμηνείας. Ίσως, όπως επισημαίνουν οι Πανταζή και Πανταζή (2011), το πιο έντιμο από ερευνητικής άποψης θα ήταν να αποδεχτούμε αυτήν την

υποκειμενικότητα προκειμένου να την συνεκτιμήσουμε από το να προσποιούμαστε μια «ουτοπική αντικειμενικότητα».

Η αρχική μου εστίαση ήταν στους μαθητές που γνώριζα ότι ήταν αλβανικής καταγωγής από την παιδαγωγική σχέση και συναναστροφή μου μαζί τους στις σχολικές αίθουσες. Παρατηρούσα τη συμπεριφορά τους μέσα στην τάξη, τις απόψεις που εξέφραζαν, τη σχολική τους επίδοση, τη διάδραση με τους συνομηλίκους τους - αυτόχθονες και μετανάστες-, τον γλωσσικό κώδικα που χρησιμοποιούσαν μεταξύ τους, τη συμμετοχή τους στα εκπαιδευτικά δρώμενα εκτός τάξης, την παρουσία της οικογένειας τους στο σχολείο. Κατά διαστήματα, ειδικά όταν είχα αμφιβολίες, συνεκτιμούσα την άποψη των συναδέλφων μου σε σχέση με τις παρατηρήσεις μου και συνέχιζα τη συστηματική καταγραφή. Προκειμένου να μη μου διαφύγουν σημαντικά στοιχεία, σημείωνα αναλυτικά σε ημερολόγιο τόσο τυπικά γεγονότα της σχολικής τους καθημερινότητας, όσο και ό,τι μου προξενούσε ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Για παράδειγμα, στην καθημερινή μου διάδραση, παρατήρησα ότι η δεύτερη γενιά Αλβανών αρέσκεται στο να διακωμωδεί την εικόνα του μετανάστη πρώτης γενιάς από την οποία αποστασιοποιείται εμφανώς. Τόσο στις τάξεις όσο και στον προαύλιο χώρο, οι Αλβανοί δεύτερης γενιάς συχνά προσποιούνταν με σαρκαστική διάθεση την ιδιαίτερη προφορά της πρώτης γενιάς ή αναπαρήγαγαν εσκεμμένα τα πιο συχνά εκφραστικά λάθη των γονιών τους. Η παρατήρηση αυτή στάθηκε διαφωτιστική για ζητήματα ανάλυσης ταυτότητας στις μετέπειτα συνεντεύξεις.

Ως προς το ημερολόγιο πεδίου, κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας συνήθιζα να κρατάω σύντομες σημειώσεις (scratchnotes) τις οποίες ανέλυα διεξοδικά αργότερα (fieldnotes) ή, κάποιες φορές, συνέτασσα αναλυτικά υπομνήματα, δανειζόμενη τεχνικές της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας (Glaser and Straus, 1967). Οι σημειώσεις αυτές και τα υπομνήματα, τα οποία οργάνωσα αρχικά σε χρονολογική βάση και εν συνεχεία σε θεματική, συνέβαλαν σημαντικά σε πολλές φάσεις της έρευνας, από το να εντοπίσω αναδυόμενα προβλήματα, έως του να τροποποιήσω τα ερωτήματα μου και να εντάξω νέα θέματα προς διερεύνηση στον μετέπειτα σχεδιασμό των συνεντεύξεων. Με την έννοια που το θέτει η Κυριαζή (2001), θα χαρακτήριζα τις σημειώσεις μου τόσο περιγραφικές, όσο και ερμηνευτικές και μεθοδολογικές. Σε αυτήν τη διαδικασία καταγραφής, προσπαθούσα να μην παραμελώ τις μη λεκτικές μορφές επικοινωνίας που μπορούσαν να σταθούν διαφωτιστικές όπως για παράδειγμα τον τρόπο που καθόντουσαν οι μαθητές αλβανικής καταγωγής μέσα στην τάξη (μπροστινά, ενδιάμεσα, τελευταία θρανία, με ομοεθνείς τους ή αυτόχθονες

κλπ), τη στάση τους κατά τη διάρκεια της πρωινής προσευχής, τη συμμετοχή τους στις εθνικές γιορτές κ.α.

Σε σχέση με τα προβλήματα που ανέκυπταν κατά την παρατήρηση, θα επικεντρωθώ κυρίως στην έννοια της αποστασιοποίησης του ερευνητή. Σύμφωνα με την παράδοση της σχολής του Σικάγο, στην έρευνα πεδίου, συστήνεται η αποστασιοποίηση να αποτελεί μέρος της συμμετοχικής παρατήρησης, ώστε να αποσοβηθεί ο λεγόμενος κίνδυνος του να γίνεται «ο παρατηρητής αυτόχθων» (Lapassade, 2006). Όπως σχολιάζουν οι Benson and Hugues (1983), από εθνομεθοδολογικής άποψης, η εμπλοκή πρέπει να μετριάζεται από μια συμπεριφορά όσο το δυνατόν πιο ανιδιοτελή και αντικειμενική, διαφορετικά η μελέτη δεν μπορεί να σταθεί στο ύψος της επιστημονικής έρευνας. Το ζητούμενο δηλαδή, είναι, ο ιδιαίτερος δεσμός που δημιουργείται μεταξύ ερευνητή και υποκειμένων, να μην υπονομεύει την ποιότητα και την αντικειμενικότητα. Μπορεί ο βαθμός στον οποίο εμπλέκονται οι εθνογράφοι στη ζωή των ερευνώμενων να διαφέρει σημαντικά, σε κάθε περίπτωση όμως, παρεμβαίνουν αναμφίβολα στις ενέργειες των υποκειμένων, δημιουργώντας άμεσες σχέσεις και ευρισκόμενοι συνεχώς στο περιβάλλον τους, προκειμένου να παρατηρήσουν και να περιγράψουν την συμπεριφορά τους και εν τέλει να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν τους κώδικες και τις πράξεις τους.

Παρά τα πλεονεκτήματα της συμμετοχικής παρατήρησης, η εφαρμογή της συγκεκριμένης μεθόδου δεν είναι χωρίς προβλήματα και προβληματισμούς, ηθικούς και πρακτικούς (Iacono, Brown and Holtham, 2009; Watts, 2010). Η διατήρηση της απαιτούμενης απόστασης, η οποία όμως ταυτόχρονα πρέπει να επιτρέπει την επαρκή συλλογή υλικού για τις ανάγκες της έρευνας, αποτελεί έναν από τους κυριότερους (Cohen and Crabtree, 2006; Fetterman, 1998; Zhao and Zi, 2014). Είναι αναπόφευκτο ο ερευνητής να εμπλακεί στη ζωή των υποκειμένων και να επιχειρήσει να εγκαταστήσει μια σχέση οικειότητας, προκειμένου να κατανοήσει και να προβεί σε ολοκληρωμένες ερμηνείες που θα τον προφυλάξουν από όποιες προκαταλήψεις. Από την άλλη όμως, ελλοχεύει ο κίνδυνος της μεροληψίας που ενδέχεται να προκύψει από την προοδευτική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ ερευνητή και ερευνώμενου (Gold, 1958; Schwarz and Schwarz, 1955).

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα λεγόμενα του Backer, ότι «ασχέτως με τον βαθμό εμπλοκής ο ερευνητής πρέπει πάντα να θυμάται τον ρόλο του και να παραμένει αποστασιοποιημένος, προκειμένου να συλλέξει και να αναλύσει με ψυχραιμία το υλικό του» (2006: 172), προσπάθησα να διατηρήσω την απαιτούμενη ισορροπία στη

σχέση μου με τους μαθητές. Σε αυτό συνέβαλε το γεγονός ότι προϋπήρχε μια σχέση εμπιστοσύνης και αλληλοεκτίμησης, η οποία δεν διαταράχθηκε όταν γνωστοποίησα τον σκοπό μου και τις προθέσεις μου στους ερευνώμενους. Εξ αρχής, αποφάσισα να ενημερώσω τους πληροφορητές μου για την έρευνα μου, παρά το γεγονός ότι ενδεχομένως, ακόμα και υποσυνείδητα θα μπορούσαν να τροποποιήσουν τη συμπεριφορά τους, γνωρίζοντας ότι αποτελούν αντικείμενο παρατήρησης. Ωστόσο, στα πλαίσια της ερευνητικής ηθικής και δεδομένου ότι οι περισσότεροι μαθητές ήταν ανήλικοι, έκρινα ότι έπρεπε να αποκαλύψω τη νέα μου ιδιότητα τόσο στους ίδιους όσο και να ενημερώσω τη διεύθυνση του σχολείου.

Η παρατήρηση, αυτή καθαυτή, αποτελεί θεμέλιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας προκειμένου οι εκπαιδευτικοί να αντλήσουν χρήσιμες πληροφορίες που θεραπεύουν τον παιδαγωγικό τους σκοπό και εμπλουτίζουν τις πρακτικές τους στη σχολική αίθουσα. Ωστόσο, όταν ο εκπαιδευτικός διεξάγει έρευνα, ο ρόλος του και ο σκοπός του διαφοροποιείται: Οι μαθητές γίνονται πλέον αντικείμενο έρευνας και στη νέα σχέση που συστήνεται με τους ερευνώμενους, ο εκπαιδευτικός-ερευνητής οφείλει να διατηρήσει την ανωνυμία τους και να τους προστατεύσει. Σε αυτό το πλαίσιο καθώς προχωρούσα στις σημειώσεις μου, άρχισα να χρησιμοποιώ ψευδώνυμα ή τα αρχικά των ονομάτων τους και όταν συζητούσα με το υπόλοιπο προσωπικό του σχολείου δεν αποκάλυπτα ποτέ τις ταυτότητες των πληροφορητών μου.

Ο διπλός ρόλος παρατηρητή-ερευνητή δημιουργεί επιπλέον ζητήματα όπως το να μην αντιλαμβάνεται ο παρατηρητής τα πράγματα ακόμα και «αν συμβαίνουν μπροστά στα μάτια του» λόγω μεγάλης εξοικείωσης με το σχολικό περιβάλλον (Becker στο Bird et al., 1999:148). Ενώ λοιπόν ένας εξωτερικός παρατηρητής μπορεί να μην κατανοήσει σε βάθος τί λέγεται μέσα στην τάξη, αφού δεν συμμετέχει στην ειδική σχέση εκπαιδευτικού και μαθητή και συνεκδοχικά δεν μπορεί να συλλάβει τα νοήματα στην πληρότητά τους, από την άλλη ο εκπαιδευτικός μπορεί να παρακάμψει σημαντικά στοιχεία και γεγονότα λόγω υπερβολικής εξοικείωσης. Γι' αυτό το λόγο προσπάθησα να παρατηρώ λεπτομερώς καταστάσεις που θεωρούσα τετριμμένες, όπως πχ τις φιλικές σχέσεις και τις αντιπαλότητες που διαμορφώνονται στην τάξη. Τέλος, ένα άλλο ζήτημα που με απασχόλησε αρκετά ήταν η δυναμική των σχέσεων εξουσίας με τους πληροφορητές μου, καθώς η ίδια βρισκόμουν σε μια διπλά πλεονεκτική θέση ως ερευνήτρια και εκπαιδευτικός. Τον προβληματισμό μου αυτό εκθέτω αναλυτικά στην ενότητα για τις συνεντεύξεις που ακολουθεί.

Η συμμετοχική παρατήρηση με τις δυνατότητες και τις αδυναμίες της λειτούργησε ως τον πρώτο διάλογο άντλησης πληροφοριών. Ωστόσο, όσο πιο βαθιά έμπαινα στην παρατήρηση, ως πλήρως συμμετέχουσα αφού ως διδάσκουσα έπαιρνα ενεργό μέρος στη διαδικασία και δεν παρατηρούσα μόνο, αντιλαμβανόμουν ότι όσα εντόπιζα, κατέγραφα και προσπαθούσα να ερμηνεύσω, δεν αποτελούσαν ολοκληρωμένο αποτύπωμα της συγκεκριμένης ανθρωπογεωγραφίας. Υπήρχε ένας πλούτος πληροφοριών που έπρεπε αναμφίβολα να έρθει στο φως, προκειμένου να έχω μια ολοκληρωμένη άποψη για τα ερωτήματά μου. Για το λόγο αυτό αποφάσισα να διεξάγω ημι-δομημένες συνεντεύξεις βάσει των πληροφοριών που είχα συλλέξει και συστηματοποιήσει από την συμμετοχική παρατήρηση.

β. Οι συνεντεύξεις.

Στην παραπάνω συνάρτηση, η ερευνητική παρατήρηση εμπλουτίστηκε και εξελίχθηκε με συνεντεύξεις προκειμένου να δοθούν ολοκληρωμένες απαντήσεις στα ερωτήματά. Οι συνεντεύξεις που διεξήχθησαν δανείστηκαν στοιχεία από την εθνογραφική συνέντευξη καθώς έλαβαν χώρο στο πεδίο, σε ένα κλίμα φιλικής συζήτησης, όπου η ερευνήτρια και οι πληροφορητές είχαν ήδη κατακτήσει – τουλάχιστον στις περισσότερες περιπτώσεις- σχέση εμπιστοσύνης και οικειότητας. Η εθνογραφική συνέντευξη ενδείκνυται για την εξερεύνηση και την ταυτοποίηση των μοτίβων της σκέψης, των πολιτιστικών κατηγοριών και των κοινών εννοιών (MacCracken, 1988). Σκοπός μου ήταν να αναδείξω τα πολιτισμικά νοήματα των κύριων κοινωνικών προτύπων των υποκειμένων, να διερευνήσω όψεις της κουλτούρας τους που παραμένουν ασαφείς και διαφορούμενες και δεν αποκαλύπτονται μέσω παρατήρησης αλλά και να εξηγήσω τις στάσεις, τις πεποιθήσεις και τις στρατηγικές τους εν καιρώ κρίσης. Συνεπώς, η φιλική, ειλικρινής, σχέση που προκρίνει η εθνογραφική συνέντευξη, όπως την περιγράφει διεξοδικά ο Spradley (1979) στο κλασικό του εγχειρίδιο, αποτέλεσε τη βασική προϋπόθεση για την ενθάρρυνση των συνεντευξιαζομένων ώστε να μιλήσουν για τον εαυτό τους και να καταθέσουν σημαντικές ερευνητικές πληροφορίες. Ωστόσο, αν και η ευελιξία και το φιλικό κλίμα της εθνογραφικής συνέντευξης ήταν συστατικά στοιχεία, οι συνεντεύξεις δεν διεξήχθησαν σε απολύτως ελεύθερο πλαίσιο μη δομημένων ερωτήσεων αλλά στη βάση μιας σειράς σημείων που επισκεπτόμουν απαρεγκλίτως σε κάθε συζήτηση.

Στο επίκεντρο των συνεντεύξεων τέθηκε το κάθε μεταναστευτικό υποκείμενο ξεχωριστά, καθώς η έννοια της ατομικότητας αναδείχθηκε ήδη από την αρχή της έρευνας. Προκειμένου να ανταποκριθεί στην κοινωνική πραγματικότητα, ο σύγχρονος άνθρωπος προσηλώνεται στον εαυτό του και τις δεξιότητές του, με αποτέλεσμα η ζωή να γίνει πιο περίπλοκη, λιγότερο προβλέψιμη και περισσότερο αυτόνομη. Ακολούθως, τα συλλογικά βιογραφικά πρότυπα του παρελθόντος, περιθωριοποιούνται υπό το βάρος εξατομικευμένων περιπτώσεων διακινδύνευσης (Beck, 1986). Το παραπάνω, σε συνδυασμό με την ευθραυστότητα και αντιφατικότητα της κοινωνικής ζωής, ορίζουν τον καθένα διαχειριστή της ζωής του, την στιγμή που οι παραδόσεις φθίνουν και οι σταθεροί και πεπατημένοι άξονες προσανατολισμού του παρελθόντος αμφισβητούνται. Σε αυτό το μεταβαλλόμενο πλαίσιο, έννοιες όπως η «επισφάλεια», «η συνθήκη αβεβαιότητας» και «η επισφαλαιοποίηση» (Σπυριδάκης, 2018), λειτουργούν ως διαμορφωτικές δυνάμεις για τις αποφάσεις ζωής των μεταναστών δεύτερης γενιάς. Όπως σημειώνουν οι Αθανασίου και Τσιμουρής (2012:4), η επισφάλεια αναδύεται πλέον ως καθοριστική αρχή συγκρότησης των υποκειμένων «ως ξένων σωμάτων» και οι νόρμες της μεταναστευτικής ιδιότητας επιστρατεύονται ως τεχνικές χάραξης ορίων και συνόρων. Η στροφή στο άτομο, μας παραπέμπει στις κοινωνιολογικές θεωρήσεις του «νέου κύματος εξατομίκευσης των κοινωνιών της ύστερης νεωτερικότητας» (βλέπε Giddens, 2001, Beck, 1986), οι οποίες χαρακτηρίζονται από διαδικασίες διαφοροποίησης, με συνέπεια την αύξηση της πολυπλοκότητας και την εξατομίκευση της κοινωνικής σφαίρας. Καθώς λοιπόν η διαδικασία της νεωτερικότητας μας έχει αφήσει αμήχανους στη θέα των συνεχών εξελίξεων, (Allheit and Bergamini, 1998), το άτομο επωμίζεται το ίδιο τις επιλογές και την οργάνωση της ζωής του μέσα σε ένα πλουραλιστικό και περίπλοκο ορίζοντα χωρίς να μπορεί να προβλέψει τις συνέπειες των επιλογών αυτών. Αυτό κατέστη εμφανές σε όλες σχεδόν τις συνεντεύξεις: στην πορεία μετάβασής τους στην ενήλικη ζωή, οι νέοι από την Αλβανία προσπαθούν με συγκεκριμένες, εξατομικευμένες στρατηγικές να υπερβούν τόσο τις προϊούσες δομικές διακινδυνεύσεις της οικονομικής κρίσης όσο και τα προβλήματα μιας ήδη ευάλωτης κοινωνικής ταυτότητας, χωρίς όμως να μπορούν να προβλέψουν τις συνέπειες των επιλογών τους.

Επιπλέον, η ζωή του κάθε έφηβου μετανάστη αντιμετωπίστηκε ως ενότητα προσωπικών, συναισθηματικών, κοινωνικών, ιστορικών καταστάσεων που συνθέτουν ξεχωριστές και πολύπλοκες υποκειμενικές πραγματικότητες. Καθώς η έρευνα

εξελισσόταν, συνειδητοποίησα ότι η χρησιμότητα της εθνογραφικής προσέγγισης λειτουργεί σε πολλαπλά επίπεδα, συνδέοντας το ατομικό με το κοινωνικό, το παρελθόν με το μέλλον, τις διαφορετικές υποκειμενικότητες με τους δομικούς όρους και εμπόδια. Η διεξαγωγή των συνεντεύξεων με έναν συνδυασμό ανοιχτών ερωτήσεων και χαλαρής καθοδήγησης της συζήτησης από την πλευρά μου, στην κατεύθυνση συγκεκριμένων θεματικών, συνέβαλε στο να αντιληφθώ το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων που συνδέουν τα ερευνώμενα υποκείμενα με τον κοινωνικό τους περίγυρο και τις διαδικασίες που διαφοροποιούν τις σχέσεις αυτές μέσα στο χώρο και το χρόνο (Θανοπούλου, 1987).

Οφείλω να επισημάνω ότι η διενέργεια συνεντεύξεων με ανήλικους μαθητές εγείρει αρκετά ζητήματα δεοντολογικού και μεθοδολογικού περιεχομένου (Ristovski-Slijepcevic & Charman, 2008; Dixon, 2015) τα οποία αναλύονται σε ξεχωριστή ενότητα στο παρόν κεφάλαιο. Παρά το γεγονός ότι ένας αριθμός ερευνητών προκρίνει άλλες μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην ποιοτική έρευνα που περιλαμβάνει ανήλικους, όπως η εθνογραφία και η συμμετοχική παρατήρηση (Corsaro, 1997; Weisner, 1996), ωστόσο, αρκετοί ερευνητές υπογραμμίζουν τη σημασία και την αποτελεσματικότητα των συνεντεύξεων σε ανήλικους από την πρώιμη σχολική ηλικία μέχρι τις τελευταίες τάξεις (Davies, Tarrant & Flin, 1989; Eckert, 1989; Eder & Fingerson, 2001). Και αυτό γιατί η αυθεντική οπτική των παιδιών και των εφήβων είναι νευραλγική ώστε να γίνει κατανοητή η συγκεκριμένη ηλικία ως ένα κοινωνικό και πολιτισμικό προϊόν και οι ίδιοι οι έφηβοι ως ενεργά υποκείμενα μέσα από τις δικές τους αφηγήσεις (Christensen & Prout, 2005; Bassett and Beagan, 2008). Σε αυτή την κατεύθυνση, συμβολές όπως των Willis (1977), σχετικά με την κοινωνική αναπαραγωγή και τις τροχιές ζωής των εφήβων της εργατικής τάξης στην Αμερική αλλά και πρόσφατες μελέτες γύρω από την ελληνική πραγματικότητα όπως των Παπανδρέου (2013) και Χριστοδούλου (2017) που επίσης επικεντρώνονται στο βίωμα ανήλικων πληροφορητών, έχουν υπάρξει ιδιαίτερα διαφωτιστικές, ανοίγοντας δρόμο σε ένα κοινωνιολογικό πεδίο από το οποίο έως τώρα αντλούσαμε έμμεσες πληροφορίες κυρίως από τους συνδεδεμένους ενήλικες όπως γονείς και εκπαιδευτικούς.

Επανερχόμενη στη συνάφεια του γενικότερου προβληματισμού σχετικά με την καταλληλότητα της μεθοδολογικής επιλογής έθεσα ένα κεντρικό ερώτημα: Τι είδους πραγματικότητες μπορούσα και επεδίωκα να ανακαλύψω διεξάγοντας εθνογραφικές συνεντεύξεις; Απαντώντας όσο πιο περιεκτικά μπορούσα στο παραπάνω ερώτημα,

κατέληξα στα εξής: Η συνέντευξη πρώτον, συνέβαλε στην κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων και φαινομένων υπό το πρίσμα της ατομικότητάς τους. Δεύτερον, αποκάλυψε τις υποκειμενικές προσλήψεις της πραγματικότητας, όπως βιώνονται από τους ίδιους τους μετανάστες δεύτερης γενιάς, εστιάζοντας στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων τους και την κατάρτιση των σχεδίων ζωής τους. Τρίτον, ανέδειξε την κεντρική έννοια του χρόνου στις σχέσεις αυτές, εντοπίζοντας συγκεκριμένα σημεία καμπής (turning points) στη σύνθετη και εξελικτική πορεία του κάθε υποκειμένου.

Αναλυτικότερα, ως προς τον πρώτο στόχο, η παρακολούθηση της ατομικής τροχιάς ζωής του κάθε εφήβου αλβανικής καταγωγής, προϋποθέτει τη σύνδεση του με την κοινωνία ούτως ώστε, η κάθε συνέντευξη να αποκαλύψει τα στάδια κοινωνικοποίησης του, τη διαμόρφωση της ατομικής και κοινωνικής του ταυτότητας, τις στρατηγικές διαχείρισης του κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου του. Καθώς το άτομο αναφέρεται στους στόχους, τα σχέδια ζωής, τις στρατηγικές υλοποίησης των σχεδίων αυτών, σταδιακά αποκαλύπτεται η σχέση δομής και υποκειμένου, οι στάσεις και αντιλήψεις του απέναντι στα κοινωνικά φαινόμενα, η διαδικασία συγκρότησης της ταυτότητας του. Συνεπώς, η ανάλυση των πληροφοριών, μας επιτρέπει να διερευνήσουμε την ένταξη του ατομικού στο κοινωνικό και ως εκ τούτου, τη διαλεκτική σχέση της ατομικής εμπειρίας με τους αναπαραγωγικούς μηχανισμούς της κοινωνίας.

Ως προς την υποκειμενική πρόσληψη της πραγματικότητας, η αφήγηση της προσωπικής εμπειρίας δύναται να είναι ιδιαίτερος αποκαλυπτική, καθώς οι συνεντεύξεις μας βοηθούν να αντιληφθούμε πώς κάθε πληροφορητής «εντάσσει τον εαυτό του σε μια αθέλητη, περίπλοκη και εξωτερική ως προς αυτόν κοινωνική κίνηση και οργάνωση» (Σπυριδάκης, 2018). Το άτομο είναι το πλέον πληροφορημένο και αρμόδιο να μιλήσει για τον τρόπο που δεδομένες κοινωνικές συνθήκες βιώνονται με υποκειμενικό τρόπο από το ίδιο ή από την ομάδα στην οποία ανήκει, καθώς εστιάζει στις κρίσιμες καμπές του βίου του, εξηγεί τη λογική των αποφάσεών του αποκαλύπτει το σύστημα αξιών που κατευθύνει τη συμπεριφορά του. Έτσι, η αφήγηση ουσιαστικά αποτέλεσε μια «κατάθεση» της προσωπικότητας του κάθε πληροφορητή, όπου ως ερευνήτρια, κλήθηκα να αξιολογήσω ποιοτικά πλέον, το σύνολο των λεκτικών αλλά και μη λεκτικών νοημάτων, μέσα από μία συνολική εθνογραφία και να επικεντρωθώ σε αυτό που θεώρησα υποκειμενικά αξιοσημείωτο,

να συνδεθώ και να κατανοήσω τα εσωτερικά συνειδησιακά ενεργήματα και την απόδοση νοημάτων του δρώντος υποκειμένου.

Τέλος, ως προς το κοινωνιολογικό βάρος της έννοιας του χρόνου, η σύνδεση παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος και ο εντοπισμός των σημαντικών φάσεων της ζωής των ατόμων είναι κεντρικά ζητούμενα στην ανάδειξη της σύνθετης βιωμένης εμπειρίας τους. Όπως σημειώνουν οι Spyridakis, Christodoulou & Giannakopoulou (2020), τα οριακά σημεία αποτελούν μια χρονική περίοδο, όπου η γραμμικότητα διακόπτεται και η ασυνέχεια κυριαρχεί, ώστε στο τέλος της περιόδου αυτής, το άτομο, ενεργό, να έχει λάβει αποφάσεις για τους μελλοντικούς προσανατολισμούς. Για τους περισσότερους πληροφορητές, όπως θα διαπιστώσουμε κατά τη διάρκεια της ανάλυσής, ένα κεντρικό σημείο καμπής υπήρξε η οικονομική κρίση, καθώς ανακατηύθυνε τη ζωή τους αλλάζοντας ριζικά σε αρκετές περιπτώσεις τα προβλεπόμενα σχέδια, διαρρηγνύοντας τις αναμενόμενες μεταβάσεις και προγραμματισμένες τροχιές τους. Η κρίση ως “turning point” είχε σαν αποτέλεσμα να δρομολογήσει τα υποκείμενα σε μια αναθεώρηση των στόχων και των δυνατοτήτων τους και τη λήψη νέων αποφάσεων.

Ολοκληρώνοντας τη συζήτηση για την επιλογή της μεθόδου της συνέντευξης, θα ήθελα να σημειώσω ότι ο πλούτος των πληροφοριών κάθε συνέντευξης αντανακλά εν τέλει τη διαδραστική σχέση ατόμου-κοινωνίας: από τη μία εστιάζει στους ιδιαίτερους τρόπους με τους οποίους το άτομο προσοικειώνεται τα κοινωνικά δρώμενα, υιοθετεί στάσεις και αντιλήψεις, καθιερώνει καθημερινές πρακτικές, νοηματοδοτεί και προσανατολίζει τη δράση του ως κοινωνικά δρών υποκείμενο. Από την άλλη, μελετά τις ευρύτερες θεσμικές λογικές και τις διαδικασίες κοινωνικής μεταβολής όπως αυτές εγγράφονται στο επίπεδο της ατομικής συγκρότησης (Τσιώλης, 2010).

1. Το πλήθος, ο χώρος και ο χρόνος των συνεντεύξεων.

Συνολικά διεξήχθησαν 40 συνεντεύξεις μαθητριών και μαθητών αλβανικής καταγωγής. Η συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα έγινε αντικείμενο διερεύνησης για δύο προφανείς λόγους: πρώτον είναι με διαφορά η πλέον πολυπληθής ομάδα μαθητών μεταναστευτικής προέλευσης, ειδικά στη βαθμίδα του Λυκείου, καθώς σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα επίσημα στοιχεία, το ποσοστό των Αλβανών μαθητών δεύτερης γενιάς ξεπερνά τα 2/3 του συνόλου των μαθητών αλλοδαπής προέλευσης (Γκότοβος και Μάρκου, 2004; ΙΜΕΠΟ, 2004). Δεύτερον, η διαμονή των Αλβανών μεταναστών

έχει χαρακτηριστικά μόνιμης, σταθερής και οικογενειακής εγκατάστασης, ουσιαστική παράμετρος για τα ερωτήματα της έρευνας, ειδικά όσον αφορά στα μελλοντικά σχέδια και τις τροχιές ζωής της δεύτερης γενιάς. Επιπλέον, θα προσέθετα, ότι η μεταναστευτική ροή από την Αλβανία στην πατρίδα μας είναι από τις παλαιότερες, γεγονός που αφενός μας επιτρέπει να αναφερόμαστε σε δεύτερη, ενδεχομένως και τρίτη γενιά Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα, αφετέρου να παρατηρήσουμε και να μελετήσουμε τη συμπεριφορά της συγκεκριμένης μεταναστευτικής ομάδας σε βάθος χρόνου, εξάγοντας σχετικά ασφαλή συμπεράσματα.

Επέλεξα να επικεντρωθώ στη βαθμίδα του Λυκείου και δη του Γενικού Λυκείου, επίσης για δύο λόγους: Καταρχάς γιατί δεν ανήκει στην υποχρεωτική εκπαίδευση, δηλαδή, ως ένα βαθμό αποτελεί συνειδητή επιλογή για τους φοιτώντες. Η διαπίστωση αυτή είναι από μόνη της αποκαλυπτική για τις στοχεύσεις και τους σχεδιασμούς των νεαρών που συμμετείχαν στην έρευνα. Εξίσου αποκαλυπτικός των προθέσεών τους είναι και ο ίδιος ο τύπος του Λυκείου καθώς το αντικείμενο της έρευνας ήταν μαθητές που σκόπευαν-με διαφορετικό επίπεδο δέσμευσης ο καθένας- να συμμετέχουν στις Πανελλαδικές Εξετάσεις. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η επιλογή του Γενικού Λυκείου έρχεται σε αντιδιαστολή με την ενδεχόμενη επιλογή φοίτησης σε Επαγγελματικό Λύκειο (ΕΠΑΛ). Όπως θα δούμε στην μετέπειτα ανάλυσή, η επιλογή τύπου Λυκείου είναι σημαντική παράμετρος σχετικά με τα ερωτήματα που έχουν τεθεί, καθώς καταλαμβάνει συμβολικό χώρο στις νοηματοδοτήσεις των πληροφορητών μας, «χαρακτηρίζοντας» σε σημαντικό βαθμό τα επαγγελματικά μονοπάτια, τα μελλοντικά σχέδια ζωής των μαθητών και ως ένα βαθμό την αυτοεικόνα τους.

Ως προς την επιλογή του συγκεκριμένου σχολείου, η περιοχή της Δυτικής Αττικής στην οποία βρίσκεται, λόγω του βιομηχανικού και ημιαστικού χαρακτήρα της, αποτέλεσε χώρο συγκέντρωσης αρκετών μεταναστών αλβανικής προέλευσης τα προηγούμενα χρόνια. Ως εκ τούτου, στο Λύκειο που διεξήχθη η έρευνα, το οποίο είναι και το μοναδικό Γενικό Λύκειο της πόλης, υπάρχει ένα σημαντικό ποσοστό μαθητών αλβανικής καταγωγής. Ο δεύτερος λόγος που επέλεξα να εστιάσω στο συγκεκριμένο σχολείο, όπως έχω ήδη προαναφέρει, ήταν πρακτικής φύσης, καθώς λόγω της επαγγελματικής μου δραστηριότητας ως εκπαιδευτικού, είχα άμεση γνώση και πρόσβαση στο μαθητικό δυναμικό, όπως επίσης σχέσεις εμπιστοσύνης και συνεργασίας με τη διοίκηση του σχολείου.

Οι μαθητές που έλαβαν μέρος στις συνεντεύξεις ήταν μεταξύ 16 και 18 χρονών και προέρχονταν από όλες τις τάξεις. Η αναλογία αγοριών και κοριτσιών του πλήθους ήταν σχεδόν ισόποση, με μια ελαφρά υπεροχή των κοριτσιών που αντανάκλούσε τη γενική δημογραφική εικόνα του σχολείου. Οι περισσότεροι από αυτούς είχαν γεννηθεί στην Αλβανία-κυρίως στο νότιο τμήμα- και μετοίκησαν στην Ελλάδα - σχεδόν στην πλειοψηφία τους- σε βρεφική ή νηπιακή ηλικία εκτός από δύο περιπτώσεις που η εγκατάσταση έγινε στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού. Οι συμμετέχοντες είχαν φοιτήσει εξολοκλήρου στο ελληνικό σχολείο χωρίς ενδιάμεση διακοπή. Οι σχολικές επιδόσεις τους ποίκιλαν: ένα μικρό ποσοστό συγκαταλέγονταν στους άριστους μαθητές, ένα ακόμα μικρότερο ποσοστό επαναλάμβανε την τάξη και το μεγαλύτερο μέρος είχε μέτριες επιδόσεις, συγκλίνοντας με τον μέσο όρο του σχολείου.

Ως προς τη δειγματοληψία, τα κριτήρια επιλογής των συμμετεχόντων και τον τελικό αριθμό των πληροφορητών, αυτά διαμορφώθηκαν κατά την εξέλιξη της έρευνας. Η δειγματοληψία ήταν σκόπιμη (purposive sampling) καθώς αναζητούσα άτομα που πληρούσαν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Η σκόπιμη δειγματοληψία θεωρείται πολύ αποτελεσματικό ποιοτικό εργαλείο για τον εντοπισμό και την επιλογή περιπτώσεων που μπορούν να αποδώσουν πλούτο πληροφοριών, ειδικά όταν το πεδίο είναι περιορισμένο, όπως στην περίπτωση μας το περιβάλλον ενός συγκεκριμένου σχολείου (Palinkas and all, 2015; Patton, 2002). Η αλβανική καταγωγή, το ηλικιακό εύρος μεταξύ 16-19 ετών, η συνεχής και απρόσκοπτη φοίτηση σε ελληνικό σχολείο, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εργατικής τάξης, αποτέλεσαν τις βασικές προϋποθέσεις ένταξης των ερευνητικών περιπτώσεων στο πλήθος της έρευνας. Βάσει των πληροφοριών μου από τα αρχεία και το προσωπικό του σχολείου, η αρχική μου εστίαση ήταν σε εφήβους από οικογένειες αλβανικής καταγωγής που είχαν πληγεί περισσότερο από την οικονομική κρίση. Όσο οι συνεντεύξεις προχωρούσαν και αποσαφηνίζονταν οι αναλυτικές κατηγορίες του φύλου, της γλώσσας, των θρησκευτικών καταβολών, της εθνικής ταυτότητας και των μελλοντικών σχεδίων ζωής προκειμένου να φωτιστεί η ταυτότητα και το κεφάλαιο των πληροφορητών, προέκυψε η ανάγκη για περισσότερες συνεντεύξεις. Για το λόγο αυτό, κάποιες συνεντεύξεις διενεργήθηκαν σε μεταγενέστερο χρόνο, ενώ σε μερικές περιπτώσεις προέβην σε συμπληρωματικές συζητήσεις με τους πληροφορητές μου. Η διαδικασία αναζήτησης περιπτώσεων σταμάτησε όταν επήλθε ο θεωρητικός κορεσμός, όταν δηλαδή από ένα σημείο και μετά διαπιστώθηκε έντονη επαναληψιμότητα σε σχέση με

τις κατηγορίες που με ενδιέφεραν και οι επιπλέον συνεντεύξεις δεν προσέθεταν καινούρια στοιχεία (Ιωσηφίδης και Σπυριδάκης, 2006). Παράλληλα με τη σκόπιμη δειγματοληψία, πολύ αποτελεσματικά λειτούργησε και η δειγματοληψία χιονοστιβάδα (snowball sampling) καθώς οι πληροφορητές μου, μου υποδείκνυαν μαθητές από το σχολείο που εγώ δεν γνώριζα και πληρούσαν τις προϋποθέσεις συμμετοχής στην έρευνα.

2. Η διαδικασία των συνεντεύξεων

Για τη διενέργεια της έρευνας εξασφάλισα καταρχάς, τη σύμφωνη γνώμη της Διεύθυνσης του σχολείου, την απαραίτητη άδεια από την οικεία Δευτεροβάθμια Διεύθυνση, όπως επίσης και τη συγκατάθεση των γονέων και κηδεμόνων των ανήλικων συμμετεχόντων, όπου κατά περίπτωση, εξήγησα το σκοπό, τη μεθοδολογία της έρευνας αλλά και τη διασφάλιση της ανωνυμίας των συμμετεχόντων. Ο μέσος χρόνος διάρκειας των συνεντεύξεων ήταν δύο διδακτικές ώρες (εκτός από μία περίπτωση που η συζήτησή μας διήρκησε τρεις διδακτικές ώρες). Οι συμμετέχοντες απασχολήθηκαν με τη συγκατάθεση των καθηγητών από το μάθημα των οποίων απείχαν.

Οι συνεντεύξεις έλαβαν χώρα εντός του σχολικού περιβάλλοντος και ωραρίου και οι περισσότερες διεξήχθησαν στην αίθουσα ιστορίας του σχολείου. Οι πρώτες απόπειρες διεξαγωγής συνεντεύξεων εκτός του χώρου του σχολείου δεν απέδωσαν όσο προσδοκούσα, κυρίως για πρακτικούς λόγους, καθώς πολλοί από τους πληροφορητές κατοικούσαν μακριά από το σχολείο και η μετακίνησή τους εκτός διδακτικών ωρών κατέστη αρκετά δύσκολη. Η αρχική επιλογή του χώρου των συνεντεύξεων εντός σχολικού περιβάλλοντος ήταν η σχολική βιβλιοθήκη, ωστόσο η ιδέα εγκαταλείφθηκε νωρίς, καθώς αποδείχτηκε πολυσύχναστο μέρος, με αποτέλεσμα να προκαλεί αμηχανία και εσωστρέφεια στους συμμετέχοντες. Με τη συνεργασία του Συλλόγου Διδασκόντων, προγραμματίσαμε τις συνεντεύξεις την ώρα που η αίθουσα ιστορίας δεν χρησιμοποιούνταν από κανέναν και δεν υπήρχε περίπτωση διακοπής.

Το γεγονός ότι εργαζόμουν στο συγκεκριμένο σχολείο ήδη δύο χρόνια, διευκόλυνε σε γενικές γραμμές την έρευνα, καθώς επέλεξα να προσεγγίσω αρχικά μαθητές που ήδη γνώριζα από προηγούμενα σχολικά έτη. Ωστόσο, όπως θα επαναλάβω αναλυτικότερα παρακάτω στις αδυναμίες και τα προβλήματα της συνέντευξης, η εκπαιδευτική μου ιδιότητά να μεν διαμεσολάβησε την άμεση διεξαγωγή των συνεντεύξεων, ωστόσο

δημιούργησε εμπόδια που κλήθηκα να ξεπεράσω. Σε πρωθύστερο χρόνο της συνέντευξης, εξηγούσα στους δυνάμει συμμετέχοντες το σκοπό και τη μεθοδολογία της έρευνας, με περιεκτικό και κατανοητό τρόπο για την ηλικία τους, διαβεβαιώνοντάς τους για τη διασφάλιση των προσωπικών τους στοιχείων. Όλοι ανεξαιρέτως απάντησαν με προθυμία στην πρόσκληση μου να συμμετέχουν.

Για τη διενέργεια της συζήτησης είχα προετοιμάσει ένα βασικό οδηγό (interview guide), ο οποίος εμπλουτιζόταν και διαμορφωνόταν όσο οι συνεντεύξεις προχωρούσαν. Η αρχική κατάρτιση του οδηγού βασίστηκε στην συμμετοχική παρατήρηση που είχε προηγηθεί και στις ερευνητικές μου επιδιώξεις. Κατά την πορεία της έρευνας, ο οδηγός τροποποιούνταν και εμπλουτιζόταν με ζητήματα που ανέκυπταν, ώστε να διαμορφωθεί τελικά σε πέντε κύρια σημεία που καταγραφόντουσαν σε κάθε συνέντευξη: τις γλωσσικές επιλογές, τους έμφυλους ρόλους, τον θρησκευτικό προσανατολισμό, τα σχέδια ζωής και την εθνική ταυτότητα, δηλαδή τις κύριες ερευνητικές κατηγορίες με τις υποκατηγορίες που προέκυπταν. Οι ερωτήσεις περιστρέφονταν γύρω από τις κατηγορίες αυτές, καθώς λόγω του νεαρού της ηλικίας των μαθητών κρίθηκε επιβεβλημένη μια χαλαρή δρομολόγηση της συνέντευξης σε μία συγκεκριμένη πορεία. Σε αυτή τη βάση, ο οδηγός συνέντευξης λειτούργησε ως ένα ευέλικτο και χρήσιμο εργαλείο, προκειμένου να διερευνηθούν σε βάθος τα ζητήματα που αφορούσαν στην έρευνα, μέσα από τις αντιλήψεις, τις στρατηγικές και τις πεποιθήσεις των ερευνώμενων. Επίσης, η σειρά των ερωτήσεων μπορεί να διέφερε καθώς φρόντιζα να συμπλέω με το φυσικό κλίμα της κάθε συζήτησης και να ενθαρρύνω τους συνομιλητές να μιλήσουν όσο ήθελαν για κάθε μία από τις κατηγορίες που ερευνούσα.

Οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν σε κλίμα εμπιστοσύνης. Όπως παρατηρούν οι Allheit and Bergamini (2015), η αφήγηση αποτελεί ένα συγκεκριμένο πλαίσιο αλληλεπίδρασης: Εκτυλίσσεται σε μια οικεία και φιλική ατμόσφαιρα, χωρίς ο ερευνητής να ξεχνάει το επιστημονικό του ενδιαφέρον και την ιδιότητά του, προϋποθέτει κλίμα ασφάλειας, δεν υπόκειται σε αυστηρούς χρονικούς περιορισμούς. Ήδη, όπως προανέφερα, πριν ξεκινήσει η συνέντευξη, οι πληροφορητές ήταν πλήρως ενημερωμένοι για το σκοπό της έρευνας, τη δημοσίευση του υλικού που τους αφορούσε και είχαν λάβει εχέγγυα για τη χρήση ψευδωνύμων. Από την πλευρά μου, προσπάθησα να προετοιμάσω τη συνέντευξη με τη μέγιστη δυνατή προσοχή. Στην αρχή των συνεντεύξεων επεδίωκα τις αφηγήσεις των πληροφορητών με ανοιχτές ερωτήσεις, προσπαθώντας να μην διακόπτω. Από ένα σημείο και μετά στην κάθε

συνέντευξη, εισήγαγα σταδιακά στοχοθετημένες ερωτήσεις σε σχέση με τους ερευνητικούς μου άξονες, για τις οποίες ασφαλώς φρόντιζα να εναρμονίζονται με τον ρου της συζήτησής που είχε προηγηθεί. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιχείρησα, αφού είχα αρχικά προκαλέσει τις αυθόρμητες αφηγήσεις τους, σε δεύτερο επίπεδο, να φέρω στην επιφάνεια τις αιτιολογήσεις, θεωρίες και νοηματοδοτήσεις των πληροφορητών. Επί τη βάσει αυτή, επιχείρησα να δημιουργήσω τις συνθήκες για μια «ενεργητικού τύπου ακρόαση» που θα δημιουργούσε ένα «συμπεριέχον προβληματισμού» (Σπυριδάκης, 2018) προκειμένου να φωτιστούν τα ερωτήματα που με απασχολούσαν.

Οι συνεντεύξεις καταγράφηκαν στο κινητό μου τηλέφωνο με τη σύμφωνη γνώμη των πληροφορητών. Οφείλω να αναφέρω ότι σε ένα μικρό ποσοστό η «καταγραφή» προκάλεσε μια μικρή αμηχανία, όχι λόγω αμφιβολίας για τη μελλοντική τους αξιοποίηση αλλά διότι θεώρησαν ότι θα έπρεπε να δώσουν έναν πιο «επίσημο» τόνο στα λεγόμενά τους. Στις περιπτώσεις εκείνες, εξήγησα στους συνομιλητές μου ότι η καταγραφή γίνεται αποκλειστικά για πρακτικούς λόγους δικής μου διευκόλυνσής, τους διαβεβαίωσα ότι δεν πρόκειται να αναπαραχθούν παρουσία τρίτων και υπογράμμισα την σημασία των αυθόρμητων απαντήσεών τους. Θεωρώ ότι σε πολύ σημαντικό βαθμό η αμηχανία αυτή ξεπεράστηκε, κρίνοντας από το ύφος των μετέπειτα απαντήσεών τους.

Με γνώμονα το αμείωτο ενδιαφέρον μου για τις συνεντεύξεις των εφήβων αυτών, το σεβασμό και την ενσυναίσθηση απέναντί τους, τις στρατηγικές των πετυχημένων και αποδοτικών συνεντεύξεων και ασφαλώς, τον επιμερισμό των ίδιων των συνεντεύξεων σε στάδια από μέρους μου, ώστε να ελέγχονται μεθοδολογικά, μπόρεσα να αντλήσω πλούσιο ερευνητικό υλικό το οποίο επεξεργάστηκα με τον τρόπο που εκθέτω αναλυτικά στην επόμενη ενότητα.

Στο σημείο αυτό, πριν προχωρήσω στην ανάλυση των δεδομένων, θα ήθελα να καταθέσω ότι προσπαθώντας να αναλύσω τη σχέση της θρησκευτικής πίστης, της ταυτότητας και του κεφαλαίου, δημιουργήθηκαν ερωτηματικά που οδηγούσαν στην συμπεριφορά και τις πρακτικές της πρώτης γενιάς. Αν και η μελέτη μου επικεντρώνεται αποκλειστικά στην δεύτερη γενιά μεταναστών, θεώρησα ωστόσο ότι μια σύντομη συζήτηση με γονείς μετανάστες θα ήταν αρκετά ωφέλιμη. Επί τη βάσει αυτή διενήργησα τέσσερις σύντομες συνεντεύξεις, με Αλβανούς γονείς, τρεις γυναίκες κι έναν άντρα, που ήταν πολύ πρόθυμοι να συμβάλουν. Οι συγκεκριμένες συζητήσεις που εμπλουτίζουν το ερευνητικό μέρος της διατριβής, εξέβαλαν σε πολύ

χρήσιμα συμπεράσματα πολλώ δε μάλλον δημιούργησαν τη φιλοδοξία και τα θεμέλια για μία μελλοντική διαγενεακή επισκόπηση.

4. Ανάλυση και Επεξεργασία Δεδομένων.

Προκειμένου να διαχειριστώ αποδοτικά τον όγκο των δεδομένων ο οποίος συνεχώς αυξανόταν, προοικονομώντας μια χαοτική δεξαμενή πολύ σημαντικών πληροφοριών, αποπειράθηκα ήδη από την αρχή να ταξινομήσω το υλικό μου, καθώς η αποτελεσματική διαχείριση των δεδομένων ήταν η βάση της ανάλυσής μου. Εφεξής, με την έννοια δεδομένα, εννοώ το συνολικό υλικό, δηλαδή το σύνολο των μεταγεγραμμένων συνεντεύξεων αλλά και μη λεκτικών τεκμηρίων που επεξεργάστηκα για την υποστήριξη της κεντρικής μου υπόθεσης. Προκειμένου να αποδώσω νόημα στα δεδομένα αυτά, έθεσα ως οδηγό τα ερευνητικά μου ερωτήματα. Και αυτό γιατί από τις πρώτες κιόλας συνεντεύξεις ανιχνεύτηκαν κοινά και επαναλαμβανόμενα νοηματικά μοτίβα ώστε να προκρίνω μια «θεματοποίηση» του ποιοτικού υλικού. Τα ερωτήματα με τη σειρά τους, λειτούργησαν ως φίλτρο για να επιλεγθούν ανάμεσα στο πλήθος των πληροφοριών τα αποσπάσματα που εμπεριείχαν τα παραπάνω νοηματικά μοτίβα και θα μου έδιναν ικανοποιητικές απαντήσεις (Braun and Clarke, 2012). Επιπλέον, διατήρησα την ευελιξία για μια συνδυαστική επαγωγική και παραγωγική προσέγγιση (Fereday and Muir-Cochrane, 2006), καθώς από τη μία ανέκυψαν θεματικοί άξονες που εδράζονταν στα δεδομένα, από την άλλη, εισήλθα στο πεδίο με κάποιες a priori θεματικές κατηγορίες. Για παράδειγμα, εξ αρχής ήθελα να διερευνήσω ζητήματα εθνικής ταυτότητας, ωστόσο οι συναφείς με θέματα ταυτότητας συζητήσεις μας γύρω από την αντικατάσταση αλβανικών ονομάτων με ελληνικά, εξέβαλαν στην θεματική της διαφοροποιημένης θρησκευτικής ταυτότητας. Η διαδικασία ανάλυσης ξεκίνησε με την μετατροπή των συνεντεύξεων σε ακριβές γραπτό κείμενο, ακολουθώντας ένα απλό σύστημα σημειογραφίας και αποτυπώνοντας κάποια σημαντικά παραγλωσσικά στοιχεία (γέλιο, παύση, εκδήλωση αμηχανίας). Στη συνέχεια μέσω της εντατικής, μικροσκοπικής ανάλυσης των συνεντεύξεων (line by line), εντόπισα τα αποσπάσματα εκείνα που απαντούσαν στα ερωτήματα μου και εμπεριείχαν νοήματα που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως θεωρητικές κατηγορίες με την κατάλληλη επεξεργασία και θεωρητική εκλέπτυνση. Συχνά, δίπλα από τα αποσπάσματα που με ενδιέφεραν παρέθετα ερμηνευτικά σχόλια που στάθηκαν ιδιαίτερα βοηθητικά για τον καθορισμό των θεματικών κατηγοριών,

απέδωσα δηλαδή τρόπον τινά, εννοιολογικούς προσδιορισμούς, περιγραφικούς και ερμηνευτικούς, που αναδείκνυαν τόσο το έκδηλο όσο και το υποβόσκον περιεχόμενο των νοημάτων αντίστοιχα. Αποφεύγω να χαρακτηρίσω την παραπάνω επεξεργασία κωδικοποίηση, γιατί αν και προσομοιάζει με την κωδικοποίηση της θεματικής ανάλυσης, προέκρινα ότι η ταξινόμηση του μεγάλου όγκου πληροφοριών που διέθετα δεν θα μπορούσε να υποστηριχθεί αποτελεσματικά από μια διαδικασία απόδοσης κωδικών με την αυστηρή έννοια του όρου.

Έτσι, μέσω των σύντομων ερμηνευτικών και περιγραφικών σχολίων μου, πέτυχα μία αρχική ομαδοποίηση που στάθηκε κομβική για την ταξινόμηση υλικού και σκέψεων, δρομολόγησε την επεξεργασία και συνέβαλε στο να μην πελαγοδρομήσω με την απόλυτη απόδοση κωδικών σε κάθε γραμμή της συζήτησης. Παράλληλα, μέσω μιας συνεχούς αντιπαραβολής των απαντήσεων των πληροφορητών, ήδη από τις πρώτες συνεντεύξεις, μπόρεσα να εφαρμόσω μια εποικοδομητική ανατροφοδότηση στις συνεντεύξεις που ακολούθησαν.

Σε συνέχεια της παραπάνω ομαδοποίησης και με συνεχείς επισκέψεις στις αναδυόμενες κατηγορίες, επανεξέτασα και βελτίωσα τις θεματικές μου, ώστε η καθεμία να περιλαμβάνει ομοιογενή και συνεκτικά δεδομένα και να είναι διακριτή από τις υπόλοιπες. Σε αυτή την κατεύθυνση, η στρατηγική μου μεθοδολογία στόχευσε σε θεματικές που όχι μόνο διαμεσολαβούσαν τα επιμέρους νοήματα και μοτίβα που με ενδιέφεραν αλλά στο σύνολό τους κατάρτιζαν ένα συγκροτημένο θεματικό χάρτη που αποτύπωνε τη βασική μου θέση. Η παραπάνω συνεχής επεξεργασία και ανάλυση εξέβαλε στο σχηματισμό πέντε μεγάλων θεματικών ενοτήτων ανάλυσης:

1. Γλωσσικός κώδικας
2. Έμφυλοι ρόλοι
3. Θρησκεία και συμβολική ταυτότητα.
4. Σχέδια ζωής και στρατηγικές επιβίωσης
5. Εθνική ταυτότητα-πολιτειότητα και αίσθημα εθνικού ανήκειν.

Παράλληλα, σε κάθε μία από τις επιμέρους ενότητες, εφάρμοσα ως διερευνητικά εργαλεία τις κατηγορίες της ταυτότητας και της διαχείρισης κεφαλαίου, πολιτισμικού και κοινωνικού. Για παράδειγμα, ως προς την πρώτη κατηγορία του γλωσσικού κώδικα αφού συγκέντρωσα όλα τα σχετικά δεδομένα που προέκυψαν από τα αντίστοιχα ερωτήματα και δημιούργησα υποκατηγορίες όπως οι κυρίαρχες γλωσσικές

επιλογές, η διαγενεακή γλωσσική διατήρηση και μετατόπιση κτλ, προχώρησα σε μια ερμηνευτική ανάλυση με βάση το κεφάλαιο και την ταυτότητα. Η ίδια διαδικασία ακολουθήθηκε με διαφοροποιήσεις σε όλες τις κατηγορίες, αφού οι παράμετροι της ταυτότητας και του κεφαλαίου ήταν διαφωτιστικοί για την ανάδειξη του ερευνητικού μου στόχου.

Κατά τους McKinnon και Heise (2010), η διαδικασία δόμησης των ταυτοτήτων είναι πολύ σημαντική, καθώς αυτές εξελίσσονται σε ρόλους που διαμεσολαβούν την αλληλεγγύη με συγκεκριμένες ομάδες σε συλλογικό επίπεδο, ενώ σε ατομικό επίπεδο λειτουργούν ως θεμέλια της αυτοεξέλιξης και της αυτοπραγμάτωσης. Και αυτή η διαδικασία κατασκευής είναι που επιτρέπει στο άτομο να διαχωρίζει τον εαυτό του από τους άλλους, εγχαράσσοντας το παρελθόν και προσδοκώντας το μέλλον (Ibid). Σε αυτή τη συνάρτηση, ο τρόπος διαχείρισης του κεφαλαίου είναι κομβικής σημασίας, προκειμένου να κατανοήσει κανείς τις διαφορετικές και εξελισσόμενες παραστάσεις του εαυτού. Συνακόλουθα, η κεκτημένη γνώση και δεξιότητες, ο αυτοπροσδιορισμός και ο ετεροπροσδιορισμός του υποκειμένου, η τοποθέτηση του εντός θεσμικού πλαισίου, είναι τα σημεία που η ταυτότητα και το κεφάλαιο συναντιούνται προκειμένου να αποκαλύψουν τον εαυτό στην ολότητά του (Gazley et al, 2014). Ωστόσο, όλη αυτή η συλλογιστική θα ήταν έωλη αν δεν στρεφόμασταν και δεν «πατούσαμε» ερευνητικά σε αυτό που θεμελιώνει τα πάντα: την εμπειρία (Craib, 1998).

Έτσι, με αφετηρία τους παραπάνω συλλογισμούς πάνω στην ταυτότητα και το κεφάλαιο επιχείρησα να στηρίξω το κεντρικό μου επιχείρημα:

Η δεύτερη γενιά αλβανικής καταγωγής δεν παθητικοποιείται σε συνθήκες δομικής διακινδύνευσης, όπως η οικονομική κρίση, αλλά επιχειρεί ενεργά να διαμορφώσει τους όρους της κοινωνικής της αναπαραγωγής.

Μελετώντας τις στάσεις, τις αντιλήψεις και τις πρακτικές της δεύτερης γενιάς με αφετηρία τους πέντε θεματικούς άξονες, διαπίστωσα ότι η δεύτερη γενιά διαχειρίζεται και μετασχηματίζει τόσο το κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο που κληρονομεί από την πρώτη γενιά, όσο και το κεφάλαιο που κατακτά κατά την εκπαιδευτική πράξη και την κοινωνική διάδραση. Αναλόγως, κατασκευάζει προσεκτικά μία διαφορετική ταυτότητα από αυτήν της πρώτης γενιάς. Σε αυτήν την κατεύθυνση και με στόχο την ανοδική κοινωνική της κινητικότητα, καταστρώνει προσεκτικά στρατηγικές και σχέδια ζωής στα οποία κυριαρχεί η έννοια της ατομικότητας (individualism) και της καλλιέργειας των προσωπικών δεξιοτήτων. Η

πρόσβαση στους κάθε φορά διατιθέμενους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς πόρους και η αξιοποίηση αυτών, αποσκοπεί στην ανάδειξη της προαναφερθείσας, δυναμικής ατομικότητας σε αντιδιαστολή με μια «κολλεκτιβιστικού» τύπου προσέγγιση της αλβανικότητας που χαρακτηρίζει την πρώτη γενιά.

Με αφετηρία κάθε φορά μία από τις πέντε θεωρητικές κατηγορίες που προαναφέρθηκαν, διαπίστωσα ότι οι νεαροί μετανάστες, γαλουχημένοι με την κουλτούρα και τη νοοτροπία της ελληνικής κοινωνίας, επινοούν τις δικές τους στρατηγικές «συμφιλίωσης» με την πολιτισμική κληρονομιά των γονιών τους, επιχειρώντας παράλληλα, να κατοχυρώσουν μία θέση στην κοινωνία υποδοχής πολύ διαφορετική από αυτήν της πρώτης γενιάς. Το σχολείο αποτελεί πεδίο και ευκαιρία διεύρυνσης του κοινωνικού τους κεφαλαίου, επέκτασης των δικτύων τους, συγχρωτισμού με τους γηγενείς, διεκδίκησης ισότιμου ρόλου στην κοινωνία και προετοιμασίας εξόδου στην ενήλικη ζωή. Σε αυτήν την διαδικασία κατασκευής νέας ταυτότητας και διαχείρισης διαφορετικού κεφαλαίου, όπως θα διαπιστώσουμε στην πορεία της ανάλυσης, οι νεαροί απόγονοι των μεταναστών επιλέγουν γλωσσικό κώδικα επικοινωνίας, ταυτίζονται με τους έμφυλους ρόλους της κοινωνίας υποδοχής, υιοθετούν τα εγχώρια θρησκευτικά σύμβολα, ενσαρκώνουν μία νέα εθνική ταυτότητα και καταστρώνουν προσεκτικά τις μελλοντικές τροχιές ζωής τους εντός και εκτός ελληνικών συνόρων.

5. Προβλήματα και Προβληματισμοί κατά τη διεξαγωγή της έρευνας.

Ο αστεακός χώρος εν γένει και δη οι χώροι της εκπαίδευσης αποτελούν «δύσκολα» εθνογραφικά περιβάλλοντα, καθώς όπως σημειώνει ο Σπυριδάκης (2018), «η άμεση και εκ του σύνεγγυς εμπειρία θεωρείται δυσχερής συνθήκη για τον ερευνητή, ενταγμένη στον καλειδοσκοπικό κόσμο της μετανεωτερικής κοινωνίας». Οι πληροφορητές που εξετάζουμε αποτελούν ένα πολύ ιδιαίτερο κομμάτι πληθυσμού που βρίσκεται σε ευάλωτη θέση γιατί δεν είναι μόνο ανήλικοι αλλά και παιδιά μεταναστών. Για το λόγο αυτό, όπως προαναφέρθηκε, προκειμένου να διεξαχθεί η έρευνα στις σωστές της διαστάσεις, ζητήθηκε η έγκριση από τους αρμόδιους φορείς αλλά και τους γονείς και κηδεμόνες των παιδιών. Πρωτίστως όμως, επιδιώχθηκε η πληροφορημένη συγκατάθεση (informed consent) των ίδιων των εμπλεκομένων,

αφού πρώτα τους εξήγησα ακριβώς τους σκοπούς και τις διαστάσεις της έρευνας, λαμβάνοντας πάντα υπ' όψιν την ηλικία τους, το αναπτυξιακό τους επίπεδο, τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες τους (Kirby, 2004). Επιπρόσθετα, η ανωνυμία και η εμπιστευτικότητα, η προστασία και η ασφάλεια των πληροφορητών αποτέλεσαν την βασική προτεραιότητα στη διεξαγωγή της έρευνας.

Ένα ζήτημα το οποίο με απασχόλησε αρκετά, σχετίζεται με τις ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας που υφίστανται στο πλαίσιο της διάδρασης αφηγητή –ερευνητή, πολλώ δε μάλλον από τη στιγμή που αποτελούσα ένα οικείο πρόσωπο για τους περισσότερους μαθητές καθώς εργαζόμουν χρόνια ως καθηγήτρια στο χώρο του συγκεκριμένου σχολείου. Τις τελευταίες δεκαετίες υπάρχει μία έντονη συζήτηση για την «πολιτική της εκπροσώπησης» (politics of representation) στην εθνογραφική έρευνα τόσο όσον αφορά στην επιτόπια παρατήρηση όσο και στην γραπτή αναπαράσταση των φαινομένων που μελετούν οι ερευνητές: Ποιος αναπαριστά τη ζωή ποιου, ποιος μιλάει εκ μέρους ποιου στο κείμενο, ποια σχέση αναπτύσσεται μεταξύ πληροφορητή και ερευνητή. Παράγοντες στην ερευνητική διαδικασία όπως η προσωπικότητα του ερευνητή, η κοινωνική του τάξη, η σχέση αλληλεπίδρασης με τους ερευνώμενους, καθιστούν κεντρικό τον ρόλο του στην παραγωγή επιστημονικού λόγου αλλά και της λειτουργίας ενός παραγωγικού αναστοχασμού που προάγει και βελτιώνει διαρκώς την έρευνα (Αυγητίδου, 2006).

Υπό το φως της ως άνω λογικής, η ιδιότητά μου ως ενεργού εκπαιδευτικού στο πεδίο έρευνας, ναι μεν απέβη ωφέλιμη για την απρόσκοπτη ροή της έρευνας, καθώς συνέβαλε καταλυτικά στη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης και αξιοπιστίας, ωστόσο, την ίδια στιγμή, αποτελούσε για εμένα πηγή ερευνητικών αμφιβολιών και ανασφάλειας για το αν οι πληροφορητές μου είναι πραγματικά ο εαυτός τους ή προσπαθούν παρουσία μου να προβάλουν μια εξιδανικευμένη εικόνα ή ακόμα και αν πιστεύουν ότι η συμμετοχή τους θα συμβάλλει στη βαθμολογία τους. Η σκέψη να διενεργήσω την έρευνα στα πλαίσια ενός σχολικού προγράμματος εγκαταλείφθηκε, καθώς οι συνθήκες της τάξης και η διάδραση των πληροφορητών με γηγενείς μαθητές θα παρεμπόδιζαν τον σκοπό της έρευνας, να αποτυπωθεί δηλαδή με αυθεντικότητα το προσωπικό βίωμα του κάθε πληροφορητή. Στην ίδια κατεύθυνση, απέφυγα την διεξαγωγή έρευνας με ομάδες μαθητών δεύτερης γενιάς, καθώς ήθελα να περιορίσω την πιθανότητα αλληλεπίδρασης στις απαντήσεις τους. Προκειμένου να αντιμετωπίσω το πρόβλημα, προσπάθησα να επανακαθορίσω την «αντικειμενικά»

ασύμμετρη μεταξύ μας σχέση, θέτοντας με τον πιο σαφή τρόπο τους ίδιους τους πληροφορητές και τις εμπειρίες τους στο επίκεντρο της διάδρασής μας. Σε αυτό το πλαίσιο, επιχείρησα να λειτουργήσω με ενσυναίσθηση και να ενδυναμώσω τους πληροφορητές μου, δημιουργώντας τις κατάλληλες συνθήκες ώστε με αυτοπεποίθηση να φέρουν στην επιφάνεια οποιαδήποτε «κρυφή ατζέντα» (Egan, 2014). Η μέθοδος της ενεργητικής ακρόασης και της –ως ένα βαθμό- ελεύθερης συζήτησης, συνέβαλε στην αντικειμενική αποτύπωση των κοινωνικών φαινομένων που επιζητούσα να αναλύσω.

Ασφαλώς σε αυτή την διαδικασία, πρόθεσή μου ήταν οι πληροφορητές, ενσυνείδητα να μιλήσουν για το βίωμα τους, χωρίς να προκληθεί οποιαδήποτε συναισθηματική αναστάτωση. Η προστασία από ενδεχόμενη βλάβη αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση που θέτει κάθε ερευνητής που επιθυμεί να τηρήσει τους δεοντολογικούς κανόνες. Η αφήγηση συγκεκριμένων βιωμάτων -ή ακόμα και η προσέγγιση ευαίσθητων ταυτοτήτων όπως των μεταναστών- είναι ενδεχόμενο να ανασύρει τραυματικές εμπειρίες, να προκαλέσει συναισθηματικό στρες, θυμό, ενοχή, θλίψη ή ακόμα και αρνητική αυτοεκτίμηση του ατόμου (Traianou & Hammersley, 2014). Σε αυτή την περίπτωση ο ερευνητής θα πρέπει να είναι προϋποψαμένος ώστε να μπορεί να αποφύγει ενδεχόμενη βλάβη του υποκειμένου. Στα πλαίσια της έρευνας σε μαθητικό πληθυσμό, προσπάθησα με τις ερωτήσεις μου να μην φέρω σε δύσκολη θέση τους πληροφορητές μου, να μην αισθανθούν «ανακρινόμενοι» αλλά ότι βρίσκονται με θετικό τρόπο στο επίκεντρο, ώστε ενσυνείδητα να θέλουν να μιλήσουν και να καταθέσουν την εμπειρία τους.

Σε αυτή τη συνάρτηση, μια διαπίστωσή μου ως εκπαιδευτικού τόσο στα πλαίσια της έρευνας αλλά και καθ' όλη την επαγγελματική μου πορεία είναι ότι τα παιδιά των μεταναστών από την Αλβανία, προσπαθούν είτε συνειδητά, είτε υποσυνείδητα, να «λειάνουν» οποιαδήποτε διακριτά χαρακτηριστικά τους από τον υπόλοιπο μαθητικό πληθυσμό. Συνεπώς, η συζήτηση για την καταγωγή τους και το διακριτό οικογενειακό τους πολιτισμικό κεφάλαιο, συχνά τους προκαλεί ένα βαθμό αμηχανίας για λόγους που θα αναλύσω διεξοδικά στην παρούσα έρευνα. Θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η αλβανική τους καταγωγή είναι μία πληροφορία που προσπαθούν συστηματικά να υποβαθμίσουν, αν όχι σε κάποιες περιπτώσεις να αποκρύψουν. Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι η πρόσκληση για συμμετοχή σε μια έρευνα που θα εστίαζε εξολοκλήρου σε αυτό το βίωμα θα μπορούσε να απορριφθεί από τους περισσότερους, καθώς θα τους έφερνε αντιμέτωπους με μια «προβληματική»

διάσταση της ταυτότητάς τους. Λαμβάνοντας τα παραπάνω υπ' όψιν, προσέγγισα τον κάθε ένα ξεχωριστά με ενσυναίσθηση και σεβασμό στην ολότητα της προσωπικότητάς του, συζήτησα μαζί τους διεξοδικά τί με ενδιέφερε να αναδείξω, προσπαθώντας να «αγγίξω» τα ζητήματα τα οποία τους απασχολούν αλλά δεν βρίσκουν ποτέ διέξοδο ή βήμα. Η προϋπάρχουσα σχέση μου μαζί τους λειτούργησε πολύ θετικά σε αυτή την κατεύθυνση, καθώς προϋπήρχε η απαιτούμενη εμπιστοσύνη στο πρόσωπό μου ώστε να συναινέσουν σε πρώτη φάση για την συνέντευξη.

6. Συμπεράσματα.

Η μελέτη αυτή βασίζεται στον τρόπο με τον οποίο οι μετανάστες δεύτερης γενιάς από την Αλβανία, εν μέσω καταστάσεως αυξημένης ευαλωτότητας λόγω της εμμένουσας οικονομικής κρίσης, διαχειρίζονται τη συνθήκη της ύπαρξής τους, σε μία μεταβατική χρονική περίοδο της ζωής τους που σηματοδοτείται από την ολοκλήρωση των εγκύκλιων σπουδών τους και την ενηλικίωση. Πυρηνικές διαστάσεις της έρευνας είναι η αναδυόμενη ταυτότητα των νέων αυτών αλλά και η διαμόρφωση ενός ιδιόμορφου κεφαλαίου που επιστρατεύουν για την υλοποίηση των στόχων τους. Ταυτότητα και κεφάλαιο συνεξετάστηκαν μέσα από τα πεδία της γλώσσας, των έμφυλων ρόλων, της θρησκείας, της εθνικής ταυτότητας, των σχεδίων ζωής των εφήβων. Κατ' αυτόν τον τρόπο επεχείρησα να κατανοήσω τις επιλογές τους, να φωτίσω τις νοηματοδοτήσεις τους και εν τέλει να ερμηνεύσω τη στάση ζωής τους. Κεντρική μου ερευνητική στόχευση ήταν να αναδείξω τον ενεργητικό τους ρόλο στη διαμόρφωση των συνθηκών της κοινωνικής τους αναπαραγωγής. Παρά την αντιξοότητα και την κατάσταση αβεβαιότητας, η δεύτερη γενιά δεν παθητικοποιείται, αλλά αναλαμβάνει δράση και καταρτίζει σχέδια ζωής που θεμελιώνονται στην νέα ταυτότητα και το κεφάλαιο της.

Τόσο τα ερευνητικά ερωτήματα όσο και οι προσωπικές μου επιστημολογικές πεποιθήσεις κατέδειξαν την κατεύθυνση της ποιοτικής έρευνας. Η φύση των ερωτημάτων και το ίδιο το ερευνητικό πεδίο, προέκριναν τα μεθοδολογικά εργαλεία της συμμετοχικής παρατήρησης και των συνεντεύξεων στη βάση ενός χαλαρού οδηγού. Μέσω της συμμετοχικής παρατήρησης εντόπισα τα υποκείμενα που με ενδιέφεραν στο χώρο και σταδιακά αποσαφήνισα τις αναλυτικές κατηγορίες. Οι συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν σε ελεύθερο και φιλικό κλίμα με χαλαρή καθοδήγηση, λειτούργησαν «ως μία εκ του σύνεγγυς εμπειρική διαδικασία μελέτης

τόσο των συνομιλητών της έρευνας, όσο και των θεσμών σε πραγματικό χώρο και χρόνο, όπου επιχείρησα να ενθικεύσω τον εαυτό μου όσο πιο κοντά μπορούσα στα υποκείμενα και τα φαινόμενα που παρατηρούσα με σκοπό να ιχνηλατήσω γιατί και πώς οι δρώντες σκέπτονται, ενεργούν και αισθάνονται με ένα συγκεκριμένο τρόπο (Waquant, σε Σπυριδάκη, 2018:84)». Σε αυτή την ερευνητική βάση, συνέλεξα το υλικό που θα έδινε τις απαντήσεις στα ερωτήματά μου και κατόπιν, με την ανάλυση και συστηματική επεξεργασία των ποιοτικών μου δεδομένων, υποστήριξα την κεντρική μου θεώρηση και τα επιμέρους ερωτήματα της έρευνας αυτής.

Η έρευνα δεν έγινε άνευ εμποδίων και προβλημάτων. Η ενδεχόμενη μεροληψία και εμπλοκή εκ μέρους μου, ο βαθμός ελευθερίας έκφρασης των υποκειμένων στη συνάρτηση του διπλού μου ρόλου ως εκπαιδευτικού και ερευνήτριας, η πιθανή πρόκληση αρνητικών συναισθημάτων, η διατήρηση της ανωνυμίας σε ένα κλειστό περιβάλλον, το κλίμα καχυποψίας που ελλοχεύει και μπορεί να δυναμιτίσει κάθε διαδικασία συνέντευξης, αποτέλεσαν εμπόδια που κλήθηκα να ξεπεράσω με τον διαρκή αναστοχασμό, την αυτοκριτική, την λεπτομερή εξήγηση των στόχων μου σε όλους τους εμπλεκόμενους, πληροφορητές και φορείς, την ενσυναίσθηση και την εμπιστοσύνη.

B ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΔΕΥΤΕΡΗ ΓΕΝΙΑ ΑΛΒΑΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ

1.Εισαγωγή

Η σχέση των μεταναστών δεύτερης γενιάς που έλαβαν μέρος στις συνεντεύξεις τόσο με τη γλώσσα της χώρας προέλευσης των γονιών τους όσο και με τη γλώσσα της χώρας υποδοχής, παρέχει πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τις στρατηγικές ένταξης που επιλέγουν, τη διαχείριση του κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου τους σε πρακτικό και συμβολικό επίπεδο και τελικά τη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους. Για τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου αξιοποίησα βασικά πορίσματα της μικρο και μακρο κοινωνιογλωσσολογίας (Coulmas,1997), εξετάζοντας πώς η κοινωνική δομή επηρεάζει τον τρόπο ομιλίας των υποκειμένων και πώς τα πρότυπα χρήσης σχετίζονται με κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπως η εθνότητα και η τάξη. Σε αυτή την κατεύθυνση, αναλύω τη γλώσσα με όρους κοινωνικής πρακτικής: μέσα από τις αφηγήσεις των μαθητών εστιάζω σε ζητήματα γλωσσικής επαφής, γλωσσικής λειτουργίας και γλωσσικής ταυτότητας στις εθνοτικές ομάδες, διερευνώντας την κατάσταση διγλωσσίας για τη δεύτερη γενιά Αλβανών μεταναστών, τους παράγοντες που διαμορφώνουν τις γλωσσικές τους επιλογές και τη διαμόρφωση της ταυτότητας τους σε συνάρτηση με τη γλωσσικό κώδικα.

Σε αυτή την κατεύθυνση, στην πρώτη ενότητα προσεγγίζω βασικές κατηγορίες της διγλωσσίας που εμπίπτουν στο δείγμα και τους ερευνητικούς μας στόχους, ενώ στη δεύτερη ενότητα εστιάζω σε ζητήματα γλωσσικής επιλογής των μεταναστών δεύτερης γενιάς. Στο τρίτο μέρος ερευνώ το ζήτημα της γλωσσικής διατήρησης /μετατόπισης της νέας γενιάς Αλβανών μεταναστών στη χώρα μας. Το γλωσσικό κεφάλαιο και η συμβολική χρήση της γλώσσας αποτελεί το αντικείμενο του τέταρτου μέρους, ενώ στην τελευταία ενότητα εξετάζω την σύνθετη σχέση γλώσσας και εθνοτικής ταυτότητας με βάση τις αφηγήσεις των πληροφορητών μας.

2. Η διγλωσσία στη δεύτερη γενιά Αλβανών μεταναστών: μια κοινωνιογλωσσολογική προσέγγιση.

Τα συνεχή μεταναστευτικά ρεύματα και ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας των σύγχρονων κοινωνιών έχουν δημιουργήσει νέα δεδομένα εφαρμογής της πρακτικής κοινωνιογλωσσολογίας, εφόσον η συνάντηση γλωσσών και πολιτισμών δημιουργούν συνθήκες διγλωσσίας για τους μετανάστες και τα παιδιά τους (Τσοκαλίδου, 2008). Σε αυτό το πλαίσιο, η συνεχής επαφή και συνύπαρξη των γλωσσών ως αποτέλεσμα των μεταναστευτικών ροών, συνεπάγεται τη διασταύρωση γλωσσικών και κοινωνικών παραγόντων και τη δημιουργία αντίστοιχων συνθηκών γλωσσικής και κοινωνικής ετερογένειας (Trudgill, 2003). Ένας ομιλητής είναι δίγλωσσος, όταν είναι ικανός να λειτουργεί σε δύο ή περισσότερες γλώσσες, σύμφωνα με τις κοινωνικοπολιτισμικές απαιτήσεις της επικοινωνιακής και γλωσσικής ικανότητας που επιβάλλονται από τη συγκεκριμένη κοινωνία, ενώ παράλληλα δύναται να ταυτίζεται και με τις δύο γλωσσικές ομάδες και τα πολιτισμικά συστήματα ή μέρη αυτών (Scutnabb-Kangas, 1984:90). Τα δίγλωσσα άτομα, όπως εύστοχα το θέτουν οι Brutt –Griffler & Varghese (2004), χαράσσουν έναν δικό τους, ενδιάμεσο γλωσσικό χώρο που δεν απαρτίζεται από ξεχωριστά γλωσσικά συστήματα αλλά μάλλον συνιστά ένα συνεχές, υπενθυμίζοντάς ότι δεν είναι μόνο οι γλώσσες που συγκατοικούν στον ίδιο χώρο, αλλά ένα μείγμα από κουλτούρες και οπτικές γωνίες.

Σε κάθε περίπτωση, η διγλωσσία αποτελεί ένα πολυσχιδές φαινόμενο, επηρεάζοντας διαφορετικές πλευρές της ατομικής και κοινωνικής συμπεριφοράς, από τη λειτουργία του ανθρώπινου εγκεφάλου έως τη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος μιας χώρας (Σέλλα-Μάζη, 2001). Εξίσου μεγάλος είναι και ο αριθμός των συστηματοποιήσεων και ταξινομήσεων που αφορούν στη μελέτη της διγλωσσίας. Για το σκοπό της διατριβής, έγινε επιλεκτική προσέγγιση των χρήσιμων εκείνων αναλυτικών κατηγοριών και ταξινομήσεων που φωτίζουν τα ερευνητικά ερωτήματα, συνάδουν με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του δείγματός μας και οι οποίες παρουσιάζονται συνοπτικά στη συνέχεια.

Με βάση τα παραπάνω και λαμβάνοντας υπόψη την ηλικία κατάκτησης της ελληνικής γλώσσας, θα προσεγγίσω τις περιπτώσεις διγλωσσίας των πληροφορητών μας υπό το πρίσμα της διάκρισης σε ταυτόχρονη και διαδοχική διγλωσσία (Τριάρχη-Herrman, 2000). Στην ταυτόχρονη διγλωσσία, το άτομο εξοικειώνεται ήδη από τους

πρώτους μήνες ζωής με δύο κώδικες επικοινωνίας χωρίς να υπάρχει διαχωρισμός ανάμεσα στις δύο γλώσσες. Ταυτόχρονη διγλωσσία παρατηρείται στα παιδιά μεικτών γάμων και στα παιδιά των μεταναστών που γεννιούνται στη χώρα υποδοχής και κατά την πορεία ανάπτυξής τους έρχονται σε επαφή με δύο γλωσσικά συστήματα. Κατά τη διαδοχική διγλωσσία, η κτήση της δεύτερης γλώσσας γίνεται μετά τη σταθεροποίηση της πρώτης. Περιπτώσεις διαδοχικής διγλωσσίας παρατηρούνται στις οικογένειες που μεταναστεύουν αφού τα παιδιά έχουν ήδη κατακτήσει επαρκώς τη γλώσσα των γονιών τους και μετέπειτα υποχρεώνονται να μάθουν την κυρίαρχη γλώσσα του νέου τόπου εγκατάστασης τους.

Στο δείγμα εντοπίζονται περιπτώσεις τόσο ταυτόχρονης όσο και διαδοχικής διγλωσσίας ανάλογα με την ηλικία εγκατάστασης στην Ελλάδα. Η Λετίσια (16) μιλώντας για τη ζωή της αναφέρει:

«Γεννήθηκα στην Ελλάδα από γονείς από την Αλβανία και έτσι από μικρή άρχισα να μιλάω και τις δύο γλώσσες...»

Από την άλλη ο Βασίλης (15) άρχισε να μιλάει ελληνικά αφού πρώτα είχε κατακτήσει το γλωσσικό κώδικα των γονιών του:

«Όταν ήρθα εδώ ήμουν τεσσάρων χρονών μιλούσα μόνο αλβανικά αλλά γρήγορα έμαθα ελληνικά και μιλούσα από μικρός και τις δύο γλώσσες».

Σε κάθε περίπτωση, τα υποκείμενα της έρευνας έχουν ανατραφεί σε ένα καθεστώς συνύπαρξης ελληνικής και αλβανικής γλώσσας διαμέσου της οικογένειας, του άμεσου κοινωνικού περιβάλλοντος και των εκπαιδευτικών θεσμών.³ Οι ερωτηθέντες στην πλειοψηφία τους αναφέρουν ότι η κατάκτηση της αλβανικής επήλθε φυσικά μέσω της ένδο-οικογενειακής επικοινωνίας, ενώ η συστηματική εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, αρχικά, μέσω τηλεόρασης και κατόπιν, συστηματικά δια της προσχολικής αγωγής. Οι ερωτηθέντες των οποίων οι γονείς δε μιλούν καλά ελληνικά

³ Μία επιπρόσθετη διάκριση με βάση το ηλικιακό κριτήριο είναι μεταξύ πρώιμης και μεταγενέστερης διγλωσσίας: η πρώτη αναφέρεται στην συντελούμενη διγλωσσία σε προεφηβικό στάδιο, ενώ η μεταγενέστερη σε μεγαλύτερες ηλικίες. Όλοι οι συμμετέχοντες με βάση τους ερευνητικούς μας στόχους εμπίπτουν στην κατηγορία της πρώιμης διγλωσσίας (Τριάρχη Herrman, 2001).

αναφέρθηκαν στην προσπάθεια τους να μάθουν τη γλώσσα από τηλεοπτικά προγράμματα και επαφές με άλλα παιδιά. Χαρακτηριστική περίπτωση των παραπάνω είναι ο Κωνσταντίνος (Γ΄ Λυκείου) :

«Οι γονείς μου δεν μιλάνε ακόμα πολύ καλά ελληνικά ... Εμείς όμως πριν πάμε παιδικό σταθμό μάθαμε τα ελληνικά κυρίως από την τηλεόραση. Μετά, όταν πήγαμε στον παιδικό σταθμό τελειοποιηθήκαμε με τις δασκάλες και τα άλλα παιδιά, κι εγώ και η αδερφή μου, και αργότερα στο νηπιαγωγείο τα ελληνικά ήταν πια η κύρια γλώσσα μας...»

Εκτός του ηλικιακού παράγοντα, μία επιπλέον σημαντική κατηγοριοποίηση με βάση γλωσσολογικά κριτήρια που αφορά στην ερευνητική μας περίπτωση, είναι μεταξύ αμφίδρομης και κυρίαρχης διγλωσσίας. Στην αμφίδρομη διγλωσσία, το άτομο χρησιμοποιεί εξίσου καλά και τις δύο γλώσσες, ώστε το επίπεδο γνώσης και χρήσης τους να είναι ισόρροπο, κατάσταση που κατά τον Fishman (1989), είναι μη ρεαλιστική, καθώς ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις όπου το δίγλωσσο άτομο επιδεικνύει ακριβώς την ίδια επάρκεια και στους δύο γλωσσικούς κώδικες. Επιπλέον, προϋπόθεση για την ισορροπημένη διγλωσσία αποτελεί η πρόιμη παροχή ερεθισμάτων ίδιας ποιότητας και ποσότητας και στις δύο γλώσσες, κατάσταση απίθανη στις οικογένειες των μεταναστών. Στην κυρίαρχη διγλωσσία αντίθετα, η μία γλώσσα υπερισχύει της άλλης. Στις οικογένειες μεταναστών παρατηρείται κατά κύριο λόγο το φαινόμενο της κυρίαρχης διγλωσσίας αφού είναι πρακτικά αδύνατον να παρασχεθούν στα παιδιά τα ίδια γλωσσικά ερεθίσματα σε ποιότητα και συχνότητα. Στη συντριπτική πλειοψηφία των ερωτηθέντων, παρατηρείται κυρίαρχη διγλωσσία εις βάρος της αλβανικής αφού οι περισσότεροι μαθητές εκδηλώνουν μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση σχετικά με τις γλωσσικές ικανότητές τους στην ελληνική. Η αναφορά της Κλάρα (Α΄ Λυκείου) είναι χαρακτηριστική της αυτοπεποίθησής της στην ελληνική γλώσσα:

«Μιλώ καλά αλβανικά αλλά όχι όπως τα ελληνικά. Τα ελληνικά είναι η πρώτη γλώσσα μου γιατί εδώ ξεκίνησα σχολείο, στα ελληνικά σκέφτομαι και αισθάνομαι, στα ελληνικά συνεννοούμαι με τους περισσότερους...»

Αντίστοιχα, η Σύλβια (Γ΄ Λυκείου), αναλογιζόμενη την πιθανότητα επιστροφής της οικογένειάς της στην Αλβανία κατατάσσει τη χαμηλή ικανότητά της στα αλβανικά ως ένα από τα μεγαλύτερα εμπόδια που θα κληθεί να αντιμετωπίσει.

«Αν τελικά γυρίσουμε πίσω πιο πολύ απ' όλα φοβάμαι το σχολείο και τη γλώσσα ... Δεν είμαι τόσο καλή με τα αλβανικά... δεν έχω τόση σιγουριά όσο με τα ελληνικά... Δεν γνωρίζω πολλές λέξεις, η προφορά μου είναι περίεργη...»

Ακόμα και αν κάποιος αξιολογούν πολύ υψηλά τη γλωσσική τους ικανότητα στα αλβανικά, σχεδόν όλοι οι ερωτηθέντες ταυτίζονται με τη γλώσσα της πλειοψηφίας, συνθέτοντας μια σαφή κατάσταση κυρίαρχης διγλωσσίας. Η Ελένη (Γ΄ Λυκείου) συμπυκνώνει την παραπάνω κατάσταση εύστοχα σε μια φράση:

«Σπουδάζουμε στα ελληνικά, ζούμε στην Ελλάδα, όσο καλά και αν ξέρουμε αλβανικά δεν είναι το ίδιο ».

Ενδιαφέρον για τους σκοπούς της διατριβής, έχει η ψυχοκοινωνική διάκριση της διγλωσσίας σε προσθετική και αφαιρετική, αναλόγως με την επίδραση που ασκεί στην ανάπτυξη του παιδιού (Lambert, 1975; Romaine, 1995). Όταν η διγλωσσία λειτουργεί θετικά στην πορεία ανάπτυξης με την ταυτόχρονη καλλιέργεια δύο γλωσσών, τότε γίνεται λόγος για προσθετική διγλωσσία. Ωστόσο, στην αφαιρετική διγλωσσία που κατά κύριο λόγο παρατηρείται σε μεταναστευτικά περιβάλλοντα, η γλώσσα και ο πολιτισμός προέλευσης συχνά υποτιμώνται, με αποτέλεσμα η γλωσσική επαφή και η καλλιέργειά της να επιβραδύνονται και να παραμελούνται. Παράλληλα, η ορατή ή λανθάνουσα κοινωνικοπολιτική πίεση του μονόγλωσσου περιβάλλοντος, δύναται να οδηγήσει τη δεύτερη γενιά μεταναστών σε αποκλειστική χρήση της γλώσσας της κοινωνίας υποδοχής. Η Αντζελα (Β΄ Λυκείου) που δεν μιλά σχεδόν καθόλου αλβανικά, αποτελεί περίπτωση αφαιρετικής διγλωσσίας:

«Δε μιλάω σχεδόν καθόλου αλβανικά, μόνο κάποιες λέξεις... στην Αλβανία έχω πάει μόνο τρεις φορές στη ζωή μου όλες και όλες.. Εξάλλου, εδώ πάω σχολείο και με όλους μιλάω ελληνικά καθηγητές, συμμαθητές, φίλους... δε μου χρειάζονται και τόσο τα αλβανικά ... Γενικότερα δεν έχω επαφή με τη χώρα αυτή (Αλβανία). Και με τους γονείς μου στα ελληνικά μιλάμε, και με τον παππού μου

και τη γιαγιά μου και τη θεία μου που ζουν στο Φιέρι και έρχονται συχνά, πάλι στα ελληνικά γιατί έχουν ζήσει πολλά χρόνια εδώ και τα ξέρουν... »

Η Ιωάννα (Β΄ Λυκείου), η οποία σε αντίθεση με την Άντζελα γνωρίζει καλά αλβανικά, αποτυπώνει ξεκάθαρα την άρρητη «πίεση» για αποκλειστική χρήση της ελληνικής που τελικά οδηγεί σε αφαιρετική διγλωσσία:

«Σε περίοδο που είμαστε στο σχολείο δεν ενθαρρυνόμαστε να μιλάμε αλβανικά... ούτε και από το σπίτι μας γιατί επηρεάζει στα ελληνικά, τα ξεχνάμε, μπερδευόμαστε κάποιες φορές ...πρέπει πρώτα να μάθουμε καλά τα ελληνικά και μετά ακολουθούν τα αλβανικά... όχι να τα παραμελούμε και τελείως, καλό είναι να τα ξέρουμε αλλά τα ελληνικά προηγούνται... εδώ μένουμε, μιλάμε τη γλώσσα που μιλάνε όλοι»

Τέλος, σε συνάρτηση με τα παραπάνω, θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας τις περιπτώσεις της ατομικής και κοινωνικής διγλωσσίας, ταξινόμηση που χαρακτηρίζει το σύνολο των Αλβανών μεταναστών και των παιδιών τους στην Ελλάδα. Στην πρώτη περίπτωση, το φαινόμενο της διγλωσσίας αναφέρεται στο άτομο ως μονάδα ενώ στη δεύτερη ως κοινωνικοπολιτισμικό φαινόμενο συνύπαρξης δύο γλωσσών. Στη χώρα μας, διαπιστώνεται αποκλειστικά το φαινόμενο της ατομικής διγλωσσίας: οι γλώσσες προέλευσης των μεταναστών περιορίζονται στον ιδιωτικό χώρο ή στο στενό κοινωνικό περίγυρο (Δαμανάκης & Σκούρτου, 2001) καθώς υπάρχουν μεν ομάδες μεταναστών που ατομικά χρησιμοποιούν και τις δύο γλώσσες, ωστόσο το κυρίαρχο κοινωνικό περιβάλλον κυρίως μέσω των θεσμών, επίσημων και ανεπίσημων, λειτουργεί μονόγλωσσα. Η περίπτωση του Γαβριήλ (Β΄ Λυκείου) αποτυπώνει το καθεστώς ατομικής διγλωσσίας στην Ελλάδα:

«Στο σπίτι μας μιλάμε και τις δύο γλώσσες. Οι γονείς μου μεταξύ τους μιλάνε αλβανικά. Με εμάς (τα παιδιά) μιλάνε και αλβανικά και ελληνικά αλλά εγώ με τον αδερφό μου μιλάμε κυρίως ελληνικά. Με τη γιαγιά μου που μένει μόνιμα εδώ όταν έρχεται σπίτι μιλάμε μόνο αλβανικά. Αυτή άλλωστε με έμαθε αλβανικά. Όταν είμαστε στο σχολείο ή έξω βόλτα μιλάμε ελληνικά. Μπορεί αν υπάρχουν Αλβανοί στην παρέα να πετάζουμε μερικές λέξεις δεν έχουμε πρόβλημα...

αλβανικά όμως μιλάμε κυρίως στο σπίτι με τους δικούς μας, όχι έξω. Όχι πως έχουμε πρόβλημα αλλά έτσι έχουμε συνηθίσει, τυχαίνει. »

Η περίπτωση του Γαβριήλ είναι αντιπροσωπευτική της διαγενεακής μετατόπισης στην κατεύθυνση της ατομικής διγλωσσίας. Όπως παρατηρούν σχετικά οι Κυριαζής και Χατζηδάκη (2005), η ενδοοικογενειακή επικοινωνία στις οικογένειες Αλβανών μεταναστών χαρακτηρίζεται από συχνή εναλλαγή των δύο γλωσσών και προσδιορίζεται κάθε φορά από τους συνομιλητές. Η χρήση της ελληνικής είναι σπανιότερη σε Αλβανούς γονείς όταν μιλάνε με συγγενείς που ζούνε στην Ελλάδα και συχνότερη όταν οι συνομιλητές τους είναι τα παιδιά τους. Στα παιδιά, αν και η αλβανική έχει αξιόλογα ποσοστά εμφάνισης στην επικοινωνία με ενήλικες, υποχωρεί σημαντικά στην επικοινωνία με συνομηλίκους. Σε κάθε περίπτωση όμως η ελληνική έχει ένα αδιαφιλονίκητο ρόλο ως κώδικας επικοινωνίας, όχι μόνο στη δημόσια σφαίρα αλλά ακόμα και εντός της αλβανικής οικογένειας.

3.Γλωσσική επιλογή μεταξύ μητρικής και πλειοψηφικής γλώσσας στους μετανάστες δεύτερης γενιάς.

Ενδιαφέρον σε σχέση με την ταυτότητα των μεταναστών δεύτερης γενιάς παρουσιάζει το ζήτημα της γλωσσικής επιλογής μεταξύ μητρικής και πλειοψηφικής γλώσσας. Η μητρική γλώσσα είναι εκείνη που το παιδί μαθαίνει από τους γονείς και υπό αυτή την έννοια «συνδέεται στενά με την ταυτότητα, τα συναισθήματα την πρωταρχική κοινωνικοποίηση καθώς και τη γνωστική ανάπτυξη του ατόμου» (Andersen 1992, 23). Από την άλλη, η κυρίαρχη, πλειοψηφική γλώσσα είναι η γλώσσα της πλειονότητας, η γλώσσα της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής επικυριαρχίας (Ericsson, 1994). Ο προσδιορισμός της μητρικής γλώσσας ειδικά στις περιπτώσεις μεταναστών δεύτερης και τρίτης γενιάς, έχει αποτελέσει ζήτημα εκτενούς έρευνας και επιστημονικής αντιπαράθεσης (Παπαδοπούλου, 2009; Yazici, Pter & Glover, 2010; Alba, Logan, Luts & Stults, 2002). Οι έρευνες συνηγορούν στο γεγονός ότι τα παιδιά των μεταναστών που έχουν γεννηθεί στη χώρα υποδοχής ή έχουν εγκατασταθεί σε πολύ μικρή ηλικία τείνουν σταδιακά να απαγκιστρώνονται από τη μητρική γλώσσα (Toppelberg & Collins, 2010; De Capua & Wintergerst, 2009). Η παραπάνω διαπίστωση επιβεβαιώνεται από τα λεγόμενα των

πληροφορητών. Υιοθετώντας αναγκαστικά τη γλώσσα της πλειοψηφίας στις περισσότερες επικοινωνιακές περιστάσεις, το κύρος της μητρικής σταδιακά αποδυναμώνεται στη συνείδηση της δεύτερης γενιάς (Κωστούλα-Μακράκη, 2001). Καθώς η πλειοψηφική γλώσσα μονοπωλεί επικοινωνιακά τους περισσότερους τομείς της ζωής τους, ως βασική γλώσσα συναναστροφής με συνομηλικούς και μοναδικός αποδεκτός κώδικας στο σχολείο, εύλογα παρατηρείται κλιμακούμενη προτίμηση για την πλειοψηφική και περιορισμός της μητρικής εντός του οικιακού χώρου. Η Έρμη (Β΄ Λυκείου) που ήρθε στην Ελλάδα σε μεγαλύτερη ηλικία από τους υπόλοιπους συμμετέχοντες στην έρευνα, γνωρίζοντας άπταιστα αλβανικά, αναφέρεται στη σταδιακή αποστασιοποίησή της από τη μητρική:

«Ήρθα στην Ελλάδα το καλοκαίρι της Β΄ Δημοτικού. Το Σεπτέμβρη μπήκα στην Γ΄ Δημοτικού χωρίς κανένα απολύτως πρόβλημα στα ελληνικά, τόσο πολύ ήθελα αλλά και αναγκάστηκα να τα μάθω για να προχωρήσω. Τώρα, στο σχολείο, έχω και φίλους από Αλβανία και μιλάμε μεταξύ μας αλβανικά μερικές φορές, όταν όμως είμαστε εκτός σχολείου και μόνοι μας. Στο σχολείο μιλάμε ελάχιστα αλβανικά. Κάποιες λέξεις ή μπορεί και να βριστούμε στα αλβανικά, όχι πολύ όμως. Περισσότερο αλβανικά μιλάω στο σπίτι μου».

Η γλωσσική επιλογή των μεταναστών και των παιδιών τους προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τη γλωσσική ικανότητα: ο ομιλητής επιλέγει να χρησιμοποιήσει τη γλώσσα στην οποία αισθάνεται μεγαλύτερη άνεση, διαδικασία που επίσης επηρεάζεται από διάφορους κοινωνικούς, ψυχολογικούς και γλωσσικούς παράγοντες. Ο Dodson (1985) διακρίνει στο επικοινωνιακό ρεπερτόριο των δίγλωσσων ατόμων την προτιμητέα γλώσσα (preferred language) και τη δεύτερη γλώσσα χωρίς να ταυτίζει την προτιμητέα με τη μητρική. Ειδικά στους μετανάστες δεύτερης γενιάς η προτιμητέα και η μητρική γλώσσα είναι κατά κύριο λόγο διαφορετικές. Συγκεκριμένα στην έρευνά μας, το σύνολο των μαθητών αναγνωρίζει μεν τα αλβανικά ως μητρική και πρώτη γλώσσα με συναισθηματικά και χρονολογικά κριτήρια, ωστόσο από επικοινωνιακή άποψη προτιμητέα γλώσσα αναδεικνύεται η ελληνική. Ο Στράτος (Α΄ Λυκείου) αναφέρει:

«Είναι φυσιολογικό οι γονείς μου να μη θέλουν να ξεχάσω τη μητρική μου γλώσσα (αλβανικά), ούτε κι εγώ θέλω... είναι η γλώσσα των γονιών μου και της

χώρας που κατάγομαι... αλλά... εγώ εδώ έχω μεγαλώσει, πάω σχολείο και έχω μάθει τη γλώσσα, μιλάω κυρίως ελληνικά πολύ καλύτερα από τα αλβανικά.»

Στην περίπτωση αυτή, σύμφωνα με την Τριάρχη-Hermann, (2000, 2005) γίνεται λόγος για ισχυρή και ασθενή γλώσσα, αναλόγως με το ρυθμό ανάπτυξης και τη συχνότητα χρήσης και εξοικείωσης με αντίστοιχα γλωσσικά ερεθίσματα. Όπως αναφέρει η Χατζηδάκη (2005), υπάρχει μία τάση λειτουργικής διαφοροποίησης των γλωσσών στους μετανάστες, καθώς η μητρική γλώσσα δεσπόζει ως κώδικας επικοινωνίας στο οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον της οικογένειας, ενώ η πλειοψηφική χρησιμοποιείται στις υπόλοιπες περιστάσεις συνδιαλλαγής με την κοινωνία υποδοχής. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Νασίπε (Γ΄ Λυκείου) αναφερόμενη στη χρήση των αλβανικών τα χαρακτηρίζει με συναισθηματικά κριτήρια ως «η δική μας» (γλώσσα), ωστόσο, η ίδια όπως και οι υπόλοιποι συμμαθητές της χρησιμοποιεί πολύ περισσότερο τα ελληνικά:

«Όταν ήμουν μικρή, στο Δημοτικό αντιμετώπισα προβλήματα. Δε μιλούσα καλά τη γλώσσα (ελληνικά) λόγω της έκφρασης και τέτοια ...Από συμμαθητές πιο πολύ ...Οι δάσκαλοι προσπαθούσαν και με στηρίζανε προκειμένου να καλυτερεύσω τα ελληνικά μου. Τώρα πια μιλάω κυρίως ελληνικά. Στο σπίτι μιλάμε και τη “δική” μας (αλβανικά) αλλά εγώ με τον αδερφό μου κυρίως ελληνικά. Με τον πατέρα μου του βγαίνει αλβανικά και με τη μάνα μου περισσότερο ελληνικά γιατί πια μπερδεύομαι στα αλβανικά, τα έχω ξεχάσει.»

Οι Αλβανοί δεύτερης γενιάς βιώνουν μία ανισοβαρή διγλωσσία (Χατζηδάκη, 2005) με κυρίαρχη γλώσσα την ελληνική. Στη συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών που έρχονται στην Ελλάδα σε μικρή ηλικία, η ελληνική, θεμελιώνεται ως το κύριο όργανο επικοινωνίας και είναι όχι μόνο περισσότερο αναπτυγμένη από άποψη δεξιοτήτων αλλά και προτιμώμενη ανάμεσα σε ομοεθνείς συνομηλίκους. Η συχνή εναλλαγή της με τα αλβανικά σε ενδοοικογενειακό επίπεδο καταδεικνύει την καθιέρωση της ως αποδεκτό εναλλακτικό κώδικα ένδο-εθνοτικής επικοινωνίας, σηματοδοτώντας τη γλωσσική τους μετατόπιση για την οποία γίνεται λόγος παρακάτω.

4.Γλωσσική διατήρηση και μετατόπιση στους Αλβανούς μετανάστες δεύτερης γενιάς.

Η γλωσσική διατήρηση περιγράφει την κατάσταση όπου ένα άτομο ή μία ολόκληρη κοινότητα εξακολουθεί να χρησιμοποιεί μία συγκεκριμένη γλώσσα σε όλους σχεδόν τους τομείς σε ανταγωνισμό με την κυρίαρχη γλώσσα της υπόλοιπης κοινωνίας (Pauwels, 2016). Στον αντίποδα της γλωσσικής διατήρησης, βρίσκεται η γλωσσική μετατόπιση, δηλαδή η σταδιακή εγκατάλειψη μίας γλώσσας ως κύριας επικοινωνιακής πρακτικής και η αναπόφευκτη συρρίκνωση της (Veltman, 1991; Κωστούλα-Μακράκη, 2001). Για τους Appel και Muysken (1987), το φαινόμενο της γλωσσικής μετατόπισης διαπιστώνεται, όταν η υποχωρούσα γλώσσα περιορίζεται πλέον μόνο σε χώρους ανεπίσημης γλωσσικής συμπεριφοράς όπως πχ στο οικογενειακό περιβάλλον, περίπτωση που περιγράφει τη γλωσσική συμπεριφορά της δεύτερης γενιάς Αλβανών στη χώρα μας.

Η γλωσσική διατήρηση και υποχώρηση δεν είναι άλλο από τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα της γλωσσικής επιλογής ενός ατόμου ή μιας κοινότητας. Η σχέση μεταξύ γλωσσών συχνά προσεγγίζεται με όρους εξουσίας, καθώς οι ασθενέστερες γλώσσες υποχωρούν κάτω από το βάρος της κυρίαρχης. Στη σχετική βιβλιογραφία, η έρευνα περιστρέφεται συνήθως γύρω από την υποχώρηση των ασθενέστερων γλωσσών, των λεγόμενων γλωσσών «χαμηλού κύρους» τις οποίες αντικαθιστά αργά η γρήγορα η γλώσσα της πλειοψηφίας. Στις παραδοσιακές μάλιστα χώρες υποδοχής μεταναστών, η δια-γενεαλογική υποχώρηση της μητρικής γλώσσας στις μεταναστευτικές κοινότητες, αποτελεί αντικείμενο επισταμένης έρευνας (Sevinc, 2016; Villa and Rivera-Mills, 2009; Alba, 2002).

Αντίστοιχα, στην Ελλάδα, ο πολυπολιτισμικός πλέον χαρακτήρας της κοινωνίας και η δυναμική παρουσία της δεύτερης γενιάς, έχει ευνοήσει την εκπόνηση ερευνών σχετικών με τη γλωσσική διατήρηση και μετατόπιση των μεταναστευτικών κοινοτήτων (Tsokalidou, 2005; Χατζηδάκη, 2005; Gogonas 2007, 2009, 2010; Μαλιγκούδη, 2009). Συγκεκριμένα, ο Gogonas (2009) επισημαίνει τη γρήγορη γλωσσική μετατόπιση της αλβανικής εθνογλωσσολογικής ομάδας καθώς οι νεαροί ομιλητές της δεύτερης γενιάς επιδεικνύουν σαφή προτίμηση στην πλειοψηφική γλώσσα. Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγει η Μιχαήλ (2010), επιβεβαιώνοντας τη σταδιακή υποχώρηση της αλβανικής ακόμα και εντός της ιδιωτικής σφαίρας και

την έκπτωση της μόνο σε πρακτικούς λόγους, όπως επισκέψεις στην Αλβανία και τηλεφωνικές συνδιαλέξεις με συγγενείς. Πολλοί από τους πληροφορητές μας, όπως η Ιωάννα (Β΄Λυκείου) επιβεβαιώνουν αυτή τη γλωσσική μετατόπιση ακόμα και εντός των οικογενειακών τειχών:

«Οι γονείς μου μιλάνε πια πολύ καλά ελληνικά. Παλιά στο σπίτι μιλάγαμε αλβανικά τώρα όλοι μας μιλάμε ελληνικά»

Μελετώντας τη σχετική βιβλιογραφία, η Κωστούλα-Μακράκη (2001) ομαδοποιεί τους παράγοντες που επηρεάζουν τη γλωσσική διατήρηση και μετατόπιση σε δημογραφικούς παράγοντες, σε παράγοντες κύρους, σε οικονομικοπολιτικούς και σε θεσμικούς. Ως προς τους δημογραφικούς παράγοντες, από άποψη γεωγραφικής κατανομής, η συγκέντρωση ατόμων της ίδιας εθνικής προέλευσης σε ένα τόπο, εύλογα ενισχύει τη τάση διατήρησης της πολιτισμικής τους αυτονομίας με κύριο όχημα τη γλώσσα. Στην περίπτωση των αλβανικών οικογενειών, ωστόσο, παρατηρείται ευρεία γεωγραφική διασπορά. Όπως επισημαίνουν οι Kandyllis et al (2012), οι Αλβανοί σε αντίθεση με άλλες μικρότερες μεταναστευτικές ομάδες βρίσκονται διασκορπισμένοι στην πρωτεύουσα χωρίς να διαφοροποιούνται ιδιαίτερα στη χωρική κατανομή και το μοτίβο οίκησης από τους γηγενείς. Η εγκατάστασή τους βασίστηκε μεν στην ύπαρξη δικτύων ομοεθνών και στην ύπαρξη ανάλογων επαγγελματικών ευκαιριών (Aragoglou, 2006) δεν οδήγησε ωστόσο στη δημιουργία συμπαγών αλβανικών κοινοτήτων εντός του αστικού ιστού, γεγονός με επιπτώσεις στη χρήση της αλβανικής γλώσσας.

Διασκορπισμένες εντός της μητρόπολης και των προαστίων της, οι αλβανικές οικογένειες επιδεικνύουν εξωστρέφεια ως προς τις κοινωνικές τους σχέσεις με τους Έλληνες. Είναι ενδεικτικό ότι όλοι οι συμμετέχοντες στην έρευνα αναφέρουν ότι ο κοινωνικός κύκλος της οικογένειάς τους αποτελείται τόσο από συγγενείς και ομοεθνείς όσο και από ντόπιους. Η Αντζελα (Β΄Λυκείου) αποκαλύπτει τις αγαστές σχέσεις της οικογένειάς της με ντόπιους:

«Με όλους κάνουμε παρέα και με Αλβανούς και με Έλληνες και με Πόντιους... Έχουμε πολύ καλές σχέσεις, μας ξέρουν όλοι, μιλάμε με όλους...»

Στο ίδιο μήκος κύματος, η Χρυσάνθη (Α΄Λυκείου) αναφέρεται στις σχέσεις της οικογένειάς της με την τοπική κοινωνία, στις οποίες εμπλέκει τον παράγοντα γλώσσα:

«Ο πατέρας μου έχει πάρα πολλούς φίλους, Έλληνες περισσότερο αφού μιλάει πολύ καλά ελληνικά. Δούλευε σε καφενείο και έχει πολλούς φίλους από εκεί. Βγαίνει έξω με τους φίλους του, πάει να δει μπάλα τέτοια πράγματα. Έχει και εισιτήρια διαρκείας για τον Ολυμπιακό».

Η προσπάθεια της πρώτης γενιάς για ένταξη και συμμετοχή στο κυρίαρχο κοινωνικό κεφάλαιο μέσω της σφυρηλάτησης δικτύων με γηγενείς απαιτεί ανάλογες «θυσίες» ως προς την αλβανική πολιτισμική ταυτότητα, σημαντική πτυχή της οποίας είναι η γλώσσα. Έτσι, η διασπορά των Αλβανών ανάμεσα σε Έλληνες και η συνακόλουθη προσπάθεια για διείσδυσή τους στον κοινωνικό ιστό, έχει ως αποτέλεσμα τη σταδιακή απαγκίστρωση από τη μητρική και την υιοθέτηση της πλειοψηφικής γλώσσας, στρατηγική που ακολουθείται με ακόμη μεγαλύτερη ένταση από την επόμενη γενιά.

Καθοριστικό ρόλο στη γλωσσική επιλογή αλλά και στη διαμόρφωση στάσεων και στερεοτυπικών αντιλήψεων σχετικών με τη γλώσσα, διαδραματίζει ο παράγοντας του γλωσσικού κύρους. Οι μετανάστες και οι οικογένειές τους που προσπαθούν να ανέβουν στην κοινωνική κλίμακα δίνουν μεγάλη αξία στην κατάκτηση της κυρίαρχης γλώσσας. Οι γονείς της Κλάρα (Α΄ Λυκείου), δε θεωρούν προτεραιότητα τη γνώση της αλβανικής για τις κόρες τους αλλά της ελληνικής. Οι ίδιοι προσπαθούν μετά από είκοσι χρόνια στην Ελλάδα να καλυτερεύσουν τα ελληνικά τους. Πέρσι, πήγαν σε σχολείο μεταναστών προκειμένου να τελειοποιηθούν:

«Οι γονείς μας δε θεωρούν προτεραιότητα τα αλβανικά αλλά τα ελληνικά. Για να βρεις μια καλή δουλειά και να σου ανοίξουν περισσότερες επαγγελματικές ευκαιρίες πρέπει να ξέρεις καλά ελληνικά. Να έχεις μόρφωση. Οι γονείς μου δεν ξέρουν πολύ καλά ελληνικά ακόμα αλλά το παλεύουν. Πέρσι μάλιστα πήγαν και σε σχολείο για μετανάστες. Πήγαν για να πάρουν ένα χαρτί που θα τους βοηθούσε να πάρουνε ελληνική ιθαγένεια αλλά του πατέρα μου του άρεσε γιατί έκαναν γλώσσα, μάθαιναν να κλίνουν τα ρήματα, να γράφουνε σωστά. Έκαναν και ελληνική ιστορία, ο πατέρας μου ξέρει πολύ καλά την ελληνική ιστορία, πολλές φορές με διορθώνει».

Η εξοικείωση της πρώτης γενιάς με την ελληνική γλώσσα επήλθε κυρίως μέσω επαγγέλματος ως πρακτική αναγκαιότητα και βασίστηκε στις ατομικές ικανότητες

εμπέδωσης. Η Άντζελα (Β΄ Λυκείου) μιλάει με θαυμασμό για την αντιληπτική ικανότητα του πατέρα της στα ελληνικά:

«Ο πατέρας μου ήταν πολύ καλός μαθητής και έμαθε αμέσως τα ελληνικά... του χρειαζόταν για τη δουλειά του. Στην αρχή δούλευε σε νταλίκες. Έμαθε κατευθείαν γιατί έπρεπε να μάθει να μιλάει και να γράφει τη γλώσσα ...τα πάντα, αμέσως. Γι αυτό και τον ζητάγανε όλοι».

Ωστόσο, για ορισμένους Αλβανούς γονείς η εκπαίδευση και εξοικείωση με την ελληνική συνεχίζεται ακόμα μέσω των παιδιών τους. Ο Κωνσταντίνος (Γ΄ Λυκείου) αναφέρει:

«Απαντώ πάντα ελληνικά στους γονείς μου όταν μου απευθύνονται στα αλβανικά προκειμένου να συνεχίζουν να μαθαίνουν τη γλώσσα καλύτερα. Με απογοητεύουν, είναι τόσα χρόνια εδώ και ακόμα δεν μιλάνε καλά. Άλλοι που ήρθανε μαζί, μιλάνε τέλεια...».

Κάθε μεταναστευτική γενιά διαφοροποιείται ως προς τη διγλωσσία, εφόσον διαφορετική είναι η ηλικία επαφής με τη γλώσσα της κοινωνίας υποδοχής, οι συνθήκες κτήσης της κυρίαρχης γλώσσας αλλά και ο κοινωνικός και πολιτισμικός προσανατολισμός των ομιλητών (Χατζηδάκη, 2005). Η πρώτη γενιά, κατακτά τη γλώσσα της χώρας υποδοχής κυρίως στους χώρους εργασίας, φέροντας όμως ήδη ένα παγιωμένο γλωσσικό σύστημα, ενώ η δεύτερη γενιά, ωριμάζοντας σε ένα περιβάλλον συνάντησης γλωσσών, εξοικειώνεται με ένα ιδιόμορφο μεικτό κώδικα επικοινωνίας με τη μητρική και πλειοψηφική γλώσσα να διαπλέκονται και να συνυπάρχουν με ποικίλους τρόπους και σε διαφορετικά επίπεδα. Στη συνείδηση όμως τόσο της πρώτης όσο και της δεύτερης γενιάς, η κατάκτηση της πλειοψηφικής γλώσσας, κατατάσσεται ως σημαντικό εργασιακό προσόν και λειτουργεί ως δείκτης κοινωνικού κύρους. Αντίθετα, ο ελλιπής χειρισμός της, αποτελεί αιτία επισφάλειας τόσο στην αγορά εργασίας όσο και στην κοινωνική ιεραρχία.

Εύλογα, οι γλωσσικές επιλογές της δεύτερης γενιάς επηρεάζονται σημαντικά από τα κυρίαρχα γλωσσικά στερεότυπα. Όπως προκύπτει τόσο από τις συνεντεύξεις όσο και από τη συμμετοχική παρατήρηση στο πεδίο, η δεύτερη γενιά αντιμετωπίζει με σκωπτική διάθεση τις φτωχές γλωσσικές δεξιότητες και γραμματικοσυντακτικές αδυναμίες της πρώτης γενιάς. Ανάλογα, η αλβανική προφορά της ελληνικής αποτελεί αφορμή για ανέκδοτα και πειράγματα προερχόμενα κυρίως από τους μαθητές

μετανάστες δεύτερης γενιάς και όχι από τους γηγενείς όπως ίσως ήταν αναμενόμενο. Όπως αναφέρει η Κωστούλα-Μακράκη (2001), οι άνθρωποι χρησιμοποιούν την ομιλία ως πηγή πληροφοριών για τα κοινωνικά και επαγγελματικά χαρακτηριστικά του ομιλητή. Η στερεοτυπική κρίση με βάση τα γλωσσικά χαρακτηριστικά είναι συνήθης λόγω της ορατής φύσης των δεικτών στη γλώσσα που σχετίζονται με έξω-γλωσσικές κοινωνικές κατηγορίες όπως η κοινωνική τάξη, το επάγγελμα και η εθνότητα. Στη συλλογική συνείδηση της δεύτερης γενιάς, η αδυναμία χειρισμού της ελληνικής, συνδέεται με μια κωμική διάσταση του Αλβανού μετανάστη ο οποίος μιμείται ανεπιτυχώς τα πολιτισμικά πρότυπα της χώρας εγκατάστασης στην προσπάθειά του να ενσωματωθεί γρήγορα. Η Κλάρα (Α΄ Λυκείου) τοποθετείται ως προς αυτή τη στάση:

«Ναι κι εγώ γελάω με αυτούς που μιλάνε έτσι. Το θεωρώ πολύ αστείο και δεν παρεξηγώ ποτέ αυτού του είδους τα πειράγματα... Δεν θεωρώ ότι απευθύνονται σε μένα».

Ο Γαβριήλ (Β΄ Λυκείου) έχει άλλη άποψη:

«Γελάω κανονικά όταν ακούω τέτοια αστεία... Δεν τα κάνουν οι Έλληνες για τους Αλβανούς τόσο αλλά αυτοί (σ.σ. παιδιά Αλβανών) που μιλάνε καλά για αυτούς που δε ξέρουν ... Νομίζω ότι ούτε αυτός που το κάνει δεν αισθάνεται ωραία. Το λέει, γελάμε αλλά μετά δεν αισθάνεται ωραία. Είναι πιο πολύ κοροϊδία... Δεν είναι μόνο για τους μεγαλύτερους αλλά και για μερικά παιδιά που μπορεί να έχουν γεννηθεί εδώ και δεν ξέρουν καλά ελληνικά γιατί στο σπίτι δεν μιλάνε καλά ελληνικά, μιλάνε αλβανικά πιο πολύ και τους μένει αυτό το συνήθειο».

Η γλωσσική επιλογή και η γλωσσική ικανότητα αποτελεί αφορμή αμφισβήτησης και διαφοροποίησης μιας γενιάς που έχει μεγαλώσει στην Ελλάδα, σχεδιάζει το μέλλον της προσεκτικά και διεκδικεί μια κοινωνική θέση πολύ διαφορετική από αυτή των γονέων τους. Σε αυτό το πλαίσιο, ο αδέξιος γλωσσικός χειρισμός προσιδιάζει στο στερεότυπο του Αλβανού οικονομικού μετανάστη χαμηλού κύρους που επιδίδεται σε εξίσου χαμηλού κύρους χειρωνακτικές εργασίες, ζει στις παρυφές της ελληνικής κοινωνίας και προσπαθεί με άκομπο τρόπο να ενστερνιστεί τον ελληνικό τρόπο ζωής

ευρισκόμενος εν μέσω δύο γλωσσικών κωδίκων. Το ενδιαφέρον με το συγκεκριμένο αρνητικό στερεότυπο, όπως προαναφέρθηκε, είναι ότι δεν αποτελεί αποκλειστικά μία προκατάληψη της έξω-ομάδας, δηλαδή της κοινωνίας υποδοχής αλλά εσωτερικεύεται και καλλιεργείται από σημαντικό αριθμό της έσω-ομάδας, δηλαδή τη δεύτερη γενιά που προσπαθεί να αποστασιοποιηθεί από την εικόνα αυτή.

Διάφορες εθνογραφικές μελέτες συνηγορούν στο γεγονός ότι η γλωσσική ικανότητα στην πλειοψηφική γλώσσα αποτελεί σημείο τριβής μεταξύ πρώτης και δεύτερης γενιάς (Foner and Dreby, 2011; Menjivar, 2000; Orellana, 2009; Zhou, 2001; Park, 2005). Από τη μία, η πρώτη γενιά βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην μεταφραστική δεινότητα της δεύτερης προκειμένου να διευθετήσει γραφειοκρατικά ζητήματα ενώ από την άλλη η δυσκολία των γονιών στο χειρισμό της κυρίαρχης στη δημόσια σφαίρα, συχνά φέρνει τα παιδιά τους σε αμηχανία (Suarez-Orosco and Suarez and Orosco, 2001). Ο Κωνσταντίνος (Γ' Λυκείου), δίνει ένα σχετικό παράδειγμα αυτής της γλωσσικής «εξάρτησης»:

«Οι γονείς μου με πιέζουν συνέχεια να βάλω το σπίτι μας εδώ σε αγγελίες για να το πουλήσουμε και να ψάχνω σχετικά στο διαδίκτυο. Δε μιλάνε καλά ελληνικά και βασίζονται σε μένα για αυτές τις δουλειές και αυτό με εκνευρίζει»

Η Άντζελα (Β' Λυκείου) ενοχοποιεί τα φτωχά ελληνικά της μητέρας ως έναν από τους βασικούς λόγους εξαιτίας των οποίων αντιμετώπισε προβλήματα στο νηπιαγωγείο και το Δημοτικό:

«Προβλήματα στο σχολείο αντιμετώπισα μόνο στο νήπιο και στο δημοτικό. Ερχόταν η μητέρα μου συχνά, δε μιλούσε καλά ελληνικά και τα άλλα παιδιά με κοροϊδεύανε, έκλαιγα συνέχεια γι' αυτό το λόγο».

Κατ' επέκταση, το χαμηλό οικονομικό και κοινωνικό κύρος των Αλβανών μεταναστών πρώτης γενιάς είχε σαν αποτέλεσμα την ανάλογη απαξίωση του εθνοτικού κώδικα επικοινωνίας τους. Οι Gogonas & Michail (2015), αναφέρουν ότι στην περίπτωση των Αλβανών μεταναστών, ο «στιγματισμός» της εθνοτικής γλώσσας συμβάλλει στη σταδιακή εγκατάλειψή της τουλάχιστον ως δημόσια γλωσσική επιλογή. Επισημαίνουν, ωστόσο, ότι η δεύτερη γενιά Αλβανών μεταναστών δεν απορρίπτει συλλήβδην τη μητρική γλώσσα. Αντιθέτως, σε

σημαντικό ποσοστό τονίζει την ανάγκη διατήρησής της παρ'όλ' αυτά, η γλωσσική τους μετατόπιση στην ελληνική είναι αδιαμφισβήτητη. Οι παραπάνω διαπιστώσεις προκύπτουν από τη μελέτη μας. Όλοι οι πληροφορητές, ακόμα και οι ελάχιστοι που δεν γνωρίζουν καθόλου αλβανικά θεωρούν σημαντικό να μιλάνε τη μητρική. Ένας από αυτούς, ο Αντώνης (Α΄ Λυκείου) δηλώνει:

«Οι γονείς μου δε με πίεσαν ποτέ να μάθω αλβανικά. Εγώ όμως θα ήθελα να ξέρω, δεν μου μιλάγανε αλβανικά όταν ήμουν μικρός μόνο η γιαγιά μου. Καλό θα ήταν να γνωρίζω τη γλώσσα τους».

Η Άντζελα (Β΄ Λυκείου) που επίσης δεν μιλάει σχεδόν καθόλου συμπληρώνει:

«Πέρσι όταν ήρθα στο σχολείο, η Ιωάννα, που είναι και αυτή από Αλβανία, δεν μπορούσε να πιστέψει ότι δε μιλάω... Το καλοκαίρι πήγα για τρίτη φορά Αλβανία, έμαθα κάποιες λέξεις καθημερινές και φέτος που δεθήκαμε πιο πολύ με την Ιωάννα τις πετούσα ...Μου έλεγε έκπληκτη «τι έπαθες;». Και χάρηκε, μου είπε έτσι σε θέλω, να ξέρεις να μιλάς και τέτοια. Ένιωσα ωραία που με αποδέχτηκε περισσότερο σε αυτό τον τομέα αλλά μέχρι εκεί, δεν με απασχολεί περισσότερο».

Σε συνάρτηση με τα γλωσσικά στερεότυπα οι περισσότεροι από τους ερωτηθέντες αν και δηλώνουν ότι δεν έχουν πρόβλημα να μιλήσουν αλβανικά δημόσια, στην πράξη επιλέγουν κατά κύριο λόγο τα ελληνικά. Οι πληροφορητές μας επισημαίνουν μια πλειάδα από λόγους για τους οποίους αποφεύγουν τη δημόσια χρήση της. Η Βενίτσα (Γ΄ Λυκείου) που έχει μεικτές παρέες, δε μιλάει ποτέ αλβανικά εκτός οικογενειακών τειχών:

«Αν μιλήσουν οι άλλοι εννοείται τους καταλαβαίνω... Αλλά εγώ ποτέ δε θα μιλήσω σε κάποιον αλβανικά έξω, δε μου αρέσει, μιλάω πάντοτε ελληνικά».

Ο Κλαούντιο (Γ΄ Λυκείου) είναι περισσότερο αποκαλυπτικός ως προς τους λόγους άρνησης του να μιλήσει αλβανικά εκτός σπιτιού:

«Με τους Αλβανούς μιλάμε περιστασιακά αλβανικά και μόνο αν είμαστε μεταξύ μας... σε δημόσιους χώρους όχι πολύ. Μπορεί να σε πάρουν με στραβό μάτι...

Είναι καχύποπτος ο κόσμος, δεν ξέρεις τι μπορούν να σκεφτούν επειδή είσαι Αλβανός».

Ομοίως και ο Μάριος (Γ΄ Λυκείου)

«Αλβανικά σε δημόσιους χώρους; (σαρκαστικό γέλιο)...Δε... δε θα το 'λεγα... Όχι, όχι και τόσο».

Ο Λάμπρος (Γ΄ Λυκείου) από την άλλη θεωρεί ότι ο γλωσσικός κώδικας προσδιορίζεται από το συνομιλητή:

«Όταν πάω έξω και είμαστε παιδιά και από Αλβανία και από Ελλάδα μιλάμε ελληνικά για να καταλαβαίνουν όλοι. Δεν είναι σωστό να μη μας καταλαβαίνουν... Δεν έχω πρόβλημα να μιλήσω αλβανικά έξω όμως, ας λένε ό,τι θέλουν».

Η Άννα (Γ΄ Λυκείου) καταλογίζει την αδυναμία της στα αλβανικά ως αποτρεπτική για να μιλήσει δημόσια:

«Δε μιλάω γιατί δεν ξέρω πολύ καλά, γι' αυτό και όχι γι' άλλο λόγο, αν ήξερα καλύτερα αλβανικά μπορεί και να μίλαγα και σε καφετέριες και τέτοια».

Τα αρνητικά στερεότυπα αποτελούν πολιτισμικές κατασκευές για κάποιες κοινωνικές ομάδες, αντικατοπτρίζοντας το κοινωνικό τους κύρος και δημιουργώντας προσδοκίες για την αναμενόμενη συμπεριφορά του «Άλλου» (Δραγώνα, 2004). Περιλαμβάνουν την καταγωγή, την εμφάνιση, την κοινωνικοοικονομική κατάσταση και στόχους, τις πολιτισμικές νόρμες και την προσωπικότητα. Τα μέλη της κυρίαρχης ομάδας βασίζονται σε γενικές γνώσεις για την έξω-ομάδα στην προκειμένη περίπτωση την ομάδα Αλβανών μεταναστών - και συγκεκριμένα για το πώς μοιάζουν, γιατί βρίσκονται εδώ, τις πολιτισμικές αξίες στις οποίες εμπίπτει η γλώσσα που μιλούν, την προσωπικότητα τους (Van Dijk, 1996). Η κοινωνιογλωσσολογική έρευνα καταδεικνύει ότι διαφορετικοί βαθμοί κύρους και αξίας αποδίδονται σε διαφορετικές γλώσσες και διαφορετικές γλωσσικές ποικιλίες, αντανakλώντας τις εκάστοτε κοινωνικές συμβάσεις. Στην περίπτωση μας, η αλβανική αποτελεί γλώσσα

υποβαθμισμένη από την κυρίαρχη κοινωνία, συνδεδεμένη με αρνητικά στερεότυπα για τον Αλβανό μετανάστη και ανάλογες προεκτάσεις για την καλλιέργεια και συχνότητα χρήσης της γλώσσας από τους απογόνους των πρώτων Αλβανών μεταναστών.

5.Γλωσσικό κεφάλαιο - Συμβολική και πρακτική χρήση της γλώσσας.

Η γλωσσική επιλογή επηρεάζεται από τους κοινωνικούς και επαγγελματικούς στόχους των παιδιών των μεταναστών, ενισχύοντας την τάση για γλωσσική μετατόπιση. Στην προσπάθειά της να ενταχθεί με μεγαλύτερη επιτυχία στην κοινωνία υποδοχής και να διεκδικήσει καταξιωμένα επαγγέλματα, η δεύτερη γενιά, προσεταιρίζεται τη γλώσσα της πλειοψηφίας και εγκαταλείπει σταδιακά την καλλιέργεια και εξάσκηση της μητρικής. Όλοι ανεξαιρέτως οι πληροφορητές μας επιθυμούν τη συνέχιση των σπουδών τους στην τριτοβάθμια ή μεταλυκειακή εκπαίδευση, στοχεύοντας μελλοντικά να απασχοληθούν σε εργασίες «λευκού κολάρου» και να κερδίσουν κοινωνική καταξίωση μέσω επαγγέλματος. Η γλωσσική ικανότητα στα ελληνικά αποτελεί απαραίτητο εφόδιο σε αυτή την πορεία σύμφωνα με τα λεγόμενα της Ιωάννας (Β΄ Λυκείου):

«Οι γονείς μου αλλά και εγώ φυσικά, θέλουν να προχωρήσω στις σπουδές για να μην καταλήξω εργάτρια σαν κι αυτούς, να κάνω δηλαδή χειρωνακτικές δουλειές. Το σχολείο είναι πολύ σημαντικό γιατί μας δίνει μόρφωση και εφόδια να προχωρήσουμε, να μιλάμε καλά τη γλώσσα, να σπουδάσουμε και να βρούμε μια καλή δουλειά αν είμαστε τυχεροί».

Ομοίως η Νασίπε (Γ΄ Λυκείου) συγκαταλέγει τη γλώσσα ως βασικό προσόν που διαθέτει για να χτίσει το μέλλον της:

«Πιστεύω ότι θα βρω μια καλή δουλειά γιατί έχω μεγαλώσει εδώ, είμαι από τα πέντε μου και τη γλώσσα τη μιλάω πολύ καλά...»

Στη συνείδηση των μεταναστών δεύτερης γενιάς, το σχολείο δεν είναι μόνο πεδίο μετάδοσης γνώσεων και απόκτησης εφοδίων, αλλά επικράτεια σύγκλισης του

πολιτισμικού τους κεφαλαίου με το κυρίαρχο κεφάλαιο της κοινωνίας υποδοχής με στόχο την ομαλότερη και συστηματικότερη ένταξη. Στο σχολείο καλούνται να εξοικειωθούν με το κυρίαρχο πολιτισμικό κεφάλαιο, βασική διάσταση του οποίου αποτελεί η ικανότητα κατανόησης και χρήσης της «εκλεπτυσμένης γλώσσας» (Myles, 1999). Οι γηγενείς, και κυρίως οι ανήκοντες στο μεσαίο και ανώτερο στρώμα της κοινωνίας φέρουν ήδη ως κεκτημένο αγαθό το νομιμοποιημένο και αποκλειστικά αποδεκτό γλωσσικό κεφάλαιο του σχολείου σε αντίθεση με τους μετανάστες που ξεκινούν από εντελώς διαφορετική αφετηρία (Σεργίδου, 2006). Ο Στράτος (Α΄ Λυκείου) αναφέρει:

«Όχι το σχολείο δεν είναι μόνο στη δουλειά που θα μας βοηθήσει. Είναι η συμπεριφορά μας με τους άλλους, να σταθούμε στην κοινωνία, να μιλάμε σωστά, όπως πρέπει...»

Στο μέτρο λοιπόν που το σχολείο είναι βασικός φορέας μετάδοσης κουλτούρας, υποδεικνύει και επιβάλει ένα συγκεκριμένο habitus. Οι μαθητές με μετανάστες γονείς εισέρχονται στο εκπαιδευτικό σύστημα με ένα οικογενειακό και κατά συνέπεια γλωσσικό habitus αρκετά διαφορετικό από αυτό που προβάλλει το ελληνικό σχολείο. Κατά τη σχολική πορεία, η δεύτερη γενιά καλείται να συγχρωτιστεί με το κυρίαρχο σχολικό habitus, βασική έκφραση του οποίου είναι η γλώσσα. Σε αυτή τη διαδικασία, το υποκείμενο προβαίνει στο λεγόμενο «μετασχηματισμό του habitus» (Lehmann, 2013; Lee & Kramer, 2013; Schneider & Lang, 2014), που υπονοεί αυτόματα έναν βαθμό αποξένωσης από το περιβάλλον προέλευσης. Η αποστασιοποίηση αυτή εμπλέκει κατά κύριο λόγο ορατούς δείκτες του κεκτημένου habitus όπως η γλώσσα.

Σύμφωνα με τη έννοια του γλωσσικού κεφαλαίου (linguistic capital) και της γλωσσικής αγοράς (linguistic market), κατά Bourdieu (1992), μια γλώσσα συνεχίζει να υφίσταται και να χρησιμοποιείται όσο είναι χρήσιμη κοινωνικοοικονομικά. Στην περίπτωση της δεύτερης γενιάς, ο σωστός χειρισμός και η ευχέρεια στην πλειοψηφική γλώσσα, προωθεί τη συμμετοχή των παιδιών των μεταναστών στο κυρίαρχο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο μιας χώρας. Αντίθετα, το χαμηλό συμβολικό κύρος της αλβανικής γλώσσας σε συνδυασμό με το αποκλειστικά μονόγλωσσο περιβάλλον της χώρας μας, συντείνει στην απομάκρυνση από αυτή. Ορμώμενος από το παράδειγμα της γαλλικής γλώσσας, ο Bourdieu απεικονίζει

σημαντικές πτυχές της γλωσσικής ηγεμονίας: Προσδιορίζοντας τις μειονοτικές γλώσσες ως ελλειπείς, η ηγεμονική εθνική γλώσσα αιτιολογεί και νομιμοποιεί την αποκλειστική χρήση της στην επίσημη εκπαίδευση και κάθε άλλο επίσημο περιβάλλον, αποκλείοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τους μη ευφράδεις χρήστες της. Αυτή η ιεράρχηση των γλωσσών, όταν επικυρώνεται από συγκεκριμένα κέντρα όπως το εκπαιδευτικό σύστημα, το πολιτικό σύστημα και τα ΜΜΕ, ενθαρρύνει αισθήματα μειονεξίας αλλά και τη σταδιακή εγκατάλειψη των μητρικών γλωσσών των μειονοτήτων (Eriksen, 1992). Η Ζωή γνωρίζει σχετικά καλά αλβανικά αλλά τα χρησιμοποιεί ελάχιστα:

«Οι γονείς μου δεν μου λένε να μιλήσω αλβανικά, γνωρίζουν ότι τα ξέρω, δεν έχουν πρόβλημα. Ζω στην Ελλάδα, δε θέλω να γυρίσω στην Αλβανία... μιλάω σχεδόν πάντα ελληνικά».

Η Λετίσια (Β' Λυκείου) γνωρίζει άριστα αλβανικά αλλά αμφιβάλλει για τη χρησιμότητά τους σε κοινωνικοοικονομικό επίπεδο:

«Μιλάω άπταιστα ελληνικά, αγγλικά και αλβανικά. Στο σχολείο είμαι πολύ καλή στην Έκθεση, παίρνω 17. Στα αγγλικά πήρα φέτος το Proficiency με εντατικά που έκανα τα καλοκαίρια. Τα αλβανικά είναι η γλώσσα των γονιών μου αλλά είναι χρήσιμα μόνο όταν πάμε στο Πισκάσι (τόπος καταγωγής) με τους γονείς μου ή έρχεται η γιαγιά και τα ξαδέρφια μου στην Ελλάδα. Σκεφτόμουν να γίνω μεταφράστρια. Το συζήτησα και με τη μαμά μου και μου είπε ότι πρέπει να μάθω και άλλη γλώσσα γιατί αλβανικά μιλάνε μόνο οι Αλβανοί και οι περισσότεροι ξέρουν ελληνικά οπότε δε μετράει και πολύ σαν γλώσσα».

Όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις, κανένας από τους γονείς των πληροφορητών δεν πιέζει τα παιδιά του να μιλήσουν αλβανικά. Οι περισσότεροι μαθητές δηλώνουν ότι οι γονείς τους δεν έχουν πρόβλημα καθώς γνωρίζουν ότι τα παιδιά τους μπορούν να μιλήσουν αλβανικά όταν παραστεί η ανάγκη, κυρίως δηλαδή στις ενδοοικογενειακές συζητήσεις και στην επικοινωνία με άλλους συγγενείς από τον τόπο καταγωγής. Είναι χαρακτηριστικό ότι αρκετοί από τους πληροφορητές μας που είναι πρωτότοκοι, αναφέρουν ότι τα μικρότερα αδέρφια τους δε γνωρίζουν αλβανικά. Συνήθως στις περιπτώσεις αυτές οι αλβανικές οικογένειες υιοθετούν μια στρατηγική

χαλαρής και όχι τόσο συστηματικής εκμάθησης. Η Ερμιλέντι (Β΄ Λυκείου) περιγράφει μια τέτοια περίπτωση:

«Ο αδερφός μου είναι 8 χρονών. Είπαμε με τους γονείς μου να μάθει και αυτός να μιλάει λίγα αλβανικά και τον μάθαμε πέρσι το καλοκαίρι. Πλέον μιλάει και γράφει και αυτός στα αλβανικά, όχι όπως εγώ όμως».

Η Λετίσια (Β΄ Λυκείου), όπως και η μητέρα της δε θεωρεί καθόλου σκόπιμο να μάθει ο αδερφός της αλβανικά:

«Ο Σεμπάστιαν (σ.σ. αδερφός της) πάει Β΄ Δημοτικού, δε γνωρίζει αλβανικά καθόλου. Ο πατέρας μου θέλει να μάθει, γκρινιάζει που και που, τη μαμά όμως δεν την νοιάζει καθόλου, αρκεί να είναι καλός μαθητής».

Σε αρκετές περιπτώσεις, η ευρύτερη οικογένεια που διαμένει στην Αλβανία και ενδεχομένως κάνει συχνές επισκέψεις στην Ελλάδα, αναλαμβάνει το ρόλο του θεματοφύλακα της μητρικής γλώσσας συγκριτικά με τους γονείς των παιδιών που επιδεικνύουν μια αρκετά χαλαρή προσέγγιση στην καλλιέργεια της μητρικής. Βιώνοντας ίσως την καθημερινή γλωσσική πίεση από επίσημους και ανεπίσημους θεσμούς στην κοινωνία υποδοχής, θεωρώντας μάλλον απίθανη την επιστροφή των παιδιών τους στη γενέτειρά τους και με σταθερό προσανατολισμό στη γρήγορη ένταξη, η πρώτη γενιά συνετέλεσε αποφασιστικά με τη διαλλακτικότητά της στη γλωσσική μετατόπιση της δεύτερης γενιάς (Μιχαήλ, 2010). Ο Αντώνης και ο Γαβριήλ στις διηγήσεις τους αναφέρουν ότι έμαθαν ή προσπάθησαν να μάθουν αλβανικά περισσότερο με προτροπή των γιαγιάδων τους και όχι των γονιών τους. Η Ελένη (Α΄ Λυκείου) σε σχετική ερώτηση με το αν την προτρέπουν οι γονείς της να εκφραστεί στα αλβανικά απαντά:

«Οι γονείς μου δεν με πιέζουν καθόλου να μιλήσω αλβανικά. Ξέρουν ότι δε θα τα ξεχάσω. Έχω και ένα αλβανικό λεξικό μαζί με το ελληνικό που είχαμε πάρει όταν ήρθαμε εδώ. Εγώ όμως έχω να πάω στην Αλβανία από την Δ΄ Δημοτικού. Πολλά χρόνια, μόνο ο μπαμπάς πάει για σοβαρούς λόγους. Ο θείος μου στην Αλβανία επειδή φοβάται μήπως ξεχάσω τα αλβανικά, μας έκανε δώρο τη συνδρομή για να βλέπουμε τα κανάλια εκεί. Δε μου λένε οι γονείς μου όμως να τα βλέπω αν δε

θέλω. Μόνο το καλοκαίρι βλέπω όταν δεν έχω τι να κάνω γιατί δεν έχει ταινίες στην ελληνική τηλεόραση».

Οι Αλβανοί γονείς θεωρούν πρακτική αναγκαιότητα τη γνώση της ελληνικής για τους ίδιους και για τα παιδιά τους προκειμένου να έχουν καλύτερες εργασιακές ευκαιρίες και ανάλογη ανοδική κινητικότητα στην κοινωνία υποδοχής. Η δεύτερη γενιά αποδίδει πρακτικό χαρακτήρα στη γνώση της αλβανικής με σκοπό την ενδοοικογενειακή επικοινωνία και τη συνεννόηση κατά τη διάρκεια των επισκέψεων στην Αλβανία. Είναι αξιοσημείωτο όμως ότι τόσο η πρώτη όσο και η δεύτερη γενιά, προσεγγίζουν τη χρήση της δεύτερης για αυτούς γλώσσας (ελληνικά και αλβανικά αντίστοιχα) κυρίως με πρακτικούς παρά με συμβολικούς όρους. Από την άλλη, η γλωσσική ικανότητα στην ελληνική, πέρα από πρακτικές σκοπιμότητες, ενέχει μια αδιαμφισβήτητη συμβολική διάσταση για τη δεύτερη γενιά ως δείκτης ένταξης και συμμετοχής στο κεφάλαιο της κοινωνίας υποδοχής. Εκτός του ότι αποτελεί βασικό εργασιακό προσόν, γεγονός στο οποίο συναινεί η πρώτη γενιά, αποτελεί δείκτη κοινωνικής ένταξης και οικειοποίησης του κυρίαρχου κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου που σχετίζεται με ζητήματα αυτοεκτίμησης και διαμόρφωσης ταυτότητας όπως θα εξετάσουμε παρακάτω.

6. Ταυτότητα και γλώσσα.

Ένα από τα βασικά ζητήματα της κοινωνιογλωσσολογίας είναι η σχέση της γλώσσας με την εθνοτική ταυτότητα. Η εθνοτική ταυτότητα αναφέρεται στην αίσθηση του ανήκειν σε μια εθνοτική ομάδα και αποτελεί μια διαρκώς εξελισσόμενη διαδικασία που διαμορφώνεται ανάλογα με τις εκάστοτε κοινωνικοοικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες, στα πλαίσια της διεπίδρασης του ατόμου με αυτές (Δαμανάκης, 2007). Όπως εξέτασα στο παρόν κεφάλαιο, η δεύτερη γενιά Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα βρίσκεται σε μία διαδικασία γλωσσικής μετατόπισης προς τα ελληνικά, ως απόρροια της επιθυμίας για κοινωνική κινητικότητα, της επίδρασης των κυρίαρχων αρνητικών στερεοτύπων που συνδέονται με τους Αλβανούς μετανάστες αλλά και της ρευστότητας της αλβανικής εθνοτικής ταυτότητας που χαρακτηρίζει την πρώτη γενιά και δημιουργεί χαλαρές συνδέσεις με τη μητρική γλώσσα (Michail, 2008; Gogonas 2007; Μιχαήλ και Κέσκο, 2009).

Η εφηβεία αποτελεί ίσως την πιο σημαντική περίοδο για το σχηματισμό τόσο της ατομικής όσο και της κοινωνικής ταυτότητας (Rosenthal, 1987). Κεντρικό θέμα στη συζήτηση για την ταυτότητα των εφήβων που προέρχονται από μεταναστευτικές ομάδες αποτελεί η ενδεχόμενη αντιπαράθεση τους με το κυρίαρχο πολιτισμικό σύστημα. Ωστόσο, πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι ένα άτομο μπορεί να ζει μεταξύ δυο πολιτισμικών συστημάτων, φέροντας ένα διαπολιτισμικό ή πολυπολιτισμικό κεφάλαιο χωρίς αυτό να συνεπάγεται αυτόματη σύγκρουση. Συχνά, τα συγκεκριμένα υποκείμενα αναπτύσσουν μια ικανότητα ταύτισης τόσο με το πολιτισμικό σύστημα της χώρας προέλευσης όσο και της χώρας υποδοχής, διαμορφώνοντας μια νέα «υβριδική» ταυτότητα συντεθειμένη από χαρακτηριστικά διαφορετικών πολιτισμικών συστημάτων συμπεριλαμβανομένης και της γλώσσας (Χατζηδάκη, 2005; Δαμανάκης, 1987). Σε κάθε περίπτωση, η διαμόρφωση της εθνοτικής ταυτότητας αποτελεί μία σύνθετη διαδικασία μέσω της οποίας το υποκείμενο δομεί και αναδομεί τον εθνισμό του (Weinreich 1989). Πραγματικά, αρκετές φορές οι πληροφορητές αναφέρονται στην «υβριδική» αυτή ταυτότητα με κέντρο αναφοράς τη γλώσσα. Η απάντηση του Λίονελ (Β΄Λυκείου) είναι χαρακτηριστική:

«Δεν μπορώ να πω ακριβώς αν είμαι Έλληνας ή Αλβανός, είναι δύσκολο... Είμαι κάπου ανάμεσα, είμαι Αλβανός αλλά ζω στην Ελλάδα, πάω σχολείο εδώ, μιλάω τη γλώσσα (σ.σ. ελληνικά)...»

Ομοίως και ο Κλαούντιο, (Γ΄Λυκείου):

«Αισθάνομαι Έλληνας κατά το ήμισυ. Οι γονείς μου είναι Αλβανοί αλλά εγώ ζω εδώ, μιλάω ελληνικά και αλβανικά, είμαι οκ με αυτό».

Ο Κωνσταντίνος, (Γ΄Λυκείου), αναφέρει στην ουσία το ίδιο, από τη δική του οπτική γωνία :

«Σε μεγάλο βαθμό θεωρώ τον εαυτό μου Έλληνα... Από άποψη πολιτισμού. Θεωρώ τον εαυτό μου και Αλβανό ως ένα βαθμό επειδή οι γονείς μου είναι από εκεί και μιλάω τη γλώσσα. Όμως δε ζω τη χώρα αυτή (σ.σ. Αλβανία)... Έχω ενσωματωθεί εδώ πέρα...»

Η κοινωνιογλωσσολογική μελέτη εστιάζει στη συμβολή της γλώσσας στο σχηματισμό εθνοτικής ταυτότητας. Ο εθνογλωσσολογικός κώδικας αποτελεί έναν από τους εμφανείς δείκτες διακριτότητας και χάραξης ορίων έσω-ομάδας και έξω-ομάδας. Η γλωσσική συμπεριφορά εντάσσεται στις πράξεις ταυτότητας καθώς αποκαλύπτει στοιχεία για τον ομιλητή, την αυτό-εικόνα του και τη στάση του απέναντι στους άλλους. Το άτομο υιοθετεί πρότυπα γλωσσικής συμπεριφοράς της ομάδας με την οποία ταυτίζεται αποστασιοποιούμενο από τη γλωσσική συμπεριφορά της ομάδας την οποία ενδεχομένως απορρίπτει. Η Άντζελα (Β΄ Λυκείου) που αποτελεί την πιο χαρακτηριστική περίπτωση απέκδυσης της «αλβανικότητας» στο δείγμα μας, δηλώνει στην πράξη την ορατή αποστασιοποίησή της από την έσω-ομάδα, με την απόρριψη του εθνογλωσσολογικού κώδικα επικοινωνίας των γονιών της:

«Δεν αισθάνομαι, δεν αισθάνομαι καθόλου Αλβανίδα, όταν το λέω κομπλάρω πολλές φορές όχι από θέμα ρατσισμού αλλά έχω δει πολλά πράγματα και τους έχω σιχαθεί τους Αλβανούς, τη νοοτροπία, τη ιδεολογία, τον τρόπο σκέψης, με απωθούν. Μπορεί γι' αυτό να μη μιλάω αλβανικά. Δεν αισθάνομαι ούτε Αλβανίδα, ούτε Ελληνίδα».

Όπως αναφέρει και η Χαντζαρούλα (2012), η αυτοεκτίμηση και η αυτοαναγνώριση συχνά κερδίζεται με τίμημα την απέκδυση της ταυτότητας, το «να περνιέσαι για άλλος». Σε αυτή την περίπτωση η γλώσσα διαδραματίζει σημαντικό ρόλο. Ο μηχανισμός αποταύτισης από την αλβανικότητα προβάλλεται ως παραστασιακή διαδικασία ενσωμάτωσης. Η ομιλία και οι γλωσσικές δεξιότητες αποτελούν επιτελεστικές πρακτικές που επινοούν μια νέα ταυτότητα. Σε αυτό το πλαίσιο, η Νασίτε (Γ΄ Λυκείου), συνδέει τη γλώσσα με την αρνητική στάση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους μετανάστες και τη δική της ευκαιριακή και στρατηγική απέκδυση της αλβανικότητας:

«Μιλάω καλά ελληνικά, εξωτερικά δε φαίνεται ότι είμαι από άλλη χώρα. Όπου και να πάω για δουλειά θα νομίζουν ότι είμαι από εδώ».

Αξίζει να σημειωθεί η θέση του Lithman (1983), ο οποίος διατύπωσε την ύπαρξη μιας γενικής μεταναστευτικής ταυτότητας, όπου η δεύτερη γενιά τοποθετεί τον εαυτό της

στο μεταίχμιο δύο ταυτοτήτων, μεταξύ έσω και έξω ομάδας. Από τη μία δηλαδή δεν υιοθετούν την εθνοτική ταυτότητα των γονιών τους, χαρακτηριστικό στοιχείο της οποίας αποτελεί η γλώσσα, από την άλλη δεν θεωρούν ότι εντάσσονται απόλυτα στην κυρίαρχη ομάδα των γηγενών, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιούν με ευχέρεια τον ίδιο γλωσσικό κώδικα και είναι σε μεγάλο βαθμό κοινωνοί του κυρίαρχου πολιτισμικού συστήματος. Η Άννα (Γ' Λυκείου) τοποθετείται ως προς την ταυτότητά της:

«Τι αισθάνομαι; Γήινη αισθάνομαι, δε με ενδιαφέρει καθόλου το θέμα αυτό, μόνο για τα χαρτιά μου τίποτα άλλο. Είμαι Αλβανίδα που ζω στην Ελλάδα και μιλάω ελληνικά».

Ωστόσο, οι μειονοτικές κοινότητες συχνά θέτουν ως κεντρικό σημείο αναφοράς τους την εθνοτική γλώσσα. Για τον Eriksson (1994), η απώλεια της εθνοτικής ταυτότητας-άξονας της οποίας αποτελεί η γλώσσα- μπορεί να καταλήξει στην απώλεια του αυτοσυναισθήματος για ολόκληρη την ομάδα. Η χρήση μιας εθνοτικής γλώσσας υποδηλώνει θετική στάση, αλληλεγγύη και κάποιες φορές υπαγωγή στη συγκεκριμένη εθνογλωσσολογική ομάδα. Μπορεί όμως να λειτουργήσει και ως όριο για τον αποκλεισμό της έξω-ομάδας, δηλαδή των εκπροσώπων της κυρίαρχης κουλτούρας. Ο Λάμπρος δίνει μια τέτοια διάσταση όταν αναφέρεται στις επικοινωνιακές περιστάσεις που χρησιμοποιεί τα αλβανικά εκτός σπιτιού:

«Υπάρχουν όμως και φορές που δε θέλω να με καταλάβουν, όταν είμαστε όλοι μαζί ή θέλουμε να βρίσουμε κάποιον και μιλάμε αλβανικά, είναι σαν κώδικας».

Αν και η γλώσσα ειδικά σε γλωσσοκεντρικά περιβάλλοντα αποτελεί στοιχείο διαφοροποίησης, πρέπει να επισημανθεί ότι κάθε μεταναστευτική ομάδα δίνει άλλη έμφαση στη διατήρηση της καθώς προτάσσει διαφορετικές πολιτισμικές αξίες ως προτεραιότητα για τη βιωσιμότητα της ομάδας. Για παράδειγμα, οι Έλληνες μετανάστες του εξωτερικού προτάσσουν τη γλώσσα ως βασική πολιτισμική αξία, ενώ οι Εβραίοι δίνουν μεγαλύτερη σημασία στον παράγοντα θρησκεία (Κωστούλα-Μακράκη, 2001). Οι Αλβανοί μετανάστες προτάσσουν τους ισχυρούς δεσμούς με την οικογένεια και τα οικογενειακά δίκτυα (Antonίου & Dalla, 2015, Mai & King, 2008): Η γλώσσα υπηρετεί την ενδο-οικογενειακή επικοινωνία ως μέσο παρά ως αξία αυτή

καθεαυτή. Όπως διαπιστώνει και ο Gogonas (2010) οι Αλβανοί γονείς εξιδανικεύουν τη γλώσσα σε θεωρητικό και συμβολικό επίπεδο, χωρίς να πάρουν κανένα δραστικό μέτρο για τη διατήρησή και την καλλιέργεια της στους απογόνους τους. Όπως διαπίστωσα, όλοι ανεξαιρέτως οι πληροφορητές δήλωσαν ότι δεν δέχονται καμία απολύτως πίεση από το στενό οικογενειακό περιβάλλον για συστηματικότερη εκμάθηση και χρήση των αλβανικών. Αν και δεν διάκινται αρνητικά απέναντι στην αλβανική, εν τούτοις, επιδεικνύουν γλωσσική στασιμότητα και υποχώρηση με την συνειδητή ανοχή των γονιών τους. Η αλβανική γλώσσα υποχωρεί σταδιακά και περιορίζεται ως το επικοινωνιακό μέσο με το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον της αλβανικής οικογένειας. Η Νασίπε (Γ' Λυκείου) αναφέρεται στη στάση των γονιών της:

«Όχι οι γονείς μου δεν έχουν κανένα πρόβλημα με το τι γλώσσα μιλάω, γνωρίζουν ότι τα μιλάω τα αλβανικά και μπορώ να συνεννοηθώ και με την οικογένειά μας στο Τεπελένι, δεν με πιέζουν καθόλου».

Υπάρχουν όμως και οι περιπτώσεις όπου διαπιστώνεται γλωσσική υποχώρηση χωρίς να διαπιστώνεται αντίστοιχη υποχώρηση της εθνοτικής ταυτότητας. Κατά τον Edwards (1985), οι άνθρωποι συνήθως δεν διατηρούν δύο γλωσσικούς κώδικες όταν ένας εκ των δύο μπορεί να ικανοποιήσει τις επικοινωνιακές τους ανάγκες. Η επιθυμία των μεταναστών να ενταχθούν στην κοινωνία υποδοχής ευνοεί τη γλωσσική υποχώρηση, χωρίς αυτό να συνεπάγεται την απόρριψη της εθνοτικής τους ταυτότητας. Αντίθετα, αποσυνδέει την αίσθημα του ανήκειν σε μια εθνοτική ομάδα με την απαραίτητη ύπαρξη αντικειμενικών δεικτών όπως η εθνοτική γλώσσα. Στο ίδιο πλαίσιο, ο Δαμανάκης (1999), ορίζει την εθνική ταυτότητα «ως αποτέλεσμα εξιδανίκευσης και μυθοποίησης του παρελθόντος που δεν συνοδεύεται από συγχρονικά στοιχεία, αποτελώντας έτσι μια εικονική ταυτότητα περισσότερο ως προϊόν μιας ιδεολογίας». Υπό αυτό το πρίσμα, η γλώσσα της ομάδας λειτουργεί περισσότερο με συμβολικούς όρους.

Η παραπάνω διαπίστωση του Edwards παρατηρείται σε εθνογλωσσολογικές ομάδες που βρίσκονται στο μεταίχμιο της γλωσσικής υποχώρησης: η γλώσσα λειτουργεί περισσότερο ως σύμβολο παρά ως επικοινωνιακό εργαλείο, απευθυνόμενη κυρίως στο εθνοτικό συναίσθημα, στην ανάγκη του ανήκειν, στη διαφοροποίηση από την έξω-ομάδα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό των Ουαλών, Ιρλανδών και

Σκωτσέζων που διαφοροποιούνται εθνοτικά, χωρίς να μιλούν απαραίτητως την αντίστοιχη γλώσσα. Με άλλα λόγια, η ταυτότητα εξακολουθεί να υφίσταται χωρίς να προϋποθέτει τη γλωσσική επιλογή υπέρ της μητρικής. Ακόμα και αν η μητρική γλώσσα έχει εγκαταλειφθεί πλήρως, λειτουργεί ως ένα από τα σύμβολα που χαράσσουν τα όρια της ομάδας. Αντιθέτως, ο Fishman (1989), θεωρεί ότι μια ομάδα που έχει απωλέσει το γλωσσικό της κώδικα, μπορεί να επιβιώσει, αλλά με υψηλό κόστος ως προς τη βιωσιμότητα, συνοχή και μέλλον, καθώς η γλώσσα αποτελεί κατεξοχήν συστατικό του εθνισμού.

Συνεκδοχικά, η σχέση γλώσσας και εθνοτικής ταυτότητας αποτελεί ιδιαίτερα περίπλοκο ζήτημα καθώς η κάθε εθνοτική ομάδα δίνει διαφορετική έμφαση στη διατήρηση και καλλιέργειά της. Κατά την Κωστούλα- Μακράκη (2001), η κατοχή και χρήση μιας γλώσσας προωθεί την αλληλεγγύη και τη συνοχή της ομάδας. Στην περίπτωση που εξετάζω, η συνοχή και αλληλεγγύη όπως έχω ήδη αναφέρει, βασίζεται περισσότερο στους συγγενικούς- οικογενειακούς δεσμούς παρά στην κοινή εθνοτική ταυτότητα. Η νέα γενιά Αλβανών μεταναστών που ζει στη χώρα μας, απομακρύνεται σταθερά και συνειδητά από την αλβανική της καταγωγή, συμβολικό στοιχείο της οποίας αποτελεί η ομιλία στα αλβανικά, προσανατολιζόμενη προς μια ευρωπαϊκή ταυτότητα, όπως θα δούμε σε άλλα κεφάλαια.

7.Συμπεράσματα.

Στο κεφάλαιο αυτό εξέτασα τη σχέση των Αλβανών μεταναστών δεύτερης γενιάς που ζουν στην Ελλάδα με το γλωσσικό κώδικα βασιζόμενοι σε όρους διαμόρφωσης ταυτότητας. Από τις αφηγήσεις των πληροφορητών μας, διαπίστωσα τη γλωσσική μετατόπιση τους προς την ελληνική και τη σταδιακή εγκατάλειψη των αλβανικών. Η γλωσσική επιλογή προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την ικανότητα χρήσης των δύο γλωσσών, με τη γλώσσα της πλειοψηφίας να υπερτερεί ως κύριος κώδικας επικοινωνίας σε επίσημες και ανεπίσημες περιστάσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, η μητρική περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά εντός της αλβανικής οικογένειας και η καλλιέργεια αντίστοιχων γλωσσικών δεξιοτήτων, αν και αξιολογείται υψηλά, δε βρίσκει εφαρμογή από τη δεύτερη γενιά, ούτε ακολουθείται ως στρατηγική από τους Αλβανούς γονείς.

Το «γλωσσικό κύρος» δεσπόζει στις νοηματοδοτήσεις γονέων και παιδιών, καθώς η άριστη χρήση των ελληνικών διαμεσολαβεί τη συστηματικότερη ενσωμάτωσή τους και αποτελεί προϋπόθεση για την οικονομική και κοινωνική πρόοδο της οικογένειας και ειδικότερα των παιδιών. Η γλωσσική επιλογή επηρεάζεται άμεσα από τους κοινωνικούς και επαγγελματικούς στόχους της δεύτερης γενιάς που επιχειρεί να συμμετάσχει στο πολιτισμικό κεφάλαιο της κυρίαρχης κοινωνίας, σύμφωνα με το οποίο, ο νομιμοποιημένος και αποδεκτός γλωσσικός κώδικας είναι αποκλειστικά η πλειοψηφική γλώσσα.

Σε αυτή τη συνάρτηση, εκτός από το γεγονός ότι η χρήση των ελληνικών αποτελεί απαραίτητο εργασιακό προσόν από πρακτική άποψη, αποκτά ιδιαίτερη συμβολική αξία ως δείκτης ένταξης και ταύτισης των παιδιών των μεταναστών με την ελληνική κοινωνία. Στο ίδιο πλαίσιο συντελείται μια παράλληλη αποταύτιση από την αλβανικότητα, καθώς η επιλογή της γλώσσας και οι γλωσσικές δεξιότητες στην ελληνική δεσπόζουν ως επιτελεστικές πρακτικές προς την κατεύθυνση μίας νέας μεταναστευτικής ταυτότητας. Ως προς την «υβριδική» αυτή ταυτότητα, από τις αφηγήσεις προκύπτει ότι οι νεαροί μετανάστες εντοπίζουν τον εαυτό τους μεταξύ δύο κόσμων, μεταξύ έσω και έξω-ομάδας, όπου η αλβανική γλώσσα εξιδανικεύεται σε θεωρητικό μόνο επίπεδο καθώς πρακτικά εγκαταλείπεται από τους υποψήφιους χρήστες της.

Συνεπώς, σχεδιάζοντας τους όρους της κοινωνικής τους αναπαραγωγής και τις τροχιές της ζωής τους, τα τέκνα των μεταναστών δομούν μια ανάλογη ταυτότητα, αποστασιοποιημένη από την αλβανική τους καταγωγή και τα αντίστοιχα σύμβολα που την υπηρετούν, όπως ο γλωσσικός κώδικας ή η θρησκεία που αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης του επόμενου κεφαλαίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΗ ΓΕΝΙΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΑΛΒΑΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ.ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ.

1.Εισαγωγή

Μετά την κατηγορία της γλώσσας, στο κεφάλαιο αυτό προτίθεμαι να παρουσιάσω και να αναλύσω διεξοδικά την κατηγορία του θρησκευματος ως επιλογή και έκφραση της δεύτερης γενιάς Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα. Δεδομένων των χαλαρών θρησκευτικών αντιλήψεων της πρώτης γενιάς, αλλά και το γενικότερο πλαίσιο της ιδιότυπης αλβανικής θρησκευτικότητας, υποστηρίζω ότι τα παιδιά των μεταναστών προσεγγίζουν τη θρησκευτική πίστη περισσότερο με όρους ένταξης και ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία, αλλά και περαιτέρω με όρους δόμησης της ευρωπαϊκής τους ταυτότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, η ταύτιση με το ορθόδοξο θρήσκευμα, που αποτελεί την κυρίαρχη θρησκευτική πίστη στην ελληνική κοινωνία, προβάλλεται από τα υποκείμενα ως ελεύθερη επιλογή, ενώ καταγράφεται η απουσία έκδηλης θρησκευτικής ετερότητας, που θα μπορούσε να λειτουργεί συμβολικά ως στοιχείο διακριτής συλλογικής μεταναστευτικής ταυτότητας.

Στην κατεύθυνση αυτή, θεωρώ ότι η αποστασιοποίηση από τα διακριτά πολιτισμικά σύμβολα μιας κοινής αλβανικής καταγωγής (όπως η μουσουλμανική θρησκεία), έχει δύο αλληλοσυμπληρούμενες ερμηνείες εντός του πλαισίου προσπάθειας ελέγχου της κοινωνικής τους αναπαραγωγής: Από τη μία, προβάλλεται η προτεραιότητα της ατομικότητας και αντιστοίχως των ατομικών προσπαθειών και δεξιοτήτων των υποκειμένων, που χαράσσουν πορείες ζωής εντός της κοινωνίας υποδοχής, υιοθετώντας και κατασκευάζοντας αντίστοιχα μια νέα ταυτότητα με όρους ομοιότητας με το περιβάλλον μετανάστευσης. Από την άλλη, εστιάζει στην απόρριψη ή απόκρυψη συμβόλων ετερότητας, όπως η θρησκεία, που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν διαμεσολαβητικά σε μια έστω φαντασιακή κοινότητα - εφόσον οι Αλβανοί σε αντίθεση με άλλες κοινότητες μεταναστών δε συστήνουν συμπαγείς και ορατές μεταναστευτικές ομάδες εντός του αστικού χώρου. Στην προσπάθειά τους αυτή, τόσο η πρώτη όσο και η δεύτερη γενιά μεταναστών από την Αλβανία,

προσαρμόζει το πολιτισμικό της κεφάλαιο, είτε επιφανειακά είτε ουσιαστικά, έχοντας ως σημείο αναφοράς την κοινωνία υποδοχής.

Με αφετηρία την παραπάνω ερευνητική υπόθεση, προσεγγίζω σύντομα, από ιστορικής και κοινωνιολογικής άποψης, τη σχέση θρησκείας και αλβανικού εθνικισμού, προκειμένου να γίνει κατανοητή η προθυμία με την οποία η πρώτη καταρχάς γενιά μεταναστών αποστασιοποιήθηκε από τη μουσουλμανική αλβανική ταυτότητα, ενστερνιζόμενη με ευκολία την επικρατούσα ελληνορθόδοξη πίστη και θρησκευτικές πρακτικές. Εν συνεχεία, προβαίνω σε μία θεωρητική συζήτηση για το ρόλο της θρησκείας στη διαμόρφωση της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας του μεταναστευτικού υποκειμένου. Με αφορμή το φαινόμενο της θρησκευτικής προσαρμογή των Αλβανών, αναλύω το ζήτημα αλλαγής ταυτότητας του μετανάστη και της οικογένειάς του με κριτήρια ομοιότητας και διαφοράς, αλλά και λειτουργίας ασύμμετρων σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στον μετανάστη και την κοινωνία υποδοχής. Στα πλαίσια της θρησκευτικής αυτής «ρευστότητας», εξετάζω δύο συνήθεις στρατηγικές άμεσης ένταξης των πρώτων Αλβανών μεταναστών στην ελληνική κοινωνία: πρώτον, τη συμβολική «ελληνοποίηση» των νεοεισερχόμενων Αλβανών με τροποποίηση ή αλλαγή του αλβανικού τους ονόματος και αντικατάσταση του με ελληνικό-χριστιανικό, ως έκφραση μιας επιφανειακής, τουλάχιστον, υιοθέτησης μίας «θρησκείας-πρόσοψης» (Κόκαλη, 2011: 211) και δεύτερον, την επίσημη πρακτική βάπτισης της δεύτερης γενιάς με αντίστοιχη επιλογή χριστιανικού ονόματος και Έλληνα αναδόχου. Υποστηρίζω ότι οι τακτικές αυτές εντάσσονται σε μια προσπάθεια αποστασιοποίησης από την αρχική ταυτότητα, ή έστω από τα έντονα διαφοροποιητικά πολιτισμικά στοιχεία, στα πλαίσια της συστηματικής επιδίωξης εναρμόνισης με το πολιτισμικό κεφάλαιο της χώρας εγκατάστασης. Εξετάζω δηλαδή τους λόγους για τους οποίους οι Αλβανοί μετανάστες πρώτης γενιάς, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, εγκατέλειψαν πρόθυμα το «αλβανικό» παρελθόν τους στις συναλλαγές τους με την ελληνική κοινωνία, ασπαζόμενοι τον χριστιανισμό, λαμβάνοντας δημοφιλή ελληνικά ονόματα οι ίδιοι και οδηγώντας αυτή τη «ρήξη» σε κορύφωση με τις βαπτίσεις των παιδιών τους.

Στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου, εστιάζω στους μετανάστες δεύτερης γενιάς, εξετάζοντας τη σημασία που αποδίδουν οι συγκεκριμένοι έφηβοι στη θρησκεία. Προσεγγίζω ζητήματα ταυτότητας με αφετηρία τα όνομα και τη θρησκεία ως προσωπική επιλογή, η οποία αποκαλύπτει μια γενικότερη στροφή στο δρών υποκείμενο και την ατομικότητα. Παράλληλα, αναλύω τις θρησκευτικές τους

επιλογές με κριτήρια ένταξης, μετατροπής κεφαλαίου, εθνικού συν-ανήκειν και έμφυλων ρόλων.

Θα ήθελα να σημειώσω, από μεθοδολογικής άποψης, ότι για το συγκεκριμένο κεφάλαιο και προκειμένου να προσεγγίσω στην ολότητά του το ζήτημα της θρησκευτικής πίστης με διαστάσεις κεφαλαίου και ταυτότητας, αντλώ από τις σύντομες συμπληρωματικές συνεντεύξεις των Αλβανών γονέων.

2.Θρησκεία και αλβανικός εθνικισμός: Μια ιδιότυπη σχέση.

Μια σύντομη εξέταση της σχέσης αλβανικού εθνικισμού και θρησκείας είναι ωφέλιμη, καθώς ερμηνεύει σε σημαντικό βαθμό τη διαμόρφωση των θρησκευτικών στάσεων της πρώτης και δεύτερης γενιάς Αλβανών μεταναστών και συνδράμει στο να κατανοήσουμε τις επιλογές των υποκειμένων, ενταγμένες σε ένα ευρύτερο ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Λόγω της ιδιαιτερότητάς της, η παραπάνω σχέση έχει προσελκύσει έντονο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον (Edresen, 2015; Elbasani, 2015; Puseddu, 2015; De Rapper, 2017): Σε αντίθεση με άλλα βαλκανικά ή ευρωπαϊκά εθνικιστικά κινήματα, ο αλβανικός εθνικισμός δεν συμπεριλαμβάνει τη θρησκεία ανάμεσα στα κύρια χαρακτηριστικά της αλβανικής ταυτότητας. Τουναντίον, όπως επισημαίνει ο Malcolm (2002:73), η σταθερή «αδιαφορία για τη θρησκεία» (indifference to religion) αποτέλεσε έναν από τους βασικούς «μύθους» πάνω στην οποία θεμελιώθηκε η αλβανική εθνική ταυτότητα, παράλληλα με τα μυθικά σχήματα της κοινής καταγωγής, της ιστορικής προτεραιότητας και των εθνικών αγώνων για επιβίωση (Νιτσιάκος, 2006; Malcolm, 2002). Ήδη, από τις απαρχές του αλβανικού εθνικισμού στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η θρησκεία θεωρήθηκε διασπαστικός παράγοντας για την εθνική ενότητα και για το λόγο αυτό το ιδεολογικό κίνημα του «αλβανισμού» στόχευσε -και σε μεγάλο βαθμό κατάφερε- να εξοβελίσει τη θρησκεία από το επίσημο κράτος.

Στο σημείο αυτό έγκειται και η ιδιοτυπία του αλβανικού εθνικισμού. Ο εθνικισμός ως η ενέργεια που κινητοποιούν οι συλλογικές φαντασιώσεις δύναμης, κυριαρχίας και λύτρωσης, ξεπερνάει τα καθαρώς πολιτικά πλαίσια, καθώς το δυναμικό αυτό του ενθουσιασμού, της κινητοποίησης, του φανατισμού αλλά και της βιαιότητας παραπέμπει στη θρησκευτικότητα (Λίποβατς, 2000:39). Στην περίπτωση όμως του αργοπορημένου αλβανικού εθνικισμού, το εθνικό «ανήκειν» και εθνική ταυτότητα,

προέβαλαν εξ αρχής ως απόλυτες αξίες που έθεσαν στο περιθώριο κάθε άλλου είδους ταυτότητα, όπως η θρησκευτική. Οι πρωτεργάτες των αλβανικών κινημάτων εξοβέλισαν τη θρησκεία ως διαμεσολαβητή της ενότητας του έθνους, στηριζόμενοι στο τρίπτυχο «γλώσσα, αίμα, γη», δηλαδή στον κοινό κώδικα επικοινωνίας, την υποτιθέμενη φυλετική καθαρότητα που πηγάζει από το αρχαίο ιλλυρικό παρελθόν και τη συνεχή παρουσία στη γεωγραφική περιοχή (Καπλάνι, 2002:52). Σε αυτή την κατεύθυνση, η ίδια η καθημερινότητα των Αλβανών, επιβεβαίωνε και επιβεβαιώνει σε μεγάλο βαθμό τη δευτερεύουσα σημασία των θρησκευτικών προσανατολισμών, ή πιο εύστοχα μίας και μοναδικής κυρίαρχης θρησκείας, καθώς παρατηρούνται συχνά φαινόμενα μεικτών γάμων ή κοινών προσευχών χριστιανών και μουσουλμάνων (Καπλάνι, 2002: 51; de Rapper, 2005). Ωστόσο, μια πλήρης υποτίμηση του ρόλου της θρησκείας στις ιστορικές, πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες αλλά και στην ίδια τη σύνθεση της αλβανικής ταυτότητας, σύμφωνα με τις επιταγές του αλβανικού «οικουμενισμού», θα ήταν σίγουρα υπεραπλούστευση. Η υπέρβαση των θρησκευτικών διαιρέσεων και τελικά ο παραγκωνισμός τους, δεν αποτέλεσε -ούτε αποτελεί- μια απλή και ομαλή διαδικασία (Καπλάνι, 2002), εντούτοις, η διαδικασία εκδημοκρατισμού στην Αλβανία δεν έφερε στο προσκήνιο συγκρούσεις μεταξύ θρησκευτικών ομάδων, καθώς υπερίσχυσε η ενότητα της αλβανικής ταυτότητας (Gjuraj, 2002: 113).

Η συγκρότηση του έθνους κατά τον Λίποβατς, προϋποθέτει μια «ιερή» θρησκευτική συνιστώσα (Λίποβατς, 2001:42). Στην νεώτερη ιστορία της γείτονος χώρας, διαφαίνεται περισσότερο η προσπάθεια αντικατάστασης της θρησκείας από μια άλλη δύναμη ιδίου βεληνεκούς, τον «αλβανισμό». Ο τελευταίος, αναδύθηκε ως ένας «μεταβληθείς εκκοσμικευμένος μεσσιανισμός», μία κοσμική θρησκεία (Duijzings, 2002: 61), στο πολυδιαιρεμένο θρησκευτικό τοπίο που δυναμίτιζε την εθνική ενότητα.⁴

Στην ίδια κατεύθυνση κατασκευής εθνικών μύθων και προσανατολισμών, θα μπορούσε να ιδωθεί το ίδιο το παράδειγμα του εθνικού ήρωα των Αλβανών, του Γεωργίου Καστριώτη Σκεντέρμπεη, ο οποίος ιστορικά άλλαξε αρκετές φορές πίστη, ενώ στην μυθική του διάσταση συμβολίζει την ενότητα, την αγάπη προς την πατρίδα

⁴ Η ουσία και η ανάγκη στην οποία ανταποκρινόταν η εξάπλωση του αλβανισμού συμπυκνώνεται στην έκκληση ενός εκ των σημαντικότερων πνευματικών ανθρώπων της αλβανικής Αναγέννησης, του Pashko Vasa, ο οποίος μεταξύ άλλων σημειώνει χαρακτηριστικά: «Όλοι σαν αδέρφια σε μια μπέσα δεθείτε και μην κοιτάτε εκκλησίες και τζαμιά, η θρησκεία του Αλβανού είναι ο Αλβανισμός!» (Duijzings, ο.π.)

και την πολεμική αρετή (Jera, 2015:155) χωρίς, ωστόσο, να ενσαρκώνει το θεματοφύλακα της θρησκευτικής πίστης όπως συμβαίνει με άλλους εθνικούς ήρωες των Βαλκανίων. Μάλιστα, η θρησκευτικότητα του Σκεντέρμπεη κατά τη διαδικασία κατασκευής του ως εθνικού ήρωα της Αλβανίας αποσιωπήθηκε, καθώς θεωρήθηκε προβληματική για τους Αλβανούς εθνικιστές. Οι τελευταίοι, τον προσέγγισαν περισσότερο ως προστάτη της Δύσης και του δυτικού πολιτισμού από τις ασιατικές κατακτητικές διαθέσεις και για το λόγο αυτό, συνδετικό κρίκο της Αλβανίας με το γεωγραφικό, ιστορικό και πολιτιστικό ιστό της Ευρώπης (Nixon, 2010). Αξίζει να σημειωθεί ότι στη σχετική χαρακτηριστική του μονογραφία για τον εθνικό ήρωα της Αλβανίας (1947), ο Fan Noli αναφέρει ότι ο Σκεντέρμπεη αποτέλεσε «ένα γνήσιο Αλβανό που άλλαξε πίστη ανάλογα με την πολιτική συγκυρία» (Νιτσιάκος 2006, Καπλάνι, 2002) Συνεκδοχικά, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι Αλβανοί μετανάστες παρουσιάζουν μια αντίστοιχη προσαρμοστικότητα ως προς τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις σε συνάρτηση με το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον μετανάστευσης.

Ομοίως, κατά τη διάρκεια της κομμουνιστικής περιόδου, διαφαίνεται με ακόμα μεγαλύτερη ένταση η εθνική προσπάθεια να καταστεί ο ίδιος ο «αλβανισμός» θρησκεία. Όπως αναφέρει ο Νιτσιάκος (2006), η επίσημη επιβολή του αθεϊσμού το 1967, συνέβαλε αφενός στην καλλιέργεια του ιδιότυπου αλβανικού εθνικισμού, που σφυρηλατήθηκε επί Χότζα, αφετέρου στον έλεγχο της διαιρετικής επίδρασης διαφορετικών θρησκειών και δογμάτων, καθότι οι Αλβανοί ασπάζονται το Ισλάμ, τον Ρωμαιοκαθολικισμό και την Ορθοδοξία. Αν συμπεριλάβει κανείς και τον Μπεχτασισμό, τότε συντίθεται ένα σκηνικό τετραπλής θρησκευτικής διαίρεσης (Μιχαήλ, 2014). Με την ίδια λογική, στην μετα-κομμουνιστική Αλβανία, αποφεύχθηκε μια διαίρεση που θα πήγαζε από την παλινόρθωση των θρησκειών, καθώς προβλήθηκε η ιδέα του αλβανικού «οικουμενισμού» πέρα και πάνω από θρησκευτικές αντιλήψεις (Duijzings, 2002).

Συνεκδοχικά, ο χαλαρός δεσμός των Αλβανών με τη θρησκεία οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη σταθερή πεποίθηση ότι στις θρησκευτικές πεποιθήσεις ελλοχεύει ο κίνδυνος του εθνικού διαμελισμού (Νιτσιάκος, 2006). Ωστόσο, όπως υπογραμμίζει η Endresen (2012), η κατάρρευση του καθεστώτος το 1991, έθεσε επί τάπητος την ιδιάζουσα και ρευστή σχέση κράτους και θρησκείας, μια σχέση που προσδιορίστηκε από τη διεθνή πολιτική, τις τοπικές παραδόσεις, τα θρησκευτικά δόγματα, τις

προσωπικές εμπειρίες των υποκειμένων, τους εθνικούς μύθους και την κομμουνιστική προπαγάνδα.

Στην Ελλάδα, η αντίστοιχη έρευνα, επιβεβαιώνει τη χαλαρή έως ανύπαρκτη θρησκευτικότητα των Αλβανών (Hadjirokoriou, 2003; Ψημμένος, 1995), η οποία όπως προκύπτει από τη σύντομη ανάλυσή μας, αποτελεί απότοκο μιας συνισταμένης παραγόντων, ιστορικών, πολιτικών, κοινωνικών, θρησκευτικών, γεωγραφικών. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Τσιτσελίκης (2004), οι Αλβανοί μετανάστες «αυτολογοκρίνονται» στο να δηλώσουν το θρήσκευμά τους, ιδιαίτερα αν είναι μουσουλμάνοι παρά το γεγονός ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των Αλβανών μεταναστών που αναζήτησαν καλύτερη τύχη στη Δύση συνδέονται με τη μουσουλμανική θρησκεία (Leka, 2013:217). Αντίθετα, όπως υπογραμμίζει ο Leka (2013), η πολιτισμική ένταξη αποτέλεσε τη βασική προτεραιότητα στη ζωή των μεταναστών από την Αλβανία: Η πρώτη γενιά που μετανάστευσε στη Δύση επιδόθηκε σε μια εντατική προσπάθεια ένταξης στη νέα πραγματικότητα, όπου η θρησκευτικότητα- πόσο μάλλον η διατήρηση μιας ορατής θρησκευτικής ετερότητας- διαδραματίζει δευτερεύοντα ρόλο (Leka, 2013: 217-218).

3.Μετανάστευση και θρησκευτική ταυτότητα.

Η σχέση θρησκείας και μετανάστευσης στην εποχή μας έχει προσελκύσει αυξημένο ακαδημαϊκό, ερευνητικό αλλά και ευρύτερα κοινωνικό ενδιαφέρον. Την ώρα που καταγράφονται νέες και αυξημένες μεταναστευτικές ροές από την Ανατολή προς τη Δύση, ως αποτέλεσμα των συνεχόμενων πολεμικών συγκρούσεων και πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών αναταραχών, ένα σημαντικό τμήμα της δεύτερης και τρίτης γενιάς μεταναστών που έχει ήδη ενηλικιωθεί στις δυτικές κοινωνίες υποδοχής, βιώνοντας τον οικονομικό και κοινωνικό αποκλεισμό και βαλλόμενο από την ανεργία, την οικονομική κρίση και την έλλειψη ευκαιριών, εκφράζει την αντίδρασή του μέσα από τον θρησκευτικό φανατισμό. Όπως παρατηρεί η Παπαγεωργίου (2013), οι εντεινόμενες και ανεξέλεγκτες σε πολλές περιπτώσεις μεταναστευτικές κινήσεις θέτουν σοβαρά ζητήματα αυτοπροσδιορισμού των μεταναστών, οι οποίοι, ως επί το πλείστον, επιδιώκουν να ενταχθούν στις κοινωνίες υποδοχής, διατηρώντας την ιδιαίτερή τους πολιτιστική ταυτότητα, τμήμα της οποίας είναι και η θρησκευτική, ενώ από την άλλη, θέτει κρίσιμα ζητήματα στις κοινωνίες προορισμού των μεταναστών,

όπου η συνύπαρξη πολλών και διαφορετικών πολιτισμικά κοινοτήτων μπορεί να οδηγήσει «σε μια εμπλουτιστική συμβίωση αλλά και σε μια απευκταία σύγκρουση» (Παπαγεωργίου, 2013).

Σε αυτό το μεταβαλλόμενο πλαίσιο, η επαφή του μετανάστη με τη θρησκεία της χώρας προέλευσης και της χώρας υποδοχής, αποκτά νέα δυναμική και ανανεωμένο κοινωνιολογικό ενδιαφέρον. Εξετάζοντας τη σχέση μετανάστευσης και θρησκείας, μπορούμε να υποθέσουμε δύο βασικούς άξονες που αποτυπώνουν ολοκληρωμένα τη σχέση αυτή. Στον ένα άξονα, τοποθετείται ο μετανάστης ως υποκείμενο που φέρει ταυτόχρονα τόσο την ατομική όσο και άλλες συλλογικές ταυτότητες και οι οποίες διαμορφώνονται από πολιτισμικά φορτισμένες δυνάμεις, όπως η θρησκεία. Στον άλλο άξονα, τοποθετείται η θρησκευτικότητα του μετανάστη, η οποία ως έκφραση ατομική και συλλογική, επαναπροσδιορίζεται με βάση τις συνθήκες της χώρας υποδοχής (Παπαγεωργίου, 2013) αλλά και το μοτίβο εγκατάστασης (Κόκκαλη, 2011). Σε αυτή τη βάση, η δυναμική της θρησκευτικής ταυτότητας του μετανάστη μπορεί είτε να ισχυροποιηθεί, οπότε ο μετανάστης θέτει τη θρησκεία ως σύμβολο διακριτότητας από την έξω-ομάδα, είτε να απολεσθεί, όπως παρατηρείται στην περίπτωση των Αλβανών, οι οποίοι επιδεικνύουν αξιόπρόσεκτη προσαρμοστικότητα στην ταυτότητά τους, αποσύροντας από το προσκήνιο ότι τους διαφοροποιεί διακριτά από την κοινωνία υποδοχής.

Σύμφωνα με την έρευνα των Yang and Ebaugh (2001) σε ομάδες νεοεισερχόμενων μεταναστών στις ΗΠΑ, η θρησκεία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας των μεταναστών. Ωστόσο, εξετάζοντας τα μοτίβα ένταξης, υποστήριξαν ότι παρατηρείται διαφοροποίηση, όχι μόνο ως προς τις στρατηγικές ένταξης ατόμων ή ομάδων στο νέο περιβάλλον εγκατάστασης, αλλά και στη σημασία με την οποία περιβάλλουν τη θρησκευτικότητα. Σημαντικό κριτήριο της έρευνας τους αποτελεί η ενδεχόμενη σύμπλευση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των μεταναστών με την κυρίαρχη θρησκεία στη χώρα υποδοχής ή η διαφοροποίησή τους, η οποία συνεπάγεται πολιτισμική διαφοροποίηση: αν δηλαδή οι μετανάστες αλλάζουν θρησκευτικό status όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζουν οι Yang and Ebaugh, και από θρησκευτική πλειοψηφία στη χώρα προέλευσης, μεταπηδούν σε status μειοψηφίας στη χώρα υποδοχής ή συντάσσονται άμεσα με τον κύριο θρησκευτικό προσανατολισμό της πλειοψηφίας της χώρας υποδοχής.

Όπως αποτυπώνεται στην απογραφή του 2011⁵, στην Αλβανία υπερτερεί σημαντικά το μουσουλμανικό θρήσκευμα σε σχέση με άλλες θρησκευτικές κατευθύνσεις. Συνεπώς, οι Αλβανοί που συνδέονται με το Ισλάμ και μεταναστεύουν στην Ελλάδα ή στην υπόλοιπη Ευρώπη, μεταβαίνουν, κατά τη θεωρία των Yang and Ebaugh, από μία πλειοψηφική θρησκευτική κοινότητα σε μία θρησκευτική μειοψηφία. Αντλώντας από δημοσκοπήσεις της περιόδου 2007-2008⁶, πάνω από τους μισούς ερωτηθέντες Αλβανούς δήλωσαν αποστασιοποιημένοι ή σχετικά αδιάφοροι σε σχέση με τον θρησκευτικό τους προσανατολισμό ακόμα και αν παραδοσιακά η οικογένειά τους ταυτιζόταν με κάποια θρησκεία. Αν σε αυτό το ποσοστό λάβουμε υπόψη μας τα αποτελέσματα σχετικών ερευνών, σύμφωνα με τα οποία η πλειοψηφία των Ελλήνων δηλώνουν αντίθετοι με την εγκατάσταση αλλοθρήσκων στη χώρα⁷, γίνεται κατανοητή η άμεση και συνειδητή αποστασιοποίηση τόσο της πρώτης, όσο και της δεύτερης γενιάς από τις θρησκευτικές παραδόσεις της χώρας προέλευσης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχέση θρησκείας και μετανάστευσης στη διαδικασία κατασκευής ταυτότητας. Κατά τον Jenkins, όλες οι ταυτότητες είναι εξ'ορισμού κοινωνικές ταυτότητες, καθώς ο ορισμός του εαυτού και των άλλων, αποτελεί ζήτημα νοήματος που εμπεριέχει την αλληλόδραση, την αντίθεση, τη διαπραγμάτευση (Jenkins, 2004: 27). Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Jenkins απορρίπτει τη διάκριση μεταξύ κοινωνικού και πολιτισμικού, καθώς κάθε πολιτισμική ταυτότητα ενέχει κοινωνική διάσταση. Συνεκδοχικά, η θρησκευτική ταυτότητα αποτελεί κοινωνική ταυτότητα και ως τέτοια θα πρέπει να ερμηνεύεται, εφόσον θεμελιώνει και νοηματοδοτεί σχέσεις ομοιότητας και διαφοράς, ζητήματα ατομικότητας και συλλογικότητας, αντιλήψεις του εαυτού και της δημόσιας εικόνας. Βασική αφετηρία της διαχείρισης της θρησκευτικής ταυτότητας των υποκειμένων που εξετάζουμε, είναι ότι «η ταυτότητα δεν είναι μονομερής» (Jenkins, 2004:48) και επομένως την ταυτότητα, στην περίπτωση μας τη θρησκευτική ταυτότητα, πρέπει να εκτιμούν τα άτομα με τα οποία οι μετανάστες συναναστρέφονται, δηλαδή η κοινωνία υποδοχής.

Κατά τον Goffman (1969), στη συγκρότηση της ταυτότητας διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο «οι στρατηγικές διαχείρισης εντυπώσεων», οι οποίες όπως τονίζει

⁵ <http://open.data.al/en/lajme/lajm/id/670/Religious-affiliation-in-Albania-1923-2011>

⁶ Lack of Importance of Religion by Gallup Polls, 2007-2008.

⁷ <http://www.pewglobal.org/2016/07/11/negative-views-of-minorities-refugees-common-in-eu/>

«δραματοποιούν το σημείο επαφής μεταξύ της εικόνας του εαυτού και της δημόσιας εικόνας» (Jenkins, 2004: 49). Η έννοια των στρατηγικών αυτών, προσδίδει μία θεατρικότητα στην ταυτότητα, θεατρικότητα στην οποία εμπίπτει η θρησκευτικότητα, καθώς τα υποκείμενα διαχειριζόμενα τις εντυπώσεις ως προς την κοινωνία εγκατάστασης, υιοθετούν σύμβολα, όπως το όνομα και η πίστη, και συμμετέχουν σε συλλογικές τελετουργικές πτυχές της καθημερινότητας, όπως οι θρησκευτικές τελετές. Επιπρόσθετα, σημαντική υπόθεση κατά τον Goffman, είναι ότι τα άτομα θέτουν συνειδητά στόχους και προσανατολίζονται προς τα συμφέροντά τους. Προσπαθούν δηλαδή, όχι μόνο να υιοθετήσουν μια ταυτότητα, αλλά να φαίνεται ότι ενσαρκώνουν με επιτυχία την ταυτότητα αυτή. Υποστηρίζει δηλαδή ότι οι άνθρωποι εμμένουν στο να μεθοδεύουν μια πειστική εντύπωση, ότι τα πρότυπα που εκτελούν ως ρόλους, όντως πραγματώνονται (Goffman, 1968:10). Η υπόθεση του Goffman συμπλέει με το παράδειγμα των μεταναστών από την Αλβανία, οι οποίοι όχι μόνο αντικαθιστούν τα ονόματά τους με ελληνικά, αλλά προχωρούν στην πλειοψηφία τους σε βάπτισμα των παιδιών τους και επιλέγουν επί τούτου Έλληνες αναδόχους, ως μία στρατηγική διαχείρισης εντυπώσεων, μία μεθόδευση πειστικής εντύπωσης ότι βιώνουν πραγματικά το νέο τους ρόλο.

Η διαλεκτική αυτή σχέση μεταξύ αυτοεικόνας και δημόσιας εικόνας, καθορίζει τον μετανάστη ως Υποκείμενο-Εαυτό αλλά και τη σχέση του με τους Άλλους. Με αφορμή την κοινωνιολογία της απόκλισης, ο Jenkins επιστρατεύει την έννοια των ταξινομήσεων, καταλήγοντας ότι όταν ένα άτομο ταξινομείται επισήμως από ένα αντίστοιχο θεσμό, εσωτερικεύει την παραπάνω διαλεκτική σχέση. Ωστόσο, υποστηρίζει ότι μια αποδιδόμενη ταυτότητα επιδρά στο άτομο αναλόγως με το πόσο το υποκείμενο αυτό καθεαυτό, ενστερνίζεται την ταξινόμηση. Στην περίπτωση που ερευνούμε, τα υποκείμενα συχνά υιοθετούν τη λεγόμενη «θρησκεία-πρόσοψη», επομένως, και τη συγκεκριμένη ταξινόμηση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υπάρχει ουσιαστική ψυχολογική δέσμευση με τη θρησκεία. Κατά τον Jenkins, η ουσία αυτής της διαδικασίας, συμπυκνώνεται στο «τίνος ορισμός της κατάστασης έχει τη μεγαλύτερη βαρύτητα», κοινώς αποτελεί ζήτημα δύναμης και στην προκειμένη περίπτωση, η δημόσια, πραγματική ή μη, αλλαγή θρησκευματος μπορεί να ιδωθεί με όρους σχέσεων εξουσίας και πολιτισμικής βίας. Ούτως ή άλλως, οι ταυτότητες υπάρχουν και αποκτώνται, διεκδικούνται και αποδίδονται μέσα από σχέσεις δύναμης. Από τα σημαντικότερα πλαίσια καθορισμού ταυτότητας, αποτελούν οι θεσμοί. Πρόκειται για παγιωμένα πρότυπα πρακτικής, διαθέτουν ισχύ και ερμηνεύονται ως

«το τι πρέπει να κάνει κανείς» (Jenkins, 2004:204), συνδέοντας το ατομικό με το συλλογικό και εμπεριέχοντας την έννοια του ελέγχου. Η θρησκεία και η θρησκευτική έκφραση αποτελούν θεσμικά παγιωμένη ταυτότητα. Προχωρώντας τη σκέψη μας και αντλώντας από τους Berger and Luckmann (1967) σχετικά με τα «σύμπαντα συμβόλων», μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η θρησκεία αποτελεί μία θεσμική διαδικασία αναπαραγωγής αντίστοιχων «συμπάντων συμβόλων», δηλαδή ηθικών νοηματοδοτήσεων, αντιλήψεων για τον κόσμο, πεποιθήσεων για τη θέση των ανθρώπων στον κόσμο. Το «συμβολικό σύμπαν» αποτελεί ένα ενοποιητικό πλαίσιο, το οποίο αποδέχεται και ενσωματώνει την αντίστοιχη ποικιλομορφία της καθημερινότητας και των ετερόκλητων υποκειμένων, συμπεριλαμβανομένων των μεταναστών, που μετέχοντας στο σύμπαν αυτό, συμμετέχουν στην κοινωνία μέσω μιας θεσμοθετημένης διαδικασίας (Berger and Luckmann, 1967:111; Jenkins, 2004:206-7). Αν λάβουμε υπόψη ότι στην Ελλάδα, η ιδιότητα του πολίτη για αιώνες υπήρξε ιστορικά άρρηκτη με τη θρησκευτική πίστη, γίνεται αντιληπτό ότι η υιοθέτηση μιας καινούριας θρησκευτικής ταυτότητας λειτουργεί εμμέσως ως πολιτική διεκδίκηση, θεμελιώνοντας άρρητα το δικαίωμα για αίτημα του «ανήκειν» που διοχετεύεται μέσα από την εθνική συναισθηματική δεξαμενή της πίστης (Θεοδωρίδης, 2001:74).

Με αφορμή το κλασικό έργο του Goffman, *Stigma*, (1968), θα μπορούσαμε στο πεδίο των εννοιολογικών αποσαφηνίσεων σε σχέση με την θρησκευτική ταυτότητα να προσθέσουμε την παράμετρο της «σπιλωμένης ταυτότητας». Η «σπιλωμένη ταυτότητα» περιλαμβάνει μια σειρά περιπτώσεων στίγματος, όπως αυτή των εθνοτικών μειονοτήτων. Επιπλέον, θέτει το ζήτημα της απαίτησης των Άλλων ως προς την τροποποίηση της ταυτότητας, καθώς συμμετέχουν ουσιαστικά στη συγκρότηση ταυτότητας του υποκειμένου. Στις αφηγήσεις μεταναστών πρώτης γενιάς, αρκετά συχνά, επαναλαμβάνεται το μοτίβο του Έλληνα-εργοδότη και όχι του ίδιου του Αλβανού εργαζόμενου, ο οποίος σε πρώτη φάση τροποποιεί αυθαίρετα το όνομα του μετανάστη και εν συνεχεία, αναλαμβάνει πρωτοβουλία βάπτισης, στην οποία ο μετανάστης συναινεί πολλές φορές οικειοθελώς και άλλες υπό το βάρος των σχέσεων εξουσίας. Σε κάθε περίπτωση, είτε ενεργά είτε παθητικά, το υποκείμενο επιχειρεί να αποτρέψει το ενδεχόμενο μιας αποκλίνουσας ταξινόμησης.

Διερευνώντας τη θρησκευτική ταυτότητα των Αλβανών μεταναστών, αξίζει να αναφερθούμε στο ζήτημα της διαμόρφωσης των συλλογικών ταυτοτήτων και της χάραξης ορίων με κριτήριο τη θρησκεία. Μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας σχετικά με

την ένταξη των μεταναστών στις δυτικές κοινωνίες, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ομολογία της μουσουλμανικής πίστης αποτελεί βασική παράμετρο στη συγκρότηση της ταυτότητας του «Άλλου» (Allievi 2005, Grillo, 2010, Modood, 2009). Κατά την El Tayeb (2011), η προβληματική που δημιουργεί η παρουσία και κατ' επέκταση η «Ετερότητα του Ισλάμ στην Ευρώπη», οδηγεί στην προσέγγιση των μουσουλμάνων ως μια φυλετικοποιημένη κατηγορία, έναν «ορατό Άλλο» σε αντιδιαστολή με τον «λευκό Ευρωπαίο» που συμπυκνώνει τη συλλογική ταυτότητα του «Εμείς». Η ομολογία του Ισλάμ, αντιπαρατίθεται προς την κατασκευή μιας ευρωπαϊκής διάστασης του Εαυτού, ακολουθώντας τη λογική των πολιτικών ταυτότητας, όπου η ενότητα σφυρηλατείται μέσα από την αντιδιαστολή του «ποιοι δεν είμαστε». Σε αυτή τη συνάφεια, η K.J. Ajrouch (2006), τονίζει τη σημασία της σχέσης της φυλής με τη θρησκεία ως προς το στόχο της ενσωμάτωσης. Αντλώντας από την εθνογραφική της μελέτη σε κοινότητες Λιβανέζων και Σομαλών μεταναστών στον Καναδά και στις ΗΠΑ αντίστοιχα, διαπίστωσε ότι η διαπραγμάτευση της θρησκευτικής ταυτότητας των μεταναστών με την κοινωνία υποδοχής, διαπλέκεται με την έννοια της φυλής και των διακριτών χαρακτηριστικών αυτής, καταλήγοντας ότι οι λευκοί μουσουλμάνοι μετανάστες βρίσκονται σε πλεονεκτικότερη θέση συγκριτικά με άλλους. Οι διαπιστώσεις αυτές έχουν σημασία, καθώς παρουσιάζουν αναλογίες με την ομάδα που εξετάζουμε: Οι Αλβανοί μετανάστες, χαλαρά συνδεδεμένοι με το Ισλάμ στην πλειοψηφία τους, δε φέρουν ορατά διακριτικά χαρακτηριστικά μετανάστη μέσα στην ελληνική κοινωνία σε σύγκριση με άλλες μεταναστευτικές ομάδες όπως π.χ. οι μετανάστες αραβικής ή αφρικανικής προέλευσης. Αυτό το στοιχείο συνηγορεί υπέρ της προσπάθειάς τους να καταστήσουν τον εαυτό τους «αόρατο» εντός του αστικού χώρου εγκατάστασης. Επί τη βάση αυτή, αφενός αντιδιαστέλλουν τους εαυτούς τους με άλλους πληθυσμούς μεταναστών, αφετέρου εντατικοποιούν την προσπάθεια σύγκλισης με μια ευρύτερη ευρωπαϊκή συλλογική ταυτότητα, αφήνοντας πίσω σύμβολα διαφοροποίησης όπως η θρησκεία.

Αξίζει να σημειωθεί η διαπίστωση μερίδας κοινωνικών επιστημόνων ότι στα πλαίσια των πολιτικών ένταξης, η έννοια της Χριστιανοσύνης προσεγγίζεται εκ νέου ως συγκεκριμένο διακριτικό στοιχείο της ευρωπαϊκής συλλογικής ταυτότητας, που μαζί με άλλα χαρακτηριστικά συνθέτει το «Εμείς» (Joppke, 2013, Modood, 2012). Σε συνάρτηση με τη διαπίστωση αυτή, μπορούμε ίσως να ερμηνεύσουμε τη δεκτικότητα των κατά τα άλλα αδιάφορων θρησκευτικά Αλβανών να προσχωρήσουν στη χριστιανική πίστη, προκειμένου να προσεταιριστούν ευκολότερα την ταυτότητα αυτή.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συμβολή της Astrid Mattes (2017) ως προς τη σχέση θρησκείας και χάραξης συμβολικών ορίων, η οποία βασίστηκε σε εθνογραφική μελέτη μουσουλμάνων μεταναστών στη Γερμανία και την Αυστρία. Με τον όρο συμβολικά όρια, νοούνται «οι εννοιολογικές διακρίσεις στις οποίες προβαίνουν τα κοινωνικά υποκείμενα προκειμένου να ταξινομήσουν τους ανθρώπους σε ομάδες με κριτήρια ομοιότητας και ιδιοτήτων μέλους μίας ομάδας» (Lamont and Molnar, 2002). Η κατασκευή των συμβολικών ορίων προϋποθέτει αντίστοιχα συμβολικές πρακτικές. Σε αυτό το πλαίσιο, η θρησκεία αποτελεί συμβολικό όριο για τον μετανάστη με αντίστοιχες προεκτάσεις στην ατομική και κοινωνική του ταυτότητα, όριο που καθίσταται δημόσιο μέσω των συμβολικών πράξεων που το υποκείμενο επιτελεί, μέσω δηλαδή μιας σειράς επιτελεστικών πρακτικών. Ωστόσο, τα συμβολικά όρια συχνά μετατοπίζονται, όταν οι όροι συμμετοχής ή μη συμμετοχής σε μια ομάδα επαναπροσδιορίζονται. Η μετατόπιση και διάβαση των ορίων αυτών από τα υποκείμενα καθίσταται επιτρεπτή στα πλαίσια της σύνθετης διαπραγμάτευσης της ταυτότητας του μετανάστη που προσπαθεί να ενσωματωθεί στη χώρα υποδοχής και να προσδιορίσει τους όρους της κοινωνικής του αναπαραγωγής.

Η Mattes καταλήγει ότι η διαδικασία χάραξης ορίων έχει ως αποτέλεσμα τη νομιμοποίηση της ομολογίας της χριστιανικής πίστης ως δείκτη ταύτισης με την Ευρώπη, σε αντίθεση με το Ισλάμ που αποτελεί σύμβολο ετερότητας (Mattes 2017:101). Η θρησκεία, επί τη βάση αυτή, λειτουργεί ως συμβολικό όριο, ως κριτήριο ταξινόμησης για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς: η χριστιανική πίστη αποτελεί τη μόνη θρησκευτική ταυτότητα των «πραγματικών» ευρωπαϊκών πληθυσμών, διαπίστωση που συνηγορεί υπέρ του επιχειρήματος της El Tayeb σχετικά με τη «διαδικασία φυλετικοποίησης» των μουσουλμάνων μεταναστών.

Τέλος, στη θεωρητική συζήτησή μας γύρω από τη θρησκευτική ταυτότητα των Αλβανών μεταναστών πρώτης και δεύτερης γενιάς, είναι χρήσιμο να συμπεριλάβουμε την παράμετρο της ιδιαίτερης οργάνωσης της αλβανικής μετανάστευσης (Κόκκαλη, 2012:25-28). Η ανάγκη συγκρότησης εθνοτικών κοινοτήτων στους τόπους εγκατάστασης των Αλβανών είναι σχεδόν ανύπαρκτη, καθώς τα υποκείμενα υπερθεματίζουν σχεδόν αποκλειστικά τη σημασία της οικογένειας και των συγγενικών δικτύων, τόσο στην απόφαση μετανάστευσης όσο και στη διαδικασία έλευσης και εγκατάστασης. Το παραπάνω έχει σημασία, διότι αποδεικνύει ότι η αλβανική μετανάστευση δεν κινείται πάνω στον άξονα δημιουργίας ενεργών και συμπαγών κοινοτήτων εντός του αστικού ιστού, όπως συμβαίνει με άλλους

μεταναστευτικούς πληθυσμούς, τόσο εντός όσο και εκτός Ελλάδας, οι οποίοι έχουν την τάση να καταλαμβάνουν και να διαμορφώνουν τους δικούς τους χώρους στο αστικό τοπίο. Επιπλέον, αυτή η απουσία συγκέντρωσης ομοεθνών, των οποίων ένα χαρακτηριστικό συνεκτικότητας είναι η κοινή θρησκευτική πίστη και οι κοινές θρησκευτικές πρακτικές, συνηγορεί αφενός υπέρ της υπόθεσης της θρησκευτικής χαλαρότητας, αφετέρου υπογραμμίζει τη σημασία που αποδίδει ο μετανάστης στην ατομικότητα, ως σημείο αναφοράς οργάνωσης της ζωής του και των στρατηγικών επιβιώσής και κοινωνικής αναπαραγωγής του.

4.Στρατηγικές ένταξης της πρώτης γενιάς: όνομα, πίστη, εναλλαγή ταυτότητας

Ήδη από την πρώτη στιγμή της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα, στις αρχές της δεκαετίας του ενενήντα, οι περισσότεροι Αλβανοί μετανάστες άλλαξαν όνομα είτε «ελληνοποιώντας» τα δικά τους, είτε επιλέγοντας καινούρια ελληνικά ονόματα με τα οποία ήταν εξοικειωμένοι από τις επαφές τους με την ορθόδοξη κοινότητα της Αλβανίας (Μιχαήλ, 2011). Σημειωτέον ότι κατά τη σοσιαλιστική περίοδο της Αλβανίας, το επίσημο κράτος αποθάρρυνε συστηματικά την επιλογή ονομάτων με θρησκευτικούς συνειρμούς, προτρέποντας τους γονείς να επιλέγουν «αυθεντικά αλβανικά» ονόματα για τα παιδιά τους, ή ακόμα να εφευρίσκουν καινούρια ονόματα «σοσιαλιστικού περιεχομένου» (Κρέτση 2003:112), καλλιεργώντας ειδικότερα στα αστικά κέντρα μία κουλτούρα απόρριψης κάθε θρησκευτικής παράδοσης (Pajo, 2008:182). Η παραπάνω κατάσταση αντιστράφηκε με την κατάρρευση του καθεστώτος και τα αλληπάλληλα μεταναστευτικά κύματα προς την Ελλάδα, καθώς η αντικατάσταση των «γνήσιων» αλβανικών ονομάτων με ονόματα που υπονοούσαν ελληνορθόδοξη καταγωγή κατέστη δημοφιλής πρακτική για τους μετανάστες. Η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών από την Αλβανία κατά τα πρότυπα της θεωρίας των Yang and Ebaugh, επεδίωξε τη σύμπλευση και όχι τη διαφοροποίηση με το κυρίαρχο αξιακό σύστημα της ελληνικής κοινωνίας, συστατικό στοιχείο του οποίου αποτελεί η ορθόδοξη παράδοση. Η Έλλη, οικιακή βοηθός, 39, πληροφορήτρια μας από την πρώτη γενιά μεταναστών, είχε ήδη επιλέξει το όνομά της πριν την άφιξή της στην Ελλάδα, ακολουθώντας το παράδειγμα εκατοντάδων συμπατριωτών της:

Στην Αλβανία με φωνάζουν Έλκα, αυτό είναι το πραγματικό όνομα μου, που μου έδωσαν οι δικοί μου. Όταν ο Δημήτρης ήρθε να με πάρει για να μείνουμε πια μόνιμα στην Αθήνα του είπα: «Θα με λένε Έλλη εμένα». Αυτιόν, (τον άντρα μου) τον λένε Άλμπερτ αλλά εδώ τον λένε όλοι Δημήτρη. Όλοι που φεύγανε, αλλάζανε. Εγώ ήθελα Έλλη γιατί είναι εύκολο όνομα, το έχουν οι Έλληνες και είναι ωραίο, μοιάζει με το δικό μου.

Η εθνική αντίληψη του ελληνικού κράτους ως μιας ομογενούς ορθόδοξης και συνεχούς οντότητας, υπαγόρευσε σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές μετανάστευσης στη χώρα μας. Αντιστοίχως, οι νόμοι περί υπηκοότητας υπηρέτησαν όχι μόνο τα πολιτικά συμφέροντα του κράτους αλλά και την παραπάνω αντίληψη (Pratsinakis, 2008). Από την αρχή των μεταναστευτικών κινήσεων, διαφάνηκε μια σαφής διάκριση τόσο στους νόμους όσο και στο δημόσιο λόγο μεταξύ των επαναπατρισθέντων Βορειοηπειρωτών ομογενών και των αλλογενών Αλβανών μεταναστών. Συμβαδίζοντας με αυτή την πραγματικότητα, πολλοί από τους Αλβανούς που εγκαθίσταντο στην Ελλάδα, προκειμένου να τύχουν ευνοϊκότερης μεταχείρισης τόσο από τις αρχές όσο και από την κοινωνία, επιχείρησαν να παρουσιάσουν τους εαυτούς τους ως Βορειοηπειρώτες, υιοθετώντας τα αντίστοιχα σύμβολα της μειονότητας, όπως το όνομα ή τη θρησκεία, στο βαθμό που το επέτρεπαν οι συγκυρίες. Ακόμα και αν αυτό δεν αποτελούσε τον απώτερο ή συνειδητό στόχο τους, η συντριπτική πλειοψηφία επεδίωκε να τονίσει με κάθε τρόπο την εξοικείωση της και τους ισχυρούς δεσμούς με την ελληνορθόδοξη παράδοση. Ο Πέτρος, 45, εργολάβος οικοδομών, ο οποίος τόνιζε σε κάθε ευκαιρία κατά τη διάρκεια της συνέντευξης ότι είναι Βορειοηπειρώτης, αποτυπώνει την κατάσταση:

Εγώ ήρθα εδώ με χαρτιά με τον αδερφό μου. Δεν είχαμε προβλήματα όπως οι παράνομοι. Είμαστε Έλληνες και στην Αλβανία είχαμε περάσει δύσκολα. Όταν ήρθα εδώ όμως συνάντησα ανθρώπους που ήξερα, Αλβανούς από κοντινά χωριά και είχαν αλλάξει το όνομά τους και λέγανε είναι χριστιανοί Βορειοηπειρώτες.

Οι τακτικές αυτές που μεταχειρίστηκαν οι αφιχθέντες μετανάστες, αποτελούν στρατηγικές επιβίωσης σε μία κοινωνία απροετοίμαστη να υποδεχτεί με θεσμικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς όρους τα μεγάλα μεταναστευτικά κύματα από τα Βαλκάνια. Οι μετανάστες της πρώτης γενιάς επιδόθηκαν στην πλειοψηφία τους στο

«θόλωμα» των ορίων μεταξύ ελληνικής και αλβανικής ταυτότητας, αποκρύπτοντας τα στοιχεία εκείνα που καθίσταντο προβληματικά στην κοινωνία υποδοχής: Η ισλαμική θρησκεία αποτέλεσε ίσως το πλέον προβληματικό από τα στοιχεία αυτά, καθώς στην ελληνική κοινωνία η ορθόδοξη πίστη αποτελεί ισχυρή αξία και η Εκκλησία σημαντικό διαμορφωτή της κοινής γνώμης. Επιπλέον, η ελληνορθόδοξη εθνική ταυτότητα θεμελιώθηκε πάνω στην αντίθεσή της με τους Οθωμανούς, οι οποίοι ταυτίζονται με το Ισλάμ. Ως εκ τούτου, το Ισλάμ, σε μεγάλο βαθμό, κατέχει τη θέση του «Άλλου ως εχθρού» στο συλλογικό ασυνείδητο της ελληνικής κοινωνίας (Pratsinakis, 2008). Συχνά, οι μετανάστες στην προσπάθειά τους να διαχειριστούν το αρνητικό πρόσημο της μουσουλμανικής πίστης, υπογράμμιζαν το κοινό παρελθόν και την πολιτισμική συνύπαρξη των δύο λαών που διαταράχθηκε από την οθωμανική κατάκτηση και το βίαιο εξισλαμισμό των Αλβανών. Παρομοίως, η επιβολή του αθεϊσμού από το κράτος του Χότζα παρουσιάζεται με τον ίδιο τρόπο στις αφηγήσεις τους. Χαρακτηριστική είναι η άποψη της Σουλβάνας, 47, οικιακής βοηθού:

«Επειδή ήμασταν επί πενήντα χρόνια (εννοεί σοσιαλιστική περίοδο Αλβανίας)εμείς φταίμε; Και μείναμε πίσω... Δεν είμαστε και οι μόνοι. Δεν κατάλαβα... Ήρθε η Τουρκία πιο πριν και μας κράτησε 500 χρόνια και άφησε τον μουσουλμανισμό μέσα, γιατί η Αλβανία με τα ονόματα που έχουνε ... ο Γιάννης (Ελληνας σύζυγος) έχει έρθει στην πόλη μου, λέγεται Απολλώνια και μετά έγινε Φιέρι. Και η ομάδα της πόλης μου Απολλώνια λέγεται. Έχουμε ελληνικά ονόματα εμείς, από την ιστορία μας...»

Πέρα από τους πρακτικούς σκοπούς που εξυπηρετούσε, η αλλαγή ονόματος υπαγορεύτηκε σε μεγάλο βαθμό από το κλίμα ξενοφοβίας, που τροφοδοτούσε η καλλιέργεια του στερεοτύπου του Αλβανού εγκληματία (Κρέτση, 2003; Καρύδης, 2004; Λαζαρίδης 1996, κ.α.). Στη σφαίρα των συλλογικών αναπαραστάσεων της ελληνικής κοινωνίας, η μετανάστευση από τα Βαλκάνια δεν άργησε να ταυτιστεί με μία κλιμακούμενη απειλή της πολιτισμικής ομοιογένειας και της εθνικής κυριαρχίας (Triandafyllou-Veikou, 2002), με αποτέλεσμα ο μετανάστης να φέρει μια de facto στιγματισμένη ταυτότητα, την οποία προσπαθούσε συστηματικά να αποκρύψει. Οι μετανάστες στην πλειοψηφία τους επιχείρησαν να αποτρέψουν μια αποκλίνουσα ταξινόμηση, αποτινάσσοντας την ήδη «σπλωμένη ταυτότητα» του Αλβανού. Επιπλέον, η απόκρυψη της αλβανικής ταυτότητας και η προσποίηση και ιδιοποίηση

της ταυτότητας του Βορειοηπειρώτη, στόχευε στην αποτελεσματικότερη ένταξη τους, καθώς οι ομογενείς της Αλβανίας τύγχαναν ευνοϊκότερης μεταχείρισης από άποψη γραφειοκρατίας και έκδοσης απαιτούμενων εγγράφων στις συνδιαλλαγές με το κράτος, ενώ αντιμετώπιζονταν με λιγότερη καχυποψία στις κοινωνικές τους συνδιαλλαγές με τους γηγενείς. Σε κάθε περίπτωση, η στρατηγική αυτή αποτέλεσε μία μορφή αποστασιοποίησης, απόκρυψης και αλλαγής της αλβανικής ταυτότητας στο βαθμό του εφικτού (Pajo, 2008: 181).

Αφενός η δυσκολία, αλλά κυρίως η άρνηση χρήσης των αλβανικών ονομάτων από τους εργοδότες, αφετέρου η επιθυμία των ίδιων των μεταναστών για γρήγορη ένταξη, οδήγησε τους περισσότερους στην άμεση υιοθέτηση ελληνικών ονομάτων. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα, οι μετανάστες αναφέρουν ότι οι ίδιοι οι εργοδότες τους τροποποίησαν ή τους έδωσαν καινούρια ονόματα. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Ψημμένος, ο εργοδότης συχνά λειτουργεί πατερναλιστικά παρεμβαίνοντας και συνδιαμορφώνοντας την ατομική και κοινωνική ταυτότητα του μετανάστη (2011:180-181). Η Συλβάνα, καταθέτει τη δική της εμπειρία:

«Τα αφεντικά μου, στα σπίτια που δουλεύω, με φωνάζουν Στεφανία. Είναι μεγάλοι άνθρωποι οι περισσότεροι και μορφωμένοι και τους ξενίζει το Συλβάνα. Το Στεφανία... εντάξει είναι πιο ελληνικό. Μου είπαν από την αρχή εμείς θα σε λέμε Στεφανία και στη συνέχεια βαπτίστηκα κιόλας με δύο ονόματα που μου έδωσε η νονά μου, Στεφανία-Ελένη».

Τα ονόματα αποτελούν ένα ισχυρό πεδίο διαπραγμάτευσης στις εργασιακές σχέσεις των Αλβανών μεταναστών, καθώς η αποδοχή από των πλευρά των Ελλήνων συχνά έχει ως αφετηρία και συναρτάται από την ελληνοποίηση των ονομάτων τους (Μάνος, Παπαδοπούλου, Μακρυγιάννη, 2017:53). Ωστόσο, οι δυναμικές που αναπτύσσονται στις σχέσεις και τα δίκτυα που δομούν οι Αλβανοί με τις τοπικές κοινωνίες, αποτυπώνουν συνήθως άνισες σχέσεις εξουσίας. Είναι χαρακτηριστικό, όπως τονίζει η Vulnettari, (2012:147) ότι η πρώτη γενιά μεταναστών χρησιμοποιεί τη λέξη “pronari” για τον εργοδότη, που σημαίνει στην κυριολεξία ιδιοκτήτης στα αλβανικά. Υπό αυτή την έννοια, όπως προειπώθηκε, ο εργοδότης αποκτά αυξημένη εξουσία πάνω στον εργαζόμενο μετανάστη, συμμετέχοντας στη διαδικασία διαπραγμάτευσης της νέας του ταυτότητας και διαδραματίζοντας ενεργό ρόλο στην ονοματοδοσία του την οποία όχι σπάνια, επιβάλλει.

Από την άλλη, ο εργασιακός χώρος αποτελεί για τους μετανάστες πεδίο ευκαιριών ένταξης στην κοινωνία υποδοχής αλλά παράλληλα πεδίο επαναδιαπραγμάτευσης και προσαρμογής της ταυτότητάς τους (Valenta, 2008). Σε αυτή τη δυναμική, παρατηρείται αυξημένη δεκτικότητα των μεταναστών ως προς τις απαιτήσεις των εργοδοτών, προκειμένου να εδραιωθεί ένα κλίμα οικειότητας. Ο συνεχής συγχρωτισμός των Αλβανών μεταναστών με τα μικροαστικά τμήματα της ελληνικής κοινωνίας στην οίκηση, το σχολείο των παιδιών και γενικότερα την καθημερινότητα, θεμελίωσε την παραπάνω αίσθηση οικειότητας που διαμεσολαβήθηκε εν μέρει από την αλλαγή ονόματος του μετανάστη. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Παπαταξιάρχης (2008), ο «πολιτισμικά Άλλος» κερδίζει την προσέγγιση του εντόπιου καθώς αποδεικνύει ότι όχι απλά μπορεί να γίνει «Όμοιος», αλλά το επιδιώκει και το επιθυμεί (2008: 311).

Η αλλαγή ονόματος των Αλβανών πρώτης γενιάς, εξυπηρετεί μεν την ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία και τη σφυρηλάτηση της οικειότητας που προαναφέρθηκε, ωστόσο, σε πολλές περιπτώσεις περιορίζεται στην επαφή τους με την κοινωνία υποδοχής. Εντός του οικογενειακού περιβάλλοντος, συχνά, τα πραγματικά ονόματα επανέρχονται (Pajo, 2008: 182) επαληθεύοντας τη θεωρία περί «θρησκείας-πρόσοψης». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανθρωπολογική μελέτη της Γ. Κρέτση (2003), στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας, σε δύο χωριά του Αλβανικού νότου, όπου η μετανάστευση αποτέλεσε την κύρια βιοποριστική στρατηγική: στις διηγήσεις των κατοίκων που αφορούν τη ζωή των μεταναστών προς την Ελλάδα, το αλβανικό όνομα ενός προσώπου εναλλάσσεται με ευκολία με το ελληνικό όνομα που απέκτησε το ίδιο άτομο μετά το μεταναστευτικό επεισόδιο. Αυτή η εναλλαγή ταυτότητας κατά την Κρέτση, αποτελεί κοινή καθημερινή πρακτική για τις περισσότερες μετανάστριες και μετανάστες στην Ελλάδα (Κρέτση, 2003:112). Οι συνεντεύξεις επιβεβαιώνουν την παραπάνω διαπίστωση. Η Σουλβάνα, η οποία προχώρησε σε βάπτιση σε μεγάλη ηλικία, εναλλάσσει το όνομά της μεταξύ οικογενειακού και εργασιακού περιβάλλοντος :

«Οι δικοί μου (στην Αλβανία) με φωνάζουν όλοι με το όνομά μου, Σουλβάνα. Δεν καταλαβαίνουν αυτοί από ονόματα και τέτοια. Και οι συγγενείς εδώ και τα παιδιά μου Σουλβάνα με φωνάζουν και ο Γιάννης (Ελληνας σύζυγος) Σουλβάνα. Αυτό του αρέσει περισσότερο. Στεφανία με λένε μόνο στα σπίτια που πάω».

Ομοίως η Έλλη, καταθέτει την εμπειρία της ως προς την ονομαστική της προσφώνηση από τους οικείους της και τους εργοδότες της.

«Εγώ μόνη άλλαξα το όνομα μου σε Έλλη. Σε ένα σπίτι όμως που πάω πολλά χρόνια μου άλλαξαν λίγο το όνομα και με φωνάζουν Νέλλη. Δε μου αρέσει αλλά δε με πειράζει κιόλας. Η κυρία εκεί με είπε από την αρχή Νέλλη, δεν είπα τίποτα όμως γιατί είναι η πιο καλή απ' όλα τα σπίτια που πάω. Μετά το συνηθίσανε όλοι και εγώ μαζί. Όταν πάω εκεί με λένε έτσι. Στα άλλα σπίτια Έλλη. Στο δικό μου σπίτι ο άντρας μου με λέει με το όνομά μου, Έλκα και οι δικοί μου στην Αλβανία και όλοι η οικογένεια, όταν έρχονται εδώ με φωνάζουν με το αλβανικό μου όνομα».

Όπως είδαμε, οι πρακτικές της αποστασιοποίησης των μεταναστών από την αλβανική τους ταυτότητα ποικίλουν σε βαθμό και ριζοσπαστικότητα: από την αποφυγή χρήσης της αλβανικής γλώσσας σε δημόσιους χώρους και την αλλαγή ονόματος, έως τον προσηλυτισμό τους στην ορθοδοξία με βάπτισμα των παιδιών τους και σπανιότερα των ιδίων. Ωστόσο, αναφορικά με το τελευταίο, ο Pajo (2008) αμφισβητεί αυτή καθεαυτή την αλλαγή θρησκευματος σαν διαδικασία, καθώς υποστηρίζει ότι η πλειοψηφία των Αλβανών δεν συνδέεται ψυχικά με τη θρησκεία.

Κατά τον Παπαταξιάρχη, η θρησκεία έχει περισσότερο κοινωνικοποιητικό χαρακτήρα καθώς αν και σχεδόν το 70% των Αλβανίδων μεταναστριών που ασχολούνται με την έμμισθη οικιακή εργασία δηλώνουν χριστιανές ορθόδοξες, οι περισσότερες πηγαίνουν σε ναούς μόνο στις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές, γάμους και βαπτίσεις (Παπαταξιάρχης, 2008: 106) Σε αυτό το πλαίσιο, η Έλλη επιβεβαιώνει αυτή τη χαλαρή σχέση:

«Εμείς δεν ξέραμε πολλά από θρησκεία λόγω Χότζα. Οι γονείς μου δεν πίστευαν κάπου ούτε κι εμείς. Δε μας ένοιαζαν αυτά. Ούτε τώρα με νοιάζουν. Όταν με ρωτάνε, λέω πιστεύω όπως όλοι. Πάω στην εκκλησία τα Χριστούγεννα και το Πάσχα».

Η περίπτωση της Έλλης, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα υιοθέτησης «θρησκείας-πρόσοψης» καθώς από τα λεγόμενά της προκύπτει ότι δεν έχει αποδεχτεί την θρησκευτική ταξινόμηση ουσιαστικά, αλλά μόνο ονομαστικά. Η σύμπλευσή της

με τη χριστιανική πίστη αποτελεί κυρίως, τη δημόσια ομολογία μιας νέας ταυτότητας, συμβατής με το κυρίαρχο πολιτισμικό κεφάλαιο που διαμεσολαβεί τη διαδικασία ένταξής της, αλλά δεν παύει να είναι επιβεβλημένη ως αποτέλεσμα σχέσεων εξουσίας.

Εντούτοις, για κάποιους μετανάστες, η σχέση με τη θρησκεία βιώνεται με πραγματικούς όρους. Η Σουλβάνα, σε αντίθεση με την Έλλη, έχοντας αποδεχτεί στην ουσία της τη νέα ταξινόμηση, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα εσωτερίκευσης της διαλεκτικής σχέσης αυτοεικόνας και δημόσιας εικόνας όπως τίθεται από τον Jenkins. Σύμφωνα με τα λεγόμενά της, η αλλαγή ονόματος και ο προσηλυτισμός της στο χριστιανισμό, ενδυνάμωσε το αίσθημα αποδοχής από την ελληνική κοινωνία. Η ίδια περιγράφει την πρώτη γνωριμία της με την ορθόδοξη πίστη.

«Ούτε εγώ, ούτε οι γονείς μου ήταν της θρησκείας. Απλά μου άρεσε, την πρώτη μέρα πήγα στην Εκκλησία και με κοιτάγανε όλοι εκεί στο χωριό. Στην Εύβοια. Ποια είναι αυτή και τί θέλει εδώ... Εμένα μου άρεσε και δεν είχα ξαναπάει ποτέ σε εκκλησία, αλλά μου άρεσε! Δεν έβλεπα τον εαυτό μου να περισσεύει μέσα σε μια Εκκλησία. Έγινα ένα με τον κόσμο στην Εκκλησία, σιγά- σιγά.»

Εμπλεκόμενοι με την ελληνική καθημερινότητα, οι πρώτοι μετανάστες απέρριψαν σύμβολα διαφορετικότητας, όπως όνομα και θρήσκευμα, αντικαθιστώντας τα με τα αντίστοιχα σύμβολα ομοιότητας. Το παραπάνω αποδεικνύεται έμπρακτα με τη βάπτιση της δεύτερης γενιάς στη συντριπτική της πλειοψηφία. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η ίδια η τελετουργία της βάπτισης αποτελεί μια συμβολική, επιτελεστική πρακτική, που «δραματοποιεί» το σημείο επαφής μεταξύ της εικόνας του εαυτού και της δημόσιας εικόνας, ένα κατεξοχήν στοιχείο θεατρικότητας με την έννοια της διαχείρισης των εντυπώσεων που τίθεται από τον Goffman. Επί τη βάση αυτή, αξίζει να εξετάσουμε το όνομα ως φορέα μιας έννοιας, είτε αυτή είναι «συμβολικό κεφάλαιο είτε αναπόσπαστο μέρος μιας πραγματικής ή φαντασιακής σχέσης» (Κρέτση, 2003: 117), το οποίο όμως, υποδηλώνει την επιθυμία των γονέων «να εγκλωπωθεί το παιδί μία συγκεκριμένη ταυτότητα», να του αποδοθούν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Συνεκδοχικά, το όνομα σηματοδοτεί την επιθυμητή σχέση του μέλους που το φέρει με την κοινωνία, και είτε πηγάζει από τη θρησκευτική παράδοση, την πολιτική πραγματικότητα ή την οικογενειακή ιστορία, πληροφορεί για την καταγωγή του ατόμου και τη συλλογική του ταυτότητα. Σε αυτό το πλαίσιο, η

πρώτη γενιά επεδίωξε συστηματικά τη βάπτισή της δεύτερης γενιάς, ακόμα και στην περίπτωση που το παιδί έφερε ήδη αλβανικό όνομα. Σε αυτό το πλαίσιο, η πρακτική των βαπτίσεων, αποτελεί, όπως προαναφέρθηκε, στρατηγική διαχείρισης εντυπώσεων, μία μεθόδευση πειστικής εντύπωσης κατά τον Goffman, ότι τα υποκείμενα όντως ενσαρκώνουν τη νέα τους ταυτότητα. Ο Παναγιώτης, (18), αναφέρει:

«Οι γονείς μου θέλανε να με βαπτίσουνε από τις αρχές, όταν είχαν πρωτοέρθει. Εγώ γεννήθηκα εδώ, στον Πειραιά. Ήμουν πέντε χρονών όταν βαπτίστηκα. Πίστευαν ότι έτσι θα είμαι πιο ευπρόσδεκτος από τους άλλους. Έχω βέβαια και αλβανικό όνομα, με λένε και Κλαούντιο.»

Στις δυτικές κοινωνίες, το όνομα παρουσιάζει στοιχεία αναντικατάστατου χαρακτήρα, καθώς είναι στενά συνδεδεμένο με την κρατική οργάνωση και την παγίωση αμετάβλητων ταυτοτήτων, προσδεμένων στο άρμα του κράτους (Κρέτση, 2003:120-121). Αντίθετα, σε κοινωνίες όπου το κράτος δεν εισχωρεί σε όλα τα επίπεδα στη ζωή των πολιτών -όπως απέτυχε το σοσιαλιστικό κράτος του Χότζα να διαβρώσει την ισχυρή οικογενειακή οργάνωση των Αλβανών και τελικά να εναγκαλίσει ουσιαστικά τους πολίτες (Vickers and Pettifer, 1997) - παρατηρούνται φαινόμενα μετασχηματισμού του ονόματος, ανάλογα με τα βιώματα, τις ιστορικές και πολιτικές συγκυρίες και την πορεία ζωής του υποκειμένου (Hastings, 1971: 130-131). Η κατοχή δύο ονομάτων, τόσο από την πρώτη (όσο και από τη δεύτερη γενιά σε κάποιες περιπτώσεις), υπονοεί ότι για τους Αλβανούς μετανάστες το όνομα δεν αξιολογείται ως κυρίαρχο και αναντικατάστατο στοιχείο της ταυτότητάς τους, πολλώ δε μάλλον υπηρετεί πρακτικούς σκοπούς.

Στην ελληνική κοινωνία, αντίθετα, το όνομα αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της προσωπικής ταυτότητας, συνδέοντας τη μονάδα με το σύνολο και υποδηλώνοντας,, σε πολύ μεγάλο βαθμό τη χριστιανική ομολογία αυτού που το φέρει. Σε επίπεδο συμβολισμών δηλαδή, το όνομα αποτελεί δομικό στοιχείο της κοινής πολιτισμικής ταυτότητας, δηλώνοντας τη συμμετοχή του υποκειμένου στην ελληνική εθνοπολιτισμική κοινότητα. Επί τη βάση αυτή, οι περισσότεροι Αλβανοί βαπτίζουν τα παιδιά τους προκειμένου να διευκολύνουν τη διαδικασία ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία σε επίπεδο θεσμών και συμβόλων: επιλέγουν Έλληνες αναδόχους προκειμένου να παγιώσουν τις σχέσεις με τους ντόπιους και να διευρύνουν τα δίκτυα

υποστήριξής τους. Μέσω της ανθρωπωνυμικής αυτής συμπεριφοράς και των τελετουργικών που τη συνοδεύουν (όπως η βάπτισή κυρίως της δεύτερης γενιάς), διεκδικούν τη συμμετοχή τους στο εθνικό, θρησκευτικό, πολιτισμικό συν-ανήκειν και διαπραγματεύονται εκ νέου την ενσωμάτωσή τους στον κρατικό μηχανισμό. Για τους μετανάστες από την Αλβανία, η θρησκεία και το όνομα αποτελούν το «ενοποιητικό συμβολικό σύμπαν», τη θεσμική διαδικασία που διαμεσολαβεί την ισότιμη ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία. Η δήλωση της Χριστίνας, 38, υπεύθυνης στην αίθουσα εκδηλώσεων του Έλληνα συζύγου της, συμπυκνώνει τα παραπάνω:

«Με λένε Χριστίνα, υπάρχει πιο χριστιανικό όνομα από το δικό μου; Πιστεύω και προσεύχομαι, είμαι παντρεμένη με Έλληνα, μιλάω καλά. Τα παιδιά μου έχουν και τα δύο ελληνικά ονόματα, πάνε σχολείο. Δε διαφέρω πουθενά από τους υπόλοιπους».

5. Η θρησκευτική ταυτότητα της δεύτερης γενιάς Αλβανών μεταναστών.

Όπως είδαμε, η πρώτη γενιά μεταναστών συνηθίζει την άμεση, ανεπίσημη συνήθως αλλαγή ονόματος και λιγότερο συχνά τη βάπτισή. Κάτι τέτοιο δε συμβαίνει με τη δεύτερη γενιά: οι πληροφορήτριες και πληροφορητές μας είναι σχεδόν στο σύνολό τους βαπτισμένοι, σε μικρή ηλικία. Οι Αλβανοί γονείς αποφασίζουν να δώσουν ελληνικά ονόματα στα παιδιά τους από τη στιγμή της γέννησής τους, επιλέγοντας ονόματα ακραιφνώς ελληνικά ή κοινά με την αλβανική. Η Σουλβάννα, παραχώρησε την αρμοδιότητα επιλογής ονόματος στον πρώην σύζυγό της και την οικογένειά του, καθώς η Βορειοηπειρώτισσα μητέρα του θα επέλεγε το κατάλληλο όνομα:

« Το όνομα της Δέσποινας (μεγάλη κόρη), το διάλεξε η πεθερά μου, το όνομα της μητέρας της... Είναι Βορειοηπειρώτισσα η πεθερά μου. Αυτή τη λένε Κατερίνα, την πεθερά μου. Η μητέρα της, Δέσποινα. Με ρώτησε, μου λέει, «σ' αρέσει να βάλλουμε το όνομα της μητέρας της μάνας μου»; «Δεν έχω πρόβλημα», λέω, «Εντάξει, ωραίο όνομα και ταιριάζει και με το επίθετο». Μου άρεσε η θρησκεία, μου άρεσε και δεν είχα αντίρρηση. Με την Ειρήνη, λέει ο Βασίλης «Ειρήνη μου αρέσει, εσένα σ' αρέσει;». «Κάνε ό,τι θέλεις!» του λέω... «Δεν έχω πρόβλημα. Μια χαρά!».

Η Άντζελα, δεν κρύβει την απογοήτευσή της που δεν πήρε απευθείας χριστιανικό όνομα. Αν και το όνομά της απαντάται συχνά σε Ελληνίδες συμμαθήτριές της, τα λεγόμενά της αποτυπώνουν την απογοήτευσή της, καθώς η ίδια θεωρεί ότι δεν αποδεικνύει πλήρως την υιοθέτηση της νέας της ταυτότητας:

«Έχω βαπτιστεί λίγο πιο μετά... Δεν προλάβουμε... Δεν μπορούσαμε να αλλάξουμε τα χαρτιά στη ληξιαρχική πράξη κι έτσι έμεινε δυστυχώς το Άντζελα στα επίσημα έγγραφα».

Η Έρμιλέντι (16), από τους λίγους του δείγματος μας που δεν έχουν βαπτιστεί, έχει τροποποιήσει το όνομά της από μόνη της. Οι καθηγητές και οι συμμαθητές της την αποκαλούν Έρμη:

«Δεν έχω βαπτιστεί αλλά όλοι με φωνάζουν Έρμη που μοιάζει με αρχαίο, έτσι;»

Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που τα παιδιά φέρουν δύο ονόματα, το κύριο ελληνικό που χρησιμοποιούν στις περισσότερες συναναστροφές στη χώρα υποδοχής και το αλβανικό που έχει περισσότερο οικογενειακή χρηστικότητα, εφόσον το επιστρατεύουν για την επικοινωνία με ομοεθνείς τους στα ταξίδια επιστροφής και στις επαφές τους με μέλη της οικογένειας που ζούνε στην Αλβανία. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Παναγιώτη, ο οποίος στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης χρησιμοποιεί το αλβανικό του όνομα.

« Στο facebook γράφω το αλβανικό μου όνομα, Claudio. Έτυχε να το βάλω έτσι για δοκιμή στην αρχή, έχω και φίλους πολλούς από Αλβανία στο facebook ...Δεν ήθελα να ξέρουν όλοι ποιος είμαι όταν άνοιξα το λογαριασμό και έμεινε».

Η περίπτωση του Παναγιώτη είναι χαρακτηριστική της συχνής εναλλαγής ταυτοτήτων του μετανάστη σε σχέση με την έσω και έξω ομάδα, ακόμα και αυτών της δεύτερης γενιάς. Ωστόσο, κάποιοι μετανάστες έχουν τελείως διαφορετικά κριτήρια για την ονοματοδοσία των παιδιών τους. Η Έλλη, που είναι πιο αποστασιοποιημένη θρησκευτικά σε σχέση με τους υπόλοιπους πληροφορητές μας, αναφέρεται στη σημασία του «ευρωπαϊκού ακούσματος» ενός ονόματος:

«Έβγαλα την κόρη μου Λετίσια, γιατί μου άρεσε, ακούγεται ευρωπαϊκό και το πήρα από ένα πολύ όμορφο μοντέλο που ήταν στη μόδα όταν γεννήθηκε».

Αν και πολλά μέλη της οικογένειά της στην Αλβανία έχουν μουσουλμανικά ονόματα, η Έλλη επέλεξε «ευρωπαϊκά ονόματα» για τα παιδιά της, δηλώνοντας έτσι τη σημασία που αποδίδει στον ευρωπαϊκό πλέον προσανατολισμό της οικογένειά της στην Ελλάδα.

Η διαδικασία βάπτισης της δεύτερης γενιάς περιλαμβάνει την «κουμπαριά», σχεδόν πάντα με Έλληνα. Η σχέση με τους «Έλληνες αναδόχους» κατέχει περίοπτη θέση στη ζωή των νεαρών Αλβανών, καθώς συχνά λειτουργούν ως καθοδηγητές και υποστηρικτές στα σχέδια ζωής τους. Ο «Έλληνας νονός» περιβάλλεται με ιδιαίτερο σεβασμό από τους μετανάστες και κατέχει κομβικό ρόλο στα δίκτυα υποστήριξης που δομεί η αλβανική οικογένεια. Συχνά, είναι ή έχει υπάρξει εργοδότης των γονέων των νεαρών.

Η «κουμπαριά» αποτελεί επισφράγιση των δεσμών οικειότητας και αποδοχής των μεταναστών από τους γηγενείς. Σε επίπεδο συμβολισμών αποδεικνύει έμπρακτα τη μετατόπιση των ορίων του μετανάστη και την αποδοχή του από τον εντόπιο. Όταν η «κουμπαριά» πραγματοποιείται παράλληλα με μια ενεργή εργασιακή σχέση, συμβολίζει το πέρασμα από την υπάλληλη σχέση μετανάστη-εργοδότη στη σχέση φιλίας και αναγνώρισης: ο μετανάστης με το εργασιακό του ήθος καταρρίπτει τα στερεότυπα, γίνεται απαραίτητος στο εργασιακό περιβάλλον, μεταπηδά από το περιθωριακό status σε μία σχέση πατέρα-γιου, εγκαθιδρύοντας μια έστω πλασματική σχέση, που έχει ως βάση την απέκδυση της αλβανικής ταυτότητας (Χαντζαρούλα, 2016:98-99). Ο ίδιος, με τη σειρά του, διαβαίνει τα όρια του μετανάστη, αποποιούμενος τα σύμβολα της προέλευσής του και διεκδικώντας καινούρια: γλώσσα, θρησκεία, όνομα. Σε αυτή τη βάση, «αποδεικνύει» έμπρακτα την επιδίωξή του να εξομοιωθεί με του εντόπιους μέσω της βάπτισης των παιδιών.

Από την πλευρά του, ο ανάδοχος, αναλαμβάνει ρόλο υποστηρικτή της οικογένειας και προστάτη των παιδιών. Ο νονός αποτελεί για τις οικογένειες των μεταναστών σύμβολο αποδοχής και δίαυλο επικοινωνίας με την κοινωνία υποδοχής. Συχνά, κατευθύνει την εκπαίδευση των παιδιών, παρέχοντας τόσο υλικούς πόρους, όσο και πληροφορίες προκειμένου να καταστρώσουν τα σχέδια ζωής τους. Ο Λάμπρος, 17,

υπογραμμίζει τη σημασία της σχέσης με την Ελληνίδα νονά του για τα μελλοντικά του σχέδια:

«Η νονά μου είναι Ελληνίδα. Την ξέρουν οι δικοί μου από παλιά και πάντα μας υποστήριζε. Έχει λογιστικό γραφείο και γι'αυτό θέλω να σπουδάσω κι εγώ οικονομικά. Την έχω για παράδειγμα και θα με βοηθήσει μόλις τελειώσω ...το έχουμε συζητήσει!»

Παρομοίως η Άντζελα, αναφέρεται στην πνευματική υποστήριξη της νονάς της:

«Στο σπίτι έχω πάρα πολλά βιβλία... Οι γονείς μου δεν ασχολούνται καθόλου με το διάβασμα μου και τα μαθήματα. Τα βιβλία μου τα δίνει η νονά μου, είναι μεγάλη σε ηλικία αλλά είναι πολύ μορφωμένη και με βοηθάει σε όλα».

Εκ πρώτης όψεως, για τους Αλβανούς μετανάστες δεύτερης γενιάς, η θρησκεία δεν διαφαίνεται να διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στη ζωή και την οργάνωση της καθημερινότητάς τους. Ωστόσο, δεδομένου ότι στην ελληνική κοινωνία η Ορθοδοξία αποτελεί βασικό κριτήριο χάραξης ορίων μεταξύ του «Εμείς» και οι «Άλλοι», η θρησκευτικότητα των εφήβων αυτών υπηρετεί περισσότερο κοινωνικοποιητικούς σκοπούς, διαμεσολαβώντας τη συμμετοχή τους στην πολιτιστική συλλογική ταυτότητα της κυρίαρχης κοινωνίας. Η βάπτισμα, ως ομολογία της χριστιανικής πίστης, λειτουργεί ως απαραίτητη προϋπόθεση ένταξης, ως έμπρακτη απόδειξη της αποδοχής των ημέτερων εθνικών συμβόλων. Σε αυτή τη βάση, η πλειοψηφία των πληροφορητών μας είχε βαπτιστεί και λάβει ελληνοχριστιανικό όνομα σε μικρή ηλικία. Όπως σημειώνει η Vathi (2010), η θρησκευτική ετερότητα αποτελεί λόγο κοινωνικού αποκλεισμού στην ελληνική κοινωνία και γίνεται αντιληπτή ως το ισχυρότερο εμπόδιο ένταξης από τους μετανάστες και τα παιδιά τους. Στην ίδια κατεύθυνση, έρευνες σε ευρωπαϊκό επίπεδο, καταγράφουν την τάση των παιδιών αυτών να στρέφονται σε μεγάλο ποσοστό προς τη θρησκεία της χώρας υποδοχής, προκειμένου να διευκολύνουν την ενσωμάτωσή τους (Levitt and Jaworsky, 2007). Ωστόσο, πρόσφατα παρατηρείται μια ερευνητική εστίαση στην εξάπλωση του μουσουλμανικού φονταμενταλισμού μεταξύ μεταναστών δεύτερης γενιάς στις δυτικές κοινωνίες εξαιτίας των αυξανόμενων περιστατικών θρησκευτικής

ρίζοσπαστικοποίησης (Kashyap and Lewis, 2013) και εξτρεμιστικών συμπεριφορών (Bizina and Gray, 2012).

Η πλειοψηφία των ερωτηθέντων εφήβων στην έρευνά μας δηλώνουν χριστιανοί ορθόδοξοι. Ένα ποσοστό καταθέτει έναν αφηρημένο σκεπτικισμό για τη θρησκεία γενικότερα, ωστόσο, και αυτοί ταυτίζονται με την κυρίαρχη πίστη. Σε κάθε περίπτωση, από τα λεγόμενά τους προκύπτει μεγαλύτερη δέσμευση με τις αξίες και το τελετουργικό της χριστιανικής πίστης σε σχέση με τους γονείς τους. Ενώ δηλαδή η πρώτη γενιά ενέδωσε στον προσηλυτισμό της από αναγκαιότητα, η δεύτερη γενιά φαίνεται να προσεγγίζει τη θρησκευτικότητα με όρους συνειδητής επιλογής και συμμετοχής στο συγκεκριμένο «σύμπαν συμβόλων». Χαρακτηριστικά είναι τα λεγόμενα της Άντζελας:

«Τους γονείς μου δεν τους νοιάζει η θρησκεία αλλά εμένα με πειράζει που δεν έχουμε πιο μεγάλη σχέση. Με πειράζει πάρα πολύ και τους κράζω γι' αυτό».

Αν και οι γονείς της είναι μουσουλμάνοι, η ίδια βαπτίστηκε σε μικρή ηλικία με πρωτοβουλία των ιδίων. Θεωρεί όμως τον εαυτό της συνειδητοποιημένο θρησκευτικά και αξιολογεί σημαντικά την ελεύθερη επιλογή θρησκευτικής κατεύθυνσης.

«Το ξέρω φαίνεται λίγο περίεργο που οι γονείς μου είναι μουσουλμάνοι και εγώ χριστιανή. Εγώ πραγματικά λυπάμαι που πιστεύουν σε κάτι άλλο, δεν έχω θέμα τους το λέω και έτσι. Βασικά περισσότερο άθεοι είναι... ναι... πιστεύω ότι είναι άθεοι. Εγώ πιστεύω συνειδητά στο χριστιανισμό. Ο μουσουλμανισμός με ενοχλεί. Το έχουμε συζητήσει και τους ρωτάω «Γιατί πιστεύετε εκεί;» «Γιατί πιστεύανε οι γονείς μας» μου απαντάνε. «Εσύ στο σχολείο δε γνώρισες καμία θρησκεία;», της κάνω (της μητέρας)... «Εμείς κάνουμε όλες τις θρησκείες και μπορεί όταν μεγαλώσω και πάω 18 να πιστεύω στο Βούδα». Αυτό της είπα... «Εσείς δεν μπορούσατε να το κάνετε αυτό»; Τη ρώτησα μια μέρα. «Στο σχολείο μας δε μας διδάσκανε έτσι», μου απάντησε. «Εμείς ήμασταν ό,τι πιστεύει ο παππούς και η γιαγιά».

Στην ίδια κατεύθυνση, η Ελένη (15) εκδηλώνει την επιθυμία της για συστηματικότερη συμμετοχή της οικογένειάς της σε εκδηλώσεις λατρείας :

«Πάμε Εκκλησία μόνο στις γιορτές... Δεν μπορούμε συνέχεια γιατί ο μπαμπάς και η μαμά δουλεύουν αρκετές φορές και Κυριακή. Εγώ θα ήθελα να πηγαίνουμε πιο συχνά στην Εκκλησία αν μπορούσαμε, την αδερφή μου (μικρότερη) δεν την νοιάζει και τόσο...»

Κατά την Collins-Mayo (2012), μία από τις σύγχρονες τάσεις στη μελέτη της θρησκευτικότητας στις δυτικές κοινωνίες και ειδικότερα όσον αφορά στη θρησκευτικότητα των εφήβων, είναι η στροφή στην ατομικότητα-υποκειμενικότητα (individualism and subjectivity) που απορρέει από τη γενικότερη μεταμοντέρνα αντίληψη ότι κάποιος μπορεί να επιλέξει «ποιος θα είναι και πώς θα ζήσει» (Savage & Warde, 1993). Σε αυτό το πλαίσιο, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις μεταπηδούν από ένα απρόσωπο καθεστώς άκριτης ή επιβεβλημένης υπακοής σε μία κατάσταση κριτικής προσέγγισης, συνειδητής επιλογής και τελικά προσωπικής συναισθηματικής δέσμευσης. Έρευνες στις ΗΠΑ, Αυστραλία και Μ. Βρετανία σε ομάδες εφήβων, επιβεβαιώνουν τη διάχυτη αντίληψη σχετικά με τη σημασία συνειδητής επιλογής θρησκευόμενου, αντίληψη που τοποθετεί το άτομο στο κέντρο ως ενεργό θρησκευτικό υποκείμενο (βλέπε σχετικές έρευνες Mason et al, 2007; Smith & Denton, 2005; Smith et al, 2003 κ.ο.κ.). Από τις συζητήσεις με τους έφηβους πληροφορητές μας -αν και όλοι δηλώνουν είτε ουσιαστικά είτε ονομαστικά ορθόδοξοι- επιβεβαιώνεται η στροφή στην ατομικότητα σε σχέση με τις πεποιθήσεις και τις επιλογές. Ο Λάμπρος αποφαινεται τόσο σε σχέση με αυτό όσο και γενικότερα με την έννοια της ατομικής ελευθερίας:

«Δεν έχω κανένα πρόβλημα με τις επιλογές του καθενός θρησκευτικές, σεξουαλικές κτλ. Επειδή έχω ζήσει το ρατσισμό και δεν μου αρέσει να κάνω ό,τι μου έκαναν εμένα, πιστεύω ότι πρέπει να επιλέγουμε οι ίδιοι τί πιστεύουμε, τί δεχόμαστε... Σημασία έχει το άτομο αν είναι καλός άνθρωπος, καλός στη δουλειά του... όχι τί λένε οι άλλοι, τί ταμπέλα βάζουν.»

Σε κάθε περίπτωση, η σχέση των εφήβων αλβανικής καταγωγής με τη θρησκεία ακολουθεί κυρίως το μοτίβο της σχέσης των γηγενών εφήβων με την Εκκλησία. Όπως επισημαίνει η Vathi, η θρησκευτικότητα της δεύτερης γενιάς Αλβανών προσδιορίζεται από τις συνθήκες που επικρατούν στη χώρα υποδοχής σε σχέση με τη θρησκεία, τη σημασία με την οποία περιβάλλεται η θρησκεία, τις πολιτικές

ταυτότητας, τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης σε μικρό και μέσο-επίπεδο (Vathi, 2011). Η προσαρμογή της αλβανικής οικογένειας στο θρησκευτικό πρότυπο της ελληνικής κοινωνίας, αποτελεί προσαρμογή στο πολιτισμικό κεφάλαιο της χώρας υποδοχής και συνεκδοχικά, μετασχηματισμό του πολιτισμικού κεφαλαίου που φέρει η οικογένεια πριν τη μετανάστευση σε σχέση με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Η συζήτηση που μας μετέφερε η Άντζελα με τη μητέρα της σχετικά με τη θρησκευτικές επιλογές της καθεμιάς, συμπυκνώνει την επιδίωξη σύγκλισης της δεύτερης γενιάς με το πολιτισμικό κεφάλαιο της χώρας υποδοχής αλλά και τη συναίνεση της πρώτης γενιάς στην ενδεχόμενη μετατόπιση ταυτότητας:

«Εγώ μαμά», της κάνω, «είμαι χριστιανή και δεν πιστεύω αυτά που πιστεύεις εσύ». «Πιστεύω ό,τι πιστεύουν όλοι οι άλλοι εδώ». «Εντάξει» μου είπε... τίποτ'άλλο».

Αν και αίτημα της νεωτερικότητας υπήρξε ο περιορισμός των θρησκευτικών πεποιθήσεων στη σφαίρα του ιδιωτικού, σε πολλές περιπτώσεις στην Ευρώπη, οι εκπαιδευτικοί θεσμοί παγιώνουν την κυρίαρχη θέση της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα. Τα τελευταία χρόνια, η πολύπλοκη σχέση θρησκευτικών και εκπαιδευτικών θεσμών βρίσκεται στην επικαιρότητα, ενώ έχει ανοίξει ο διάλογος ως προς τη μονοφωνική θρησκευτική εκπαίδευση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και κατά πόσο συμπίπτει ή όχι τη θρησκευτική ελευθερία και τις δυνατότητες θρησκευτικής ετερότητας (Μαντζούφας, 2011). Σε κάθε περίπτωση, το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα περιλαμβάνει τη θρησκευτικότητα και συγκεκριμένα την ελληνορθόδοξη πίστη στο πολιτισμικό κεφάλαιο που μεταδίδει. Σε αυτό το πλαίσιο ένταξης και κοινωνικοποίησης, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς ασπάζονται τις θρησκευτικές αξίες που προβάλλονται και συμμετέχουν σε όλες τις εκφράσεις αυτής της θρησκευτικότητας και γενικότερα προσαρμόζονται, «όπως επιθυμούν οι Έλληνες» (Χατζηπροκοπίου 2003, Lymperaki and Maroukis, 2004). Σε αντίστοιχη ερώτηση για τη συμμετοχή σε εκδηλώσεις με θρησκευτικές αναφορές, η Ιωάννα (16) προσθέτει:

«Είμαστε χριστιανοί, και εγώ και η αδερφή μου έχουμε βαπτιστεί και στο σχολείο λέμε την προσευχή αν μας φωνάζουν και πηγαίνουμε στην Εκκλησία με το σχολείο στις γιορτές...»

Σε γενικές γραμμές, συμπεραίνουμε ότι οι πληροφορητές της έρευνάς μας συμπλέουν στο σύνολό τους με τις θρησκευτικές αντιλήψεις των γηγενών συνομηλίκων τους στα πλαίσια της συστηματικής συμμετοχής στο κυρίαρχο πολιτισμικό κεφάλαιο. Ωστόσο, οι ίδιοι παρουσιάζουν τη θρησκευτικότητά τους ως προϊόν ελεύθερης επιλογής και βούλησης. Εντούτοις, δε θα πρέπει να δοθεί η λανθασμένη εντύπωση ότι οι έφηβοι της έρευνάς μας τοποθετούν τη θρησκεία στις προτεραιότητές τους. Όπως οι υπόλοιποι συμμαθητές τους, δηλώνουν θρησκευόμενοι χωρίς όμως η θρησκεία να υπαγορεύει τις επιλογές ή τον τρόπο ζωής τους. Αντίστοιχες έρευνες (Madge & Hemming, 2017) δείχνουν ότι η στροφή προς το θρησκευτικό υποκειμενισμό που προαναφέρθηκε, είχε ως αποτέλεσμα να αυξηθεί το ποσοστό των εφήβων εκείνων που ναι μεν δηλώνουν ότι ανήκουν σε μία θρησκεία, τοποθετούν δε τη θρησκευτικότητα και τις εκδηλώσεις λατρείας σε δεύτερο πλάνο καθώς βασικές έννοιες που θεμελιώνουν τη θρησκεία όπως η πίστη, η αγάπη ή η ισότητα έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα στο αξιακό τους σύστημα χωρίς όμως να προβάλλονται απαραίτητα μέσα από κάποιο θρησκευτικό πλαίσιο. Η Άννα που είναι επίσης βαπτισμένη δηλώνει σε σχετική ερώτηση για την ατομική της ταυτότητα:

«Δεν αισθάνομαι ότι είμαι Αλβανίδα, Ελληνίδα, χριστιανή, μουσουλμάνα ή κάτι άλλο. Αγαπώ πάνω απ' όλα τους ανθρώπους, όπου και αν ανήκουν. Είμαστε όλοι άνθρωποι πάνω απ' όλα...»

Αντίστοιχα, η Τζοάννα (16), επιβεβαιώνει την ονομαστική της σχέση με τη θρησκεία

«Ναι βαπτισμένες είμαστε αλλά εντάζει περισσότερο η σχέση με τη θρησκεία είναι τυπική. Λέμε πιστεύουμε αλλά μέχρι εκεί. Η μητέρα μας έχει λίγο περισσότερη σχέση, ίσως με τις γυναίκες που δουλεύει (έμμισθη οικιακή βοηθός) την επηρεάζουν κάπως. Ο πατέρας μας έχει τελείως τυπική σχέση, σχεδόν καθόλου. Εμείς είμαστε στη μέση. Η θρησκεία δεν επηρεάζει τη ζωή μας. Πάσχα, Χριστούγεννα και τέτοια».

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η σχέση της θρησκείας και των έμφυλων ρόλων. Οι περισσότεροι μαθητές ταυτίζουν τη μουσουλμανική θρησκεία με την υποβαθμισμένη

θέση των γυναικών στην Αλβανία. Για τις πληροφορήτριες μας, το παραπάνω αποτελεί βασικό λόγο απόρριψης του Ισλάμ. Η Ελένη (17) καταθέτει την εμπειρία της από το χωριό των γονιών της:

«Στην Αλβανία δε θα πήγαινα ποτέ να ζήσω... Είναι πολύ στενόμυαλοι εκεί οι άνθρωποι. Πολύ περίεργοι. Φταίει και η θρησκεία, όχι ακριβώς ίσως. Αλλά είναι περιοριστική η θρησκεία, και αυτό φταίει γιατί έχουν άλλες αντιλήψεις. Εδώ είναι χριστιανοί είναι πιο ελεύθερες οι γυναίκες».

Η Χρυσάνθη έχει παρόμοια άποψη με τη συμμαθήτριά της. Από τα λεγόμενά της φαίνεται ότι θεωρεί το Ισλάμ ανασταλτικό παράγοντα για την επαγγελματική και κοινωνική ζωή των γυναικών :

«Με τίποτα δε θα γυρνούσα στην Αλβανία. Εκεί είναι οπισθοδρομικοί... με τις γυναίκες ειδικά. Εντάξει να πας να ζήσεις στις Σαράντα και πάλι δύσκολα... αλλά στα χωριά; Με τους μουσουλμάνους κιόλας; Εκεί η γυναίκα μόλις τελειώσει το σχολείο παντρεύεται... Αν μιλήσεις με ένα αγόρι αμέσως αρχίζουν το κουτσομπολιό...»

Από τις αφηγήσεις των πληροφορητών μας, υπονοείται εμμέσως η ταύτιση του Ισλάμ με την Ανατολή, τον οριενταλισμό και την οπισθοδρόμηση όχι μόνο σε σχέση με την ισότητα των φύλων αλλά γενικότερα σαν στάση ζωής. Εν αντιθέσει, η χριστιανική πίστη αποτελεί σύμβολο του ευρωπαϊκού κόσμου, του δυτικού τρόπου ζωής, των δυνάμει ευκαιριών που απορρέουν από την καπιταλιστική οργάνωση. Ενδιαφέρον έχει η ανθρωπολογική μελέτη του Gilles de Rapper στην επαρχία Devoll της Νότιας Αλβανίας (de Rapper, 2008) γύρω από τις σχέσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων καθώς και τη χρήση της λέξης «κουλτούρας» (Kulture), ως δείκτη του επιπέδου πολιτισμού ενός ατόμου. Κατά τον de Rapper, προκύπτει ότι η κουλτούρα χρησιμοποιείται ως ταυτόσημη έννοια της προόδου και του εκσυγχρονισμού που συνδέεται με το χριστιανικό κόσμο. Ομοίως, κατά τον Fatjos Lubonja (2002; 2004), το αντιθετικό αυτό σχήμα βρίσκεται στον πυρήνα του μύθου της Δύσης, όπως καλλιεργήθηκε στο συλλογικό φαντασιακό των Αλβανών στις αρχές της δεκαετίας του ενενήντα: Από τη μία, η εξιδανίκευση της Δύσης ως «Γη της Επαγγελίας» που τροφοδοτήθηκε από προ-κομμουνιστικές μηνύες μετανάστευσης

Αλβανών κυρίως στην Αμερική, από την άλλη, η ταύτιση των μουσουλμάνων με την Οθωμανική κατάκτηση, είχε σαν αποτέλεσμα την παραπάνω σύνδεση της «κουλτούρας» με το χριστιανισμό και επί τη βάση αυτή, την αναγόρευση του χριστιανισμού ως κύριο χαρακτηριστικό της δυτικής, ευρωπαϊκής ταυτότητας. Η αντίληψη αυτή δρομολόγησε σε μεγάλο βαθμό την κατασκευή της νέας ταυτότητας της πρώτης γενιάς που εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα και κληροδοτήθηκε στη δεύτερη γενιά. Σε αυτή τη βάση, οι νεαροί και νεαρές αλβανικής καταγωγής που συχνά φαντάζονται τις τροχιές ζωής τους και εκτός Ελλάδας, φιλοδοξούν να εγκατασταθούν σε άλλες χώρες της Δύσης και επιδιώκουν να αφομοιώσουν τα πολιτιστικά γνωρίσματα της ευρωπαϊκής ταυτότητας προκειμένου να υλοποιήσουν τα σχέδιά ζωής τους.

Τα σχέδια αυτά που θέτουν στο κέντρο το άτομο, συνοδεύονται από μια ρητορική σκληρού εργασιακού ήθους που καλλιεργήθηκε από τους πρώτους μετανάστες Αλβανούς και στοχεύουν στην κοινωνική και επαγγελματική καταξίωση του υποκειμένου με βάση τις προσωπικές δεξιότητες. Σε επίπεδο ταυτίσεων, η πίστη των Αλβανών μεταναστών στη σκληρή εργασία του υποκειμένου ακολουθεί ένα βεμπεριανό μοτίβο εργασιακής ηθικής και ασκητισμού, βάσει του οποίου η πρώτη γενιά αυτοπροσδιορίζεται εντός του καπιταλιστικού κόσμου. Η πίστη αυτή στην ατομικότητα και στην ανταπόδοση της εργασίας κυριαρχεί εξίσου στο αξιακό σύστημα των νεαρών αλβανικής καταγωγής που φαίνεται να έχουν εμπεδώσει ως βίωμα μία χριστιανική εργασιακή ηθική, βάση της οποίας διαμορφώνουν τους όρους της κοινωνικής τους αναπαραγωγής.

7. Συμπεράσματα

Η έρευνα και ανάλυση μας σχετικά με τη θρησκευτικότητα της πρώτης και δεύτερης γενιάς Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα, εξέβαλε στο βασικό συμπέρασμα ότι οι συγκεκριμένοι μετανάστες, διαγενεακά, προτάσσουν την ένταξη τους στην κοινωνία υποδοχής σε σχέση με τη διατήρηση διακριτικών πολιτιστικών στοιχείων της χώρας προέλευσης, όπως η θρησκεία. Χαράσσοντας τις πορείες ζωής τους και καταστρώνοντας μελλοντικά σχέδια, οι Αλβανοί μετανάστες διαμορφώνουν τη νέα τους ταυτότητα, επιδιώκοντας να αφομοιώσουν σύμβολα ομοιότητας και εγκαταλείποντας αρκετά πρόθυμα διακριτικά στοιχεία που προδίδουν το αλβανικό τους παρελθόν. Επί τη βάση αυτή, η θρησκευτική ταυτότητα του μετανάστη προσεγγίζεται

και ερμηνεύεται με όρους κοινωνικής ταυτότητας, εφόσον θέτει ζητήματα ομοιότητας και διαφοράς, ατομικότητας και συλλογικότητας, αντιλήψεις του εαυτού και της δημόσιας εικόνας.

Εντός αυτού του πλαισίου της διαλεκτικής σχέσης ατομικότητας και δημόσιας εικόνας, η θρησκεία και η αλλαγή ονόματος λειτούργησε για τους πρώτους μετανάστες ως «πολιορκητικός κριός» προκειμένου να γίνουν αποδεκτοί σε μια κοινωνία που κυριαρχούσε η «αλβανοφοβία». Διαχειριζόμενη την ευάλωτη δημόσια εικόνα της, η πρώτη γενιά, υιοθέτησε τις παραπάνω στρατηγικές ένταξης στην ελληνική κοινωνία, μεθοδεύοντας μια πειστική εντύπωση ότι τα πολιτισμικά πρότυπα που εκτελεί ως ρόλους, όντως πραγματώνονται. Η αποστασιοποίηση από την αρνητική εικόνα του Αλβανού, έθεσε ως προϋπόθεση από τους μετανάστες πρώτης γενιάς μια σειρά επιτελεστικών πρακτικών όπως η αλλαγή ονόματος και θρησκείας, προκειμένου να θεμελιώσουν τη νέα τους ταυτότητα.

Για τους μετανάστες δεύτερης γενιάς, η χριστιανική ομολογία αποτελεί κεκτημένο και συστατικό στοιχείο του κυρίαρχου πολιτισμικού κεφαλαίου με το οποίο έχουν εξοικειωθεί στις δημόσιες συναναστροφές τους. Από τις συνεντεύξεις μας προκύπτει ότι η θρησκεία δεν αποτελεί ρυθμιστικό παράγοντα στην καθημερινότητά των νέων αλβανικής καταγωγής, ωστόσο, όπως υποστηρίξαμε στην ανάλυσή μας, η θρησκευτικότητα της δεύτερης γενιάς διαμεσολαβεί κυρίως τη συμμετοχή της στην κυρίαρχη πολιτισμική συλλογική ταυτότητα, το κυρίαρχο πολιτισμικό κεφάλαιο, όπως προβάλλεται τόσο από τους επίσημους φορείς όσο και από την ελληνική κοινωνία. Υπό αυτούς τους όρους, η βάπτισμα λειτουργεί επίσης ως επιτελεστική πράξη ενσωμάτωσης, έμπρακτη απόδειξη της αποδοχής των κυρίαρχων εθνικών συμβόλων και εν τέλει, αποταύτισης από την αλβανικότητα και παράλληλης θεμελίωσης μιας νέας ταυτότητας πάνω στη βάση της ομοιότητας. Εντούτοις οι ίδιοι, προσεγγίζουν τις θρησκευτικές επιλογές με όρους ατομικότητας, παρουσιάζοντας τη χριστιανική τους πίστη ως αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης και αναμενόμενης σύγκλισης με το γενικό πρότυπο της κοινωνίας υποδοχής. Επιπλέον, τόσο στο φαντασιακό της πρώτης όσο και της δεύτερης γενιάς, δεσπάζει ο μύθος της χριστιανικής Δύσης ως συνώνυμο της προόδου και της ευημερίας. Η ταύτισή τους με το χριστιανισμό σηματοδοτεί τη συμμετοχή των νεαρών αυτών σε μια νέα ευρωπαϊκή ταυτότητα που θεμελιώνεται στην αντίθεση «εμείς και οι άλλοι». Καταστρώνοντας σχέδια και δράσεις ζωής εκτός συνόρων και με στραμμένο το βλέμμα πάντα στη Δύση, η δεύτερη γενιά οικοδομεί συνειδητά την ταυτότητα και το κεφάλαιό της με όρους ομοιότητας, εμμένοντας στην

ουσιαστική ενσωμάτωσή της και διαμορφώνοντας τους όρους της κοινωνικής της αναπαραγωγής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΟΙ ΝΕΟΙ ΕΜΦΥΛΟΙ ΡΟΛΟΙ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΓΕΝΙΑΣ .

1.Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό θα προσεγγίσω τις αναπαραστάσεις και αντιλήψεις των μεταναστών δεύτερης γενιάς αλβανικής καταγωγής σε σχέση με το φύλο. Στόχος είναι να διερευνήσω τις διεργασίες κατασκευής έμφυλης ταυτότητας των παιδιών των μεταναστών, ως αποτέλεσμα μιας δυναμικής ισορροπίας μεταξύ του συμβολικού κόσμου που έχουν κληρονομήσει από την πρώτη γενιά και του πραγματικού κόσμου στον οποίο βιώνουν την καθημερινότητά τους. Αρκετά συχνά, οι έφηβοι αυτοί καλούνται να διαχειριστούν τις αντιθέσεις των δύο αυτών κόσμων, όχι μόνο ως αντιθέσεις έμφυλων αναπαραστάσεων, αλλά ως αντιθέσεις ενός συνολικού πολιτισμικού κεφαλαίου που συντίθεται τόσο από το οικογενειακό όσο και από το κυρίαρχο κεφαλαίο της χώρας υποδοχής. Οι αφηγήσεις των υποκειμένων

αποκαλύπτουν τη σημασία του φύλου ως ενεργή κοινωνική διαδικασία στη συγκρότηση, διαχείριση και διαπραγμάτευση της ταυτότητας τους, καθώς η μεταναστευτική εμπειρία διαμορφώνει νέες, υβριδικές αλλά πάντα έμφυλες υποκειμενικότητες (Μπούσχοτεν, 2006). Όπως σημειώνει η Segal, αν η μελέτη της ταυτότητας είναι ζωτικής σημασίας για την διεπιστημονική έρευνα στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, το φύλο αναδύεται ως η πλέον ζωτική παράμετρος στην μελέτη των ταυτοτήτων, με τον συνεχή επανακαθορισμό και ανανοηματοδότηση των πλαισίων, των κατηγοριών και των σχηματισμών που συνιστούν το φύλο, το γένος και τη σεξουαλικότητα.

Προκειμένου να κατανοήσουμε τις αναπαραστάσεις της δεύτερης γενιάς σε σχέση με το φύλο, θα πρέπει καταρχάς, να λάβουμε υπ' όψιν μας τους όρους και τις συνθήκες διαμόρφωσης των αντιλήψεων και των στάσεων αυτών. Για τον λόγο αυτό θέτουμε ως αφετηρία της προσέγγισής μας τη μελέτη της βαθιά πατριαρχικής δομής της αλβανικής οικογένειας, όπως αναβίωσε στην μετα-κομμουνιστική Αλβανία και μεταφέρθηκε μέσω της μεταναστευτικής διαδικασίας στην ελληνική κοινωνία. Στη συνέχεια, εστιάζουμε στο ίδιο το μεταναστευτικό επεισόδιο ως έμφυλη εμπειρία, καθώς οι ροές από την Αλβανία ξεκίνησαν ακολουθώντας το μοτίβο της ανδρικής κυριαρχίας -με τις γυναίκες να αποτελούν «συνδεδεμένους» μετανάστες-και ολοκληρώθηκαν με την επανένωση των οικογενειών στη χώρα υποδοχής (Stecklon, Carletto, Azzari and Davis, 2010). Στο τέταρτο μέρος του κεφαλαίου, θα επικεντρωθούμε στον επαναπροσδιορισμό των έμφυλων ταυτοτήτων ανδρών και γυναικών μεταναστών πρώτης γενιάς, μέσα από το πρίσμα της εμπειρίας του μεταναστευτικού επεισοδίου, του γάμου, των οικογενειακών σχέσεων και της εργασίας στο νέο περιβάλλον εγκατάστασης. Η προσέγγιση των παραπάνω ζητημάτων κρίθηκε απαραίτητη προκειμένου να διερευνηθούν οι διαγενεακές επιρροές στη συγκρότηση έμφυλης ταυτότητας της δεύτερης γενιάς. Ως εκ τούτου, η ανάλυση που αφορά στην πρώτη γενιά, εκβάλλει στην κύρια συζήτηση του κεφαλαίου γύρω από τις αναπαραστάσεις των νέων μεταναστών δεύτερης γενιάς σχετικά με την έμφυλη ταυτότητα, τόσο ως βίωμα όσο και ως μοχλό διαμόρφωσης των μελλοντικών σχεδίων ζωής τους.

2.Η πατριαρχική δομή της αλβανικής οικογένειας: μια σύντομη προσέγγιση

Η αλβανική κοινωνία φέρει έντονα τα στοιχεία της πατριαρχικής συνθήκης καθώς διαχρονικά η θέση των γυναικών υπαγορεύονταν από την παράδοση (Μάνος, Παπαδοπούλου και Μακρυγιάννη, 2017). Έως και το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το κράτος καθόριζε την παρουσία των γυναικών στη δημόσια σφαίρα, ενώ στην ιδιωτική ζωή, οι οικογένειες, λειτουργούσαν βάσει ενός αυστηρού εθιμοτυπικού δικαίου (Caro, Bailey and Wissen, 2012). Η συντηρητική πατριαρχική δομή και ο ημι-φεουδαλικός τρόπος οργάνωσης της αλβανικής κοινωνίας είχαν ως αποτέλεσμα τη διαρκή περιθωριοποίηση των γυναικών σε κάθε έκφανση της ζωής τους.

Η κατάσταση αυτή διαφοροποιήθηκε σε κάποιο βαθμό κατά τη μακρά διάρκεια του καθεστώτος Χότζα, καθώς μία από τις διακηρύξεις της σοσιαλιστικής διακυβέρνησης υπήρξε η γυναικεία χειραφέτηση και η επίτευξη της ισότητας (Fullani, 2000). Η μεταπολεμική περίοδος απαιτούσε «έναν νέο τύπο ηρωίδας» που θα συνέβαλε στην επανίδρυση του κράτους, σύμφωνα με τις επιταγές του κομμουνισμού (Mustafaraj, 2017). Κατά την κομμουνιστική περίοδο, οι γυναίκες απέκτησαν το δικαίωμα του εκλέγειν, της πρόσβασης στην αγορά εργασίας, της φοίτησης στην ανώτατη εκπαίδευση, της διεκδίκησης ίσων αμοιβών με τους άντρες (Gjonka, Wilson and Falkingham, 1997). Ωστόσο, κατά την Occhipinhi (1996), η έννοια της γυναικείας χειραφέτησης στα σοσιαλιστικά καθεστάτα, εκφράστηκε περισσότερο ως μια νέου τύπου «σοσιαλιστική πατριαρχία» βασισμένη στον κολλεκτιβισμό, σε αντιδιαστολή με το βίωμα της χειραφέτησης στη Δύση, ως ατομική και υποκειμενική εμπειρία. Στις χώρες του πρώην Ανατολικού μπλοκ, η παραδοσιακή θρησκευτική πατριαρχία αντικαταστάθηκε από την «κρατική πατριαρχία», καθώς ο κομμουνισμός σταδιακά παρήγαγε τις δικές του έμφυλες ιεραρχίες και ανδρικά προνόμια εις βάρος των γυναικών (Miroiu, 2007). Σε αυτό το πλαίσιο, το Κόμμα, υποκατέστησε σε μεγάλο βαθμό το ρόλο του πατριάρχη στα εξαρτώμενα μέλη του, ασκώντας πατερναλιστικές πολιτικές και ορίζοντας τις ζωές ανδρών και γυναικών (Boeschoten, 2015).

Παρά τις όποιες διαπιστώσεις προόδου, η πατριαρχία συνέχισε να διαπερνά την αλβανική κοινωνία και να ορίζει καθ' ολοκληρίαν την ιδιωτική ζωή, σε όλη τη διάρκεια του κομμουνιστικού καθεστώτος (Nixon, 2009). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Kushi (2015), οι μαρξιστικές πολιτικές του Χότζα απέτυχαν να αλλάξουν

τις παραδοσιακές αντιλήψεις: μπορεί οι Αλβανίδες να φοιτούσαν πλέον σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης και να εργάζονταν μαζικά στην παραγωγική διαδικασία, ωστόσο είχαν το μονοπώλιο των οικογενειακών υποχρεώσεων. Εντός της οικογένειας, η ανδρική εξουσία ήταν αδιαμφισβήτητη και η ενδοοικογενειακή βία θεωρείτο φυσιολογική εκδήλωση της εξουσίας αυτής. Όπως αναφέρει η Calloni (2002), η περίοδος Χότζα, παρότρυνε τις Αλβανίδες να διεκδικήσουν οικονομική ανεξαρτησία και πολιτική εκπροσώπηση, αλλά δεν συνέβαλε στη δημιουργία συμμετρικών σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων.

Ο εκδημοκρατισμός της Αλβανίας που επήλθε στις αρχές του ενενήντα, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τις έμφυλες σχέσεις: Η εκτεταμένη αστικοποίηση, η οικονομία της αγοράς και οι πολιτικές ελευθερίες έθεσαν τα ζητήματα των φύλων σε νέα βάση (La Cava and Nanetti, 2002: 22). Ωστόσο, αντίθετα ίσως με τις εύλογες προσδοκίες για εντατικοποίηση των προσπαθειών σε ζητήματα ισότητας και πολιτικής συμμετοχής, η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων, σηματοδότησε την επιστροφή των γυναικών στην ιδιωτική σφαίρα, επαναπροσδιορίζοντας τη θέση τους εντός οικογένειας και εγκαθιστώντας ένα είδος «νεοπατριαρχίας» (Moghadam, 1996). Ερμηνεύοντας αυτή την τροπή, η Occhipinti (1996) αναφέρει ότι στη μετά-κομμουνιστική Νοτιοανατολική Ευρώπη, κυριάρχησε ένα ισχυρό αντί-φεμινιστικό ρεύμα ως απάντηση στη φεμινιστική ρητορική και πρακτική που είχαν εφαρμόσει τα καθεστάτα τις προηγούμενες δεκαετίες. Σε αυτό το πλαίσιο, η μετάβαση από τον κομμουνισμό με όρους φύλου, εκδηλώθηκε ως μετάβαση από το σοσιαλιστικό πρότυπο της χειραφετημένης και αρρενωπής γυναίκας, στο παλινορθωμένο μοντέλο των παραδοσιακών έμφυλων ρόλων (Ibroscheva, 2015: 161). Η Calloni, ερμηνεύει την εκ νέου εγκατάσταση των πατριαρχικών δομών στα πλαίσια μιας συνολικότερης συναισθηματικής αντίδρασης της κοινωνίας απέναντι στην κομμουνιστική μνήμη. Σε αυτή τη συνάρτηση, η σταδιακή αποστασιοποίηση της γυναίκας από τη «φύση» της, θεωρήθηκε ως η βασική αιτία διάλυσης της οικογένειας, που υπήρξε διαχρονικά το θεμέλιο της κοινωνικής και οικονομικής ζωής στην προ-κομμουνιστική Αλβανία. Η υπαναχώρηση των γυναικών στο σπίτι (patriarchal backlash), νομιμοποιήθηκε στο δημόσιο λόγο, καθώς η έννοια της μητρότητας υπερθεματίστηκε, ενώ η κομμουνιστική εμπειρία συνδέθηκε αρνητικά με το διπλό βάρος της έξω-οικιακής εργασίας και των οικογενειακών ευθυνών, όπως επίσης και με την απώλεια της θηλυκότητας (Dascalova, 2000; Petrova, 1993).

Η ανεξέλεγκτη ελεύθερη οικονομία, σε συνάρτηση με την απουσία κοινωνικής πρόνοιας των όψιμων καπιταλιστικών κρατών, κατέστησε τις γυναίκες ακόμα περισσότερο ευάλωτες, εμβαθύνοντας το χάσμα όχι μόνο ανάμεσα στις τάξεις αλλά και ανάμεσα στα φύλα. Καθώς οι πρώην σοσιαλιστικές κοινωνίες συντηρητικοποιήθηκαν, ακολουθώντας νέο-παραδοσιακά μοντέλα, οι γυναίκες απομακρύνθηκαν όλο και περισσότερο από τον εργασιακό στίβο και τη δημόσια ζωή εν γένει. Η δραματική μετάβαση των κοινωνιών αυτών διαμόρφωσε νέους όρους και συνθήκες ζωής σε μάκρο και μικρό επίπεδο, επηρεάζοντας αντίστοιχα τις έμφυλες αναπαραστάσεις (Nicolic-Ristanovic, 2004). Όπως εύστοχα παρατηρεί η Watson, η λειτουργία ελεύθερων οικονομιών στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης «συνεπάγεται την ταυτόχρονη λειτουργία ανδροκρατούμενων κοινωνιών, τη διαρκή προβολή του ανδρισμού στο δημόσιο λόγο και την απομάκρυνση των γυναικών στην ιδιωτική ζωή. Σε αυτό το πλαίσιο, η υποτίμηση της γυναικείας ταυτότητας αποτέλεσε αναπόφευκτη συνέπεια της μετάβασης προς το μοντερνισμό (1993:472)».

Παρομοίως στην Αλβανία, την πιο απομονωμένη χώρα του υπαρκτού σοσιαλισμού με την απαρχαιωμένη οικονομία και στατική κοινωνία, ο εκδημοκρατισμός δεν οδήγησε στη μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών στη λήψη αποφάσεων, αλλά, αντίθετα, στον συστηματικότερο αποκλεισμό τους από τη δημόσια σφαίρα και την πολιτική ζωή (UNDP, 1996:6-7). Παρά τη θεσμοθέτηση των ατομικών ελευθεριών, οι Αλβανίδες βρέθηκαν «απροστάτευτες» από το κράτος, αποπροσανατολισμένες και εξαρτώμενες όλο και πιο στενά από τους συζύγους τους, ελλείπει εργασιακών προοπτικών. Η αλβανική περίπτωση παρουσιάζει, ωστόσο, μια ακόμη ιδιαιτερότητα συγκριτικά με τα υπόλοιπα κράτη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης: τη μεγάλη ανθρωπογεωγραφική απόκλιση μεταξύ βόρειου και νότιου τμήματος, περιφέρειας και αστικών κέντρων, που περιπλέκει περισσότερο την κατάσταση: Στη Βόρεια Αλβανία οι αντιλήψεις είναι βαθιά συντηρητικές, βασισμένες στο εθιμοτυπικό δίκαιο του Κανόνα (Kanun) και στο παραδοσιακό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης με βάση τη φυλή και τη συγγένεια (INSTAT 2004a; INSTAT 2004b; King et al 2006; Smith, 2009): Οι άνδρες ασκούν απόλυτη εξουσία και οι γυναίκες περιορίζονται στο καθήκον της αναπαραγωγής και της φροντίδας των υπολοίπων μελών της οικογένειας⁸ (Post, 1998). Οι πατριαρχικές δομές στις αγροτικές αυτές περιοχές

⁸ Η φράση "Une jam Zot I shtepise" που σημαίνει «Είμαι ο θεός του σπιτιού» χρησιμοποιείται στη Βόρεια Αλβανία από τους άνδρες για να δηλώσουν τη θέση τους μέσα στο σπίτι (Caro, 2017:474, Caro, 2018, Vulnetari and King, 2009)

ενισχύθηκαν περισσότερο μετά την πτώση του κομμουνισμού (Young and Twigg, 2009). Στην κεντρική και νότια Αλβανία από την άλλη, διαπιστώνεται μεγαλύτερη ευελιξία στη τήρηση των παραδόσεων, καθώς οι έμφυλοι ρόλοι δεν ρυθμίζονται αυστηρά από τον Κανόνα, με αποτέλεσμα να υπάρχει πιο πρόσφορο έδαφος τόσο για την καλλιέργεια αντιλήψεων, όσο και για την εφαρμογή πολιτικών ισότητας. Ωστόσο, παρά τις αποκλίσεις η αλβανική κοινωνία αποτελεί -όπως χαρακτηριστικά την περιέγραψε στα μέσα της δεκαετίας του εβδομήντα η Νορβηγίδα ανθρωπολόγος Berit Becker- «μία από τις πλέον βαθιά πατριαρχικές κοινωνίες του κόσμου» (2003:197).

Επί τη βάση αυτή και παρά τη συνεχή κοινωνικοοικονομική ρευστότητα των τελευταίων δεκαετιών, η οικογένεια στην Αλβανία είναι ο πιο σταθερός και αμετάβλητος θεσμός, με ρόλους σαφώς οριοθετημένους. Έχοντας ως κύρια χαρακτηριστικά την οργάνωση βάσει της πατρογονικής συγγένειας, τους ισχυρούς δεσμούς αίματος, το σεβασμό στους προγόνους, την έννοια της πατρικής γης, την προίκα, τη βεντέτα και πάνω απ' όλα την τιμή, η αλβανική οικογένεια εμπίπτει στην ευρύτερη «Βαλκανική πατριαρχία», όπως την περιέγραψε ο Kaser (1992). Εντός αυτής της δυναμικής, η ανδρική ταυτότητα, παραμένει αδιαπραγμάτευτη. Η έννοια του ανδρισμού στην Αλβανία είναι αρχετυπική, προβάλλοντας τη δύναμη, τη σκληρότητα, την απουσία εκδήλωσης συναισθημάτων, την απόκτηση πλούτου (Disdari, 2016). Η αναβίωση των παραδόσεων που ακολούθησε την κατάρρευση του καθεστώτος ισχυροποίησε ακόμα περισσότερο την εικόνα του Αλβανού άνδρα ως *pater familias* και «κουβαλητή του σπιτιού» (Boeschoten, 2015). Έρευνες σε σχέση με το φύλο σε ομάδες εφήβων που ζουν στην Αλβανία, επιβεβαιώνουν την ισχύ της «ηγεμονικής αρρενωπότητας» όσον αφορά το ρόλο και τη θέση του άνδρα σε όλα τα επίπεδα (Disdari, 2016). Ωστόσο, τα μαζικά μεταναστευτικά ρεύματα στην Ευρώπη κλυδώνισαν την παντοδυναμία των παραδοσιακών νοσηματοδοτήσεων, ανοίγοντας δρόμο για νέες, έμφυλες υποκειμενικότητες. Η μεταναστευτική εμπειρία ως έμφυλο βίωμα, έδωσε τη δυνατότητα για τη συνύπαρξη διαφορετικών προσεγγίσεων των ανδρικών και γυναικείων προτύπων πολλές φορές αντιτιθέμενων μεταξύ τους.

3. Η μετανάστευση ως έμφυλο βίωμα. Θεωρητικές Αποσαφηνίσεις.

Η έμφυλη διάσταση του μεταναστευτικού φαινομένου αποτελεί σχετικά πρόσφατο πεδίο ερευνητικού ενδιαφέροντος. Από τα μέσα της δεκαετίας του εβδομήντα, οι ανδροκρατικές προσεγγίσεις της μετανάστευσης άρχισαν να αμφισβητούνται υπό την

πίση των γυναικείων σπουδών και κινημάτων, αναδεικνύοντας τις γυναίκες ως αυτόνομα υποκείμενα των μεταναστευτικών ροών: η μελέτη της μετανάστευσης που δεν συμπεριλάμβανε έμφυλα κριτήρια, κατέληγε σε γενικές θεωρήσεις, που σε καμία περίπτωση δεν απέδιδαν με ακρίβεια τις διαφοροποιημένες εμπειρίες των φύλων (Hondagneu-Sotelo, 2000). Δομικές και νεοφιλελεύθερες προσεγγίσεις, υπέθεταν ότι το υποκείμενο που μεταναστεύει είναι αρσενικό και η γυναικεία παρουσία εκλαμβάνεται ως συμπληρωματική. Ωστόσο, όπως επισημαίνει η Χαντζαρούλα (2007), η εισαγωγή της κατηγορίας του φύλου ως συστατικού στοιχείου των κοινωνικών σχέσεων και αρχής οργάνωσης της κοινωνικής δομής στη διαδικασία της μετανάστευσης, «αποτελεί ερμηνευτικό κλειδί για την κατανόηση μιας σύνθετης και δυναμικής διαδικασίας (2007:1)». Επιπλέον, θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας ότι η βαρύτητα και η σημασία των έμφυλων διαφορών, πολύ συχνά υπέκυπτε μπροστά στην εστίαση σε άλλες διαφορές που αντιμετώπιζαν τα φύλα εντός κοινών πλαισίων δύναμης και ευαλωτότητας (Mohanty, 1991).

Σε αυτή τη συνάρτηση, καταγράφεται η «θηλυκοποίηση της μετανάστευσης», όρος που αποδίδει έμφαση στην ποιοτική διαφοροποίηση της σύγχρονης μετανάστευσης συγκριτικά με το παρελθόν (Castles and Miller, 1998, 2009) και συνδέεται στενά με τις διεργασίες της παγκοσμιοποίησης. Τα μεταβαλλόμενα δημογραφικά δεδομένα και η μεταβιομηχανική οικονομία της Δύσης, με την παράλληλη ανάπτυξη στο πεδίο των υπηρεσιών, προκάλεσε αλληπάλληλα κύματα μετανάστευσης γυναικών από περιφερειακές χώρες, συγκροτώντας μια νέα, ευέλικτη πηγή εργατικού δυναμικού, κυρίως στον τομέα της έμμισθης οικιακής εργασίας. Ως εκ τούτου, προέκυψε ένα ετερογενές γυναικείο πλήθος, που τέμνει τα εθνικά σύνορα, σφυρηλατώντας διεθνικούς δεσμούς και δίκτυα (Παπαταξιάρχη, 2008).

Οι σύγχρονες μετανάστριες καλούνται να καλύψουν το «έλλειμμα φροντίδας» που διαπιστώθηκε στα νοικοκυριά του προηγμένου κόσμου, ως αποτέλεσμα της μαζικής εξόδου των γυναικών στην αγορά εργασίας αλλά και της κατάρρευσης του κράτους πρόνοιας (Andall & Sarti 2004). Σε αυτή τη βάση, οι νέες μορφές παγκόσμιας μετανάστευσης και η διασταύρωση της έρευνας με τις φεμινιστικές σπουδές, οδήγησαν στην αναζήτηση και ανάπτυξη ενός αναλυτικού πλαισίου που προσεγγίζει τις μετανάστριες ως απασχολούμενες σε αναπαραγωγικές εργασίες, σε μια δυναμική διαδικασία διεθνικής μεταφοράς εργασίας (transfer of labour).

Ως κυρίαρχη πλέον αναλυτική κατηγορία, το φύλο, αποκαλύπτει ποικίλες πτυχές της μεταναστευτικής εμπειρίας (Anthias and Lazaridis, 2000; Kofman et al, 2000; Pessar

and Mahler 2003; Silvey, 2006). Οι γυναικείοι και ανδρικοί «κόσμοι της εργασίας» των μεταναστών, η αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία, η νέα δυναμική των σχέσεων εξουσίας εντός της οικογένειας στο νέο περιβάλλον εγκατάστασης, αποτελούν καίρια ζητήματα έμφυλης διερεύνησης που συμβάλουν στην πολύπλευρη απεικόνιση της σύγχρονης μετανάστευσης (Cavounidis, 2003). Οι μαζικές μετακινήσεις των γυναικών, όπως επίσης και ο καταλυτικός τους ρόλος σε δίκτυα ροών εργατικού δυναμικού, αποκατέστησε την αυτόνομη παρουσία τους ως υποκείμενα με εμπρόθετη δράση, αποκαλύπτοντας ότι τις τελευταίες δεκαετίες, οι γυναίκες εγκαταλείπουν τις πατρίδες τους με δική τους πρωτοβουλία και σκοπό σε σχέση με τους άνδρες. Συνεκδοχικά, η έμφυλη ερμηνεία της μετανάστευσης, επαναπροσδιορίζει τον οικονομικό ρόλο που αναλαμβάνουν οι γυναίκες στη διαδικασία αυτή: Το εισόδημα των μεταναστριών, δεν εκλαμβάνεται πια ως συμπλήρωμα του οικογενειακού προϋπολογισμού, αλλά ως βασικό μέσο επιβίωσης, καθώς ειδικά σε περιόδους κρίσεων, οι γυναίκες, συχνά, επωμίζονται τον ρόλο του κύριου βιοποριστή της οικογένειας (breadwinner) τόσο στη χώρα υποδοχής όσο και στη χώρα προέλευσης με την αποστολή εμβασμάτων (Gamburd, 2002).

Στην ίδια κατεύθυνση, η εστίαση της ανάλυσης στην κατηγορία της «θηλυκότητας», εξέβαλε στο συμπέρασμα ότι η απασχόληση των μεταναστριών στις χώρες υποδοχής, υπόκειται σε ένα διπολικό ερμηνευτικό μοντέλο (Morokvasic, 1984; King 2009): Από τη μία, η γυναικεία μετανάστευση μπορεί να αποτελέσει την απαρχή μιας διαδικασίας χειραφέτησης παρέχοντας τη δυνατότητα -ακόμα και εντός του ευρύτερου πλαισίου της πατριαρχίας-να διεκδικήσουν ως ένα βαθμό τον έλεγχο της ζωής τους και να επαναδιαπραγματευτούν τις σχέσεις με τους άνδρες και την οικογένεια τους. Από την άλλη, η μεταναστευτική διαδικασία μπορεί να λειτουργήσει αρνητικά, ως ένα πρόσθετο βάρος για τις ήδη επιβαρυνμένες μετανάστριες, οι οποίες αν και διαθέτουν υψηλότερη μόρφωση και είναι περισσότερο αστικοποιημένες σε σχέση με τις μετανάστριες του παρελθόντος, συνήθως, οδηγούνται αναγκαστικά στην αποειδίκευση, απασχολούμενες στους χειρότερα αμειβόμενους και πιο ευάλωτους τομείς της ελεύθερης οικονομίας (Parrenas, 2001; Piper, 2005). Ευρισκόμενες στις παρυφές ενός σύγχρονου προλεταριάτου, καλούνται να διαχειριστούν την ταυτότητα τους ως γυναίκες και ως μετανάστριες και εντέλει, να αποδεχτούν πολλαπλές μορφές ένδο και έξω οικογενειακής καταπίεσης.

Ωστόσο, η φεμινιστική προσέγγιση τονίζει ότι η ερευνητική εστίαση στις γυναίκες και στην κατηγορία της «θηλυκότητας», αποκτά ουσιαστικό νόημα τιθέμενο εντός

ευρύτερων συσχετισμών: στα πλαίσια της λειτουργίας των διαφυλικών σχέσεων και συμπεριφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών μεταναστών, στη σύνδεση των σχέσεων εξουσίας που αναπτύσσονται εντός οικογένειας με τις αναλυτικές κατηγορίες της φυλής, της τάξης και της εθνικότητας, στη θεώρηση του φύλου ως κοινωνικής κατασκευής που διαμορφώνεται τόσο από τα υποκείμενα της δράσης όσο και από τις δομικές σχέσεις ανδρών και γυναικών. (Donatto et al 2006; Kofman et al 2000).

Επί τη βάση αυτή, το ανδρικό φύλο αποτελεί μια ξεχωριστή κατηγορία ανάλυσης των έμφυλων υποκειμενικότητων. Η «μεταβαλλόμενη αρρενωπότητα» ως αποτέλεσμα της γενικότερης ρευστότητας που προκαλείται από τις μεταναστευτικές ροές, αναδεικνύει ζητήματα διαμόρφωσης της ανδρικής ταυτότητας του μετανάστη σε σχέση με τη δυναμική της οικογένειας, την οικονομική κρίση και μια ενδεχόμενη καθοδική κοινωνική κινητικότητα, το γάμο και την εθνικότητα, την επιστροφή στη χώρα προέλευσης (Boeschoten, 2015). Η σχετική έρευνα επιβεβαιώνει ότι ο ανδρισμός των μεταναστών δεν αποτελεί μια μονοσήμαντη, ομοιογενή κατηγορία. Αντιθέτως, καθορίζεται από ποικίλους παράγοντες όπως, η φυλή, η εθνικότητα, το πολιτισμικό κεφάλαιο, με αποτέλεσμα διαφορετικές ή και διαμετρικά αντίθετες προσεγγίσεις της αρρενωπότητας να συνυπάρχουν στην ίδια μεταναστευτική ομάδα. Σε αυτό το πλαίσιο, θα πρέπει να λάβουμε υπ'όψιν, ότι όταν ο μετανάστης «αποτυγχάνει» να ενσαρκώσει τα ηγεμονικά πρότυπα αρρενωπότητας της ομάδας του, παρατηρείται κρίση της ανδρικής ταυτότητας (masculinity crisis), την οποία ενδεχομένως, να αντισταθμίζει με την εκδήλωση ενός επιτελεστικού υπερανδρισμού (Boeschoten, 2015).

Πέρα από τις αναλυτικές κατηγορίες του φύλου, μια σημαντική παράμετρος στη μελέτη της μετανάστευσης είναι η οικογένεια. Ωστόσο, όπως υποστηρίζει η Kofman (2004), η έρευνα έχει δυσανάλογα εστιάσει στο άτομο – μετανάστη ως αυτόνομο υποκείμενο. Η οικογενειακή μετανάστευση, εντούτοις, συνδέεται άρρηκτα με τον κύκλο ζωής των μεταναστευτικών υποκειμένων: Γεγονότα όπως η οικογενειακή επανασύνδεση, ο γάμος στα πλαίσια της μεταναστευτικής διαδικασίας, η επιστροφή στη χώρα προέλευσης, σφραγίζουν τις μεταβάσεις της ζωής των υποκειμένων και καταμαρτυρούν τον σημαίνοντα ρόλο της οικογένειας στην οργάνωση της ζωής. Σε αυτό το πλαίσιο, ο μεταβαλλόμενος χαρακτήρας της έμφυλης ιεραρχίας πριν και μετά το μεταναστευτικό επεισόδιο, επηρεάζεται άμεσα από τους συγγενικούς και οικογενειακούς δεσμούς.

Το φύλο αποτελεί «κατηγοριακό καθορισμό συλλογικής ταυτότητας» και παρά τον ατομικό του χαρακτήρα, όλες οι ανθρώπινες κοινότητες και τοπικές θεωρήσεις περί κόσμου, οργανώνονται σε μεγάλο βαθμό σε σχέση με αυτό. Αποτελεί μια από τις κυριότερες, ταυτοποιητικές θεματικές κατηγορίες στην ανθρώπινη ιστορία και μία από τις πιο διαδεδομένες ταξινομικές αρχές, με τεράστιες επιπτώσεις στις ευκαιρίες ζωής και στα βιώματα ολόκληρων κατηγοριών ανθρώπων (Jenkins, 2004). Ευρισκόμενο στο κέντρο της ενσώματης σκοπιάς της ατομικότητας, το φύλο την ίδια στιγμή, καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό εξωτερικά και πραγματώνεται αλληλοδραστικά, εξαιτίας του ότι ανήκει σε μια συλλογική κατηγορία. Η μετανάστευση από την άλλη, ως καθολικό φαινόμενο (Mauss, 1966), θέτει υπό αμφισβήτηση τους κληροδοτημένους ρόλους του κοινωνικού φύλου των μεταναστών, καθώς οι έμφυλες δυναμικές διαφοροποιούνται, συγκροτώντας νέες έμφυλες ταυτότητες στο μητροπολιτικό περιβάλλον εγκατάστασης.

Η «κινητικότητα» ως βασική συνθήκη της σύγχρονης εποχής (Appadurai, 1991) ξεπερνάει τα όρια της φυσικής κινητικότητας των υποκειμένων υποδηλώνοντας κινητικότητα στις ταυτότητες και τους ρόλους, υπέρβαση των φυσικών συνόρων αλλά και των συμβολικών ορίων. Σε αυτό το πλαίσιο, οι δεδομένες αναλυτικές κατηγορίες της θηλυκότητας, του ανδρισμού και της οικογένειας τίθενται υπό διαπραγμάτευση. Εν μέσω ισχυρών δεσμών δύο πεδίων δράσης που διαμεσολαμβάνεται από την εύκολη, αμφίδρομη κίνηση μεταξύ της χώρας προέλευσης και της χώρας εγκατάστασης, οι νέοι, διεθνικοί μετανάστες αξιολογούν και αναπροσαρμόζουν το έμφυλο πολιτισμικό τους κεφάλαιο, κατασκευάζοντας νέους πολιτισμικούς και κοινωνικούς «τόπους». Ο τρόπος με τον οποίο κατασκευάζεται ο «τόπος» από τους μετανάστες, μας απομακρύνει από την μονοσήμαντη εννοιολόγηση του πολιτισμού ως ενός και μοναδικού, που εξισώνεται με το εθνικό κράτος και στο οποίο ο μετανάστης πρέπει να ενσωματωθεί.

Οι σύγχρονοι μετανάστες «δομούν και διατηρούν πολυεπίπεδους συνδέσμους μεταξύ κοινωνίας προέλευσης και εγκατάστασης» (Basch et al, 1994:6) επιδεικνύοντας ταυτόχρονη προσήλωση και στους δύο χώρους (Levitt et al, 2004). Η μελέτη της μετανάστευσης δίνει πλέον έμφαση στις υπερτοπικές και υπερεθνικές συνδέσεις των μεταναστών ως άτομα, μέλη οικογενειών, συγγενικών δικτύων (Παπαγεωργίου, 2005). Η παραπάνω προσέγγιση της «διεθνικότητας», η συγχρονία συστηματικών σχέσεων του μετανάστη με το «εδώ» και το «εκεί», δημιουργεί νέα βάση για τη διερεύνηση των μεταναστευτικών ταυτοτήτων ως ρευστές και συνεχόμενες

κοινωνικές και πολιτισμικές κατασκευές. Όπως εύστοχα επισημαίνουν οι Βαΐου-Στρατηγάκη (2008), μια αντίληψη του «τόπου» ως κάτι σταθερό, πάγιο και γεωγραφικά οριοθετημένο, ενισχύει αντίστοιχα μια στρεβλή αντίληψη του φύλου ως παγιωμένου, οριστικού και αμετάκλητου και αντίστροφα. Αντιθέτως, μια διεθνική θεώρηση των πεδίων δράσης των μεταναστών (transnational fields), εστιάζει στην υπέρβαση των ορίων όχι μόνο εθνικών και πολιτικών αλλά συνάμα πολιτισμικών και ταυτοτικών (Καραγιάννης, 2006).

Σε αυτή τη συνάρτηση, οι ανθρωπολόγοι Mahler και Pessar (2001) εισάγουν το αναλυτικό πλαίσιο των «έμφυλων γεωγραφιών της δύναμης» (gendered geographies of power) προκειμένου να περιγράψουν τη διαμόρφωση των έμφυλων ταυτοτήτων στο σύγχρονο περιβάλλον μετανάστευσης. Το φύλο, ως βιολογική διάκριση εμποτισμένη με πολιτισμικές νοηματοδοτήσεις, αποτελεί μια μεταβαλλόμενη έννοια που φωτίζεται στην ολότητά της, όταν συνεξετάζεται με άλλες κατηγορίες (Mahler and Pessar, 2001:442). Οι «έμφυλες γεωγραφίες της δύναμης», αποκαλύπτουν την ταυτόχρονη λειτουργία του φύλου σε πολλαπλές χωρικές και κοινωνικές κλίμακες, όπως ο εαυτός, η οικογένεια, οι θεσμοί, το κράτος, εντός πάντα ενός αμφίδρομου διεθνικού πεδίου. Παρά το γεγονός ότι οι τα υποκειμένα τοποθετούνται σε κοινωνικά ιεραρχημένες θέσεις, οι Mahler και Pessar δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στις «γεωμετρίες της εξουσίας», στη δράση δηλαδή των έμφυλων υποκειμένων ως δρώντων, καθώς επιχειρούν να επαναπροσδιορίσουν τον κοινωνικό τους χώρο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιχειρείται η ανάδειξη πολλαπλών τρόπων σύνδεσης με διαφορετικούς «τόπους» καταγωγής, μετανάστευσης ή φαντασιακής πρόσδεσης, ώστε να καταδεικνύεται η ενεργός πολιτισμική δράση των υποκειμένων και όχι η υπαγωγή τους στο καθορισμένο μοντέλο δράσης του οικονομικού ανθρώπου ή μιας παθητικής προσαρμογής στην κοινωνία υποδοχής (Παπαγεωργίου, 2005).

Ολοκληρώνοντας τη σχετική θεωρητική συζήτηση, έχουμε ως αφετηρία μας την κοινή παραδοχή της έρευνας ότι τα έμφυλα χαρακτηριστικά είναι καθορισμένες, αντικρουόμενες και μεταβαλλόμενες διαδικασίες του «γίνεσθαι» στα πλαίσια των οποίων οι έμφυλες πρακτικές αλλάζουν συνεχώς. Η παραπάνω παραδοχή της μεταβλητότητας μας βοηθάει να κατανοήσουμε τις οποιεσδήποτε ασυνέχειες στη συναφή βιβλιογραφία των δυτικών μητροπολιτικών έμφυλων ταυτοτήτων.

Με βάση τα παραπάνω, σκοπός μου, στις ενότητες που ακολουθούν και αφορούν στην πρώτη και δεύτερη γενιά, είναι να αποτυπώσω το μεταβαλλόμενο έμφυλο πεδίο σε μια διαδικασία επανανοηματοδότησης της αλβανικής πατριαρχίας υπό το βάρος

των διεθνικών ροών. Το καινούριο σε μια τέτοια συζήτηση, είναι η εισαγωγή της διαγενεακής προσέγγισης καθώς εξετάζουμε παράλληλα τη δυναμική του φύλου τόσο στους μετανάστες όσο και στα παιδιά τους. Όπως εύστοχα επισήμανε ο Skeldon (1994), η ένταξη του φύλου και της διαγενεακότητας σε ένα ενιαίο ερευνητικό μοντέλο, αποτελεί ένα από τα ζητούμενα στις σπουδές της μετανάστευσης και της ανθρωπογεωγραφίας. Με αφετηρία την παραπάνω παραδοχή, διερευνώ πώς τα παγιωμένα έμφυλα στερεότυπα της πρώτης γενιάς επαναξιολογούνται, πώς αναπτύσσεται η δυναμική της αλβανικής οικογένειας στη χώρα υποδοχής και πώς διαμεσολαβούνται και προσλαμβάνονται οι έμφυλες αυτές νοηματοδοτήσεις από τη δεύτερη γενιά μεταναστών.

4.Η πρώτη γενιά Αλβανών μεταναστών και ο επαναπροσδιορισμός των έμφυλων ταυτοτήτων.

Η αλβανική μετανάστευση και εγκατάσταση στην Ελλάδα έχει έντονο έμφυλο πρόσημο σε όλες τις φάσεις και σε όλες τις εκφάνσεις της. Αρχικά, ως καθαρά ανδρική υπόθεση, στα πλαίσια των παράνομων και επικίνδυνων μετακινήσεων, βιώνεται ως εκδήλωση της αλβανικής αρρενωπότητας. Εν συνεχεία, ως οικογενειακή επανένωση στα πλαίσια της νόμιμης και μακροπρόθεσμης παραμονής, εκδηλώνεται ως αναπροσαρμογή του αλβανικού πατριαρχικού μοντέλου στα νέα δεδομένα της κοινωνίας υποδοχής.

Οι προκομμουνιστικές μνήμες της μετανάστευσης από την Αλβανία, συνθέτουν μία σχεδόν αποκλειστικά ανδρική παράδοση. Το φαινόμενο της μετανάστευσης των ανδρών, ερμηνεύεται ως μία αδιάρρηκτη «συνέχεια» στο ιστορικό βάθος των Αλβανών, με μοναδική περίοδο «ρήξης» τη διακυβέρνηση Χότζα (Pistrick, 2016). Ήδη από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι άνδρες αναζητούσαν την τύχη τους σε άλλες χώρες (Kurbet), ενώ οι γυναίκες παρέμεναν στον τόπο τους θρηνώντας για τον αποχωρισμό των συζύγων τους και άλλων αρρένων συγγενών (Vulnettari and King, 2009). Η μετανάστευση αποτελούσε για τους Αλβανούς μία επιβιωτική πράξη από τη σκληρή αγροτοποιομενική καθημερινότητα (Olsen, 2000), μία διέλευση στις ευκαιρίες που παρουσιαζόντουσαν εκτός των συνόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι περίοδοι των μεγάλων μεταναστευτικών ροών θεωρούνταν περίοδοι ευμάρειας εξαιτίας του πλούτου που επέστρεφε στη χώρα μέσω των οικονομικών και των εμβασμάτων των μεταναστών (de Rapper, 2005).

Παρομοίως, μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού, τα πρώτα άναρχα κύματα μετανάστευσης της δεκαετίας του ενενήντα είναι σχεδόν αποκλειστικά ανδροκρατούμενα. Η παράνομη είσοδος στις γειτονικές χώρες της Ελλάδας και της Ιταλίας και οι πολλαπλοί κίνδυνοι που ενείχαν τα ταξίδια αυτά (παράνομη διάβαση των ορεινών συνόρων με την Ελλάδα, βίαιες αντιπαραθέσεις με τους συνοριοφύλακες, δύσκολες καιρικές συνθήκες, επικίνδυνη επιβίβαση σε βάρκες με προορισμό την Ιταλία κτλ) ενδυνάμωσαν το στερεότυπο του «ήρωα μετανάστη» (Parailias, 2003) στα πλαίσια της αναβίωσης του παραδοσιακού καταμερισμού της εργασίας που ακολούθησε την κατάρρευση του καθεστώτος.⁹ Η ανδρική μετανάστευση είναι συνυφασμένη με ένα ισχυρό πλέγμα αξιών που συνθέτουν την αλβανική αρρενωπότητα, όπως η ανδρική τιμή, το θάρρος, η αυτοθυσία για την οικογένεια και η ανάληψη κινδύνων (Barjaba and King, 2005).

Σταδιακά, στα χρόνια που ακολούθησαν παρατηρείται μία δημογραφική εξομάλυνση στις μεταναστευτικές ροές από την Αλβανία, καθώς την έλευση των ανδρών ακολούθησαν γυναίκες και παιδιά στα πλαίσια της επανασύνδεσης της αλβανικής οικογένειας στις χώρες υποδοχής (Bonifazi and Sabatino, 2003). Τα στατιστικά στοιχεία της Ιταλίας αποκαλύπτουν το μοντέλο μιας αρχικά παράνομης μετανάστευσης νέων ανδρών, με τις συζύγους να έπονται, συνήθως, αφού αποκτηθεί καθεστώς νόμιμης παραμονής (ο.π.). Παρομοίως, η αλβανική απογραφή του 2001 (INSTAT, 2002) καταγράφει την πληθυσμιακή αιμορραγία της Αλβανίας στο συνολικό πληθυσμό, επιβεβαιώνοντας την παραπάνω λειτουργία ενός χωροχρονικού μοτίβου σταδιακής μετακίνησης της αλβανικής οικογένειας. Το μοτίβο αυτό αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στην αφήγηση της Σύλβια:

«Πρώτα ήρθε ο μπαμπάς στην Ελλάδα. Είχε έρθει να μείνει με τα ξαδέλφια του από το χωριό που ήταν ήδη σε δουλειά εδώ. Δουλεύανε σε μαρμαράδικο και πήραν και το μπαμπά που ήταν καλός. Μετά από αυτόν ήρθαν και τα άλλα δύο αδέρφια του και οι δύο αδερφές του αφού παντρεύτηκαν, ήρθαν με τους άντρες τους. Έμεναν όλοι κοντά. Τώρα έχει μείνει η μία αδερφή και ο ένας αδερφός, η

⁹ Η αλβανική παροιμία «Οι άνδρες γίνονται άνδρες στον έξω κόσμο και οι γυναίκες γίνονται γυναίκες κουνώντας το λίκνο των βρεφών» συμπυκνώνει τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας και της μετανάστευσης ως μια καθαρά ανδρική υπόθεση (King, 2006).

άλλη αδερφή γύρισε στο χωριό όταν πέθανε η γιαγιά μας. Ο άλλος αδερφός είναι στο Βέλγιο με την οικογένειά του. Έφυγε πριν την κρίση, το 2009».

Η μαζική νομιμοποίηση των Αλβανών στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του ενενήντα, μετέβαλε τον χαρακτήρα της ευκαιριακής, ανδρικής μετανάστευσης σε μόνιμη και οικογενειακή. Εκτός από την επανένωση των οικογενειών, την περίοδο αυτή παρατηρείται ένα αντίθετο κύμα βραχείας παλιννόστησης νέων ανδρών στην Αλβανία με σκοπό το γάμο με ομοεθνή τους και την άμεση επιστροφή τους στην Ελλάδα. Οι περισσότεροι πληροφορητές, αφηγούμενοι τις ιστορίες ζωής τους, ξεκινούν τις διηγήσεις τους με κοινή αφετηρία ένα σημείο καμπής της ζωής των γονέων τους: το γάμο και την απόφαση για μόνιμη οικογενειακή εγκατάσταση στην Ελλάδα. Η Άντζελα εξιστορεί:

«Ο πατέρας μου έχει έρθει στη Ελλάδα το 90, πολύ μικρός και έπιασε αμέσως δουλειά, γύρναγε όλη την Ελλάδα, ήταν πολύ καλός. Μετά από λίγα χρόνια, ήρθε ο καιρός να παντρευτεί, επέστρεψε για λίγο καιρό στην Αλβανία... για να παντρευτεί... Αρραβωνιάστηκε τη μαμά μου το '95 και παντρευτήκανε μετά από λίγο. Εμένα η μαμά με γέννησε στην Αλβανία γιατί δεν είχε ακόμα κάνει τα χαρτιά. Μόλις τα έκανε και τακτοποιηθήκαμε, φύγαμε για Ελλάδα για να τον βρούμε και ο μπαμπάς σταμάτησε να ταξιδεύει τόσο πολύ, για να είναι κοντά μας και άρχισε να δουλεύει πιο σταθερά στην οικοδομή».

Ομοίως, η Ιωάννα αναφέρει:

«Ο πατέρας μου ήρθε στην Ελλάδα το 91. Αλλάξε διάφορες δουλειές στην αρχή και μετά ασχολήθηκε αποκλειστικά με την οικοδομή. Το 96 έφυγε για την Γκορυσά για να βρει μια κοπέλα να παντρευτεί. Ξαναγύρισε πρώτα αυτός για να βρει σπίτι και να ξαναμπει στη δουλειά και όταν ήταν όλα έτοιμα, ήρθε και η μάνα μου για να μείνει. Εγώ και η αδερφή μου γεννηθήκαμε εδώ».

Η παραπάνω τάση επιδέχεται διαφορετικές ερμηνείες. Η αλβανική μετανάστευση πυροδοτήθηκε όχι μόνο από οικονομικά αλλά και από κοινωνικά κίνητρα. Ζώντας στην απόλυτη απομόνωση για δεκαετίες, οι Αλβανοί μετανάστες εμφορούνται από την έντονη επιθυμία να ανακαλύψουν τον κόσμο από τον οποίο υπήρξαν αποκομμένοι. Η δυνατότητα της διεθνικής μετακίνησης, τους επέτρεψε να γνωρίσουν

μία νέα οικονομική, πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα αλλά και σταδιακά να εξοικειωθούν με ένα διαφορετικό πολιτισμικό κεφάλαιο το οποίο υπαγόρευε ένα διαφορετικό πλαίσιο διαπροσωπικών σχέσεων (Siotou, 2013). Συνεκδοχικά, οι Αλβανοί άνδρες που διασχίζουν τα σύνορα με την Ελλάδα, διασχίζουν ταυτόχρονα τα όρια των ερωτικών κοσμολογιών τους και διαφυλικών συμπεριφορών τους (Nagel, 2003). Περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά, οι πρώτοι άνδρες μετανάστες καλούνται να συμμορφωθούν με τα σεξουαλικά πρότυπα της κυρίαρχης κοινωνίας, αμφισβητώντας και επαναξιολογώντας τις παραδοχές τους γύρω από τις ερωτικές σχέσεις.

Ωστόσο, η εμπειρική έρευνα γύρω από τις διαμόρφωση των διαπροσωπικών σχέσεων των νεαρών Αλβανών μεταναστών στις αρχές του ενενήντα, αποκαλύπτει μια δυστοκία στη σύναψη ερωτικών σχέσεων με Ελληνίδες. Η αλβανική ταυτότητα και το στερεότυπο του μετανάστη, περιχαρακώνει το ερωτικό βίωμα των ανδρών αυτών: σωματοποιώντας τον «ερωτικό Άλλο», περιθωριοποιούνται από τους δυνάμει συντρόφους στη χώρα υποδοχής. Ο σεξουαλικός τους αποκλεισμός, υποσκάπτει την αρρενωπότητά τους και την ανδρική τους ταυτότητα καθώς εγείρει ζητήματα αμφισβήτησης έμφυλων ηγεμονικών στερεοτύπων και σχέσεων εξουσίας. Ωστόσο, σταδιακά, η εξοικείωση των μεταναστών με το κυρίαρχο πολιτισμικό κεφάλαιο, η συστηματικότερη ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία και η υιοθέτηση του ελληνικού τρόπου ζωής, ήρε σε μεγάλο βαθμό τα όρια ως προς τη σύναψη ερωτικών δεσμών με γηγενείς, αποκαθιστώντας εν μέρει την τραυματισμένη αρρενωπότητα των πρώτων μεταναστών.

Παρά την προοδευτική ένταξη, οι σχέσεις αυτές σπάνια καταλήγουν σε γάμο. Η συντριπτική πλειοψηφία των πληροφορητών αναφέρει ότι και οι δύο γονείς τους είναι Αλβανοί εκτός από δύο περιπτώσεις που οι Αλβανίδες μητέρες βρίσκονται σε δεύτερο γάμο με Έλληνα. Οι περισσότεροι Αλβανοί πρώτης γενιάς που βρέθηκαν σε ηλικία γάμου, όντας μετανάστες στην Ελλάδα, προτίμησαν να επιστρέψουν στη γενέτειρά τους προς αναζήτηση συντρόφου. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αυτή την περίπτωση οι μετανάστες είναι αυτοί που δημιουργούν κατά τη Nagel «εθνοσεξουαλικά σύνορα» (ethnosexual frontiers), αντιστρέφοντας τις σχέσεις εξουσίας. Η απόρριψη των Ελληνίδων αυτή τη φορά, ως ανάρμοστων συζύγων, λειτουργεί αντισταθμιστικά για τον ταπεινωμένο ανδρισμό των πρώτων μεταναστών, επαναφέροντας σε ένα βαθμό τη χαμένη τους εξουσία.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η απόσταση παίζει καθοριστικό ρόλο για την τέλεση συνοπτικών διαδικασιών γάμου. Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι οι σύζυγοι μπορούν να προσκληθούν για νόμιμη εγκατάσταση στη χώρα ύστερα από έξι μήνες, ο γάμος κατά τη Siotou (2013), σταδιακά μετατρέπεται σε προϊόν του ίδιου του συνόρου. Επί τη βάση αυτή, ο γάμος βιώθηκε από τις μετανάστριες περισσότερο σαν μια γραφειοκρατική διαδικασία που διαμεσολαβεί το πέρασμά τους στην Ελλάδα παρά σαν πραγμάτωση ρομαντικών προσδοκιών. Αυτή τη φορά, οι μετανάστριες διέσχισαν φυσικά και συμβολικά όρια, προκειμένου να εγκατασταθούν σε μια νέα πατρίδα και να ενσαρκώσουν το συζυγικό τους ρόλο. Όπως αναφέρει η Vulnettari (2012) η προσωπική πρόοδος, οι επαγγελματικές προοπτικές αλλά και η «δραπέτευση» από την ασφυκτική επιτήρηση των γυναικών στην αλβανική κοινωνία, αποτέλεσαν ισχυρά κίνητρα εξόδου από τη χώρα για τις μετανάστριες. Κατά τα πρώτα χρόνια των μεταναστευτικών ροών προς την Ελλάδα, η περίπτωση του επιτυχημένου μετανάστη που μπορεί να προσφέρει ένα νοικοκυριό σε μια προηγμένη κοινωνία και συνακόλουθα ένα πολλά υποσχόμενο μέλλον, δεσπόζει στο φαντασιακό των υποψήφιων συζύγων που βρίσκονται στην Αλβανία. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των γονέων της Λετίσια:

«Όταν ο πατέρας ξαναγύρισε στο χωριό (Πισκάς-Βόρεια Αλβανία) για να παντρευτεί και να ξαναφύγει είχε αρκετές προτάσεις από διάφορους συγγενείς. Στην Αλβανία ακόμα και σήμερα στα χωριά, σου βρίσκουν κάποιον για να παντρευτείς... Οι οικογένειες τα κανονίζουν... Η οικογένεια του μπαμπά είχε καλό όνομα, τους σέβονταν και ο ίδιος έστειλε πίσω αρκετά χρήματα στους γονείς του. Η μητέρα μου δέχτηκε αμέσως να τον παντρευτεί και ας τον είχε δει μόνο δυο φορές».

Ομοίως, η Δέσποινα αναφέρει για την περίπτωση της μητέρας της:

«Η μαμά είχε πάρει υποτροφία για να σπουδάσει κτηνίατρος. Όμως ο παππούς δεν την άφησε γιατί έπρεπε να πάει στα Τίρανα- εκεί ήταν το μόνο Πανεπιστήμιο- και δεν ήταν εύκολο για τα κορίτσια τότε να φύγουν και να ζήσουν αλλού. Η άλλη επιλογή ήταν να παντρευτείς. Η μαμά μας λέει πως η Ελλάδα ήταν όνειρο για τις κοπέλες στο χωριό γιατί ήταν ένας άλλος κόσμος, σύγχρονος -όχι μόνο για τα χρήματα- γιατί ήταν πολύ φτωχοί... και πολλές φίλες στο σχολείο της θέλανε να

παντρευτούνε και να φύγουνε για εδώ. Ο μπαμπάς που είναι Βορειοηπειρώτης απ' τη μάνα του, έφυγε κι αυτός για Ελλάδα. Και ήταν πιο εύκολο γι' αυτόν επειδή πήγε νόμιμος και όχι μέσα από τα βουνά. Τη γνωριμία την έκανε ένας θείος της μαμάς. Ήταν μαζί στη φυλακή για πολιτικούς λόγους και όταν έπεσε η δικτατορία τους βγάλανε. Η μαμά ήταν πολύ όμορφη και από καλό σπίτι, δέχτηκε αμέσως, παντρευτήκανε μόλις τελείωσε το σχολείο και φύγανε».

Μετά την κατάρρευση του καθεστώτος, η προοπτική της μετανάστευσης αποτελεί το βασικό κίνητρο γάμου για τις Αλβανίδες. Σπανίως, στις διηγήσεις εμφιλοχωρεί η έννοια του έρωτα. Από το δείγμα των πληροφορητών μας, μόνο σε μία περίπτωση (Λάμπρος, 17) αναφέρεται ρητά η ύπαρξη πρότερης σχέσης των γονέων και η κοινή απόφαση για μετοίκηση στην Ελλάδα:

«Η μητέρα μου πήγαινε για αστυνομικός αλλά εγκατέλειψε τη σχολή της για να έρθει στην Ελλάδα με τον πατέρα μου... Ήταν πολύ ερωτευμένοι και οι καιροί ήταν δύσκολοι. Παντρευτήκανε λίγο αργότερα. Φύγανε για μια καλύτερη ζωή... τότε όλοι φεύγανε χωρίς δεύτερη σκέψη...»

Στην χώρα εγκατάστασης οι παραδοσιακοί ρόλοι του ανδρισμού και της θηλυκότητας επανεξετάζονται μέσα από το πρίσμα της εργασίας και της οικογένειας. Ως προς τους άνδρες μετανάστες, η σχετική έρευνα συνηγορεί στην ύπαρξη διαφόρων τύπων αλβανικού ανδρισμού, κάποιες φορές αντιτιθέμενων μεταξύ τους (Boeschoten, 2015). Στις ιστορίες ζωής των Αλβανών ανδρών που πρωτοήρθαν στην Ελλάδα, κυριαρχεί η έννοια της ανεξαρτησίας και της τόλμης. Σε αυτή τη συνάρτηση, το ανδρικό σώμα και η αντίστοιχη σωματική ρώμη αποτελούν σημεία αναφοράς των διηγήσεων τους που λαμβάνουν τη μορφή ηρωικών εξιστορήσεων. Στην περιπετειώδη πορεία ανακάλυψης και κατάκτησης της ελληνικής κοινωνίας, μακριά από τους ασφυκτικούς περιορισμούς του καθεστώτος και της παραδοσιακής οικογένειας, η υπέρβαση των εμποδίων, η γενναιότητα και η ανδρική συντροφικότητα εξυμνούνται. Στη συνέχεια, η ρητορική αυτή του ανδρισμού διοχετεύεται στο εργασιακό πεδίο συνθέτοντας μια ανάλογα ισχυρή ανδρική ταυτότητα που στηρίζεται στη σωματική ρώμη, την αντοχή και τις εργασιακές δεξιότητες. Το βίωμα του ανδρισμού που διαμεσολαβείται από την εργασία, δομείται πάνω στη γραμμική πρόοδο από τη μαθητεία στην εξειδίκευση και την προσωπική προκοπή. Η εξειδίκευση των ανδρών μεταναστών σε ένα τομέα

χειρωνακτικής εργασίας και συνακόλουθα η εμπιστοσύνη που κερδίζουν, λειτουργεί ως συμβολικό κεφάλαιο, ως ηθική καταξίωση που ενδυναμώνει τους δεσμούς με την ελληνική κοινωνία, ενώ την ίδια στιγμή επιβεβαιώνει την ανδρική τους ταυτότητα. Στα χρόνια που ακολούθησαν, σταδιακά οι περισσότεροι Αλβανοί μετακινούνται από την ανειδίκευτη αγροτική εργασία στην οικοδομή και την ημειδικευμένη εργασία, γεγονός που συμβάλλει στην οικονομική και κοινωνική ώθηση των ανδρών και τη συστηματικότερη ενσωμάτωσή τους (Βαλασσά, Γιαννέλη, Κουβέλη και Λάσδα 2010).

Ωστόσο, η προσέγγιση των παραπάνω διηγήσεων ως μία επιβεβαίωση της ηγεμονικής αλβανικής αρρενωπότητας στους νέους τόπους εγκατάστασης δεν αποτυπώνει την ουσία των πολύπλοκων διεργασιών, όσον αφορά στη διαπραγμάτευση της νέας έμφυλης ταυτότητας τους. Η είσοδος των Αλβανών στη χώρα και αντίστοιχα η συνδιαλλαγή τους με το γηγενή πληθυσμό δεν έγινε «αναίμακτα». Στην καθημερινή συναναστροφή τους με Έλληνες, η παραδοσιακή αλβανική αρρενωπότητα τραυματίζεται διαρκώς, εκπίπτοντας σε ένα status «υποταγμένης αρρενωπότητας» (subordinated masculinity). Οι αναλυτικές κατηγορίες της κοινωνικής τάξης και της εθνικότητας καθώς διαπλέκονται με έμφυλα στερεότυπα, πλήττουν τις αδιαμφισβήτητες, κληροδοτημένες παραδοχές για την εκδήλωση του ανδρισμού που ίσχυαν προ μεταναστευτικού επεισοδίου. Η ευάλωτη θέση των πρώτων μεταναστών λόγω παράνομης παραμονής, δημιουργεί ένα καθεστώς ανοχής απέναντι σε προσβολές και περεταίρω αμφισβήτησης της ανδρικής τους τιμής. Σε αυτή τη συνάρτηση, πολλοί Αλβανοί άνδρες αντισταθμίζουν την πληγωμένο ανδρισμό τους με την εκδήλωση ενός «υπερανδρισμού» ή φαντασιώνονται αντίστοιχα τη συμμετοχή τους σε μια ανώτερη ηθικά κοινότητα που βασίζεται σε πατριαρχικές αξίες και απορρίπτει τους ντόπιους ως «τεμπέληδες και θηλυπρεπείς». Μιλώντας για την εργασιακή εμπειρία του πατέρα του, ο Κωνσταντίνος απηχεί τις αντιλήψεις της πρώτης γενιάς για την ηθική της εργασίας:

«Ο πατέρας μου λέει ότι οι Έλληνες είναι βολεμένοι στηρίζονται μόνο στα λεφτά της οικογένειάς τους. Δεν προσπαθούν. Δεν είναι αυτοδημιούργητοι. Ο μπαμπάς έχει άλλη νοοτροπία, την αλβανική. Αν νευριάζει λέει «τί περιμένεις; Εδώ κάνουν κουμάντο οι γυναίκες στα σπίτια».

Στην ίδια κατεύθυνση, ο ανδρισμός του Αλβανού μετανάστη εκδηλώνεται με τη μορφή του «υπερπροστατευτικού» *pater familias* που διαφυλάττει την ακεραιότητα της οικογένειας από την ηθική παρακμή του έξω κόσμου. Πολλοί Αλβανοί οικογενειάρχες οικοδομούν την εύθραυστη ισορροπία του νοικοκυριού τους πάνω στην αντίθεση του έσω-κόσμου που λειτουργεί με ασφάλεια, ακολουθώντας τις αρχές της παραδοσιακής αλβανικής νεοπατριαρχίας και του έξω-κόσμου που βρίθκει κινδύνων ηθικής παρακμής, ειδικά για τις νεαρές γυναίκες. Η Άντζελα βιώνει μια παρόμοια κατάσταση:

«Για να πάω εκδρομή με το σχολείο έγινε χαμός στο σπίτι. Ο πατέρας μου πιστεύει ότι όλοι θέλουν να μας βλάψουν. Με εκνευρίζει, δεν μου έχει εμπιστοσύνη, αν μπορούσε θα με κλείδωνε και θα με έβγαζε για να με παντρέψει. Ευτυχώς έχω τη μάνα μου τα τελευταία χρόνια και μεσολαβεί και έχει κάπως μαλακώσει... Βλέπει και άλλους, και Έλληνες και Αλβανούς του λένε πώς κάνεις έτσι, ενώ είναι χρυσή κοπέλα...».

Ομοίως, η Λετίσια αναφέρεται με παράπονο στην παρέμβαση του πατέρα της στις σχέσεις της με τους ντόπιους.

«Ο μπαμπάς μου είναι πολύ αυστηρός και δε θέλει να κάνω πολύ παρέα με Ελληνίδες γιατί πιστεύει ότι μπορεί να με χαλάσουν. Συμπαθεί τις φίλες μου αλλά είμαι σίγουρη ότι τις κριτικάρει στη μάνα μου... Φταίει ο τρόπος που μεγάλωσε... Εγώ προτιμώ να κάνω παρέα με Ελληνίδες όχι λόγω εθνικότητας αλλά γιατί ταιριάζω περισσότερο».

Από την άλλη, δεν είναι λίγες οι φορές που ο συγχρωτισμός με τους γηγενείς λειτουργεί μετασχηματιστικά στις αντιλήψεις των Αλβανών ανδρών σε σχέση με το φύλο. Η ένταξη τους στην ελληνική κοινωνία απαιτεί από μέρους τους την υιοθέτηση πιο μετριοπαθών στάσεων. Η Τζοάνα αναφέρει:

«Ο μπαμπάς μερικές φορές κοροϊδεύει τα ξαδέρφια του στην Αλβανία για τις αντιλήψεις τους. Η μία ξαδέρφη μου παντρεύτηκε 16 χρονών και τώρα έχει δύο παιδιά. Ο μπαμπάς είπε στον ξάδερφό του ότι βιάστηκε. Γενικά ο μπαμπάς έχει άλλες αντιλήψεις σαν των Ελλήνων και τα πάμε καλά στην οικογένεια».

Ως προς τις Αλβανίδες μετανάστριες, ο γάμος και η εγκατάσταση σε άλλη χώρα αποτέλεσε «σημείο καμπής» (turning point) καθώς διαμόρφωσε δραματικά τις τροχιές της ζωής τους. Οι πρώτες Αλβανίδες, έφτασαν στην Ελλάδα, είτε συνοδεύοντας τους συζύγους τους, είτε αργότερα, στα πλαίσια της επανένωσης των οικογενειών και πολύ σπανιότερα μόνες τους αναζητώντας εργασία (ΚΕΘΙ, 2007). Καθώς η αρχική πρόθεση ήταν η οικογενειακή εγκατάσταση με κύριο οικογενειακό εισόδημα αυτό του συζύγου, οι περισσότερες Αλβανίδες εξήλθαν σταδιακά στην άτυπη αγορά εργασίας. Η έμμισθη οικιακή εργασία και γενικότερα ο τομέας της καθαριότητας, αποτέλεσαν το κύριο πεδίο απασχόλησης για τις μετανάστριες της πρώτης γενιάς.

Κατά τον Παπαταξιάρχη, η εννοιολόγηση της εργασίας και η συγκρότηση των εργασιακών στρατηγικών των Αλβανίδων, συνδιαμορφώνονται στη βάση των πολιτισμικών αντιλήψεων που φέρνουν τα σημάδια μια διπλής εμπειρίας: τόσο της εμπειρίας διακυβέρνησης από το κομμουνιστικό κόμμα, όπου η εργασία με στόχο τη συλλογική ευημερία θεμελίωσε τη σοσιαλιστική ρητορική, όσο και της μεταναστευτικής εμπειρίας στην Ελλάδα ως ατομικής πια στρατηγικής με στόχο την οικογενειακή ευημερία των μεταναστών (Παπαταξιάρχης, 2008: 291). Στη νέα πραγματικότητα της Αλβανίας, όπως διαμορφώνεται στη δεκαετία του ενενήντα, η εργασία ταυτίζεται με τη μετανάστευση. Ωστόσο, ο τομέας της έμμισθης οικιακής εργασίας των μεταναστριών χαρακτηρίζεται από ιδιαιτερότητες, καθώς στην κομμουνιστική Αλβανία συνδεόταν αποκλειστικά με τα γυναικεία καθήκοντα εντός του οικιακού χώρου και δεν υφίστατο ως αυτόνομος εργασιακός κλάδος. Πρόκειται λοιπόν, όπως εύστοχα σημειώνει ο Παπαταξιάρχης (2008), για την «επινόηση ενός επαγγέλματος», το οποίο άνθισε παράλληλα με τα πρώτα κύματα μετανάστευσης, αφού τα φθηνά εργατικά χέρια, έδιναν τη δυνατότητα ακόμα και στα μικροαστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας να προσλαμβάνουν μετανάστριες για τις εργασίες του νοικοκυριού. Οι έμμισθες υπηρεσίες στα ιδιωτικά πλαίσια του οίκου αποτέλεσαν μια πρωτόγνωρη εμπειρία, όπως διηγείται η Ειρήνη (16):

«Όταν ήρθανε εδώ η μητέρα μου δε δούλεψε αμέσως, όταν ήταν στο Βόλο. Μετά όμως φύγανε με το μπαμπά για Αθήνα και αυτή άρχισε να δουλεύει σε σπίτια όπως κάνανε και άλλες γιατί θέλανε γυναίκες για καθαριότητα ... Στην αρχή μας έχει πει δεν ήξερε και όλες τις δουλειές, σιγά-σιγά άρχισε να μαθαίνει και τα

έκανε όπως ήθελαν οι Ελληνίδες. Στην Ελλάδα τα σπίτια ήταν πολύ καλύτερα και αυτοί στην Αλβανία ζέρανε μόνο το σαπούνι, ούτε χλωρίνη, ούτε σκούπες ηλεκτρικές, τα βασικά αλλά τα έμαθε όλα πολύ γρήγορα και τη ζητάγανε από πολλά σπίτια».

Σε αυτά τα πλαίσια, η έμμισθη εργασία των γυναικών υπηρέτησε τη συνολική οικογενειακή στρατηγική για μια καλύτερη ζωή στην Ελλάδα.

Η έμμισθη οικιακή εργασία στηρίζεται στη σωματική προσπάθεια των εργαζομένων και σε αυτή τη συνάρτηση το σώμα αποτελεί το μόνο αξιόπιστο κεφάλαιο που διαθέτουν -τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες μετανάστριες- για την απόκτηση εισοδήματος. Το σώμα αποτελεί το όχημα των έντιμων στρατηγικών επιβίωσης και ευημερίας, είτε συλλογικών στα πλαίσια του σοσιαλισμού, είτε ατομικών στην εποχή του εκδημοκρατισμού. Κατά τον Sayad (2004:213), η μετανάστευση «δεν είναι άλλο από μια εμπειρία κυρίως σωματική, καθώς ο μετανάστης είναι πάνω απ' όλα το φυσικό του σώμα που μετουσιώνεται πρώτα ως εργασία και εν συνεχεία ως έκφραση του εαυτού». Παράλληλα, η έντιμη σωματική εργασία αντιπαραβάλλεται προς την «ανέντιμη» διάθεση του σώματος ως απόκλιση από το σκληρό εργασιακό έθος. Σε αυτή την κατεύθυνση, ο Λάμπρος αναφέρει για την προηγούμενη γενιά:

«Πολλοί έχουν κακή αντίληψη για τους Αλβανούς γιατί στην αρχή που ήρθαν κάποιοι «καλοί» Αλβανοί αντί να δουλέψουν σκληρά στην οικοδομή όπως οι γονείς μας, κλέβανε και κάνανε γενικά παρανομίες. Και λίγες γυναίκες Αλβανίδες τις εκμεταλλευτήκανε πάλι Αλβανοί και βγήκανε στο πεζοδρόμιο. Αυτές δε φταίνε... τις εκμεταλλευτήκανε».

Στο ίδιο μήκος κύματος, η Βενίσα, αναφέρεται στις γυναίκες που δεν εκπλήρωσαν το έμφυλο εργασιακό πεπρωμένο των πρώτων Αλβανίδων μεταναστριών:

«Μία από το χωριό του πατέρα μου ήρθε στην Ελλάδα... Με τον αδερφό της στην αρχή. Αυτόν τον πιάσανε και γύρισε πίσω μετά από έξι μήνες. Αυτή όμως, μου λέει η θεία μου που την ήξερε γιατί πηγαίνανε μαζί σχολείο... είχε το μυαλό της αλλού από μικρή, νόμιζε κάποια ήταν... Δεν πήγαινε ούτε σε σπίτια ούτε ήθελε να καθαρίζει γιατί θεωρούσε ότι την υποτιμούσαν ...Κατέληξε πολύ άσχημα αν με καταλαβαίνετε... Φταίει και η οικογένεια όμως...»

Η σκληρή σωματική εργασία ανδρών και γυναικών γίνεται αντιληπτή ως «το πεπρωμένο των Αλβανών» διαχρονικά. Η πρώτη γενιά εμφορείται από μια διάχυτη παραδοχή της «μοίρας» του Αλβανού που κοπιάζει σωματικά. Η Άννα, μεταφέρει τα λόγια της μητέρας της όταν διαπληκτίζονται, που αντανakλούν αυτή τη νοοτροπία:

Μου λέει όταν τσακωνόμαστε: «Εμείς από παιδιά δουλεύαμε είτε στα χωράφια είτε στα εργοστάσια. Και μετά στην Αθήνα σε άλλο σπίτι κάθε μέρα για να σας προσφέρουμε τα πάντα».

Το σώμα, ανάλογα με τη λειτουργία και τη χρήση του, σημειώνει ο Αλεξίου (2005), αποκτά «διαφορετικό νόημα και διαφορετικά ανακλαστικά». Στο ατομικό σώμα αφενός, αποτυπώνονται οι προδιαθέσεις του συλλογικού σώματος ανάλογα με την πολιτισμική και ταξική καταγωγή, αφετέρου, εγγράφονται οι διαχωρισμοί όπως προκύπτουν από τον καταμερισμό εργασίας και την εξατομίκευση. Κατ' αυτό τον τρόπο η πολιτισμική καταγωγή και ταξική θέση των Αλβανών μεταναστών, αντανakλά την προσδοκία του συλλογικού σώματος για παραγωγή χειρωνακτικής εργασίας. Ως δύναμη παραγωγής, το σώμα περιβάλλεται με σκέψεις εξουσίας και κυριαρχίας και μετατρέπεται, κατά τον Foucault, σε χρήσιμη δύναμη μόνο αν γίνει σώμα «παραγωγικό και καθυποταγμένο» (Foucault, 1976). Σε αυτή τη συνάρτηση, η γυναικεία μετανάστευση από την Αλβανία είναι συνυφασμένη με την σκληρή έμμισθη οικιακή εργασία.

Αξίζει να σημειωθούν δύο παρατηρήσεις που φωτίζουν την έμφυλη διάσταση της εργασίας των Αλβανίδων: Κατά πρώτον, οι μετανάστριες προτιμούν την εξωτερική εργασία σε διαφορετικά σπίτια και όχι την αποκλειστική εσωτερική εργασία σε ένα σπίτι. Η σημασία της παρατήρησης αυτής έγκειται στο γεγονός ότι οι γυναίκες αυτές, επιδιώκουν μακροπρόθεσμα την «επαγγελματοποίηση» ενός «επινοημένου επαγγέλματος»: η εξωτερική εργασία οριοθετεί χρονικά την ημέρα τους σε εργάσιμη και μη, προσδίδει μεγαλύτερη αυτονομία και ευελιξία ως προς τη διαχείριση του χρόνου και των εισοδημάτων, οριοθετεί τα πεδία οικιακής ευθύνης μεταξύ εργοδότης και οικιακής βοηθού (Παπαταξιάρχης, 2008). Η παραπάνω «επαγγελματοποίηση» αποτυπώνεται στα λόγια της Μαρκέλλας.

«Η μαμά δούλευε όλη μέρα μερικές φορές και το βράδυ ερχόταν σπίτι και έκανε πάλι δουλειές»

Η μητέρα της Μαρκέλλας επιτελεί τις ίδιες εργασίες, ωστόσο, το πέρασμά της σε διαφορετικούς οικιακούς μικρόκοσμους διαφοροποιείται καθώς στη μία περίπτωση πληρώνεται, ενώ στην άλλη εκτελεί τα «έμφυλα καθήκοντα» της. Κατά τον Παπαταξιάρχη, στο ελληνικό νοικοκυριό διαμορφώνονται οι προϋποθέσεις για τον αυτοπροσδιορισμό της εργαζόμενης οικιακής βοηθού ως ένα προσωρινό υποκατάστατο της εργοδότης, το οποίο καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την παράμετρο της εθνικότητας της οικιακής βοηθού. Σε αυτό το κλίμα, ο «επαγγελματισμός» και η αυτονομία των Αλβανίδων αναπαράγει με το δικό του τρόπο την οικιακή ιδεολογία μέσα από την έμμισθη οικιακή εργασία, πλάθοντας το εργασιακό τους προφίλ και τονίζοντας μια διάσταση της «υπερ-θηλυκότητας» ως αντισταθμιστική της υπάλληλης σχέσης τους (Παπαταξιάρχης, 2008: 337-339). Όπως και στην περίπτωση των ανδρών που αντισταθμιστικά προβάλλουν μια διάσταση του υπερ-ανδρισμού, οι γυναίκες αντίστοιχα προβάλλουν την παραπάνω υπερ-θηλυκότητα προκειμένου να κατασκευάσουν αντίστοιχα μια σχέση έμφυλης υπεροχής απέναντι στις εργοδότης.

Το δεύτερο στοιχείο που υπογραμμίζεται είναι η έμφυλη αναδιάταξη των ρόλων σε εποχή οικονομικής κρίσης. Καθώς η ανεργία έπληξε ανεπανόρθωτα τον τομέα των κατασκευών, πολλοί Αλβανοί μετανάστες που εργάζονταν στην οικοδομή έμειναν χωρίς δουλειά. Σε αυτές τις συνθήκες, δεδομένου ότι η έμμισθη οικιακή εργασία επλήγη λιγότερο, οι Αλβανίδες οικιακές βοηθοί επωμίζονται την επιβίωση της οικογένειας, γίνονται αυτές οι «κουβαλητές» του σπιτιού σε αντίθεση με τα πατριαρχικά στερεότυπα. Από συμπληρωματικό, το εισόδημά τους γίνεται το κύριο εισόδημα της οικογένειας.

Ωστόσο, οι μεταβαλλόμενοι ρόλοι και η επαναδιαπραγμάτευση των ισορροπιών στο αλβανικό νοικοκυριό, έχει συνέπειες για τις μετανάστριες. Σε αρκετές περιπτώσεις αυτή η αλλαγή των έμφυλων ρόλων προκαλεί επεισόδια ενδοοικογενειακής βίας σε βάρος των γυναικών προκειμένου να «αποκατασταθούν» οι διασαλευμένοι ρόλοι. Η κρίση δυσχεραίνει την εκπλήρωση της πολιτισμικά επιβεβλημένης προσδοκίας του άνδρα μετανάστη ως προστάτη της οικογένειας ώστε η ενδοοικογενειακή βία να λειτουργεί ως μέσον συμμόρφωσης των γυναικών. Η Ειρήνη, καταθέτει τη δική της εμπειρία :

«Όταν άρχισε η κρίση ο πατέρας μου έμενε πολλές βδομάδες χωρίς δουλειά. Η σχέση των γονιών μου πήγαινε από το κακό στο χειρότερο. Ο πατέρας μου φώναζε για το παραμικρό και χτύπαγε τη μάνα μας πολύ άσχημα. Αυτή έφευγε από το σπίτι και γύρναγε στους δρόμους κλαίγοντας όλη τη νύχτα. Μετά από τέσσερα χρόνια οι γονείς μου χώρισαν... Ήταν πολύ δύσκολη περίοδος για όλους, ειδικά τη μαμά. «Οι Αλβανοί δε χωρίζουν!» μας έλεγε μια ανιψιά της, δικηγόρος στην Αλβανία που είχε αναλάβει το διαζύγιο και η μάνα μου έκλαιγε συνέχεια από ντροπή. Ήταν η μόνη στην οικογένειά της που είχε χωρίσει αλλά και τι να έκανε. Στην Ελλάδα το διαζύγιο είναι πολύ εύκολο για τους ανθρώπους όπως σε όλη την Ευρώπη. Καμία σχέση με πάνω (Αλβανία). Καλά έκανε η μαμά».

Ακόμα και να μην φτάσουν στο διαζύγιο, η κρίση διατάραξε θεμελιωδώς τους ρυθμούς στην Αλβανική οικογένεια. Η Μαριάννα περιγράφει την ένταση που προκλήθηκε στην οικογένεια λόγω κρίσης:

«Όταν ο πατέρας μου έμεινε άνεργος, καθόταν όλη μέρα σπίτι και δεν έκανε τίποτα. Μου φώναζε με το παραμικρό κι εγώ έπαιρνα τη μάνα μου τηλέφωνο στη δουλειά και έκλαιγα. Η μάνα μου φοβόταν να του αντιμιλήσει, μου έλεγε «κάνε υπομονή». Μετά με συνεχείς τσακωμούς αφού μας ζούσε η μαμά, βρήκε δουλειά σε μια καφετέρια, δέκα ώρες κάθε μέρα στην κουζίνα, έκανε λάντζα. Μια μέρα ο εργοδότης του είπε θα κάνει καφέδες και τόστ. Ο μπαμπάς συμφώνησε αλλά όταν ήρθε σπίτι έγινε χαμός. Άρχισε να πετάει πράγματα και χτύπησε τη μητέρα μου. Έλεγε ότι αυτός είναι άντρας και δεν μπορεί να πλένει πιάτα και να μαγειρεύει. Ήθελε να φύγουμε για την Αλβανία. Η μαμά δε συμφωνούσε γιατί εκεί πρέπει να μείνει με την πεθερά της και δεν τη συμπαθεί καθόλου. Ούτε εμείς θέλαμε να φύγουμε. Εγώ έφαγα μια σφαλιάρα και μου άφησε μια μελανιά. Δεν πήγα σχολείο την άλλη μέρα ντρεπόμουνα για το σημάδι. Μετά από λίγο καιρό ο μπαμπάς συνήθισε και δεν το ανέφερε ξανά. Όμως και πάλι δεν φέρνει λεφτά γιατί ό,τι βγάζει τα παίζει σε ηλεκτρονικό στοίχημα. Η μαμά δε λέει τίποτα γιατί φοβάται και για τα χαρτιά και μην τη χτυπήσει. Μια φορά έχασε 500 ευρώ στο στοίχημα, η μαμά του είπε κάτι και πάλι έγινε χαμός. Στεναχωριέμαι πολύ για τη μάνα μου. Η ίδια λέει ότι ο μπαμπάς τουλάχιστον δουλεύει. Έχει μια αδερφή στην Κρήτη και

ο άντρας της -Αλβανός κι αυτός- όλη μέρα πίνει. Δεν τη βαράει όμως. Μου φέρνει αυτόν για παράδειγμα».

Η εθνογραφική μας μελέτη συνηγορεί υπέρ της γενικότερης ερευνητικής διαπίστωσης ότι η μετανάστευση ενδέχεται να έχει τελείως διαφορετικό αντίκτυπο στις γυναίκες μετανάστριες. Στην πρώτη περίπτωση, η οικονομική αυτονομία της μητέρας της Ειρήνης λειτούργησε ως μέσο χειραφέτησης προκειμένου να απομακρυνθεί από το βίαιο σύζυγό της, οικοδομώντας τη ζωή της εκ νέου με τους δικούς της όρους. Στη δεύτερη περίπτωση, η μεταναστευτική εμπειρία προσέθεσε άλλο ένα βάρος στη μητέρα της Μαριάννας, καθώς εγκλωβίστηκε μεταξύ ενός εξουθενωτικού εργασιακού προγράμματος και ενός βίαιου συζύγου. Και δεν είναι σπάνιο, η μετανάστρια να καθίσταται ακόμα πιο ευάλωτη καθώς καλείται να διαχειριστεί έξω και έσω-οικογενειακές καταστάσεις κρίσης.

Η μετανάστευση ως μία καθολική εμπειρία έχει σαφή αντίκτυπο στους έμφυλους προσδιορισμούς των μεταναστών πρώτης γενιάς. Οι ρόλοι τίθενται υπό διαπραγμάτευση, υπό το βάρος τόσο του δυναμικού οικονομικού πεδίου που διαμορφώνει νέα δεδομένα για άνδρες και γυναίκες, όσο και του ηγεμονικού πολιτισμικού κεφαλαίου που διαμεσολαβεί την ένταξη των ανθρώπων αυτών σε μια διαφορετική κοινωνία όσον αφορά τις έμφυλες ιεραρχίες. Σε αυτή τη δυναμική που αμφισβητεί τις νοηματοδοτήσεις της αρρενωπότητας και της θηλυκότητας της αλβανικής νεοπατριαρχίας, οι μετανάστες είτε αναπτύσσουν αντισταθμιστικά μια υπερ-αρρενωπότητα ή μια υπερ-θηλυκότητα, ώστε να βρουν το βηματισμό τους, είτε προσαρμόζονται εξατομικευμένα στα νέα κοινωνικά δεδομένα.

Στην επόμενη ενότητα θα επικεντρωθώ στην έμφυλες ταυτότητες της δεύτερης γενιάς, όπως προκύπτουν από τις αφηγήσεις των υποκειμένων.

5.Δεύτερη γενιά μεταναστών, νέα έμφυλα πρότυπα;

Στόχος της ενότητας αυτής είναι η προσέγγιση και ανάλυση των έμφυλων ταυτοτήτων των μεταναστών δεύτερης γενιάς, όπως αυτές διαμορφώνονται τόσο στη δυναμική της οικογένειας όσο και στη συναναστροφή με την κοινωνία υποδοχής. Όπως πολύ εύστοχα παρατηρούν οι Vulnettari and King (2009), το ερευνητικό ζητούμενο στην έμφυλη διερεύνηση της μεταναστευτικής διαδικασίας είναι η

συνάντηση του φύλου και της γενιάς (gender and generation), καθώς οι νοσηματοδοτήσεις του φύλου δεν είναι αχρονικές και στατικές αλλά δυναμικές και μεταβαλλόμενες. Σε αυτή την κατεύθυνση, θα εξετάσουμε τις έμφυλες στάσεις της δεύτερης γενιάς Αλβανών μεταναστών, όπως προκύπτουν από τις αφηγήσεις τους, θέτοντας ως σημεία αναφοράς τις οικογενειακές σχέσεις, την προοπτική γάμου, την επαγγελματική αποκατάσταση και το ενδεχόμενο επιστροφής στην Αλβανία.

α. Σχέσεις εξουσίας στην οικογένεια.

Αν και μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας αναλώνεται στη σχέση των συζύγων, ωστόσο τα έμφυλα ζητήματα εντός του μεταναστευτικού νοικοκυριού οφείλουν να εστιάζουν εξίσου στις σχέσεις γονέων και παιδιών και κυρίως στους όρους της διαπραγμάτευσης των έμφυλων ιδεολογιών και πρακτικών στο νέο περιβάλλον μετανάστευσης (Styliou, 2006). Όπως εύστοχα υπογραμμίζει η Foner (1997), «η οικογένεια αποτελεί το δυναμικό πεδίο μεταξύ δομής, δράσης και κουλτούρας, όπου η δημιουργική πολιτισμική επικοδόμηση λαμβάνει χώρα ως αποτέλεσμα της σύζευξης των εξωτερικών κοινωνικών και οικονομικών δυνάμεων της χώρας υποδοχής και του προ-μεταναστευτικού πολιτισμικού πλαισίου των υποκειμένων». Υπό αυτό το πρίσμα, οι σχέσεις γονέων και παιδιών είναι αυτές που αποτυπώνουν την ουσία της διαπραγμάτευσης της μεταναστευτικής οικογένειας με την κοινωνία υποδοχής.

Η διαμόρφωση των έμφυλων στάσεων της δεύτερης γενιάς είναι το αποτέλεσμα μιας δυναμικής διαδικασίας εξισορρόπησης αντίθετων πολιτιστικών προταγμάτων που εκπορεύονται ταυτόχρονα από την οικογένεια και την κοινωνία. Στις αφηγήσεις των πληροφορητών μας αντανakλάται αυτή η προσπάθεια επαναδιαπραγμάτευσης του νεοπατριарχικού πλαισίου δόμησης των οικογενειακών σχέσεων. Για να κατανοήσουμε πώς η έμφυλη ταυτότητα οικοδομείται, μεταδίδεται διαγενεακά και τίθεται υπό αμφισβήτηση, θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας, ότι, πρώτον, η κοινωνική έμφυλη ταυτότητα αποκτιέται μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης του υποκειμένου (Montero, 2007; Bhavnani and Haraway 1994), όπως επίσης, ότι η δεύτερη γενιά μεταναστών αλληλεπιδρά με δύο διαφορετικά συστήματα έμφυλων αναπαραστάσεων (Lloyd and Duveen 1992). Μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης εντός και εκτός οικογένειας, το υποκείμενο υιοθετεί μια στάση που οριοθετείται από το διαφορετικό βαθμό ταύτισης και συμμόρφωσης με το δεδομένο πλαίσιο των έμφυλων αναπαραστάσεων (Bauer and

Gaskel, 1999; Duveen, 2001). Καθώς οι έμφυλες ταυτότητες μπορεί, είτε να γίνουν αποδεκτές, είτε να απορριφθούν από τα υποκείμενα, διαφαίνεται η δυναμική διαδικασία μεταξύ της δράσης του υποκειμένου και των κοινωνικών περιορισμών που του επιβάλλονται. Σε αυτή τη διαδικασία δόμησης έμφυλης ταυτότητας, το άτομο λειτουργεί ως ενεργό υποκείμενο το οποίο όμως περιορίζεται από προϋπάρχουσες επιβεβλημένες έμφυλες ιεραρχίες (Howarth, 2010) και παρά το γεγονός ότι δεν μπορεί να αποφύγει τη συγκεκριμένη διαδικασία κοινωνικοποίησης, ωστόσο, μπορεί να συμμετέχει ενεργά με την υιοθέτηση ή αμφισβήτηση συγκεκριμένων έμφυλων αναπαραστάσεων.

Η έννοια της καθολικής μετάβασης που συνεπάγεται η μετανάστευση, πυροδοτεί αντίστοιχα θεμελιώδεις διαπραγματεύσεις της ταυτότητας και των νοηματοδοτήσεων των μεταναστών (Zittoun, 2006). Τοιουτοτρόπως, κατά τον Benslama (2009), η μετανάστευση πυροδοτεί την επαναδιαπραγμάτευση του δεσμού γονέων και παιδιών μεταναστών. Ως εκ τούτου, οι κοινωνικές έμφυλες ταυτότητες δομούνται από την ίδια την μεταναστευτική διαδικασία. Οι μετανάστες γονείς, μέσω της «ρήξης» που εκφράζει η γεωγραφική τους μετακίνηση, αποτελούν τους τελευταίους «εκπροσώπους» του κληροδοτημένου πολιτισμικού κεφαλαίου της χώρας καταγωγής τους και ταυτόχρονα τους εισηγητές ενός νέου πολιτισμικού κεφαλαίου στη χώρα υποδοχής. Σε αυτή τη συνάρτηση, η έμφυλη αυτοεικόνα των μεταναστών δεύτερης γενιάς συγκροτείται στο χωροχρόνο της διάδρασης του προ-μεταναστευτικού παρελθόντος, όπως προβάλλεται από τους γονείς, του μεταναστευτικού παρόντος, όπως βιώνεται από την αλβανική οικογένεια συνολικά, και των μελλοντικών σχεδίων ζωής, όπως δομούνται στο φαντασιακό των μεταναστών δεύτερης γενιάς.

Η έννοια της επαναδιαπραγμάτευσης των σχέσεων εξουσίας εντός του οικογενειακού πλαισίου είναι έκδηλη σε όλες τις αφηγήσεις των πληροφορητών μας. Ειδικά τα κορίτσια που έλαβαν μέρος στις συνεντεύξεις επανέρχονται συχνά στα ζητήματα των έμφυλων ρόλων εντός των οικογενειών τους. Η πλειοψηφία των κοριτσιών συχνά διατυπώνει παράπονα για την αυστηρή επιτήρηση των γονέων τους και κυρίως του πατέρα. Τυπικό παράδειγμα είναι η Μαριάννα (16):

«Ο μπαμπάς μου είναι αυστηρός μαζί μου. Όχι μόνο με τους βαθμούς αλλά και με τους φίλους μου. Δε θέλει να κάνω πολύ παρέα με αγόρια, φοβάται μήπως βρω κάποιον και μου πάρει τα μυαλά. Αυτοί μεγάλωσαν διαφορετικά στην Αλβανία και νομίζουν ότι κι εδώ έτσι είναι. Τρώνε πολλά κολλήματα...»

Ομοίως η Καρολίνα (16) αντιμετωπίζει την ίδια κατάσταση:

«Όταν θέλω να βγω έξω με φίλους μου τα Σαββατοκύριακα οι γονείς μου, μου κρατάνε μούτρα. Με ρωτάνε συνέχεια ποιοι θα είναι μαζί μου, τί ώρα θα γυρίσω. Αν δεν έχω γυρίσει μέχρι τις δώδεκα φωνάζουν. Παλιά ήταν ακόμα χειρότερα. Πέρσι στην Α' Λυκείου δε με αφήσανε να πάω τριήμερη. Δεν ξέρω τι πιστεύουν. Εγώ τσαντίζομαι. Για την αδερφή μου τα πράγματα είναι πιο εύκολα. Κάνει πράγματα που εγώ δε θα μπορούσα να κάνω στο Γυμνάσιο, όταν ήμουν στη ηλικία της και αυτό με εκνευρίζει πολύ».

Η διασκέδαση αποτελεί πεδίο έμφυλων διαπραγματεύσεων για γονείς και παιδιά. Από τη μία, η έννοια της διασκέδασης πρωταγωνιστεί στα αφηγήματα των παιδιών ως κατεξοχήν μέσο ένταξης και σύμπλευσης με την «κανονικότητα» και τον ελληνικό τρόπο ζωής. Η καταναλωτική κοινωνία του θεάματος ασκεί έντονη επιρροή στους νεαρούς μετανάστες και οι δραστηριότητες τηςσχόλης δεν διαφέρουν από αυτές των νεαρών Ελλήνων συνομηλίκων τους (Κορωναίου, 2016). Κατά τη Siotou (2013), η υιοθέτηση του ελληνικού τρόπου διασκέδασης σηματοδοτεί για τους νεαρούς Αλβανούς την πολιτισμική μετάβαση σε ένα άλλο γεωγραφικό χώρο, αυτόν της Ευρώπης και ευρύτερα σε μια άλλη πολιτισμική πραγματικότητα (2013:4). Η ταύτιση με τη νοοτροπία διασκέδασης των Ελλήνων θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως κατάκτηση ενός συγκεκριμένου κοινωνικού χώρου, εντός του οποίου τα παιδιά των μεταναστών εξισώνονται με τους γηγενείς, αποτινάσσουν το στίγμα της φτηνής εργατικής δύναμης και επαναπροσδιορίζουν τις σχέσεις εξουσίας. Η διασκέδαση δεν αποτελεί μόνο πεδίο διαπραγμάτευσης των σχέσεων εξουσίας αλλά και συνολικά της ταυτότητας τους νεαρού μετανάστη. Ωστόσο, η υιοθέτηση του ελληνικού τρόπου διασκέδασης αποτελεί και έναν από τους συνηθέστερους λόγους αντιπαράθεσης με την πρώτη γενιά.

Εξοικειωμένοι με έναν άλλο τρόπο ζωής, οι πρώτοι μετανάστες φέρουν ακόμα τις έμφυλες αναπαραστάσεις του νεοπατριαρχικού μοντέλου που άφησαν στη γενέτειρά τους. Ο ελληνικός τρόπος διασκέδασης, ενώ για τις περισσότερες περιπτώσεις των αγοριών είναι επιθυμητός, καθίσταται επικίνδυνος για τα κορίτσια. Σε αρκετές περιπτώσεις, όπως της Καρολίνας και της Μαριάννας, οι Αλβανοί γονείς περιορίζουν και ελέγχουν τις εξόδους των θυγατέρων τους, με σκοπό να ελέγξουν τη

σεξουαλικότητά τους. Σε αρκετές αφηγήσεις κοριτσιών, η εναλλαγή συντρόφων ταυτίζεται με την ηθική τους πτώση, προμηνύοντας δυσοίωνα μέλλον. Η Σύλβια παρατηρεί:

«Έχω μια ξαδέρφη που έβγαине μία με τον έναν μία με τον άλλον. Η μάνα μου τα έλεγε στη θεία μου. Στο τέλος δεν την ήθελε κανείς, παντρεύτηκε με έναν πολύ μεγαλύτερο».

Δεν ισχύει όμως το ίδιο με τα αγόρια. Σύμφωνα με το Μάριο:

«Καμία σχέση...Ναι οι γονείς μου είναι πολύ πιο αυστηροί με την αδερφή μου. Εμένα δε μου λένε τίποτα, δε ρωτάνε πού πάω και με ποιον βγαίνω. Ο πατέρας μου με ρωτάει αν έχω κορίτσι. Αυτά ποτέ δε θα γινόταν με την Μαρτίνα, ποτέ (μικρότερη αδερφή).Κι εγώ είμαι πολύ πιο αυστηρός ως μεγάλος αδερφός».

Ο Λάμπρος δεν έχει αδερφή αλλά θεωρεί ότι ούτε ο ίδιος ούτε οι γονείς του θα επέτρεπαν τις ίδιες ελευθερίες με εκείνον.

«Αν είχαμε μια αδερφή, οι γονείς μου και ο αδερφός μου ειδικά, θα ήταν πολύ πιο αυστηροί, νομίζω και εγώ θα ήμουν. Από τη δική μου την πλευρά, νομίζω μέχρι κάποια ηλικία δε θα είχε τον ίδιο σεβασμό, την ίδια ελευθερία με μένα αλλά τώρα που βλέπω τα πράγματα πιο ξεκάθαρα σκέφτομαι ότι όπως οι άλλοι έχουν τις αδερφές τους και τις αφήνουνε, όπως κι εγώ μπορεί να έχω μια σχέση, θα μπορούσε και η αδερφή μου να είχε μια σχέση. Αλλά πρέπει να υπάρχουν κάποια όρια»!

Η Άννα βιώνει με παράπονο αυτή τη διαφορά στην αντιμετώπιση:

«Στον αδερφό μου, οι γονείς μας έδιναν πάντα πολύ περισσότερες ελευθερίες. Πάρα πολύ...Κατά κάποιο τρόπο οι γυναίκες είναι γι αυτούς κάπως «κατώτερες»...»

Στο ίδιο μήκος κύματος και η Ελένη:

Είμαστε τέσσερα αδέρφια, τρία κορίτσια κι ένα αγόρι...Ο αδερφός μου είναι στη μέση. Ο αδερφός μου παρόλο που είναι μικρότερος έχει περισσότερες ελευθερίες, οι γονείς μου είναι πιο ελαστικοί.

Το καθεστώς επιτήρησης των κοριτσιών δημιουργεί εντάσεις στο σπίτι καθώς σε πολλές περιπτώσεις, τα κορίτσια προσπαθούν να επιβάλουν τους δικούς τους όρους. Οι συγκρούσεις γίνονται ιδιαίτερος εμφανείς στις δραστηριότητες της σχολής και στη διεκδίκηση του ελεύθερου χρόνου καθώς πάνω στην αυτονομία του τελευταίου, η παραδοσιακή κοινότητα που συνήθως εκπροσωπείται από τον πατέρα, επιχειρεί να ασκήσει το μεγαλύτερο έλεγχο (Κορωναίου, 2016). Αρκετές φορές η μητέρα λειτουργεί ως διαμεσολαβητής στην τεταμένη σχέση με τον πατέρα από τον οποίο εκπορεύονται οι περιορισμοί. Η Άντζελα αναφέρει:

«Ο μπαμπάς είναι πολύ αυστηρός. Εγώ όμως είμαι σαν κι εκείνον δεν υποχωρώ αν δε γίνει το δικό μου. Μερικές φορές αν θέλω να βγω μέχρι αργά βάζω τη μάνα μου να του το πει πρώτα. Και εκείνη όμως το αποφεύγει γενικά η μαμά είναι πολύ απόμακρη»..

Ένα ποσοστό του δείγματος αποδέχεται και επικροτεί, εν μέρει, την επιτήρηση των γονιών τους. Τα κορίτσια αυτά διατυπώνουν προβληματισμούς γύρω από την κατάρρευση των ηθικών αξιών, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε ολόκληρο το δυτικό κόσμο. Η κοινωνία υποδοχής σκιαγραφείται ως ένα ναρκοπέδιο, το οποίο πρέπει να διαβούν προσεκτικά. Η αντίδραση αυτή τοποθετείται σε μια αντίληψη συμμετοχής σε μια ανώτερη ηθικά φαντασιακή κοινότητα που διαφυλάσσει αξίες και ήθη, χωρίς, ωστόσο να ζει σε πρωτόγονες συνθήκες ζωής. Έστω και άρρητα, διαφαίνεται μια απόπειρα σύγκρισης στην οποία αναδεικνύεται η ηθική τους υπεροχή. Κατά την Κλάρα:

«Μερικοί γονείς είναι τελείως αλλού. Δεν αφήνουν τα κορίτσια να πάνε ούτε μια μονοήμερη. Δεν πετυχαίνουν κάτι. Όταν παίζει τόση καταπίεση ο άλλος θα κάνει τα πάντα από αντίδραση. Ο μπαμπάς μου είναι αυστηρός αλλά καλά κάνει. Με μέτρο όλα. Όταν θέλω να βγω θα μου πει «Κλάρα έκανες όλα τα μαθήματα;» Και με αφήνει. Αλλά να του πω ότι έχω αγόρι, με τίποτα! Δε θα ξαναβγώ από το σπίτι. Αλλά δεν με πειράζει γιατί καλό είναι να μην ανοίγεσαι και πολύ στα αγόρια. Αν

δεν ήταν ο πατέρας μου, μπορεί να είχα κάνει ανεπανόρθωτα λάθη. Και να μην μου μιλήσουν, καταλαβαίνω ποιο είναι το σωστό. Δεν μου αρέσει που πρέπει από τα 13 να πας στο club. Στα 13 πια τα 'χεις ζήσει όλα... να πιείς, να καπνίσεις, να έχεις σεξουαλικές επαφές. Δεν είναι ακόμα η ώρα. Εγώ με τη κολλητή μου κάνουμε ακόμα σαχλά πράγματα, χαζομάρες και γελάμε. Και μας λένε μερικές τι κάνετε; Γιατί, τι πειράζει ενώ εμείς είμαστε ακόμη παιδιά...»

Ένα μικρότερο ποσοστό του δείγματός μας καταθέτει ότι δεν υφίσταται έμφυλες διακρίσεις στα πλαίσια της οικογένειας. Συνήθως, πρόκειται για οικογένειες που δεν υπάρχουν αγόρια επομένως δεν υπάρχει αντίστοιχο μέτρο σύγκρισης. Κατά τη Ζωή:

«Δε θεωρώ ότι οι γονείς μου θα είχαν άλλη συμπεριφορά αν είχανε και αγόρι στην οικογένεια. Και εγώ και η αδερφή μου είμαστε ελεύθερες. Δεν έχουμε τέτοια προβλήματα με τους γονείς μας όπως άλλοι».

Η Ιωάννα, που επίσης έχει μόνο μία αδερφή, θεωρεί ότι απολαμβάνει αρκετές ελευθερίες από τους γονείς της καθώς αυτοί έχουν ενστερνιστεί την ελληνική νοοτροπία.

«Όχι, δεν είναι αυστηροί οι γονείς μου, μάλλον χαλαροί είναι θα έλεγα γιατί έχουν την ελληνική νοοτροπία. Αν είχαμε αδερφό μπορεί σε κάποια θέματα να ήταν ακόμα πιο χαλαροί αλλά όχι σε όλα. Δηλαδή αν θα γυρίσει μόνος το βράδυ. Το αγόρι μπορεί και να το αφήνανε να γυρίσει μόνο του το βράδυ, εμάς θα έρθουν να μας πάρουν γιατί φοβούνται για την ασφάλειά μας, όχι γιατί είναι κολλημένοι...»

Παρομοίως, η Ειρήνη που οι γονείς της έχουν χωρίσει και έχει και αυτή μία μεγαλύτερη αδερφή καταθέτει τη δική της άποψη:

«Η αδερφή μου είναι 24 χρονών, είναι αισθητικός και δουλεύει μέχρι αργά. Τα βράδια βγαίνει συχνά... Μερικές φορές γυρνάει το πρωί. Οι γονείς μου έχουν χωρίσει εδώ και 4 χρόνια και ο πατριός μου είναι Έλληνας. Αυτός έχει άλλες απόψεις. Δεν είναι όπως ο μπαμπάς. Λέει ότι πρέπει να ζήσουμε τη ζωή μας. Αν η Δέσποινα για παράδειγμα ήταν στην Αλβανία δε θα μπορούσε να έχει αυτή τη

συμπεριφορά, θα την είχαν παντρεύει αμέσως. Έχω 17 ξαδέρφια και μόνο εγώ και η αδερφή μου είμαστε ανύπαντρες. Η μαμά μου πάντα ήταν ελαστική είχε άλλες απόψεις πιο προχωρημένες, δεν είναι σαν τη θείες μου».

β. Γάμος.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναπαραστάσεις των νεαρών πληροφορητών σε σχέση με το γάμο και την οικογένεια, καθώς παρατηρείται μια ποιοτική διαφοροποίηση της δεύτερης γενιάς συγκριτικά με την πρώτη ως προς τις αξίες που συνοδεύουν τους παραπάνω θεσμούς. Αντίθετα με τους γονείς τους, οι περισσότεροι έφηβοι καταδικάζουν τα συναισθήματα και απορρίπτουν την συνήθη -για την προηγούμενη γενιά- πρακτική των συμφωνημένων γάμων. Τα λεγόμενα της Άντζελας συμπυκνώνουν τη σύγκρουση νοοτροπίας δύο διαφορετικών κόσμων :

«Αυτοί (εννοεί γονείς) μου έχουν πει -έμμεσα όχι άμεσα-ή σχολείο και βαθμοί ή σου βρίσκουμε εμείς ένα ωραίο, έναν καλό Αλβανό και τέλος...Ελπίζω ότι δεν το εννοούν, εγώ δεν έχω κανένα σκοπό να παντρευτώ αυτόν που θέλουν και μάλιστα Αλβανό. Θέλω να γνωρίσω κάποιον και να τον ερωτευτώ, να κάνουμε οικογένεια. Να πάρω Αλβανό ούτε που το συζητάω».

Οι γονείς της Άντζελας επιδιώκουν να προδιαγράψουν το μέλλον της ανάμεσα σε δύο εναλλακτικές: σπουδές ή γάμος. Για την Άντζελα, οι σπουδές είναι πολύ σημαντικές, όπως εξίσου σημαντική είναι η ελευθερία στην προσωπική της ζωή. Το βίωμά της αντικατοπτρίζει τη σύγκρουση δύο αξιακών συστημάτων που αποτελούν εκδήλωση της σύγκρουσης δύο διαφορετικών κουλτούρων. Ο «μύθος» του γάμου- σύμφωνα με εμπειρικά ευρήματα- και η δυναμική των οικογενειακών σχέσεων γενικότερα, διαφέρουν στις ατομικιστικές και κollectιβιστικές κουλτούρες (Storrgy and Childs, 2002; Kuijsten, 1996). Στις ατομικιστικές κουλτούρες ο γάμος συνδέεται με την αμοιβαιότητα, την προσωπική ικανοποίηση και επίτευξη ατομικών στόχων, αντίθετα με τις κollectιβιστικές κουλτούρες, όπου υπηρετεί περισσότερο την αίσθηση του «ανήκειν» σε μία ευρύτερη οικογένεια, όπως επίσης την εξισορρόπηση προσωπικών στόχων και οικογενειακών αναγκών. Επιγραμματικά, κατά τους Kim and Hatfield (2004), στις κollectιβιστικές κουλτούρες, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα συγγενικά δίκτυα, ενώ στις ατομικιστικές κουλτούρες, η βαρύτητα μετατοπίζεται

στην ερωτική σχέση του ζευγαριού. Στην Ελλάδα, η ατομικιστική κουλτούρα που κυριάρχησε, όπως και στον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο τις τελευταίες δεκαετίες, θέτει την ουσία του γάμου σε διαφορετική βάση από ό,τι η παραδοσιακή κολλεκτιβιστική κουλτούρα της αλβανικής κοινωνίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η μεταναστευτική αλβανική οικογένεια προσπαθεί να βρει το βηματισμό της, ανάμεσα στο σύγχρονο και το παραδοσιακό, την πατριαρχία και την αυτονομία, την εξάρτηση και τη χειραφέτηση (Μπεζεβέγκης, 2010). Οι μετανάστες γονείς βιώνουν την εμπειρία του γάμου με όρους αλβανικής νοοτροπίας, σε αντίθεση με τα παιδιά τους που εναρμονίζονται με τις «κανονικότητες» της χώρας υποδοχής, όπου η ερωτική σχέση βρίσκεται στο επίκεντρο.

Όσον αφορά στην εθνικότητα του ερωτικού συντρόφου οι απόψεις των πληροφορητών ποικίλουν. Στην πλειοψηφία τους τόσο τα αγόρια όσο και τα κορίτσια δηλώνουν ότι δεν τους ενδιαφέρει η εθνική καταγωγή των ερωτικών συντρόφων ή και μελλοντικών συζύγων. Οι περισσότεροι δίνουν προτεραιότητα σε άλλα χαρακτηριστικά όπως καλοσύνη, εργατικότητα, ευγένεια, εξωτερική εμφάνιση. Η Σύλβια που έχει στενή επαφή με την οικογένειά της στην Αλβανία δηλώνει:

«Δεν έχει σημασία από πού είναι αυτός που θα αγαπήσω απλά να ταιριάζουμε και να περνάω καλά. Και οι γονείς μου αυτό θέλουν για εμένα»

Σε ερώτηση για την εθνική καταγωγή ενός πιθανού συντρόφου η Ελένη απαντά:

«Να είναι Αλβανός; Δεν ξέρω, δεν με νοιάζει καν ...Ποτέ δε με έχει απασχολήσει από πού μπορεί να είναι αρκεί να είμαστε καλά μαζί».

Παρόμοιες απαντήσεις έδωσαν και τα περισσότερα αγόρια. Έτσι, ο Αντώνης, στο ίδιο μήκος κύματος, αναφέρει:

«Δεν με ενδιαφέρει από πού θα είναι η κοπέλα μου ή η γυναίκα μου. Θέλω να είναι καλό κορίτσι, όμορφη από καλή οικογένεια. Η εθνικότητα είναι άσχετη».

Αξίζει να σημειωθεί ότι στις αφηγήσεις των εφήβων αποτυπώνονται δύο ασθενέστερες τάσεις: Αυτοί που θέλουν οπωσδήποτε να παντρευτούν με ομοεθνή και αυτοί που απορρίπτουν εντελώς ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Η Βενίσα διατηρεί αρκετά

χρόνια σχέση με νεαρό αλβανικής καταγωγής. Οι γονείς της είναι γνώστες και επικροτούν το δεσμό κυρίως λόγω κοινής εθνικής καταγωγής:

«Δεν μου αρέσει η Αλβανία καθόλου και δεν θα πήγαινα να μείνω εκεί, ούτε μιλάω καλά αλβανικά. Όμως θέλω να παντρευτώ ένα παιδί να είναι όπως κι εγώ από την χώρα (εννοεί Αλβανία), να έχουν έρθει οι γονείς του. Γιατί; Θα με καταλαβαίνει καλύτερα... Εμείς έχουμε διαφορετικό πολιτισμό, διαφορετικά έθιμα και καταλαβαίνουμε πιο πολύ ο ένας τον άλλον. Οι γονείς μου ασφαλώς το εγκρίνουν, αυτοί με έχουν επηρεάσει. Θέλω να σπουδάσω και να μείνω μαζί του στη Σουηδία».

Η Λετίσια, ομοίως, έχει την ίδια άποψη:

«Εδώ και έναν χρόνο έχω μία σχέση με ένα παιδί. Οι γονείς του είναι Αλβανοί, αυτός μένει τώρα στην Αγγλία, στο Λονδίνο. Είναι μεγαλύτερος και παίζει ποδόσφαιρο αλλά δεν έχει τελειώσει το σχολείο. Πήγαινε στο ΕΠΑΛ. Η μαμά το ξέρει και με υποστηρίζει γιατί ο μπαμπάς είναι αυστηρός και δεν του έχω πει κάτι ακόμα. Με βοηθάει να του μιλάω κρυφά στο skype και το facebook για να μην καταλάβει τίποτα ο μπαμπάς. Πιστεύω όμως ότι αν μάθει ότι είναι από την Αλβανία θα χαρεί. Το όνειρό του είναι να βρω Αλβανό να παντρευτώ. Η μαμά του φίλου μου συνάντησε τη μαμά μου τυχαία στο σούπερ μάρκετ και της είπε ότι ο γιος μας αγαπά τη Λετίσια και το βλέπει σοβαρά. Η μαμά χάρηκε πολύ αλλά μου είπε να έχω το νου μου, πρώτα το σχολείο».

Από την άλλη, υπάρχουν και αυτοί που απορρίπτουν οποιοδήποτε ενδεχόμενο σύναψης σχέσης με άτομο αλβανικής καταγωγής. Ο Κωνσταντίνος εξηγεί :

«Δε νομίζω να μου άρεσε ποτέ κάποια από την Αλβανία... Δεν το βλέπω καθόλου έτσι. Δεν έχω καθόλου το θέμα ότι θα ήταν οικείο το περιβάλλον αν είχε τα ίδια βιώματα με εμένα. Θα ήταν λίγο βαρετό και δεν είμαι καθόλου του τύπου «παπούτσι από τον τόπο σου».... Θα προτιμούσα μία γαζέλα σαν τον David Bowie!»

Η Αντζελα είναι απόλυτη απέναντι σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Σε αντίθεση με τη Βενίτσα για την οποία είναι βασικό ζητούμενο, για την Αντζελα η αλβανική

καταγωγή λειτουργεί τελείως απωθητικά, υποδηλώνοντας την επιθυμία της να απεκδυθεί πλήρως την αλβανική της ταυτότητα:

«Δεν μου αρέσουν (τα αγόρια αλβανικής καταγωγής) ...δε θέλω να έχω καμία σχέση... δηλαδή, δεν ξέρω γιατί είμαι τόσο ...Δεν μου αρέσει, δεν μου αρέσει καθόλου . Δε θα μου άρεσε ποτέ κάποιος που είναι από εκεί. Το ξέρω, όταν βλέπω κάποιον από εκεί το καταλαβαίνω αμέσως. Το νιώθω ότι είναι από εκεί, το αναγνωρίζω γιατί το ζω και δεν τους θέλω καθόλου. Έχω δει πράγματα και έχω σιχαθεί τους Αλβανούς. Απλά τους σιχαίνομαι».

Ο Μάριος εκφράζεται με τον πιο απόλυτο τρόπο:

«Θα παντρευόμουν οποιαδήποτε αρκεί να μην ήταν Αλβανίδα!»

Η σύναψη σχέσεων και ενδεχομένως ο γάμος με ντόπιους αποτελεί ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα για την πρώτη και τη δεύτερη γενιά. Έρευνες στην Ιταλία και την Ελλάδα αποτυπώνουν μια θετική στάση των Αλβανών γονέων όσον αφορά στον γάμο των παιδιών τους με γηγενείς (Vathi and Duci, 2016). Από τη μία η τέλεση γάμου με γηγενή σφραγίζει την πλήρη ένταξη της δεύτερης γενιάς στην κοινωνία υποδοχής, καθώς μεταφράζεται σε πολύτιμο κοινωνικό κεφάλαιο για την οικογένεια των μεταναστών. Από την άλλη, η διατήρηση της εθνικής ταυτότητας και φυσιογνωμίας στο μεταναστευτικό περιβάλλον έχει ακόμα ισχυρά ερείσματα στο συλλογικό φαντασιακό των Αλβανών γονέων έστω και σε μια θεωρητική βάση. Σχετική έρευνα της Vathi (2015), που διενεργήθηκε παράλληλα σε τρεις ευρωπαϊκές πόλεις (Θεσσαλονίκη, Φλωρεντία και Λονδίνο), καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όσο πιο υψηλή εργασιακή ειδίκευση και οικονομική επιφάνεια έχει η αλβανική οικογένεια στην Ελλάδα και την Ιταλία, τόσο πιο δεκτικοί είναι οι γονείς στη σύναψη σχέσεων και γάμων με ντόπιους. Αντίθετα, στη Βρετανία, οι μεικτοί γάμοι αποτελούν βασικό σημείο τριβής για την πρώτη και δεύτερη γενιά, καθώς υπεισέρχεται το ζήτημα της διακριτής φυλής απέναντι στο οποίο οι Αλβανοί γονείς είναι απόλυτα αρνητικοί. Οι γονείς της Ιωάννας επιθυμούν η κόρες τους να παντρευτούν Έλληνες:

«Πιστεύω ότι οι γονείς μου θα προτιμούσαν να παντρευτώ Έλληνα γιατί οι Αλβανοί είναι περίεργοι με τις γυναίκες. Αυτό που τους ενδιαφέρει είναι να παντρευτώ καλό παιδί και από καλή οικογένεια. Δεν πολυθέλουν Αλβανό».

Η σύναψη ερωτικών σχέσεων με τους γηγενείς λειτουργεί ως ένα επιπλέον σύνορο που πρέπει να διασχίσουν οι έφηβοι μετανάστες προκειμένου να ενσωματωθούν πλήρως στην ελληνική κοινωνία. Στην προσπάθειά τους αυτή, η συμμετοχή στον ελληνικό τρόπο ζωής, η κατάκτηση των κοινωνικών χώρων, η οικειοποίηση του προβαλλόμενου πολιτισμικού κεφαλαίου, η ατομική πρόοδος, λειτουργούν ως προαπαιτούμενα που διαμεσολαβούν και εξομαλύνουν τις σχέσεις αυτές. Ο Κωνσταντίνος εξομολογείται ότι η καταγωγή του υπήρξε λόγος χωρισμού στο παρελθόν:

«Συχνά όταν κάνω μια σχέση έρχομαι αντιμέτωπος με το ότι είμαι Αλβανός. Δεν λέω ότι είμαι Αλβανός όχι γιατί με πειράζει αλλά επειδή πάνω απ' όλα είμαι άνθρωπος και δεν έχει σημασία η καταγωγή μου. Έχει τύχει να χωρίσω γι' αυτό το λόγο. Δεν μου το είπε κατάμουτρα αλλά το κατάλαβα από τη συμπεριφορά της κοπέλας. Γι' αυτό και θέλω να σπουδάσω γιατί όσο Αλβανός κι αν είσαι, αν έχεις σπουδές και πτυχίο, αν έχεις προοδεύσει στη ζωή σου οι γονείς της κοπέλας θα σε δούνε αλλιώς. Τους έχει μείνει ότι είμαστε πρωτόγονοι...»

Έχοντας κατά νου το συλλογικό βίωμα της απόρριψης της πρώτης γενιάς και της τραυματισμένης αρρενωπότητας των μεγαλύτερων ανδρών που απέτυχαν να πείσουν τις Ελληνίδες ως σύζυγοι, οι Αλβανοί άνδρες της δεύτερης γενιάς επιχειρούν εκ νέου και με εφόδιο τη συστηματική εναρμόνιση τους με την ελληνική κοινωνία, τα ατομικά τους χαρίσματα και την καλή μαρτυρία να γίνουν αποδεκτοί από τις ελληνικές οικογένειες.

Στην ίδια κατεύθυνση οι νεαρές γυναίκες αλβανικής καταγωγής εκδηλώνουν τη δική τους δράση ως ενεργά υποκείμενα. Δεν καθλώνονται παθητικά, αποδεχόμενες πιθανόν κάποιον προκαθορισμένο γάμο, αλλά οικοδομούν αυτόβουλα τη ζωή τους και επεξεργάζονται τους όρους της δικής τους κινητικότητας, που συχνά περιλαμβάνει την επιλογή ενός γηγενή συντρόφου. Το να βρίσκονται ταυτόχρονα «κοντά και μακριά» από την οικογένειά τους και τη χώρα προέλευσης με την επιλογή ενός «ξένου» για σύντροφο ενέχει εθνικούς και συναισθηματικούς συνειρμούς που πηγάζουν από τη συμμετοχή τους σε μία πραγματική ή φαντασιακή κοινότητα (Mantzios and Peglidou, 2010). Η Άντζελα το θέτει με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο

«Να παντρευτώ Αλβανό σημαίνει πισωγύρισμα. Για τον εαυτό μου. Γιατί αυτοί δεν σέβονται καθόλου τις γυναίκες. Θα σας διηγηθώ ένα περιστατικό που έγινε πέρσι στο χωριό μου είχα πάει τρίτη φορά στη ζωή μου... είχα βγει με τη γιαγιά και τη θεία μου. Μας κόζαραν δύο νεαροί σε μια καφετέρια και μας πήραν από πίσω. Πήγαιναν όπου πηγαίναμε, μας ακολουθούσαν για ώρες λέγανε διάφορα, δείχνανε. Στο τέλος μου πετούσαν χαρτάκια μα το τηλέφωνό τους. Τι ντροπή! Δεν σεβάστηκαν ούτε τη γιαγιά μου που είναι γριά γυναίκα. Να παντρευτώ δηλαδή έναν τέτοιο? Καλύτερα να μην παντρευτώ ποτέ. Εδώ είναι αλλιώς οι σχέσεις δεν κάνουν έτσι οι άντρες. Θέλω μια σχέση «κανονική» όπως οι άνθρωποι στην Αθήνα.»

Η συμμετοχή στην «κανονικότητα» αποτελεί βασικό ζητούμενο για τις νεαρές γυναίκες της έρευνας. Η αφήγηση της Νασίπε συμπυκνώνει τη μετατόπισή της δεύτερης γενιάς σε πιο προωθημένες αντιλήψεις για τις σχέσεις και το γάμο:

«Δεν υπάρχει κατάλληλη ηλικία γάμου. Εγώ προσωπικά έχω βάλει ένα όριο, μετά τα 25. Θέλω να ζήσω τη ζωή μου πρώτα...»

Σε αυτή την κατεύθυνση, η Νασίπε θέτει τα δικά της όρια, διεκδικώντας τη ζωή της. Δεν παθητικοποιείται αποδεχόμενη ένα προκαθορισμένο πεπρωμένο αλλά η ίδια προτάσσει τις επιλογές της, δίνοντας έμφαση στην αποκόμιση εμπειριών. Η έκφραση «θέλω να ζήσω πρώτα τη ζωή μου» συμπυκνώνει τη διάσταση βιοθεωρίας πρώτης και δεύτερης γενιάς γυναικών μεταναστών από την Αλβανία. Η πρώτη γενιά διαμόρφωσε τη ζωή της πάνω σε μια βαθιά αντίληψη για το πεπρωμένο της ξενιτεμένης μετανάστριας που θυσιάζεται για το συλλογικό καλό της ευρύτερης οικογένειας και σε καμία περίπτωση δε «ζει τη ζωή της». Αντίθετα, η δεύτερη γενιά γυναικών, διεκδικεί τη συμμετοχή της στην εντόπια κανονικότητα των γηγενών γυναικών και επί τη βάση αυτή, συγκροτεί την έμφυλη κοινωνική της ταυτότητα ανάμεσα σε δύο κόσμους.

γ.Εργασία.

Ως προς τις έμφυλες νοηματοδοτήσεις της εργασίας, η πλειοψηφία των κοριτσιών θεωρεί ότι δεν υπάρχουν ανδρικά και γυναικεία επαγγέλματα. Από τις αφηγήσεις των

αγοριών διαπιστώνεται ότι στο μεγαλύτερο ποσοστό έχουν την ίδια άποψη με τα κορίτσια περί μη έμφυλων διαχωριστικών γραμμών στη εργασία, αν και ένας αριθμός αγοριών θεωρεί ότι η σωματική διάπλαση και το μητρικό ένστικτο προσδίδουν έμφυλο στίγμα στα επαγγέλματα. Ο Λάμπρος αναφέρει:

«Ανδρικά και γυναικεία επαγγέλματα... υπάρχουν με την έννοια ότι οι άντρες λόγω μυϊκής δύναμης μπορούν να κάνουν κάποια επαγγέλματα που οι γυναίκες δεν μπορούν ενώ συμβαίνει και το αντίθετο. Οι άντρες δεν μπορούν να γίνουν νηπιαγωγοί λόγω του μητρικού ενστίκτου, οι γυναίκες είναι καλύτερες.»

Ως προς τις νοηματοδοτήσεις του ανδρισμού των μεταναστών, παρατηρείται μια μετάβαση, όπως τη θέτουν οι Conell and Messerschmidt (2005) χρησιμοποιώντας ταξικούς όρους, από τη φυσική αρρενωπότητα (physical masculinity) στην τεχνική αρρενωπότητα (technical masculinity): Η πρώτη γενιά ανδρών μεταναστών θεμελίωσε την εικόνα του ανδρισμού της αρχικά μέσα από τις εμπειρίες της μεταναστευτικής διαδικασίας και αργότερα μέσω της επίδειξης φυσικής δύναμης, αντοχής και σκληρότητας στη χώρα υποδοχής, επιτελώντας επαγγέλματα γαλάζιου περιλαίμιου. Ο συγκεκριμένος τύπος της αρρενωπότητας των χειρωνακτικών επαγγελμάτων αποτέλεσε, τόσο μέσο επιβίωσης για τους νεοφερμένους μετανάστες, όσο και σύμβολο επιβεβαίωσης των ιεραρχιών στην οικογένεια. Για τη δεύτερη γενιά, η έννοια το ανδρισμού διαμεσολαβείται μέσω της ειδημοσύνης σε επαγγέλματα λευκού περιλαίμιου, δηλαδή τεχνικές δεξιότητες, εξειδίκευση και εμπειρία στα πεδία της πληροφορικής, της τεχνολογίας και της επιστήμης (DuBord, 2014). Οι νεαροί Αλβανοί δεύτερης γενιάς βιώνουν την έμφυλη διάσταση της εργασίας μέσω της καταξίωσης σε εργασιακούς τομείς υψηλού κοινωνικού προφίλ που συνήθως επιτελούνται από τους γηγενείς. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το βίωμα της αρρενωπότητας περνάει μέσα από το δρόμο της κοινωνικής τους καταξίωσης και της οικονομικής άνεσης. Ωστόσο, είναι χαρακτηριστικό ότι οι νεαροί έφηβοι αξιολογούν υψηλά την εκδήλωση της αρρενωπότητας της προηγούμενης γενιάς μέσω των χειρωνακτικών επαγγελμάτων. Συχνά, στις αφηγήσεις τους αναφέρουν το πέρασμά τους από το πεδίο της χειρωνακτικής εργασίας -αρκετά συχνά δίπλα στον πατέρα και άλλους συγγενείς- ως προαπαιτούμενη εμπειρία για να ενσαρκώσουν τα προβεβλημένα έμφυλα πρότυπα. Σε μια τέτοια αφήγηση της ιστορίας του, ο Κωνσταντίνος που εργάζεται τις Κυριακές σε μεζεδοπωλείο του κέντρου, εκφράζει την απαξίωση του

απέναντι στους ντόπιους έφηβους της ηλικίας του που είναι άπειροι στις χειρωνακτικές εργασίες. Την ίδια στιγμή καταθέτει τον προβληματισμό του για την υιοθέτηση της χαλαρής ελληνικής διαπαιδαγώγησης από τις αλβανικές οικογένειες.

«Να, το βλέπουμε και ρεαλιστικά, στη νεολαία τη δική μας... ένας έφηβος Έλληνας, δε θα δούλευε και θα κουραζόταν όπως εγώ... θα ήταν ευχαριστημένος με το χαρτζιλίκι των γονιών του. Δε θα μπορούσε από τις οκτώ το βράδυ μέχρι τις πέντε το πρωί να κουβαλάει τόσο βάρος από τους δίσκους και μετά να αντέχει ακόμα για να γλύφει τα πατώματα αφού φύγει ο κόσμος. Και μετά όχι μόνο... Τη Δευτέρα σχολείο και να' ναι και σχετικά καλός μαθητής. Αλλά δεν είναι μόνο τα ελληνόπουλα έτσι κανακεμένα. Εγώ βλέπω σιγά-σιγά και τους Αλβανούς, πήραν από τους Έλληνες και αυτοί και οι μανάδες τους τα κάνουν έτσι...»

Στην ίδια λογική βρίσκεται και ο Κλαούντιο:

«Συχνά πάω με τον πατέρα μου για δουλειά όταν δεν έχω σχολείο. Είναι σημαντικό να μαθαίνεις και ας μη το χρησιμοποιήσεις και ποτέ. Άλλες φορές με το θείο μου, μου δίνουν και κάτι... Ο πατέρας μου λέει ότι μέσα από τη σκληρή δουλειά γίνεσαι άντρας.»

Τα κορίτσια, κατά τον ίδιο τρόπο, στις αφηγήσεις τους απορρίπτουν τη «θηλυκοποιημένη» έμμισθη οικιακή εργασία που αποτέλεσε μονόδρομο για τις περισσότερες γυναίκες από την Αλβανία. Για το λόγο αυτό προσανατολίζονται στις σπουδές και την εύρεση εργασίας γραφείου, μετατοπίζοντας το γάμο στο απώτερο μέλλον και ακολουθώντας έτσι, αντιστρόφως αντίθετη πορεία από αυτή των μητέρων τους. Όπως παρατηρεί η Καμπούρη (2013), οι Αλβανίδες μετανάστριες βρίσκονται σε διπλά μειονεκτική θέση, όσον αφορά στην έκφραση πνεύματος και σώματος μέσω της εργασίας, αφενός γιατί προορίζονται με την ιδιότητα του μετανάστη αποκλειστικά για χειρωνακτική εργασία, αφετέρου γιατί περιορίζονται με την ιδιότητα του φύλου τους εντός των οικιακών τειχών. Όλες ανεξαιρέτως οι συνομιλήτριες της έρευνας δήλωσαν ότι δε θα εγκατέλειπαν ποτέ το σχολείο ή τις σπουδές για να παντρευτούν και να κάνουν οικογένεια. Αντιθέτως, το σχολείο, η εκπαίδευση και η εξειδίκευση διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στις αφηγήσεις τους,

αποτυπώνοντας τη σημασία της επαγγελματικής αποκατάστασης και όχι του γάμου για τα μελλοντικά σχέδια ζωής τους. Η Έρμι σχολιάζει:

«Να παντρευτώ σε τόσο μικρή ηλικία; Ενώ δεν έχω δουλειά, δεν έχω τίποτα; Σε καμία περίπτωση. Πρώτα θα σπουδάσω, μετά θα βρω μια καλή δουλειά να ζω άνετα, όχι πλούσια και μετά θα παντρευτώ, μόνο όταν γνωρίσω αυτόν που είναι κατάλληλος για εμένα».

Είναι αξιοσημείωτο ότι τα αγόρια της έρευνας παρουσιάζονται ακόμα πιο αρνητικοί ως προς την ενδεχόμενη απομάκρυνση των κοριτσιών από το σχολείο με την προοπτική του γάμου. Ο Μάριος δεν εγκρίνει σε καμία περίπτωση μια τέτοια προοπτική για τη ζωή της αδερφής του:

«Να μου πει ότι παρατάει το σχολείο για να παντρευτεί; Δε θα το επέτρεπα ποτέ ... στην Ελλάδα ζούμε...»

Ο Κωνσταντίνος, αντλώντας από την προσωπική του εμπειρία, καταθέτει με απογοήτευση την ιστορία της αδερφής του:

«Η αδερφή μου έδωσε μια φορά Πανελλαδικές και δεν πέρασε. Πήγαινε για δικηγόρος... Παντρεύτηκε ένα χρόνο αφού τελείωσε το σχολείο με Αλβανό και τώρα μένει Αυλώνα με τον άντρα της έχουν και ένα αγοράκι. Δεν ενέκρινα καθόλου την απόφασή της. Με απογοήτευσε τελείως. Αισθάνομαι προδομένος, κάναμε άλλα όνειρα...Αυτή ουσιαστικά με μεγάλωσε... Δεν ήταν θέμα παράδοσης και τέτοια... Ήταν δική της απόφαση καθαρά. Μην το ψάχνεις παιδικά βιώματα... έχω να πω ότι οι γονείς μου δε θέλανε με τίποτα, με τίποτα να παντρευτεί σε αυτή την ηλικία... αρκεί να σπούδαζε και ας μην παντρευόταν ποτέ. Μας έχει απογοητεύσει όλους. Ήταν ο ήρωας μου, το πρότυπο μου... Το μόνο που με καθησυχάζει είναι ότι είναι ευτυχισμένη και σπουδάζει κιόλας, Νομική όπως ήθελε σε ένα ιδιωτικό Πανεπιστήμιο εκεί που μένει. Για να είμαι ειλικρινής όμως, όταν έφερε τον ανιψιό μου χάθηκε αυτή η απογοήτευση».

Ο Κωνσταντίνος αισθάνεται προδομένος από το «πισωγύρισμα» της αδερφής του σε μία ζωή που είχαν απορρίψει στην πορεία της ενηλικίωσής τους στην Ελλάδα. Αν

και θεωρεί ότι η αδερφή του λειτούργησε ως ενεργό υποκείμενο, προτάσσοντας τη δική της θέληση, ωστόσο, δεν παύει να καταλογίζει ευθύνες στην οικογένειά του για λάθος καθοδήγηση:

«Το 'χουν μετανιώσει και οι δικοί μου, τώρα βλέπουν το λάθος τους.. αν την είχαν αφήσει να ζαναδώσει Πανελλαδικές ή να εργαστεί στην Αθήνα δεν ξέρεις πώς θα ήταν τα πράγματα γι αυτήν...»

Ανάλογη είναι και η περίπτωση του Βασίλη. Η αδερφή του σταμάτησε το σχολείο για να αρραβωνιαστεί και να φύγει στην Αλβανία. Ο ίδιος είναι αντίθετος.

«Η αδερφή μου αυτή τη στιγμή βρίσκεται στην Αλβανία αρραβωνιασμένη. Σταμάτησε το σχολείο για να το κάνει αυτό. Είμαστε όλοι αντίθετοι. Ούτε οι γονείς μου το είδαν με καλό μάτι. Αλλά αυτή είναι η επιλογή της. Εγώ θέλω να φύγω για Αμερική. Αν δεν έχεις τελειώσει το Λύκειο δεν μπορείς να πας στην Αμερική. Βασικά πουθενά δεν μπορείς να πας. Τίποτε δεν μπορείς να κάνεις. Έκανε βλακεία...»

δ.Η έμφυλη διάσταση της επιστροφής στην Αλβανία.

Το ζήτημα της ενδεχόμενης επιστροφής στη γενέτειρα που επιτάθηκε από τη μακροχρόνια οικονομική κρίση στην Ελλάδα, είναι παρόν σε όλες τις αφηγήσεις των νεαρών πληροφορητών. Οι οπισθοδρομικές έμφυλες στάσεις και ιεραρχίες στη γειτονική χώρα, αποτελούν βασικό ανασταλτικό παράγοντα επιστροφής, καθώς από την εμπειρία τους στις σύντομες επισκέψεις στις διακοπές και τη γενικότερη επαφή τους με την αλβανική κοινωνία, η δεύτερη γενιά δυσκολεύεται να εναρμονιστεί με τις νεοπατριαρχικές αντιλήψεις και τον παραδοσιακό τρόπο ζωής. Η Ιωάννα υπογραμμίζει το χάσμα μεταξύ των δύο κοινωνιών:

«Οι Έλληνες είναι πολύ ελεύθεροι με τις γυναίκες. Έχει μεγάλη διαφορά με τους Αλβανούς, πολύ μεγάλη, που θέλουν να τις ελέγχουν. Δεν μου αρέσει να πηγαίνω πίσω, έχουν άλλο τρόπο ζωής άλλη νοοτροπία. Ειδικά όταν είσαι μικρή και κοπέλα που θέλεις να βγαίνεις, θέλεις να διασκεδάζεις σε βλέπουν περίεργα.»

Άλλες αντιλήψεις, εμείς έχουμε τον ελληνικό τρόπο. Αυτοί είναι στενόμυαλοι... Το μυαλό τους πάει συνέχεια πονηρά...»

Παρομοίως, η Χρυσάνθη δηλώνει ότι δε θα μπορούσε ποτέ να ενσωματωθεί στην αλβανική κοινωνία λόγω των οπισθοδρομικών αντιλήψεων που επικρατούν εκεί εις βάρος των γυναικών. Μια ενδεχόμενη επιστροφή θα ισοδυναμούσε με εγκλεισμό.

«Εντάξει στα Τίρανα και στις Σαράντα που είμαστε εμείς είναι λίγο πιο ανοιχτόμυαλοι. Αλλά στα χωριά... Είναι πολύ πίσω... Δηλαδή αν η κοπέλα βγει έξω θα της βγάλουν το όνομα κατευθείαν. Θα λένε αυτή πάει με αυτόν. Είναι πολύ κουτσομπόληδες. Πάρα πολύ... και εμένα δε μου αρέσει καθόλου αυτό. Και στο δικό μου το χωρίο έτσι κάνουν... Δηλαδή λένε αυτή πάει με αυτόν... Εγώ δεν τα καταλαβαίνω αυτά... Εγώ κάνω παρέα με αγόρια. Εκεί στην Αλβανία το πάνε αλλού, το πάνε πολύ αλλού... Που να γυρίσουμε πίσω θα τρελαθούμε... Θα είναι σαν να πάμε φυλακή».

Κατά τη Vathi, η έμφυλη εμπειρία των νέων που επιστρέφουν στη γενέτειρα των γονιών τους επηρεάζει την αντίληψή τους για το νέο χωροκοινωνικό πεδίο εγκατάστασης και περαιτέρω θολώνει περισσότερο την αίσθηση του ανήκειν (Vathi, 2016). Σύμφωνα με τον Ansell (2009), η αξιολόγηση του νέου χωρικού πεδίου δράσης από τους μετεγκατασταθέντες δεύτερης γενιάς, τροφοδοτείται από τη διεθνική τους εμπειρία, εκβάλλοντας συνήθως σε δυσαρέσκεια για τη νέα κατάσταση. Η γεωγραφική αποστασιοποίηση όσων επιστρέφουν στην Αλβανία είτε μόνιμα είτε για σύντομο χρονικό διάστημα, δεν συνίσταται μόνο στη φυσική απόσταση αλλά κυρίως στην πολιτισμική και κοινωνικοοικονομική απομάκρυνση από τον τρόπο ζωής τους, διαδικασία που διαπερνά το μικρό, μέσο και μακρο επίπεδο της ζωής τους (Vathi, 2016). Σε αυτό το συμπεριέχον, οι αποκλίσεις στην ισότιμη αντιμετώπιση των φύλων γίνονται αντιληπτές σε κάθε έκφανση της καθημερινότητας των νεαρών, ειδικά, όσον αφορά τη διασκέδαση και τις εξωσχολικές ενασχολήσεις. Η Άντζελα που αποφεύγει συστηματικά ακόμα και τα σύντομα ταξίδια στην Αλβανία, εκνευρίζεται περισσότερο με τα σχόλια σε σχέση με το ντύσιμό της.

«Όταν πάω εκεί με κοιτάνε τι φοράω. Όλοι λένε να η Ελληνίδα, φαίνεται από τα ρούχα της ότι δεν είναι από εδώ. Η μαμά μου λέει να μη φοράω κολλητά τζιν ή

κοντές φούστες για να μη με κουτσομπολεύουν στο χωριό οι αδερφές του μπαμπά μου. Στην αρχή νόμιζα ότι μου το έλεγε για αστείο... Μετά κατάλαβα ότι το εννοούσε. Με κοιτάγανε και μιλάγανε μπροστά μου. Κλείστηκα σπίτι και δεν βγήκα καθόλου δυο μέρες. Και να έβγαινα δεν έχει και που να πάω. Είναι χάλια».

Εκτός των σχέσεων με το άλλο φύλο, τη διασκέδαση και τον γάμο, τα κορίτσια του δείγματος καταδικάζουν την ελλιπή εκπαίδευση των γυναικών στην Αλβανία και τον εγκλεισμό τους στο σπίτι. Ο αποκλεισμός τους από το εργασιακό πεδίο και τη δυνατότητα οικονομικής ανεξαρτησίας έρχεται σε απόλυτη αντίθεση τόσο με τα οικογενειακά τους βιώματα και τη ρητορική της εργασιακής ηθικής, όσο και με το πολιτισμικό κεφάλαιο που έχουν οικειοποιηθεί κατά τη διάρκεια της σχολικής τους πορείας στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τη Χρυσάνθη:

«Τα κορίτσια στα χωριά δε διαβάζουν, έχουν καταδικαστεί να έχουν έναν ρόλο. Θα κάνουν όλες τις δουλειές ...Είναι πολύ οπισθοδρομικοί δε μου αρέσει καθόλου αυτό. Στην κοπέλα, θα της προξενέψουν έναν άντρα και θέλει δε θέλει θα παντρευτεί και θα κάνει παιδιά. Και να βρει κάποιον να τον θέλει, πρώτα πρέπει να πει ναι η οικογένεια και αν την πιάσουν να είναι μαζί του πέφτει πάρα πολύ ζύλο...»

Αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο, ότι οι περισσότερες μητέρες των αλβανικών οικογενειών του δείγματός μας, προτιμούν την παραμονή της οικογένειας στην Ελλάδα. Το ενδεχόμενο επαναπατρισμού αποτελεί κυρίως πρωτοβουλία του πατέρα στην οποία η μητέρα συναινεί αναγκαστικά. Οι δυνατότητες που προσέφερε τόσο η εργασία όσο και ο συγχρωτισμός τους με άλλες αξίες, έδωσε στις Αλβανίδες μητέρες μεγαλύτερη αυτονομία. Παράλληλα, η νέα τους ζωή σε μία κοινωνία πολύ διαφορετική από το πατριαρχικό πρότυπο της αλβανικής κοινωνίας λειτούργησε γι' αυτές χειραφετητικά, ως ένας υπαρξιακός χρόνος συγκρότησης της ατομικής και κοινωνικής τους ταυτότητας (Κορωναίου, 2016). Η Λετίσια αναφέρει:

«Να γυρίσουμε πίσω είναι μία σκέψη του μπαμπά. Η μαμά καθόλου δεν θέλει αλλά δεν το λέει συχνά στο μπαμπά. Αυτός δεν καταλαβαίνει. Μου λέει δε θα αντέξει να γυρίσει πίσω και να μένει στο ίδιο σπίτι με την πεθερά της, τη γιαγιά μου. Προτιμά να καθαρίζει όλη μέρα. Αν πάμε πίσω θα είναι όλη μέρα στο

χωράφι και μετά με τη γιαγιά και τον αδερφό του πατέρα μου. Εδώ, η μαμά, όσο και αν δουλεύει, έχει τη δική της ζωή. Έχουμε την ηρεμία μας μου λέει. Όταν πάμε πάνω όλη μέρα είναι επισκέψεις στο σπίτι από συγγενείς που μας κουτσομπολεύουν. Με την καμία δε θα γύρναγα».

Η ενδεχόμενη επιστροφή των γονιών διαγράφεται επίσης οδυνηρή για τα αγόρια του δείγματος. Οι περισσότεροι εξηγούν την αρνητική τους στάση, προτάσσοντας την έλλειψη ευκαιριών στη γείτονα χώρα, ωστόσο αρκετοί εντοπίζουν τις οπισθοδρομικές αντιλήψεις στα ζητήματα των σχέσεων των δύο φύλων ως βασικό ανασταλτικό παράγοντα. Ο Μανώλης αναφέρει:

«Για να βγω με μια κοπέλα θα πρέπει πρώτα να αρραβωνιαστώ μαζί της (στην Αλβανία). Αυτό μας έλειπε. Στο χωριό μου οι κοπέλες δε βγαίνουν έξω αν δεν είναι κάποιος από την οικογένεια. Θα βγαίναμε έξω εγώ αυτή και ο αδερφός της ή τα ξαδέρφια της. Για την καμία όμως».

Το νεοπατριαρχικό μοντέλο της αλβανικής κοινωνίας λειτουργεί απωθητικά για τους περισσότερους νέους που ενηλικιώνονται με βάση τα ελληνικά πρότυπα. Η δεύτερη γενιά δεν επιθυμεί να επιστρέψει στην χώρα καταγωγής, όχι μόνο λόγω του περιορισμένου ορίζοντα ευκαιριών αλλά και γιατί στην Αλβανία δεν βρίσκουν τίποτα «αξιόλογο» να κάνουν: η διαχείριση του ελεύθερου χρόνου, η έννοια της «σχόλης» κατά την Κορωναίου (2016), αποκτά έμφυλο πρόσημο, καθώς επηρεάζει από τη χρήση αυτοκινήτου μέχρι την ελεύθερη έκφραση στις ερωτικές σχέσεις σηματοδοτώντας την εμβάπτιση των νέων αυτών με τις αξίες της μετανεωτερικής εποχής. Σε αυτό το πλαίσιο, η πιθανότητα του επαναπατρισμού των γονιών τους και της δικής τους αναγκαστικής επιστροφής, ισοδυναμεί με οπισθοδρόμηση καθώς έχοντας ενστερνιστεί και προσαρμόσει το *habitus* της ελληνικής κοινωνίας στο δικό τους κεφάλαιο, δημιουργούν τις συνθήκες για να διαγράψουν τις τροχιές της ζωής τους με τους δικούς τους όρους.

6. Συμπεράσματα.

Οι μετακινήσεις πληθυσμών αποτελούν κατεξοχήν δυναμικά φαινόμενα που χρήζουν και έμφυλης προσέγγισης προκειμένου να γίνουν κατανοητά. Στο κεφάλαιο αυτό έγινε προσπάθεια ανάλυσης της παραμέτρου του φύλου όσον αφορά στην αλβανική μετανάστευση προς την Ελλάδα. Η συγκρότηση των έμφυλων ταυτοτήτων της πρώτης και δεύτερης γενιάς μεταναστών αποτελεί μια συνεχή διαδικασία που προσδιορίζεται από τοπικά, υπερ-τοπικά, εθνικά και διεθνικά συμφραζόμενα (Τσιμουρή, 2013).

Τόσο η πρώτη όσο και η δεύτερη γενιά Αλβανών μεταναστών, με διαφορετική προθυμία και πρόθεση, εμπλέκονται συνειδητά και ασυνείδητα σε μια διαδικασία επαναδιαπραγμάτευσης της ταυτότητας του φύλου. Οι αδιαφιλονίκητες κληροδοτημένες απόψεις της αρρενωπότητας και τη θηλυκότητας που ταξιδεύουν μαζί με τους μετανάστες, μεταβάλλονται από στατικές και ατοπικές σε χρονικές και διεθνικές και προσαρμόζονται στο νέο χώρο δράσης του υποκειμένου. Σε αυτή τη συνάρτηση, το νεοπατριαρχικό μοντέλο της αλβανικής κοινωνίας, κύριοι φορείς του οποίου είναι οι μετανάστες γονείς, σταδιακά φθείρεται και μεταλλάσσεται, ακολουθώντας τις επιταγές της ατομικιστικής ευρωπαϊκής κουλτούρας.

Από την άλλη, οι νεαροί και νεαρές της δεύτερης γενιάς υιοθετούν τα πρότυπα των ντόπιων συνομηλίκων τους τα οποία προσπαθούν και να νομιμοποιήσουν εντός της δυναμικής της οικογένειας. Η εμπρόθετη δράση των υποκειμένων, εμπίπτει στη συνολική προσπάθεια αποστασιοποίησης από τη διακριτή αλβανική ταυτότητα και εκφράζει τη στρατηγική προσπάθεια των νέων αυτών να διαβούν τα όρια που εγκλωβίζουν τη ζωή τους, ταξινομώντας τους ως «Άλλους». Όπως σημειώνουν οι Αθανασίου και Τσιμουρή, «οι νόρμες της μεταναστευτικής και της έμφυλης ιδιότητας, σε αδιάρρηκτη σχέση με την οικονομική και ταξική θέση, επιστρατεύονται ως τεχνικές χάραξης ορίων και συνόρων και ταυτόχρονα ως τεχνικές βιοπολιτικής ρύθμισής τους» (2013:4). Σε αυτό το πλαίσιο διασταύρωσης έμφυλων και εθνοτικών ορίων, η δεύτερη γενιά οικειοποιείται τις κυρίαρχες νόρμες και αρνούμενη να ενσαρκώσει το ρόλο του «Άλλου», καταστρώνει και εφαρμόζει ενσυνείδητα τις δικές της στρατηγικές υπέρβασης.

Κλείνοντας την έμφυλη προσέγγιση της ταυτότητας και του κεφαλαίου, γίνεται σαφές ότι το φύλο δεν προσεγγίζεται ως μία μορφή κοινωνικής οργάνωσης ή πολιτισμικής σημειωτικής οριοθέτησης του σώματος, αλλά με όρους ταυτότητας: το φύλο συγκαταλέγεται στα ατομικά χαρακτηριστικά, τις πτυχές της προσωπικότητας, τις δομές της συνείδησης, τις διαφορετικές επιτελεστικότητες που έχουν πολλαπλώς

χρησιμοποιηθεί ώστε να θεωρητικοποιήσουν τις σεξουαλικές υποκειμενικότητες. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που είναι σαφές είναι ότι η κατηγορία του φύλου γενικά αλλά και ειδικά στην περίπτωση που μελετάμε, έχει μεταβληθεί από μία πρωταρχικά βιολογική κατηγορία σε μία σχεδόν αποκλειστικά πολιτισμική διαδικασία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ ΚΑΙ ΤΡΟΧΙΕΣ ΖΩΗΣ :Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΑΠΟ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.

1. Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό προσεγγίζω τα μελλοντικά σχέδια και τις επιθυμητές τροχιές ζωής των μεταναστών δεύτερης γενιάς, εστιάζοντας κυρίως στο ζήτημα της μετάβασης από την εκπαιδευτική διαδικασία στην αγορά εργασίας. Η μετάβαση από την εκπαίδευση στην ενήλικη ζωή, είτε αυτή περιλαμβάνει τη συνέχιση των σπουδών είτε την άμεση ένταξη στην αγορά εργασίας ή την αναγκαστική συνύπαρξη των παραπάνω (White, 2007), αποτελεί μια σύνθετη οικονομική, κοινωνική, πολιτική και ψυχολογική διαδικασία, σηματοδοτώντας για το υποκείμενο την ανάληψη νέων ρόλων στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα (Blustein, 1999; Haase- Heckhause-Koller, 2008; Lent & Worthington, 1999). Μολονότι το εύρος των σχετικών ορισμών και προβληματισμών της μετάβασης ποικίλλει, οι περισσότεροι ερευνητές υιοθετούν μια δυναμική προσέγγιση της επαγγελματικής ένταξης ως καθολικής διαδικασίας (Καραμεσίνη, 2006).

Έρευνες για τον ευρωπαϊκό και όχι μόνο χώρο που επικεντρώνονται σε ζητήματα μετάβασης, επισημαίνουν την καθυστερημένη και προβληματική ένταξη των νέων στον εργασιακό στίβο (Braverman, 1974; Edgell, 2006) σε συνάρτηση με την προοδευτική γήρανση του εργατικού δυναμικού και την όξυνση της ανεργίας, (OECD, 1999; Eurofound, 2012). Ειδικότερα στην Ελλάδα, η τρέχουσα ύφεση δημιουργεί όλο και δυσμενέστερες συνθήκες πρόσβασης του συνόλου των νέων στην απασχόληση. Υπό το καθεστώς της γενικότερης δυσχέρειας που για αρκετές

περιπτώσεις καθίσταται οριακό, ευάλωτες ομάδες όπως οι μετανάστες και τα παιδιά τους πλήττονται άμεσα και καίρια (Papadakis, Kyridis and Papargyris, 2015).

Η ανασφάλεια, η επισφάλεια, ο ελλοχεύων κίνδυνος της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, η ενδυνάμωση των αρνητικών στερεοτύπων για τους μετανάστες, αποτελούν τις δομικές συνθήκες και ως ένα βαθμό τα σημεία καμπής, υπό το βάρος των οποίων οι έφηβοι του δείγματος λαμβάνουν αποφάσεις για τη ζωή τους, χαράσσοντας σχετικές τροχιές δράσης. Σε αυτό το πλαίσιο, αποκαλυπτικές είναι οι αναπαραστάσεις των πληροφορητών για την αγορά εργασίας και οι αντιλήψεις τους για το σύγχρονο εργασιακό τοπίο, προσφέροντας πολύτιμα ποιοτικά δεδομένα από την πλευρά των ίδιων των κοινωνικών υποκειμένων. Εξίσου αποκαλυπτικός είναι ο τρόπος που φαντασιώνονται το μέλλον τους και συνακόλουθα, οι στρατηγικές που καταρτίζουν και επεξεργάζονται προκειμένου ως ενεργά δρώντα υποκείμενα να μην εγκλωβιστούν παθητικά στις παραπάνω δομικές συνθήκες αλλά να διαμορφώσουν με τους δικούς τους όρους το πλαίσιο της κοινωνικής τους αναπαραγωγής.

Ως εκ τούτου, στα πλαίσια της κεντρικής ερευνητικής μου θεώρησης, υποστηρίζω ότι σε μία περίοδο ευρύτερης κρίσης οι μαθητές αλβανικής καταγωγής συμμετέχουν ενεργά στο πολιτισμικό και κοινωνικό κεφάλαιο του σχολείου, διαμορφώνουν τις αναπαραστάσεις τους για την εργασία, σχεδιάζουν τις τροχιές ζωής τους με ορίζοντα τη διαγενεακή τους κινητικότητα. Υπό το φως της θεώρησης αυτής, εξετάζω τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι αναπαραστάσεις των μεταναστών δεύτερης γενιάς απέναντι στο δίπολο εργασία/ανεργία στο περιβάλλον της αυξανόμενης εργασιακής επισφάλειας της κρίσης που λειτουργεί ως σημείο καμπής για τις αποφάσεις τους, τα κριτήρια επιλογής επαγγέλματος, τις στρατηγικές κεφαλαίου και *habitus* που εφαρμόζουν στο σχολείο προκειμένου να υπερβούν τους αυξημένους κινδύνους και τις νέες συνθήκες ευαλωτότητας που ενέχει γι' αυτούς η οικονομική ύφεση. Εν τέλει, μελετώ τον τρόπο με τον οποίο οι Αλβανοί μετανάστες δεύτερης γενιάς προσεγγίζουν τη σχέση επαγγελματικής αποκατάστασης, ατομικών δεξιοτήτων και χαρακτηριστικών και εθνοτικής προέλευσης.

Έχοντας υπ' όψιν τα παραπάνω, στην επόμενη ενότητα προβαίνω σε μια σύντομη συζήτηση με άξονες τη μετάβαση, τα σημεία καμπής και την ευαλωτότητα. Στη συνέχεια, μέσα από τη σκοπιά των δρώντων υποκειμένων, ανασυνθέτω τους κόσμους της εργασίας και της ανεργίας, ενώ στην τελευταία ενότητα διερευνώ τις στρατηγικές κινητικότητας που υιοθετούν οι πληροφορητές μας ανταποκρινόμενοι σε οριακές

καταστάσεις, όπως η κρίση και το ενδεχόμενο του επαναπατρισμού στη γενέτειρα των γονιών τους.

2. Μετάβαση, οριακά σημεία, ευαλωτότητα.

Η κοινωνιολογία των τροχιών ζωής ως θεωρητικό παράδειγμα με στόχο την κατανόηση της ανθρώπινης ζωής και δράσης, θεμελιώνεται στην πεποίθηση ότι σε διαφορετικές ηλικιακές περιόδους, τα υποκείμενα, διαμορφώνουν τη ζωή τους με βάση τις επιλογές και τις πράξεις τους, πλαισιωμένα από τις δεδομένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες, αλληλεξαρτώμενα από τα δίκτυα των κοινωνικών τους σχέσεων και καθοριζόμενα από τις μεταβάσεις στην πορεία του βίου τους (Carr, 2014). Οι μεταβάσεις αυτές που τέμνουν τις τροχιές ζωής των υποκειμένων καθίστανται νευραλγικές για την ερμηνεία και την κατανόηση των αποφάσεων ζωής και των ανάλογων πράξεων υλοποίησής τους.

Η συνθήκη του μετα-νεωτερικού κόσμου, σηματοδότησε βαθιές αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο δομείται και βιώνεται η ζωή των ανθρώπων και επομένως, στον τρόπο που λαμβάνουν χώρα οι μεταβάσεις, επηρεαζόμενες τόσο από την παρουσία των μέσων μαζικής επικοινωνίας και των πολλαπλών εγκλήσεων των υποκειμένων, όσο και εξαιτίας της δομής της αγοράς εργασίας και της εφαρμογής των νέων τεχνολογιών στην οικονομία και τη διοίκηση, βεβαίως δε και εξαιτίας του υπερκαταναλωτισμού και της διεύρυνσης των δυνατοτήτων εκπαίδευσης (Buchmann, 1989; Rindfuss, 1991; Shanahan, 2000). Η μετάβαση στην ενηλικίωση, λαμβάνει χώρα σε ένα καθεστώς «παρατεταμένης εφηβείας» (Hayforh and Furstenburg, 2008), την επιμήκυνση δηλαδή της χρονικής περιόδου μεταξύ παιδικότητας και ενήλικης ζωής και επομένως την αποσύνδεση της από προδιαγεγραμμένα ηλικιακά όρια. Η εφηβεία, πλέον, γίνεται αντιληπτή ως τρόπος ζωής παρά ως χρονο-βιολογική οριοθεσία. Στην ίδια κατεύθυνση, οι κοινωνιολόγοι της οικογένειας μιλούν για την «αναδυόμενη ενηλικίωση», όταν δηλαδή οι «νεάζοντες πλέον ενήλικες», εξακολουθούν να μην εντάσσονται στα παραδοσιακά πρότυπα της ενήλικης ζωής. Οι συνέπειες των αλλαγών αυτών δεν είναι ασφαλώς ανέφελες, πόσο μάλλον όταν επικαθορίζονται από εξωτερικούς δομικούς παράγοντες, όπως η οικονομική κρίση.

Συνεκδοχικά, οι θεωρίες της μετάβασης από την εκπαίδευση στην εργασία έχουν απομακρυνθεί από την αυστηρά χρονική ακολουθία σχολείο –εκπαίδευση- οικογένεια καθώς οι ζωές των νέων ανθρώπων παρουσιάζουν πλέον συχνές ταλαντεύσεις

ανάμεσα σε περιόδους εκπαίδευσης, εργασίας και σχέσεων (Walther, 2006). Οι μεταβατικές φάσεις έχουν επεκταθεί-μεταβληθεί, όχι μόνο ως προς τον χρόνο εξέλιξης αλλά και ως προς τα σημαντικά ορόσημα και καταστάσεις. Οι νέοι άνθρωποι εμπλέκονται πλέον σε πιο πολύπλοκες τροχιές και μεταβατικές καταστάσεις, όπως αυτές της συνεχιζόμενης επισφαλούς απασχόλησης, της ανεργίας μακράς διάρκειας, τους επαναλαμβανόμενους κύκλους επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης, της καθυστερημένης ολοκλήρωσης της οικογενειακής ζωής, αλλά και τις νέες μορφές σχέσεων και συμβίωσης με συνομήλικους, καθώς και βιώματα που συνδέονται με την απόκτηση πολλαπλών ταυτοτήτων και δικτύων.

Η αμφισβήτηση των παραδοσιακών μοντέλων μετάβασης έδωσε χώρο σε μια ρητορική εξατομίκευσης και προσωπικών χειρισμών των δρώντων υποκειμένων που μεταπηδούν από τη μια χρονική περίοδο της ζωής τους σε μια άλλη. Όπως υποστηρίζει ο Zenderen (2010), σε μια βιογραφία πλέον, μπορεί άνετα να συνυπάρχουν η αλληλεξάρτηση με την αυτονομία του υποκειμένου. Η μεταβολή που υφίσταται η έννοια της μετάβασης είναι συνδεδεμένη με τις μεταβολές στην αγορά εργασίας και συγκεκριμένα τη στροφή της οικονομίας στις υπηρεσίες και την κοινωνία της πληροφορίας, όπως επίσης και τις αυξημένες ανάγκες για απόκτηση προσόντων, τη δια βίου μάθηση, τις ευκαιρίες απασχόλησης και την αυξανόμενη δυστοκία στις προοπτικές εργασίας των νέων.

Οι παραπάνω μεταβολές αντικατοπτρίζονται στο συγκεκριμένο δομικό, πολιτισμικό και θεσμικό περιεχόμενο του κάθε κοινωνικού κράτους ξεχωριστά, με αποτέλεσμα να μπορούμε να διακρίνουμε πλέον μια τυπολογία της μετάβασης (Niemeyer, 2007; Walther, 2006). Στη διαμόρφωση αυτής της τυπολογίας, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν το εκπαιδευτικό σύστημα κάθε χώρας, το κοινωνικό κράτος, η δομή της οικονομίας, τα ηγεμονικά πολιτισμικά πρότυπα της νεολαίας (Raffe, 2008; Pohl & Walther 2007). Το πλέον σημαντικό όμως είναι ότι στην τυπολογία αυτή, εμφιλοχωρεί ο παράγοντας της ατομικής επιλογής χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η επιλογή αυτή δεν περιχαρακώνεται από δομικές συνθήκες και πολιτιστικές νόρμες όπως η κοινωνική τάξη, το φύλο και η εθνικότητα που συνδιαμορφώνουν τις συνθήκες της κοινωνικής αναπαραγωγής του υποκειμένου.

Ωστόσο, όπως υποστηρίζουν οι Furlong and Cartmel (1999), η πιο σημαντική διαφοροποίηση που εντοπίζεται στη μετάβαση από την εφηβεία στην αγορά εργασίας δεν είναι συστημική ή δημογραφική αλλά υποκειμενική, με την έννοια ότι το κοινωνικό τοπίο πλέον διαθέτει λιγότερους διαθέσιμους συλλογικούς σχηματισμούς

που μπορούν να αποτελέσουν σημείο αναφοράς για τη διαμόρφωση μιας σταθερής και ουσιαστικής υποκειμενικότητας. Καθώς η συλλογική παράδοση υπό την μορφή της συνδικαλιστικής οργάνωσης και των κοινωνικών κινημάτων εξασθενεί, ολοένα και περισσότεροι νέοι άνθρωποι αντιλαμβάνονται την βιογραφική τους διαδρομή με όρους εξατομίκευσης. Σε αντίθεση με το παρελθόν, η σύγχρονη «αναδυόμενη νεολαία» διαθέτει περιορισμένες συλλογικές διεξόδους διαμεσολάβησης του περάσματός της στην ενήλικη ζωή, με αποτέλεσμα η ενηλικίωση να βιώνεται αποκλειστικά ως ένας «προσωπικός αγώνας». Η ατομική διαπραγμάτευση της μετάβασης θέτει το υποκείμενο στο επίκεντρο, καθιστώντας το υπεύθυνο για το αποτέλεσμα: η επιτυχία ή η αποτυχία εντοπίζεται στο ίδιο το άτομο και τα χαρακτηριστικά του, παρά σε συστημικούς παράγοντες, καθώς οι δυσκολίες που στο παρελθόν ετίθεντο με πολιτικούς όρους, βιώνονται πλέον στη σφαίρα του ιδιωτικού και αντιμετωπίζονται τοιουτοτρόπως.

Την ίδια στιγμή, όπως επισημαίνει ο Σπυριδάκης (2018), οι σύγχρονες πολιτικές απασχόλησης ενισχύουν ένα είδος νέο-δαρβινικού ατομικιστικού οικονομικού πλαισίου δράσης, προκειμένου οι πολίτες να αντιμετωπίσουν το ζέον ζήτημα της κοινωνικής τους αναπαραγωγής στη βάση μιας λογικής όπου ο «ικανότερος θα επιβιώσει». Στο πλαίσιο αυτό, η συμπεριφορά, το οικογενειακό ή εθνικό υπόβαθρο και η πρόσδεση του ατόμου σε αυτό, όπως βεβαίως και οι προσωπικές προσδοκίες, αποτελούν εξατομικευμένους παράγοντες που προσδιορίζουν αποφασιστικά το αποτέλεσμα. Οι νέοι μετανάστες, ευρισκόμενοι ανάμεσα στις συμπληγάδες των απρόσωπων δυνάμεων της οικονομίας, επιχειρούν να βελτιώσουν τη δυσχερή τους θέση στην πορεία της κοινωνικής τους αναπαραγωγής, επιστρατεύοντας ατομικά σχέδια που διαμεσολαβούν τις μεταβάσεις τους και περιφρουρούν την υλική τους διαβίωση και την κοινωνική τους ύπαρξη.

Ως προς την συνθήκη της ευαλωτότητας, θα πρέπει να εξετάσουμε τη σχέση της με την μετανάστευση εν γένει, στα πλαίσια της παραδοχής ότι αποτελεί «μία απaráκαμπτη επικράτεια στοχασμού και διερώτησης επί τη βάσει της αυξανόμενης παρουσίας της» (Σπυριδάκης, 2018). Η ίδια η ευαλωτότητα αποτελεί συστατικό στοιχείο της μεταναστευτικής εμπειρίας και καθορίζει τη ζωή και τις αποφάσεις των υποκειμένων, όπως επίσης αποτελεί και ένα σημείο καμψής για τους νεαρούς μετανάστες που καλούνται να διαχειριστούν τη ζωή τους. Το βίωμα της ευαλωτότητας δεν είναι ένα συμπτωματικό, αλλά ένα ενδημικό στοιχείο του καπιταλιστικού μηχανισμού, μεταβάλλοντας ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού σε μια

ευέλικτη, ανυπεράσπιστη και συνεχώς ανανεώσιμη δεξαμενή εργατικού δυναμικού καθώς οι σύγχρονοι εργαζόμενοι δε διαθέτουν τη δυνατότητα της σταθερής απασχόλησης του παρελθόντος (Lewis, Dwyer, Hodgkinson and Waite, 2014). Οι αυξανόμενοι δείκτες ανεργίας σε συνάρτηση με την ανομοιογένεια του εργατικού δυναμικού με βάση την ηλικία, την εθνικότητα και το φύλο, συνθέτουν ένα εκτενώς αποσταθεροποιημένο εργασιακό τοπίο, φέρνοντας με ένταση στο προσκήνιο διαχρονικά ζητήματα, όσον αφορά στην άνιση διανομή του πλούτου και της εξουσίας. Η ανισότητα αντανακλάται αντίστοιχα και στην κατανομή της επισφάλειας. Όπως υποστηρίζει η Butler (2015), η ευαλωτότητα της μετα-νεωτερικότητας οξύνεται ακόμα περισσότερο σε περιβάλλον αυξημένης επισφάλειας, μιας επισφάλειας που κατανέμεται άνισα, ώστε κάποια σώματα να καθίστανται περισσότερο τρωτά από άλλα και ως εκ τούτου, η άνιση κατανομή εκβάλλει στη δημιουργία «υπερ-επισφαλών» ζώων, όπως αυτών των μεταναστών και των παιδιών τους (Lewis et al., 2015).

Η συστηματική φιλελευθεροποίηση της οικονομίας σε παγκόσμια κλίμακα, έχει ως αποτέλεσμα κατά τη Butler (2015), τη θεμελίωση μίας ατομικιστικής ηθικής που προτάσσει πάνω απ' όλα την οικονομική αυτάρκεια του υποκειμένου σε συνθήκες όμως που την ίδια στιγμή υπονομεύουν αυτή την προοπτική, αποδίδοντας σε συγκεκριμένους πληθυσμούς αναλωσιμότητα και θεμελιώνοντας μία εξατομικευμένη αίσθηση αγωνίας που οξύνεται από την απίσχναση της κοινωνικής αλληλεξάρτησης. Για πολλούς ερευνητές, οι προσεγγίσεις της επισφάλειας υπερβαίνουν τον εργασιακό τομέα, παρεμβαίνοντας καθοριστικά στη ζωή των υποκειμένων (Nielson and Rosiiter, 2005, Barbier, 2002). Και αυτό γιατί η εργασιακή επισφάλεια αναδεικνύει μια γενικότερη οντολογική ανασφάλεια και αβεβαιότητα, καθιστώντας διάτρητους όλους τους τομείς της ζωής. Αποτελεί με άλλα λόγια ένα σταθερό χαρακτηριστικό, παρόν σε όλες τις μικρο-διαστάσεις της καθημερινότητας (Ettlinger, 2007).

Υπό αυτή την προοπτική, οι μεταβάσεις που όφειλαν να ακολουθήσουν ένα κανονιστικό σχήμα τίθενται υπό νέα διαπραγμάτευση καθώς οι ασφαλείς σταθερές του παρελθόντος πλέον δεν αποδίδουν. Οι μετανάστες δεύτερης γενιάς της ελληνικής κρίσης, κλήθηκαν βίαια να αποδεσμευτούν από το σχετικά «ασφαλές» και σταθερό παρελθόν, το οποίο σταδιακά και κοπιωδώς διαμόρφωσαν οι γονείς τους, προκειμένου να διαχειριστούν ένα ασαφές, ευέλικτο και επισφαλές μέλλον. Αυτή η αυξημένη ευαλωτότητα που βιώνει σήμερα η μεταναστευτική οικογένεια, καθίσταται αυτή καθαυτή ένα σημείο καμπής, καθώς διακόπτει βίαια την κανονική και

προβλεπόμενη ροή των γεγονότων και επιλογών, διαμορφώνοντας νέες συνθήκες λήψης αποφάσεων τόσο για τους μετανάστες πρώτης όσο και δεύτερης γενιάς. Συνεπώς, η επισφάλεια υπονομεύει τη προσχεδιασμένη, κανονιστική μετάβαση και βιώνεται από τα υποκείμενα ως σημείο καμπής (turning points).

Τα σημεία καμπής συνδέουν την βιωμένη εμπειρία των μεταναστών με τις υποκειμενικές αποφάσεις της ζωής τους. Αφ'ής στιγμής οι προδιαγεγραμμένες, κανονιστικές μεταβάσεις διακόπτονται βίαια λόγω απρόσμενων καταστάσεων, όπως η οξεία δημοσιονομική κρίση, οι στόχοι και τα σχέδια ζωής των νεαρών μεταναστών επανακαθορίζονται υπό το βάρος των νέων δομικών διακινδυνεύσεων, συνιστώντας οριακά σημεία για τις ζωές των υποκειμένων. Αξίζει να σημειωθεί ο αφηγηματικός χαρακτήρας που αποδίδει ο Abbot (2001) στα σημεία καμπής καθώς και η έννοια της εκ των υστέρων συνειδητοποίησής τους που επιβάλλει η παραπάνω αφηγηματικότητα. Σε μία τέτοια θεώρηση, κεντρικό ρόλο διαδραματίζει η χρονικότητα, καθώς το σημείο καμπής προσδιορίζει και προσδιορίζεται από το παρελθόν, το μέλλον και το παρόν του υποκειμένου. Ακριβώς, όπως στις αφηγήσεις, τα σημεία καμπής επιτρέπουν στα άτομα να βάλουν σε τάξη και να «συμφιλιωθούν με τη χρονική συνθήκη της ύπαρξής τους και τη χαοτική, άμορφη εμπειρία τους (Nünning, 2012:39)». Από την άλλη, η Negroni (2012) συνδέει τα σημεία καμπής με έναν ταυτοτικό επανακαθορισμό του εαυτού που πυροδοτεί αντίστοιχα και μία νέα δράση: τα υποκείμενα σταδιακά αποδεσμεύονται από το πρότερο *habitus* και αποστασιοποιούνται από το κοινωνικό κεφάλαιο της οικογένειας. Το άτομο επαναξιολογεί τους στόχους του την ίδια στιγμή που οι παραδεδεγμένες γραμμικότητες καταρρέουν. Η ρήξη αυτή κυριαρχεί ως δύναμη ανασυγκρότησης του Εαυτού, ώστε όταν το σημείο καμπής ολοκληρωθεί ως διαδικασία, το άτομο να μπορεί να λαμβάνει αποφάσεις σχετικά με το μέλλον.

Βάσει των παραπάνω συλλογισμών σχετικά με τις μεταβάσεις, την ευαλωτότητα και τα σημεία καμπής, θέτω στο επίκεντρο της μετέπειτα ανάλυσης μου τρία κεντρικά χαρακτηριστικά της βιωμένης εμπειρίας των υποκειμένων, α) τη διαγενεακή διαλεκτική καθώς οι επιλογές και το πολιτισμικό φορτίο της μιας γενιάς μεταναστών επηρεάζει την πορεία και τις επιλογές της δεύτερης, β) την αλληλεξάρτηση του ενός τομέα της ζωής με τον άλλο (πχ σχολείο και εργασία) σε καθεστώς επισφάλειας, γ) τη δράση που αναπτύσσουν τα υποκείμενα υπό το βάρος των κριτικών χρονικών

σημείων καμπής της ζωής τους, σταθμίζοντας και αξιολογώντας τους πόρους που διαθέτουν κάθε φορά.

3.Αναπαραστάσεις Εργασίας/Ανεργίας.

α. Ο Κόσμος της Εργασίας.

Σύμφωνα με τους Anthias & Lazaridis (2000) κύριοι λόγοι που πυροδοτούν τα μεταναστευτικά ρεύματα αποτελούν η φτώχεια, η ανεργία, τα χαμηλά επίπεδα διαβίωσης, οι εθνοτικές και πολιτικές εντάσεις, η οικονομική αναδιάρθρωση, τα οικολογικά προβλήματα. Στην Ελλάδα, η οποία μαζί με τις υπόλοιπες χώρες της Ν. Ευρώπης αναδείχθηκαν σε νέους μεταναστευτικούς προορισμούς, κύριος λόγος μετεγκατάστασης -σύμφωνα με την απογραφή του 2001- ήταν η εργασία και η οικογενειακή επανένωση. Ειδικότερα για τους Αλβανούς μετανάστες, καταγράφεται ένα μεγάλο φάσμα αιτιών εγκατάλειψης της χώρας τους με τους οικονομικούς και οικογενειακούς λόγους να υπερτερούν (Παύλου, 2004).

Η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτηθέντων μαθητών, εντοπίζουν την απόφαση μετεγκατάστασης των γονιών τους στην κακή οικονομική κατάσταση της μετασοσιαλιστικής Αλβανίας, στις υποβαθμισμένες συνθήκες διαβίωσης και στην προσδοκία καλύτερης ζωής. Επιπρόσθετος λόγος -όπως αναφέρθηκε στη συζήτησή μας για τις έμφυλες ταυτότητες- αποτελεί το κίνητρο των μεταναστών να γνωρίσουν τον κόσμο από τον οποίο ήταν πλήρως αποκομμένοι για δεκαετίες. Ένας αριθμός ερωτηθέντων αναφέρει ως αιτία μετανάστευσης την πολιτική κατάσταση στην Αλβανία, και σε μερικές περιπτώσεις την απώλεια του υψηλού κοινωνικού status που βίωναν επί Χότζα. Σύμφωνα με τα λεγόμενα των ερωτηθέντων, η μετανάστευση έλαβε σταδιακά οικογενειακό χαρακτήρα, ενώ η τελική περιοχή εγκατάστασης η οποία επιλέχθηκε σε όλες τις περιπτώσεις με βάση τα υπάρχοντα φιλικά και συγγενικά δίκτυα.

Μετά τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης, όπως έχει ήδη αναφερθεί στα προηγούμενα κεφάλαια, παρατηρείται μια μετατόπιση της «αλβανικής» απασχόλησης από την ανειδίκευτη εργασία της υπαίθρου στον τομέα της οικοδομής, τάση που εξηγείται μερικώς από την ικανότητά γρήγορης εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας

αλλά και κατανόησης της ελληνικής αγοράς εργασίας (Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2001). Όπως επιβεβαιώνουν οι σχετικές μελέτες του ΟΟΣΑ, πριν την οικονομική κρίση, σχεδόν οι μισοί Αλβανοί άντρες (42%) εργάζονταν στις κατασκευές, ενώ μικρότερα ποσοστά απασχολούνταν στις αγροτικές εργασίες (23%) και τον τουρισμό (12%). Σε σχέση με τη γυναικεία απασχόληση αλβανικής μεταναστευτικής προέλευσης, όπως ανέλυσα στο δεύτερο κεφάλαιο, πάνω από τις μισές μετανάστριες (52%) είχαν στραφεί στην έμμισθη οικιακή εργασία, ενώ πολύ μικρότερα ποσοστά στον τουρισμό (19%), τις αγροτικές εργασίες (15%) και τη βιομηχανία (9%) (Baldwin-Edwards, 2004). Αναλόγως, τα στοιχεία των ασφαλιστικών φορέων και κυρίως του ΙΚΑ της περιόδου αυτής, συνηγορούν στην παραπάνω εικόνα που συμπίπτει με την έντονη κατασκευαστική δραστηριότητα της περιόδου των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα.

Στη συνάφεια αυτή, οι αφηγήσεις των μεταναστών δεύτερης γενιάς επιβεβαιώνουν την παραπάνω κατάσταση καθώς από τις περισσότερες συνεντεύξεις προκύπτει ότι οι γονείς των μαθητών για πολλά χρόνια είχαν σταθερή χειρωνακτική απασχόληση στους παραπάνω τομείς. Είναι αξιοσημείωτο ότι αρκετοί μαθητές μίλησαν για την αγαστή συνεργασία των γονέων τους με τους (πρώην ή νυν) Έλληνες εργοδότες τους. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση του Εμιλιάνο (Γ' Λυκείου), όταν ερωτήθηκε για τη φύση της εργασίας του πατέρα του σε μεγάλη εταιρεία αλουμινίων στην οποία δούλεψε για είκοσι χρόνια και η οποία πλέον βρίσκεται σε παρακμή:

«...Ναι χειρωνακτική ήταν η εργασία του πατέρα μου στα αλουμίνια αλλά βρισκόταν και πολλές ώρες στο γραφείο με το αφεντικό και τα πόδια πάνω στο γραφείο (γέλια) κλείνοντας δουλειές... Τόσο καλή σχέση είχαν... Δούλεψε όμως και σκληρά για να φτάσει εκεί...».

Οι συμμετέχοντες αιτιολογούν την καλή συνεργασία με τους εργοδότες ως απότοκο της «ηθικής» που επέδειξε η σκληρά εργαζόμενη «πρώτη γενιά». Οι γονείς μετανάστες οικοδομούν την αξιοπρέπειά τους και την αφηγούνται εκ νέου ως στοιχείο της ταυτότητάς τους στους απογόνους τους. Η εργασιακή αυτή ηθική υποβόσκει, στις αφηγήσεις των παιδιών που αφορούν στα επαγγέλματα των γονιών τους και ειδικότερα του πατέρα: η εμμονή της πρώτης γενιάς με τη σκληρή και αδιάκοπη

εργασία αποτελεί ένα είδος αντίβαρου στα αρνητικά στερεότυπα για τους Αλβανούς, εμμονή που, όπως θα αναλύσουμε αργότερα, μεταφέρεται στη δεύτερη γενιά υπό τη μορφή της πίστης στα ατομικά χαρακτηριστικά και δεξιότητες. Ανταποκρινόμενοι στην ιδέα του «καλού εργαζόμενου», όπως αναπτύχθηκε από τους Forde και MacKenzie (2009), οι νεοεισερχόμενοι Αλβανοί, εσωτερικοποίησαν το πρότυπο αυτό προκειμένου να κερδίσουν την εμπιστοσύνη, να πετύχουν τη σταθερότητα στην εργασία και την ένταξη στην κοινωνία υποδοχής. Σε αντίθεση με τα στερεότυπα του «τεμπέλη» ή «εγκληματία» Αλβανού, η πρώτη γενιά προσπαθεί να αποδείξει την αξία της, ενσαρκώνοντας το πρότυπο του «καλού εργαζόμενου». Ο Νίκος (Γ΄ Λυκείου) προσθέτει:

«Δυστυχώς επειδή στην αρχή κάποιοι Αλβανοί που είχαν πρωτοέρθει εδώ έκαναν διάφορες ανοησίες με κλοπές και διάφορα τέτοια, μερικοί νομίζουν ότι είμαστε όλοι ίδιοι, μας βάζουν στο ίδιο σακί. Δεν είμαστε όμως, έχουμε προοπτικές να δουλέψουμε και να το αποδείξουμε...»

Όπως έχω ήδη αναφέρει στη συζήτηση για το φύλο, η έννοια της αποκτηθείσης ειδίκευσης των μεταναστών σε κάποιο τομέα, κυρίως των ανδρών, που συμπίπτει τις περισσότερες φορές με τη μόνιμη εγκατάσταση και κατοικία, όπως επίσης τη σταθεροποίηση της απασχόλησης, αποτελεί κεντρική κατηγορία της εργασιακής και αντρικής ταυτότητας αλλά και της νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας στην εργασία: σε αρκετές περιπτώσεις, οι σχέσεις με τους εργοδότες αποκτούν διαπροσωπικό χαρακτήρα (Χαντζαρούλα, 2012: 97) καθώς ο εργαζόμενος χαίρει εμπιστοσύνης και γίνεται πλέον «απαραίτητος». Σε αυτό το πλαίσιο, αντίστοιχα με τον Εμιλιάνο, η Άντζελα (Β΄ Λυκείου) αναφερόμενη στο δικό της βίωμα της εργασίας μέσω του πατέρα της προσθέτει:

«Όταν πρωτοήρθε μικρός εδώ ο πατέρας μου, δούλεψε αρχικά σε νταλίκες. Έπρεπε να μάθει τη γλώσσα για να συνεννοηθεί. Σε λίγο καιρό έγινε τόσο καλός στη δουλειά που τον ζητάγανε όλοι ...».

Ως προς τις αναπαραστάσεις της γυναικείας εργασίας που έχουν διαμέσου της μητέρας, πάνω από τους μισούς ερωτηθέντες, απάντησαν ότι αυτή απασχολείτο σε σπίτια κυρίως στον τομέα της άτυπης εργασίας (Ξυπολυτάς, 2013). Σε αρκετές περιπτώσεις, η μητέρα άρχισε να εργάζεται αφού τα παιδιά πήγαν στο δημοτικό. Εκτός από την έμμισθη οικιακή εργασία, κάποιες από αυτές δούλευαν στις βιομηχανίες και επιχειρήσεις της περιοχής και μάλιστα σε κοντινή εργασία με το σύζυγο τόσο από άποψη χώρου όσο και αντικειμένου. Οι αφηγήσεις τους αναδεικνύουν την ύπαρξη δικτύων αλληλοϋποστήριξης στα πλαίσια κυρίως των στενών οικογενειακών-συγγενικών δεσμών πριν και κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Η οικογένεια αποτελεί για την πρώτη γενιά Αλβανών, άντρες και γυναίκες, το πιο εξέχον σημείο αναφοράς τόσο ως προς την ταυτότητά όσο και ως προς την οργάνωση της ζωής (King & Mai, 2008).

Ως προς την έμμισθη οικιακή εργασία που είναι ο κυρίαρχος δρόμος απασχόλησης για τις μητέρες των ερωτηθέντων, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι οι Αλβανίδες δεν μετακόμισαν στην Ελλάδα με την προοπτική να εργαστούν εντός των ελληνικών σπιτιών σε τομείς, όπως η καθαριότητα και φροντίδα (Ψημμένος & Σκαμνάκης, 2008) αλλά η μεγάλη πλειοψηφία, όπως επιβεβαιώνεται και από τις συνεντεύξεις, ακολούθησε το σύζυγο λίγο μετά την εγκατάσταση του. Δρομολογήθηκαν προς τη συγκεκριμένη απασχόληση καθώς ήταν η πλέον πρόσφορη, άμεση και επικερδής, ειδικά τα χρόνια της ευμάρειας της ελληνικής οικονομίας. Επίσης, η έμμισθη οικιακή απασχόληση τους προσέφερε ευελιξία στο ωράριο για την ανατροφή των παιδιών και τη φροντίδα της δικής τους οικογένειας. Οι περισσότεροι ερωτηθέντες ανακαλούν κυρίως τη μητρική φιγούρα δίπλα τους τα χρόνια πριν την κρίση που συνέπεσαν με την πρωτοβάθμια αγωγή, σε αντίθεση με τον πατέρα που ήταν μονίμως απών καθώς «δούλευε όλη μέρα». Ωστόσο, σε καμία από τις συνεντεύξεις στις οποίες τα παιδιά δήλωναν το συγκεκριμένο τομέα εργασίας για τη μητέρα δεν έδιναν πρόσθετες πληροφορίες. Σε αντίθεση, αν η απασχόλησή της μητέρας ενέπιπτε σε άλλο κλάδο απασχόλησης π.χ. βιομηχανία ή επιχειρήσεις, ήταν περισσότερο δεκτικοί στην περιγραφή της εργασίας με λεπτομέρειες.

Η οικογένεια των Αλβανών μεταναστών προσπαθεί να συγκεντρώσει χρήματα από πολλαπλές πηγές και διαφορετικές σχέσεις εργασίας, τυπικές και άτυπες (Βαΐου και Χατζημιχάλης, 1997). Όπως έχουμε ήδη αναλύσει διεξοδικά στο αντίστοιχο κεφάλαιο, η έμμισθη οικιακή εργασία παρουσιάζει έμφυλα χαρακτηριστικά καθώς

προορίζεται για γυναίκες με διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα. Στην άτυπη κατά κύριο λόγο μορφή εργασίας ως οικιακοί βοηθοί δραστηριοποιούνται οι γυναίκες από την Αλβανία με γυναίκες συνήθως εργοδότες. Η εργασία τους προσδιορίζεται από χαμηλό status, έλλειψη κινήτρων και αναγνώρισης (Αθανασοπούλου, 2012 ; Anderson, 2006) αν και αρκετά συχνά αναπτύσσεται μία ψευδο-οικογενειακή σχέση εργοδότης- εργαζόμενης (Ξυπολυτάς, 2013). Επιπλέον, είναι ταξικά προσδιορισμένη αφού θεωρείται απασχόληση με μειωμένες αποδοχές και χαμηλό κύρος (Μαρούκης, 2009). Ο ανεπίσημος χαρακτήρας της οικιακής εργασίας και η περιφερειακή της θέση στην αγορά, οδήγησε παρά την αυξημένη ζήτηση σε ακόμα μεγαλύτερη υποτίμηση. Από την άλλη, σε αντίθεση με την έμμοισθη εργασία στο σπίτι, η εργασία και η «προκοπή» του πατέρα π.χ. στις κατασκευές, στις οποίες εργάζονται γηγενείς, ενέχει σε μεγαλύτερο βαθμό την έννοια της αφομοίωσης στην ελληνική κοινωνία και εν μέρει μίας απέκδυσης της διαφορετικότητας τους (Χαντζαρουλα, 2016). Συνεπώς, είναι πιθανόν ο εθνοτικά προσδιορισμένος και περιθωριακός χαρακτήρας της οικιακής εργασίας να εξηγεί σε ένα βαθμό τη λακωνική περιγραφή των πληροφορητών για την εργασία της μητέρας.

Ερωτώμενοι εάν οι γονείς τους είναι ευχαριστημένοι με την επιλογή μετεγκατάστασης στην Ελλάδα, όλοι προβαίνουν σε περιοδολόγηση της ζωής τους προ και μετά κρίσης. Έστω και ασυνείδητα, η κρίση αποτέλεσε σημείο καμπής καθώς χώρισε τη ζωή στα δύο: όλες σχεδόν οι αφηγήσεις των συμμετεχόντων ακολουθούν το μοτίβο, «στην αρχή ήταν ευχαριστημένοι, μετά όμως...». Η παρατεταμένη οικονομική ύφεση σηματοδότησε για τους μετανάστες τη βίαιη μετάβαση από την «κοινωνία της αφθονίας» σε μια άλλη διαφορετική, το κυριότερο γνώρισμα της οποίας είναι η αυξανόμενη εργασιακή ανασφάλεια, η επισφάλεια και αποστέρηση (Σπυριδάκης, 2013). Σε ορισμένες αφηγήσεις μάλιστα διαφαίνεται ότι η βίαιη διχοτόμησης της ζωής μετέβαλε σημαντικά και τους κοινωνικούς δεσμούς. Χαρακτηριστική είναι η φράση του Δημήτρη (Γ' Λυκείου):

«Μόλις εγκαταστάθηκαν οι γονείς μου μαγεύτηκαν... Νόμιζαν ότι όλοι εδώ είναι καλοπροαίρετοι... Στην αρχή, μετά τα πράγματα άλλαξαν... ».

Η μητέρα του Διονύση (Γ΄ Λυκείου) είναι εργάτρια σε βιοτεχνία και ο πατέρας οδηγός λεωφορείου. Ήρθαν στην Ελλάδα, σε μεγαλύτερη ηλικία από τους γονείς των άλλων παιδιών. Μετά από μια σύντομη επίσκεψή τους, αποφάσισαν να μετακομίσουν μόνιμα:

«Οι γονείς μου ήρθαν εδώ για διακοπές και τους άρεσε τόσο πολύ που παράτησαν τα πάντα και ήρθαν να μείνουν εδώ... Στην αρχή όλα ήταν πολύ καλά, λένε. Τώρα δεν έχουν την ίδια άποψη λόγω της οικονομικής κατάστασης...»

Αντίστοιχα, ως προς την ανταποδοτικότητα των αμοιβών τους, η Έλλη (Γ΄ Λυκείου) προσθέτει:

«Πολύ ανταποδοτική η εργασία ...ναι ...με αυτή μας μεγάλωσαν και κατάφεραν και αγόρασαν σπίτι στην Αλβανία... εντάξει δεν κατάφεραν να αγοράσουν εδώ στην Ελλάδα γιατί φοβήθηκαν το δάνειο...αλλά γενικά πριν την κρίση ήμασταν πολύ ευχαριστημένοι σε όλα, ήμασταν τέλεια σε όλα θα έλεγα... ».

Η Λετίσια επίσης αξιολογεί θετικά την απόφαση των γονιών της για μετεγκατάσταση στην Ελλάδα αλλά λανθασμένη την απόφαση του πατέρα της να επενδύσει όλα τα χρήματά που κέρδισαν ως ανταπόδοση της εργασίας τους, σε αγορά σπιτιού στην Αλβανία:

«Οι γονείς μου είναι χαρούμενοι που ήρθαν να μείνουν εδώ και ας είναι πλέον πολύ δύσκολα τα πράγματα... Μετάνιωσαν που έφτιαζαν σπίτι εκεί και όχι εδώ γιατί θα είχαμε γλιτώσει τα ενοίκια. Εκεί φτιάξαμε ένα πολύ ωραίο σπίτι αλλά όλα τα λεφτά μας πήγαν εκεί. Ίσως το πουλήσουμε και πάρουμε εδώ κάτι. Λέω στη μαμά να το πει στον μπαμπά και το συζητάμε γενικά...».

Βιώνοντας την εργασία μέσα από το οικογενειακό περιβάλλον, οι συμμετέχοντες μαθητές αντανakλούν την εμπειρία της πρώτης γενιάς Αλβανών μεταναστών. Η

έμμεση αυτή επαφή τους με τον κόσμο της εργασίας και δη της χειρωνακτικής, ο αγώνας των γονιών τους για επιβίωση και προσαρμογή, η μετέπειτα «προκοπή» τους και σε αρκετές περιπτώσεις η ειδίκευσή τους σε κάποιον χειρωνακτικό τομέα, η «καταξίωση» τους στον εργασιακό στίβο με γνώμονα την ηθική της σκληρής και αδιάκοπης εργασίας, οι υλικές επενδύσεις στη χώρα υποδοχής και στη γενέτειρα τους ως απότοκος της σκληρής δουλειάς, συνθέτουν το δομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο οι νέοι αυτοί γαλουχήθηκαν και διαμόρφωσαν τις απόψεις τους για το επάγγελμα και την απασχόληση. Ωστόσο, η οξεία οικονομική κρίση που έπληξε την Ελλάδα, αποτέλεσε ένα οριακό σημείο καμπής και επηρέασε σαφώς τον μεταναστευτικό πληθυσμό, διαταράσσοντας σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό την κανονικότητα της ζωής του νοικοκυριού των Αλβανών μεταναστών, αναδιαμορφώνοντας τις προσεγγίσεις και τις αναπαραστάσεις της δεύτερης γενιάς σχετικά με την απασχόληση.

β. Ο κόσμος της ανεργίας.

Η μακροχρόνια οικονομική κρίση διατάραξε σε βάθος τα εργασιακά δεδομένα της κοινωνικής ομάδας των μεταναστών, δημιουργώντας αφενός συνθήκες οξείας ευαλωτότητας, και αναπλαισιώνοντας, αφετέρου, τον προδιαγεγραμμένο ρου της πρώτης γενιάς και τις αναμενόμενες μεταβάσεις της δεύτερης γενιάς. Μετά το 2008, έκλεισε οριστικά ο κύκλος μιας περιόδου ανάπτυξης, που αποτέλεσε πόλο έλξης μεταναστευτικών κυμάτων, και άνοιξε ένας νέος, με χαρακτηριστικά έντονης ύφεσης και αβεβαιότητας και άμεσες επιπτώσεις στους τομείς των κατασκευών και της βιομηχανίας στις οποίες είχαν επικεντρωθεί οι Αλβανοί πρώτης γενιάς. Κατά τη διάρκεια της κρίσης, τα ποσοστά ανεργίας των μεταναστών αυξάνονται ταχύτατα με αποτέλεσμα να καταγραφεί αντίστοιχα μια στροφή τους στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας λόγω της συρρίκνωσης του δευτερογενούς (Ερευνα Εργατικού Δυναμικού, 2008-2013). Συνακόλουθα, η ανισότητα που προϋπήρχε σε θέματα απολαβών, άφησε ακόμα περισσότερο εκτεθειμένες τις κοινότητες μεταναστών, αυξάνοντας κατακόρυφα τους κινδύνους περιθωριοποίησης και εκμετάλλευσης τους (Παπαγεωργίου & Τσιρώνης, 2013). Αν και οι μετανάστες έδειξαν άμεση προσαρμοστικότητα στα νέα δεδομένα, βίωσαν και βιώνουν μεγάλη ανασφάλεια και απόγνωση, με αποτέλεσμα να ενδίδουν σε πιο ελαστικές μορφές εργασίας και χαμηλότερες απολαβές καθώς οι συνθήκες εγκατάστασής τους -μόνιμου και οικογενειακού χαρακτήρα- δυσχεραίνουν τις αποφάσεις άμεσης επιστροφής στην

πατρίδα τους (Ζωγραφάκης & Κασίμης, 2014). Τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της αλβανικής μετανάστευσης, δηλαδή η οικογενειακή δομή και, συνήθως, η νόμιμη παραμονή, έρχονται σε αντιδιαστολή με την εφήμερη, ατομική και συχνά παράνομη μετανάστευση άλλων πληθυσμιακών ομάδων (ασιατικής καταγωγής, ή εποχικών εργατών από άλλες βαλκανικές χώρες). Ως εκ τούτου, η αγορά εργασίας απορρυθμίζεται περισσότερο σε βάρος των Αλβανών μεταναστών που λόγω των παραπάνω χαρακτηριστικών και των αποτελεσματικά αναπτυγμένων δικτύων τους αμείβονταν καλύτερα συγκριτικά με τους υπόλοιπους αλλοδαπούς. Όντας παλαιότεροι μετανάστες με υψηλότερο βιοτικό επίπεδο από τους υπόλοιπους πληθυσμούς, υφίστανται αυξημένη πίεση για να αποδεχτούν χαμηλότερες απολαβές, να προσχωρήσουν σε άτυπες μορφές εργασίας και να συναινέσουν σε μεγαλύτερη ελαστικότητα στις εργασιακές σχέσεις. Ο πειστικός «ανταγωνισμός» που λαμβάνει χώρα μέσω των φθηνότερων εργατικών χεριών των νεώτερων μεταναστευτικών κυμάτων από την Ασία, όπως οι Πακιστανοί, είναι έκδηλος στην αφήγηση του Εμιλιάνο:

«Οι γονείς μου έμειναν άνεργοι το 2012... και οι δύο την ίδια εποχή... Βρήκαν δουλειά σε ένα εργοστάσιο συσκευασίας θαλασσινών... Δουλεύουν από τις πέντε το πρωί για δεκαπέντε ώρες ασταμάτητα. Κάνουν διάλειμμα μόνο μισή ώρα. Πριν από ένα μήνα τους ανακοίνωσαν ότι θα δουλεύουν υπερωρίες χωρίς αμοιβή και όποιος έχει αντίρρηση υπάρχουν ένα σωρό Πακιστανοί έξω που παρακαλάνε...».

Παρομοίως, η Χριστίνα (Α΄ Λυκείου) και η οικογένειά της βίωσαν την ταυτόχρονη απώλεια εργασίας των γονέων, οι οποίοι συμβιβάστηκαν με πολύ χαμηλότερες απολαβές και ευέλικτα ωράρια προκειμένου να μην μείνουν άνεργοι:

« Στην Αλβανία ο πατέρας μου είχε σπουδάσει κτηνίατρος αλλά εδώ δεν το συνέχισε με το πτυχίο του, ήθελε άμεση δουλειά. Δούλευαν σε ένα μαγαζί με τη μάνα μου για δώδεκα χρόνια. Το μαγαζί έκλεισε και έμειναν άνεργοι και οι δύο την ίδια περίοδο. Αυτό ήταν μεγάλο πρόβλημα... Ο πατέρας μου ξαναβρήκε δουλειά εννοείται με πολύ λιγότερα λεφτά-καμιά σχέση-και ασχολείται και με

την οικοδομή αλλά ξέρετε... πότε έχει πότε δεν έχει η οικοδομή... Η μάνα είναι ακόμα στο ταμείο ανεργίας, του πατέρα του τελείωσε... η μάνα μου δουλεύει κάπου, αλλά για λίγες ώρες, 4ωρο δεν την έπαιρναν για πολύ ...μέσω γνωστών... Τώρα της είπαν και θα πιάσει και άλλη δουλειά... βασικά της είπε ένας, αλλά θα δούμε...»

Η εργασιακή επισφάλεια προσδίδει νέα διάσταση στη σχέση της εργασίας και στις προσδοκίες που απορρέουν από αυτήν τόσο για την πρώτη όσο και για τη δεύτερη γενιά μεταναστών. Δεδομένου ότι η εργασία μπορεί να παράγει α) ενδογενή ικανοποίηση ως εμπειρία εμπλουτισμού και ψυχικής ολοκλήρωσης, β) εξωγενή ικανοποίηση ως μέσο επίτευξης αποκλειστικά οικονομικών στόχων (Καρακιουλάφη, 2013), στην περίπτωση των μεταναστών πρώτης γενιάς, ήδη από την αρχή της εγκατάστασής τους στη χώρα, η ανάληψη χειρωνακτικών εργασιών που απέρριπτε ο γηγενής πληθυσμός είχε εργαλειακό νόημα με στόχο τις οικονομικές απολαβές. Η επισφάλεια και ο κίνδυνος της ανεργίας που προέκυψε από την οικονομική ύφεση δημιούργησε τις συνθήκες για μια βίαιη μετάβαση σε νέο καθεστώς ζωής και απασχόλησης και αναπλαισίωσε τις νοηματοδοτήσεις τους για την εργασία ως δραστηριότητα κοινωνικής αναπαραγωγής εκβάλλοντας σε αυξανόμενη επαγγελματική υποβάθμιση και αποειδίκευση. Από την άλλη, η δεύτερη γενιά, όπως θα δούμε παρακάτω, βιώνοντας την εμπειρία της επισφάλειας της πρώτης, προβάλλει άλλες νοηματοδοτήσεις, αποδίδοντας σημασία στην ενδογενή ικανοποίηση που προκύπτει από την εργασία.

Σύμφωνα με την επικρατούσα αντίληψη, η ανεργία αποτελεί μία μορφή βίας, συχνά βιωμένη με όρους «κοινωνικής ταπείνωσης» (Ledrut, 1961). Πέρα από την οικονομική αποστέρηση, το ενδεχόμενο της ανεργίας περιλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική και ψυχολογική αποστέρηση του ατόμου ισοδυναμώντας με «κοινωνική πτώση» (Autés, 2002). Στην περίπτωση ειδικά του Αλβανού *pater familias* που όπως προαναφέραμε, έχει αναπτύξει μια συγκεκριμένη εργασιακή ηθική, η επαγγελματική ανασφάλεια αποτελεί «πτώση» από το ρόλο του: Το να έχει κανείς πρόσωπο, ισοδυναμεί με τη δυνατότητα να συντηρεί τον εαυτό του και την οικογένειά του μέσω της εργασίας του (Χαντζαρούλα, 2016). Η κρίση δημιούργησε νέες συνθήκες που διασάλευσαν τις δεδομένες ενδοοικογενειακές συνθήκες με αντίκτυπο στην ίδια την ισορροπία της αλβανικής οικογένειας όπως είδαμε στο

κεφάλαιο των έμφυλων αναλύσεων. Συνακόλουθα, η επισφάλεια της εργασίας διασάλεψε την ίδια την ταυτότητα και την αυτοαντίληψη του μετανάστη, αποτελώντας συχνά πηγή κατάθλιψης. Ο Εμιλιάνο αναφέρει:

«Παλαιότερα (εννοεί προ κρίσης), η σχέση με τους δικούς μου ήταν πολύ καλύτερη... Καμία σχέση.. Πλέον είμαστε τελείως αποξενωμένοι. Οι γονείς όλη μέρα στη δουλειά. Εγώ σχολείο και σπίτι συνέχεια μόνος... Έχουμε γίνει τρεις άνθρωποι μόνι... Καμία επικοινωνία... Με τον πατέρα μου μιλάμε ελάχιστα καθώς λείπει συνέχεια για να τα βγάλουμε πέρα... Όταν είναι σπίτι δεν μιλάμε... έχει αλλάξει».

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, οι ερωτηθέντες διαχωρίζουν με σαφήνεια την περίοδο προ και κατά τη διάρκεια της κρίσης, τονίζοντας το αίσθημα της αδικίας, της απογοήτευσης και της ματαίωσης που υφίστανται οι γονείς τους στην παρούσα κατάσταση, λόγω των νέων οικονομικών συνθηκών αλλά και τις προεκτάσεις της κρίσης στην ισορροπία των σχέσεων της οικογένειας. Μισθολογικές περικοπές, καθυστέρηση δεδουλευμένων, νέα εργασιακά καθεστώτα με δυσμενέστερες συνθήκες, συνθέτουν πλέον το σύγχρονο τοπίο ανασφάλειας και επισφάλειας στην Ελλάδα (Καρακιουλάφη, κ.α., 2014). Σε αυτό το πλαίσιο ευαλωτότητας, η αλβανική κοινότητα βάλλεται ακόμα περισσότερο, βιώνοντας ευρύτερη εργασιακή, οικονομική και κοινωνική ανασφάλεια καθώς ο φόβος της απώλειας της εργασίας διαβρώνει όλες τις πτυχές της ζωής των μεταναστών. Ο Δημήτρης (Γ΄ Λυκείου) σημειώνει:

«Ανταποδοτική εργασία τώρα; Όχι καθόλου... Μάλιστα είναι ένα κεφάλαιο που έχει δημιουργήσει μεγάλο πρόβλημα στην οικογένεια. Δεν είναι μόνο το οικονομικό πλήγμα αλλά η κούραση και η ένταση που υπάρχει μέσα στο σπίτι. Πια είμαστε τελείως αποξενωμένοι μεταξύ μας...»

Παρομοίως ο Αρτζέντ (Α΄ Λυκείου):

«Όχι δεν είναι καθόλου καλά τα χρήματα που παίρνουν οι δικοί μου είναι πολύ λίγα για τόσο που κουράζονται, σηκώνονται από τις 6 και δεν πληρώνονται υπερωρίες αλλά τί να έκαναν, στην Αλβανία χειρότερα ήταν και στην αρχή εδώ δεν ήταν έτσι τα πράγματα...»

Αντίστοιχα, οι γονείς του Παναγιώτη (Β΄ Λυκείου) έφτασαν στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του ενενήντα. Η ανασφάλεια της εργασίας του πατέρα που είναι οικοδόμος έχει θέσει επί τάπητος στις οικογενειακές συζητήσεις το ζήτημα της εκ νέου μετεγκατάστασης τους:

«Οι γονείς μου ήταν πολύ ευχαριστημένοι αλλά ο πατέρας μου τώρα δεν έχει δουλειά στην οικοδομή... Σκέφτονται να φύγουμε, αλλά όχι να γυρίσουμε στην Αλβανία, να πάμε στον Καναδά που έχουμε συγγενείς».

Σχεδόν σε όλες τις αφηγήσεις οι έφηβοι Αλβανικής καταγωγής καταθέτουν το γεγονός ότι οι γονείς τους σκέφτονται πολύ σοβαρά την εγκατάλειψη της Ελλάδας και την επιστροφή τους, είτε στον τόπο καταγωγής τους στην Αλβανία, όπου αρκετοί επένδυσαν σε κατοικία, είτε σε άλλη χώρα εντός και εκτός Ευρώπης στην οποία υπάρχουν συγγενικά δίκτυα. Η οικονομική κρίση είχε ως αποτέλεσμα νέες, μη αναμενόμενες μεταβάσεις για τους Αλβανούς μετανάστες : την ανατροπή ή επίσπευση των σχεδίων ζωής της πρώτης γενιάς και τη δρομολόγηση μιας νέας κινητικότητας, ενός νέο είδους ανθρωπογεωγραφίας προς την αντίθετη κατεύθυνση αυτή τη φορά. Από την άλλη, λόγοι, όπως η ολοκλήρωση της εγκύκλιου φοίτησης των μικρότερων παιδιών της οικογένειας, η στασιμότητα της οικονομικής κατάστασης στην Αλβανία, οι μόνιμες επενδύσεις στην Ελλάδα σε στέγαση και μικροεπιχειρήσεις, εντείνουν τους δισταγμούς επαναπατρισμού. Τα στατιστικά στοιχεία επιβεβαιώνουν την τάση επιστροφής, όπως και οι συνεντεύξεις των μαθητών. Σύμφωνα με το Ινστιτούτο Στατιστικής της Αλβανίας (INSTAT), την τετραετία 2009-2013 επαναπατρίστηκαν περίπου 135.000 Αλβανοί οικονομικοί μετανάστες, κυρίως από την Ελλάδα και σε μικρότερο ποσοστό από την Ιταλία (Filipi, Galanxhi & Nesturi, 2013). Όπως προαναφέρθηκε, σχεδόν σε όλες τις συνεντεύξεις, οι μαθητές αναφέρονται στο ζήτημα επιστροφής πλήθους συγγενών και

φίλων και ως εκ τούτου στην αντίστοιχη παρακμή των υφιστάμενων οικογενειακών δικτύων στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Εμιλιάνο:

«Όλοι οι συγγενείς έχουν επιστρέψει... Θυμάμαι παλιότερα πόσο ζωντανό ήταν το σπίτι στις γιορτές... Ερχόντουσαν όλοι και περνάγαμε τέλεια. Τώρα δεν υπάρχει κανείς. Εγώ, ο πατέρας και η μητέρα... Είμαστε τελείως απομονωμένοι από τον έξω κόσμο αλλά και μεταξύ μας. ...»

Η κρίση οδηγεί την πρώτη γενιά να εξετάσει μια ακόμα βίαιη αλλαγή στη ζωή της οικογένειας με το ενδεχόμενο επιστροφής στην Αλβανία. Ο κύκλος της μετανάστευσης που άνοιξε πριν από δεκαετίες για τόσες αλβανικές οικογένειες, συνεχίζεται με τους πρωταγωνιστές της να χρειάζονται να πάρουν εκ νέου σημαντικές αποφάσεις για τα νοικοκυριά τους, όπως η αρχική τους απόφαση να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα (Μιχαήλ, 2014). Η Λετίσια αιτιολογεί την τάση επιστροφής:

«Και όμως... αν το πιστεύετε στην Αλβανία μπορεί κανείς να τα βγάλει πέρα χωρίς δουλειά... Στην ύπαιθρο όλοι έχουν κότες, λαχανικά, τα απαραίτητα... Στην Ελλάδα αυτό είναι αδιανόητο.. Χωρίς δουλειά και μάλιστα σταθερή δεν πιάς πουθενά».

Μπροστά στο ενδεχόμενο της δικής τους επιστροφής, η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών μαθητών είναι κάθετα αρνητική. Όλοι επικαλούνται σχεδόν παρεμφερείς λόγους: την έλλειψη επαγγελματικών ευκαιριών, τον κίνδυνο της απόλυτης φτωχοποίησης, τη διαφορετική νοοτροπία και τρόπο ζωής, τις οπισθοδρομικές αντιλήψεις στη γενέτειρά τους, την ανισότητα στις έμφυλες σχέσεις. Οι απόγονοι των μεταναστών είναι φορείς ενός νέου πολιτισμικού κεφαλαίου που αποτελεί συνονθύλευμα του κεφαλαίου της οικογένειας και του κυρίαρχου κεφαλαίου της ελληνικής κοινωνίας, το οποίο προσλαμβάνουν και εμπεδώνουν μέσω του σχολικού θεσμού, όπως θα δούμε και στη μετέπειτα ανάλυση. Θεωρούν, λοιπόν, αδύνατον να συνυπάρξουν και να προσαρμοστούν με τα δεδομένα και τις προοπτικές της

αλβανικής κοινωνίας που χαρακτηρίζουν οπισθοδρομικές. Η Μαρία (Β΄ Λυκείου), αν και τα λεγόμενα της αποτυπώνουν γενικότερα θετική στάση απέναντι στην αλβανική πτυχή της καταγωγής της, είναι αρνητική σε μια προοπτική μόνιμης επιστροφής της στην Κορυτσά:

«Όταν ήμουν μικρότερη έμενα στην Αλβανία κανένα μήνα το καλοκαίρι ... Τώρα όχι. Δε θα έμενα μόνιμα με τίποτα... Το χειρότερο απ' όλα εκεί είναι η νοοτροπία... Ειδικά στα χωριά, ειδικά από τους μεγαλύτερους... αλλά και στις πόλεις. Εμένα οι γονείς μου δεν έχουν αυτή την νοοτροπία είναι πιο χαλαροί».

Και ο Νίκος θέτει δισεπίλυτα ζητήματα τόσο από άποψη ευκαιριών, όσο και από άποψη επικοινωνίας με την αλβανική κοινωνία που καθιστούν για αυτόν αδύνατη μία προοπτική επιστροφής, έστω και αν το αποφασίσουν οι γονείς λόγω εργασιακής ανασφάλειας στην Ελλάδα:

«Θα στεναχωρηθώ αν τελικά οι γονείς μου αποφασίσουν να φύγουν... αν αρρωστήσουν αργότερα θέλω να είμαι δίπλα τους και να τους βοηθάω... αλλά να μείνω εκεί; ...Εντάξει πατρίδα μου είναι... Και δουλειά να καταφέρω να βρω δε θα είναι καλή... Και η ζωή εκεί είναι πολύ χειρότερη, καμία σχέση με εδώ.. και ρατσισμός υπάρχει, γι' αυτούς είμαστε οι Έλληνες...»

Εκτός του θέματος της νοοτροπίας, η Έλλη, οι γονείς της οποίας σε αντίθεση με τους υπόλοιπους δε σκέφτονται την επιστροφή, θέτει το ζήτημα των ευκαιριών και δυνατοτήτων ως το πιο σημαντικό αντικίνητρο ενδεχόμενης επιστροφής.

«Με τίποτε δε θα γυρνούσα ...με τίποτα... Τι να κάνω εκεί; Πρώτον και κύριο και δουλειά να βρεις στην Αλβανία δεν αμείβεσαι καθόλου καλά, δεν θα μπορούσα να έχω τις ανέσεις που έχω εδώ, την άνετη ζωή που μου προσφέρει η Ελλάδα... Δε θα γυρνούσα ποτέ».

Έτσι, η προοπτική επιστροφής στη γενέτειρά τους μαζί με τις οικογένειές τους φαντάζει είτε ως αδύνατη είτε ως ένα έσχατο, εφιαλτικό σενάριο για τη συντριπτική πλειοψηφία καθώς αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για την υλοποίηση των σχεδίων τους. Μάλιστα, ενώ οι περισσότεροι από αυτούς δεν αποποιούνται την αλβανική διάσταση της ταυτότητάς τους, αποστασιοποιούνται από τον τόπο καταγωγής των γονιών τους καθώς η συμμετοχή τους στην ελληνική πραγματικότητα τους παρέχει και πρακτικά μια άλλη προοπτική στον κόσμο. Η Αλβανία όχι μόνο δεν αποτελεί ελκυστικό προορισμό αλλά ισοδυναμεί με οπισθοδρόμηση για τη συντριπτική πλειοψηφία που διαπραγματεύεται εκ νέου το αίσθημα «του ανήκειν» και τη διαφοροποιημένη ταυτότητά της σε σχέση με την πρώτη γενιά. Χαρακτηριστικός είναι ο Εμιλιάνο:

«Πλέον θεωρώ ότι ένα κομμάτι της Ελλάδας μου ανήκει, είναι το σπίτι μου, ο τρόπος ζωής μου».

4.Στρατηγικές κοινωνικής κινητικότητας και τροχιές ζωής.

α. Επιλογή επαγγέλματος και ανάληψη ρίσκου.

Σύμφωνα με τους Feliciano και Rumbaut (2005), μικρο-κοινωνικοί παράγοντες, όπως οι φιλοδοξίες και τα σχέδια ζωής διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην επιτυχημένη πορεία των μεταναστών δευτέρης γενιάς, όπως επίσης συμβάλλουν στην ανοδική τους κινητικότητα στη χώρα υποδοχής. Έτσι, οι περισσότεροι από τους πληροφορητές της έρευνας έχουν συγκεκριμένες φιλοδοξίες και αρκετά σαφή εικόνα για το επάγγελμα που επιθυμούν να ακολουθήσουν. Τα πιο δημοφιλή επαγγέλματα που προκύπτουν από τις συνεντεύξεις είναι η φυσικοθεραπεία, η νοσηλευτική, η λογιστική, τα παιδαγωγικά ακόμα και οι στρατιωτικές σχολές για όσους έχουν τακτοποιήσει οριστικά ζητήματα ιθαγένειας. Είναι αξιοσημείωτο -παρά το μικρό δείγμα που δεν επιτρέπει τέτοιου τύπου γενικεύσεις- ότι επαγγέλματα που απολάμβαναν παραδοσιακά το υψηλότερο κύρος στην ελληνική κοινωνία, όπως η Ιατρική, η Νομική, καθώς και επαγγέλματα που σχετίζονται με κλάδους του Πολυτεχνείου δεν απαντούν σχεδόν καθόλου στις αφηγήσεις τους. Πιθανή εξήγηση είναι η αργή και αμφίβολη πλέον λόγω οικονομικής κρίσης επαγγελματική αποκατάσταση που συνεπάγονται οι παραδοσιακές «σχολές υψηλού κύρους» για τους μετανάστες. Επιπλέον, οι περισσότεροι εξ' αυτών χαρακτηρίζουν τους εαυτούς τους

μέτριους μαθητές, ώστε πιθανόν να εκλαμβάνουν ως μη ρεαλιστικό έναν τέτοιο επαγγελματικό προσανατολισμό. Θα ήταν χρήσιμο να συνυπολογιστεί το γεγονός ότι οι μετανάστες μαθητές ενδεχομένως θεωρούν ότι κατέχουν φτωχό κοινωνικό κεφάλαιο για τη μετέπειτα αποκατάσταση τους και για την ενεργοποίηση δικτύων σε σχέση με το ελεύθερο επάγγελμα του γιατρού, του δικηγόρου ή του πολιτικού μηχανικού. Τέλος, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς επηρεάζονται από τις γενικότερες τάσεις του πληθυσμού, όπως επίσης και τους προβληματισμούς σχετικά με την ανεργία των πτυχιούχων και τον πληθωρισμό των πτυχίων. Ως εκ τούτου, η οικονομική κρίση έχει απομυθοποιήσει σε μεγάλο βαθμό επαγγέλματα που στο παρελθόν αποτελούσαν διαβατήριο σίγουρης αποκατάστασης. Ο Εμιλιάνο, που σε αντίθεση με τους υπόλοιπους θέλει να γίνει ηθοποιός, δηλώνει σε σχέση με την αρνητική άποψη της οικογένειάς του για τη συγκεκριμένη επιλογή:

«Εγώ τους είπα ότι έτσι όπως είναι τα πράγματα τίποτε δεν είναι σίγουρο εδώ. Και νομική να σπούδαζα δεν μπορώ να ξέρω τί θα γινόταν και αν θα είχα δουλειά μετά...»

Οι ερωτηθέντες θεωρούν βασικό κριτήριο εργασίας την άμεση και σταθερή επαγγελματική αποκατάσταση. Η σιγουριά είναι το βασικότερο κριτήριο για την επιλογή επαγγέλματος. Σε όλες ανεξαιρέτως τις αφηγήσεις τους, σχετικά με την εικόνα που φαντάζονται για τον εαυτό τους μετά από μία δεκαετία, το πλέον κοινό χαρακτηριστικό είναι η επαγγελματική σταθερότητα και ασφάλεια καθώς και η οικονομική ανεξαρτησία που θα απολαμβάνουν σε αντίθεση με την επισφάλεια και αβεβαιότητα που βίωσαν οι γονείς τους τόσο κατά τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης, όσο και κατά τη διάρκεια της κρίσης. Τυπική του δείγματος είναι η απάντηση της Εσμεράλντα (Α΄ Λυκείου):

«Μετά από δέκα χρόνια δεν ξέρω αν θα έχω σύζυγο ή παιδιά αλλά θα έχω σίγουρα μια δουλειά και θα είμαι οικονομικά ανεξάρτητη»

Η Λετίσια σε μία παρόμοια προβολή στο μέλλον δηλώνει με αποφασιστικότητα:

«Μετά από μια δεκαετία θα έχω σπουδάσει, θα έχω αποκτήσει την απαραίτητη εργασιακή εμπειρία και θα έχω το δικό μου κέντρο φυσικοθεραπείας. Μπορεί και να έχω παντρευτεί... στα 26; Ναι, μπορεί και αυτό...»

Ενώ οι γονείς τους ακολούθησαν χειρωνακτικές εργασίες προκειμένου να αποκατασταθούν άμεσα, κανείς από τους πληροφορητές δεν ήθελε να ακολουθήσει παρόμοιο δρόμο χειρωνακτικής απασχόλησης, ακόμα και αν τα μεγαλύτερα αδέρφια τους είχαν προσανατολιστεί προς τα εκεί. Σε γενικές γραμμές θεωρούν ότι ένας από τους λόγους μετεγκατάστασης της πρώτης γενιάς είναι η βελτίωση των συνθηκών ζωής της δεύτερης γενιάς, σκοπός που οφείλουν να εκπληρώσουν βασιζόμενοι στις θυσίες και επενδύσεις των γονιών τους. Σε όλες τις συνεντεύξεις οι γονείς φαίνεται να έχουν θετικές προσδοκίες για τη μορφωτική και συνακόλουθα επαγγελματική εξέλιξη των παιδιών τους ενώ από την άλλη οι μαθητές αναφέρουν ότι μπορεί οι γονείς τους να τους ενθαρρύνουν και να τους παροτρύνουν για μόρφωση και επαγγελματική καταξίωση, όμως δεν επιβάλλουν, τουλάχιστον συνειδητά, τις δικές τους απόψεις στα επαγγελματικά τους σχέδια. Οι επιλογές τους διαμορφώνονται με βάση τα ενδιαφέροντά τους, την επιρροή που ασκούν οι ομάδες συνομηλίκων, τις κυρίαρχες τάσεις στην κοινωνία και την πληροφόρηση που αντλούν από το σχολείο, το φροντιστήριο και τους καθηγητές τους.

Στην ερώτηση εάν θεωρούν ότι η μετάβαση από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας θα είναι εύκολη, οι περισσότεροι πληροφορητές προβληματίζονται. Η κρίση έχει δημιουργήσει ένα κλίμα τεράστιας ανασφάλειας, οξυμένης επισφάλειας και αυξανόμενης ευαλωτότητας, το οποίο όμως αντιμετωπίζουν με συγκρατημένη αισιοδοξία και με αρκετά ξεκάθαρα πλάνα ζωής και ετοιμότητα ανάληψης ρίσκων. Το πρώτο βήμα για αυτούς προκειμένου να αντιμετωπίσουν την εργασιακή αβεβαιότητα είναι η επιλογή και επένδυση στο καταλληλότερο και αποδοτικότερο επάγγελμα, όπως επίσης και στην αντίστοιχη εκπαίδευση-επιμόρφωση που θα τους δώσει εργασιακή διέξοδο και αποκατάσταση μέσω των κεκτημένων προσόντων. Ωστόσο, για πολλούς, η αποκατάσταση αυτή ενδεχομένως να λάβει χώρα εκτός Ελλάδας και σίγουρα όχι στη γενέτειρά τους: είναι πραγματικά εντυπωσιακό ότι πάνω από τους μισούς ερωτηθέντες σκέφτονται να μεταναστεύσουν, είτε στην Ευρώπη είτε ακόμα και στη Β. Αμερική, ώστε να υλοποιήσουν τα σχέδιά τους, απόφαση που απορρέει από τη συνεχή συρρίκνωση των επαγγελματικών ευκαιριών

στην Ελλάδα και ασφαλώς από το γενικότερο κύμα φυγής των νέων ανθρώπων, επιστημόνων και επαγγελματιών στο εξωτερικό που παρατηρείται ως απότοκος της κρίσης. Η Βενίσσα (Γ' Λυκείου) που θέλει να σπουδάσει νοσηλευτική στην Ελλάδα, εκμυστηρεύεται τα σχέδιά της:

«Αφού τελειώσω τις σπουδές μου θέλω να φύγω στο εξωτερικό και να βρω εκεί μια καλή δουλειά στο επάγγελμα αυτό. Συγκεκριμένα θέλω να πάω στη Σουηδία που μένει ο φίλος μου, που είναι και αυτός από την Αλβανία (οι γονείς του) και να ζήσουμε εκεί. »

Παρομοίως, ο Δημήτρης, ονειρεύεται τη ζωή του πιο αφηρημένα εκτός Ελλάδας:

«Θέλω να έχω μια καλή δουλειά, ένα δικό μου σπίτι, ένα καλό αυτοκίνητο και να ζω στο εξωτερικό, κάπου στην Ευρώπη.»

Το «εξωτερικό» προβάλλει ειδυλλιακά στο φαντασιακό των περισσότερων παιδιών ως «γη της επαγγελίας»: οι ερωτηθέντες βιώνουν την εξιδανικευμένη μετεγκατάστασή τους σε άλλη χώρα ως το δικό τους προσωπικό «όνειρο», το οποίο παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με την πορεία των γονιών τους προς την Ελλάδα. Στη δική τους όμως περίπτωση, η μετοίκηση είναι πολύ καλύτερα σχεδιασμένη καθώς η δεύτερη γενιά έχει διδαχθεί από την εμπειρία της πρώτης γενιάς: οι νεαροί μετανάστες θα φύγουν με αρκετά εφόδια, όχι απλά για να επιβιώσουν και να αποκομίσουν κέρδη, τα οποία θα επενδύσουν αργότερα, αλλά για να καταξιωθούν κοινωνικά, να αναγνωριστούν ως επαγγελματίες, να ζήσουν μια άνετη ζωή, πολύ καλύτερη από των γονιών τους. Με αυτό το σκεπτικό, θεωρούν ότι τα κράτη της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης θα τους παράσχουν τις ευκαιρίες που αποζητούν για να αποδείξουν την αξία τους και να διεκδικήσουν ισότιμα τη θέση τους και τον κοινωνικό τους ρόλο, καθώς στις χώρες αυτές, με μακρά παράδοση και εμπειρία μετανάστευσης και πολυπολιτισμικότητας, θα μπορέσουν να κάνουν τη δική τους αρχή, μακριά από τα αρνητικά στερεότυπα για τον Αλβανό μετανάστη που επικράτησαν στην Ελλάδα. Οι επιλογές και οι προορισμοί σχετίζονται με τα υπάρχοντα δίκτυα συγγενών στις χώρες προορισμού. Η Κλάρα θέλει να σπουδάσει αγγλική φιλολογία και σχεδιάζει αντίστοιχα τη ζωή της στη Μεγάλη Βρετανία:

«Δεν φαντάζομαι τον εαυτό μου στην Ελλάδα μετά τις σπουδές, ούτε καν... ούτε καν... σε καμία περίπτωση. Θέλω να πάω στο Bristol στο θείο μου και να βρω δουλειά εκεί, να αποκτήσω ίσως οικογένεια εκεί και σίγουρα να συνεχίσω να σπουδάζω...».

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι μετανάστες δεύτερης γενιάς μοιάζουν έτοιμοι να αναλάβουν ρίσκα προκειμένου να αποφύγουν τον κίνδυνο της στασιμότητας ή της καθοδικής κινητικότητας που ενδεχομένως επιφυλάσσει γι' αυτούς η οικονομική κρίση. Ως ενεργά υποκείμενα δεν παθητικοποιούνται, ούτε παραδίδονται, αποδεχόμενοι ένα φαύλο κύκλο αναπαραγωγής της χαμηλής κοινωνικής τους θέσης, αλλά αντίθετα καταστρώνουν τολμηρά σχέδια στο ήδη διακινδυνευμένο περιβάλλον της κρίσης, διεκδικώντας με το δικό τους τρόπο την ανοδική τους κινητικότητα. Ενώ οι τρέχουσες οικονομικές συνθήκες οδηγούν την πρώτη γενιά, είτε στην επιστροφή στον τόπο προέλευσης, είτε στην άνιση διαπάλη με την υφιστάμενη κρίση, η δεύτερη γενιά μοιάζει να χαράσσει τη δική της πορεία δίνοντας νέα διάσταση στην μεταναστευτική εμπειρία της οικογένειας. Έτσι, βασιζόμενοι στη κοινωνικοποιητική εμπειρία και τεχνογνωσία ζωής των γονιών τους, φαίνεται ότι επιδιώκουν να αναλάβουν το ρίσκο μιας διαφοροποιημένης πορείας πρόσβασης σε πόρους και μέσα κοινωνικής αναπαραγωγής που μελλοντικά υπόσχονται μια περισσότερο βελτιωμένη κοινωνική κατηγοριοποίηση από την υφιστάμενη.

β. Στρατηγικές κινητικότητας σε περίοδο κρίσης.

Το μορφωτικό επίπεδο των γονέων των μαθητών που έλαβαν μέρος στις συνεντεύξεις ποικίλλει. Λίγοι έχουν ολοκληρώσει μόνο την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, το μεγαλύτερο ποσοστό έχει φοιτήσει τουλάχιστον στο αντίστοιχο Γυμνάσιο και λίγοι έχουν ολοκληρώσει πανεπιστημιακές σπουδές ή άλλου τύπου μεταδευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Αλβανία. Στις περιορισμένες περιπτώσεις πανεπιστημιακής μόρφωσης (κυρίως του πατέρα), οι ερωτηθέντες επεσήμαναν ιδιαίτερος την έστω σύντομη φοίτηση, αιτιολογώντας τη στροφή τους στη χειρωνακτική εργασία για λόγους επιβίωσης, ενώ συχνά οι πληροφορητές αναφέρονται στη βίαιη διακοπή της εκπαίδευσης των γονιών τους που επέβαλαν οι οικονομικές ανάγκες. Η ανάγκη για άμεση εργασία, οδήγησε τους νεοεισερχόμενους Αλβανούς της πρώτης γενιάς να

απαρνηθούν την προηγούμενη εργασιακή εμπειρία και κατάρτιση, οδηγούμενοι σε αρκετές περιπτώσεις, εκ των πραγμάτων, σε ένα βαθμό επαγγελματικής υποβάθμισης σε σχέση με το πρότερο εργασιακό προφίλ και εργασιακής «αποειδίκευσης» με τη στροφή τους σε κλάδους άσχετους με τα κεκτημένα προσόντα τους (Hatziprokopiou, 2005). Τέτοια παραδείγματα αποτελούν οι περιπτώσεις του πατέρα του Δημήτρη και του Εμιλιάνο που διετέλεσαν υψηλά στελέχη του στρατού και της αστυνομίας αντίστοιχα, πριν την κατάρρευση του καθεστώτος Χότζα. Στην αφήγηση του Δημήτρη, υποβόσκει ένα αίσθημα αδικίας για την απώλεια του γοήτρου και του κοινωνικού κεφαλαίου της οικογένειας του στη χώρα υποδοχής :

«Ο πατέρας μου ήταν ψηλά στον αλβανικό στρατό επί δικτατορίας. Όταν έπεσε το καθεστώς, έμεινε άνεργος και έπρεπε να κάνει κάτι για να ζήσουμε. Τώρα δουλεύει φύλακας σε εταιρεία. Αλλά από εκεί που είμαστε, οι παππούδες και οι γονείς μου, ανήκαμε σε ψηλά κοινωνικά επίπεδα. Πιστέψτε με, ακόμα και τώρα αν επέστρεφα εγώ θα με αντιμετώπιζαν με σεβασμό...»

Τόσο στην αφήγηση του Δημήτρη όσο και των άλλων παιδιών, όλη αυτή η δύσκολη εμπειρία απασχόλησης της πρώτης γενιάς στην Ελλάδα, η χειρωνακτική εργασία και ο τεράστιος κόπος, η υποτίμηση των προσόντων τους και η ισοπέδωση των επαγγελματικών χαρακτηριστικών τους, οι συχνές περιπτώσεις εργασιακής εκμετάλλευσης αλλά και ο εντέλει επιτυχής βηματισμός τους στην ελληνική κοινωνία δεν έγινε για το «τίποτα» (Hatziprokopiou, 2005). Αντίθετα, η εμπειρία των γονιών τους, δρομολογεί τη δεύτερη γενιά στην κατάκτηση μιας άλλης ζωής, τελείως διαφορετικής από αυτή των προκατόχων τους. Η στρατηγική που υιοθετούν οι οικογένειες απέναντι στη χαμηλού κύρους χειρωνακτική εργασία είναι η απόκτηση εργασιακών προσόντων προκειμένου τα παιδιά να έχουν τη δυνατότητα διεκδίκησης καλύτερων συνθηκών ζωής. Η στρατηγική αυτή διαμεσολαβείται από το θεσμό του σχολείου. Ειδικά σε περιόδους κρίσης η εκπαίδευση αποτελεί το πρώτο ανάχωμα απέναντι στη γενικευμένη ανεργία και απαραίτητο προσόν συστηματικότερης ένταξης και αντιμετώπισης αποκλεισμών.

Ανεξάρτητα λοιπόν από το μορφωτικό επίπεδο της πρώτης γενιάς, όλοι οι ερωτηθέντες μαθητές, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, υπογράμμισαν τη σημασία

που αποδίδουν οι οικογένειές τους στην εκπαίδευση. Ορισμένοι μάλιστα εξ' αυτών συγκαταλέγουν ρητά τις καλύτερες εκπαιδευτικές προοπτικές για τα παιδιά τους ως έναν από τους βασικούς λόγους μετανάστευσης. Αξίζει να σημειωθεί ότι αντίστοιχη μελέτη στην Ιταλία σε σχέση με τους Αλβανούς μετανάστες, επίσης συμπεριλαμβάνει την αναζήτηση υψηλότερης ποιότητας εκπαίδευσης και μελλοντικής αποκατάστασης των παιδιών τους ως βασικό κίνητρο μετεγκατάστασης: οι Αλβανοί γονείς ενθαρρύνουν τη μόρφωση των παιδιών τους θεωρώντας τη διαβατήριο ευκαιριών για καταξιωμένες και καλές αμειβόμενες θέσεις εργασίας (Zenelaga, 2011). Οι διαμορφούμενες προσδοκίες των γονέων, η εμπειρία της εργασίας, ο κίνδυνος της ανεργίας που έχει βιώσει η αλβανική οικογένεια στην Ελλάδα, επηρεάζουν ανάλογα τις προσδοκίες των νέων αυτών. Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα (Μαλούτας, 2016), οι ποσοτικές αναλύσεις αποτυπώνουν μια αυξανόμενη σύγκλιση στις εκπαιδευτικές διαδρομές γηγενών Ελλήνων και βαλκανικών μεταναστευτικών πληθυσμών, αντανακλώντας τη στροφή των δευτέρων προς την απόκτηση περισσότερων μορφωτικών αγαθών. Όντως, σε όλες ανεξαιρέτως τις αφηγήσεις, οι μαθητές επιβεβαιώνουν τη σημαντική θέση που κατέχει η εκπαίδευση στις αξιολογήσεις των γονιών τους. Με μία σύντομη απάντηση, η Ελένη (Β' Λυκείου) συμπυκνώνει τις φιλοδοξίες της πρώτης γενιάς για τα παιδιά τους:

«Θέλουν να συνεχίσω το σχολείο, να μην δουλεύω από μικρή σαν κι αυτούς, να κάνω κάτι καλύτερο στη ζωή».

Η αόριστη φράση, «*κάτι καλύτερο*», εμφανίζεται σε όλες τις αφηγήσεις των μαθητών και μεταφράζεται ως προσδοκία μεταπήδησης σε επαγγέλματα «λευκού περιλαιμίου». Η καλύτερη ζωή συμπλέκεται άρρηκτα με την ολοκλήρωση της φοίτησης στο σχολείο και τις ενδεχόμενες σπουδές στο πανεπιστήμιο. Σε πρακτικό επίπεδο, οι μαθητές συνεχίζουν και ολοκληρώνουν τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με στόχο την πρόσβαση σε πανεπιστήμια, ανώτερα τεχνολογικά ιδρύματα και άλλους κύκλους μεταλυκειακών σπουδών, προκειμένου να αποκτήσουν μετρήσιμα προσόντα στην αγορά εργασίας, ελέγχοντας τον κίνδυνο της επισφάλειας και της έκπτωσής τους στην κατηγορία των ανειδίκευτων εργατών, όπως η πλειοψηφία των πρώτων μεταναστών. Το σχολείο δηλαδή λειτουργεί ως ένας από τους μεσολαβητές της ανοδικής

διαγενεακής κινητικότητας και η φοίτηση σε αυτό κρίνεται ως «ασπίδα» απέναντι σε μία ενδεχόμενη κοινωνική τους καθίζηση λόγω ύφεσης.

Στόχευση των συνεντεύξεων ήταν η μελέτη προσδοκίας της συγκεκριμένης «κινητικότητας» μεταξύ των μεταναστευτικών γενεών, καθώς η διαγενεακή κινητικότητα, προσδιορισμένη ως μεταβολή του κοινωνικοοικονομικού προφίλ μεταξύ των γενεών, αποτελεί έγκριτο δείκτη του μεγέθους των ανισοτήτων μιας κοινωνίας (d' Addio, 2007 ; Goldthorpe, 2007). Το σχολείο και γενικότερα η εκπαίδευση προβάλλει ως ο πλέον σημαντικός και καταξιωμένος δρόμος προς την κοινωνική άνοδο των νεαρών γόνων των μεταναστών. Ερωτώμενοι για τους λόγους που συνέχισαν τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, οι περισσότεροι πληροφορητές την παρουσίασαν ως μονόδρομο για την αποφυγή της επισφάλειας που βίωσαν μέσα από την εμπειρία των γονιών τους. Όπως διηγείται ο Γιώργος (Α΄ Λυκείου):

«Το σχολείο είναι πολύ σημαντικό... άσχετα που εγώ θα μπορούσα να είμαι και καλύτερος μαθητής... Η μητέρα μου, μου λέει συνέχεια ότι αν δεν κάνω τώρα κάτι στη ζωή μου (εννοεί επίδοση στα μαθήματα) δε θα κάνω τίποτα και μετά έτσι όπως είναι τα πράγματα».

Στην προσπάθειά τους αυτή, οι γονείς παρουσιάζονται ως συμπαραστάτες των παιδιών στα μέτρα των δυνατοτήτων τους. Διαθέτοντας ένα διαφορετικό πολιτισμικό κεφάλαιο, «φτωχό» από άποψη γλωσσικής ικανότητας και πολιτισμικής κατάκτησης, συναινούν στις στρατηγικές που υιοθετούν τα παιδιά τους προκειμένου να εναρμονιστούν με το κυρίαρχο κεφάλαιο της χώρας υποδοχής. Στις περισσότερες περιπτώσεις αδυνατούν να ενισχύσουν οι ίδιοι τα παιδιά τους στα μαθήματά τους κυρίως λόγω γλωσσικών εμποδίων. Η εξοικείωση της πρώτης γενιάς με την ελληνική γλώσσα επήλθε κυρίως μέσω επαγγέλματος, βασίστηκε στις ατομικές ικανότητες εμπέδωσης και σε ορισμένες περιπτώσεις συνεχίζεται ακόμα μέσω των παιδιών τους. Όπως ανέλυσα διεξοδικά στο αντίστοιχο κεφάλαιο περί γλώσσας, αν και στη συνείδησή των γονέων μεταναστών, η κατάκτηση της γλώσσας κατατάσσεται ως σημαντικό εργασιακό προσόν σε αντίθεση με τον ελλιπή χειρισμό της που θεωρείται αιτία επισφάλειας στην αγορά εργασίας, πιθανόν η στασιμότητα προοπτικών της πρώτης γενιάς, λόγω εμπλοκής της με ενασχολήσεις χαμηλού κύρους και η αβεβαιότητα που προκάλεσε η κρίση, περιόρισε τα κίνητρα τελειοποίησής της.

Συνεπώς, η βοήθεια των ίδιων των γονέων στα σχολικά μαθήματα για τους περισσότερους ερωτηθέντες είναι ανύπαρκτη. Ο Εμιλιάνο (Γ' Λυκείου) αναφέρει:

«Ό,τι έκανα εγώ και η αδερφή μου το κάναμε μόνοι μας. Δεν υπήρχε κανείς να μας βοηθήσει στο Δημοτικό. Οι γονείς μου δεν μιλάνε τόσο καλά ελληνικά όσο θα έπρεπε και με απογοητεύουν... μετά από τόσα χρόνια; Ο πατέρας μου ό,τι έμαθε από τη δουλειά. Η μητέρα μου έμαθε ελληνικά μαζί μας παρακολουθώντας κινούμενα σχέδια... Τους μιλάω ελληνικά συνέχεια για να τους ενσωματώσω».

Η Λετίσια προσθέτει τη δική της εμπειρία:

«Οι γονείς μου δε με διαβάσανε ποτέ... Ο μπαμπάς ήξερε αλλά όλη μέρα έλειπε. Η μαμά δεν έβγαινε καθόλου από το σπίτι για να μάθει κάτι παραπάνω... Παρόλ' αυτά ήξεραν ότι εγώ θα διαβάσω ούτως ή άλλως. Πέρσι που ήρθα στο Λύκειο οι βαθμοί μου έπεσαν σε σχέση με το Γυμνάσιο που ήμουν σε όλα άριστη. Ο μπαμπάς μου, μου το χτύπαγε συνέχεια γιατί αυτός νομίζει ότι όλα τα μπορείς μόνος σου χωρίς φροντιστήριο. Φέτος όμως γράφτηκα στο φροντιστήριο και είναι πολύ καλύτερα... Το κατάλαβε και αυτός.»

Η αρωγή των γονιών στο σχολείο που δεν έχουν ενταχθεί πλήρως στο πολιτισμικό κεφάλαιο της χώρας υποδοχής, συνήθως μεταφράζεται ως προσφορά δυνατότητας εξωσχολικής ενίσχυσης. Η βοήθεια αυτή αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μετατρεψιμότητας κεφαλαίου: η επένδυση κεφαλαίου με οικονομικούς όρους (φροντιστήριο, ιδιαίτερα μαθήματα, ξένες γλώσσες κτλ) θεωρείται ότι θα αποφέρει στα παιδιά τους χρήσιμο πολιτισμικό κεφάλαιο με την απόκτηση τίτλων σπουδών, χρήσιμο κοινωνικό κεφάλαιο με τη διεύρυνση των κοινωνικών δικτύων που συνεπάγονται οι σπουδές και το επάγγελμα και εν τέλει το επιθυμητό οικονομικό κεφάλαιο με τη διεκδίκηση και πρόσβαση της δεύτερης γενιάς σε επαγγέλματα κύρους και υψηλών απολαβών και την αποφυγή έκπτωσης σε χειρωνακτικά επισφαλής επαγγέλματα. Ο Εμιλιάνο αναφέρεται έμμεσα σε αυτό, διηγούμενος την αντίδραση

των γονιών του, όταν τους ανακοίνωσε ότι θέλει να σπουδάσει υποκριτική ή θεατρολογία:

«Στην αρχή οι γονείς μου ήταν πολύ επιφυλακτικοί... Μου έλεγαν συνέχεια: Κάναμε τόσους κόπους να σε στείλουμε στα φροντιστήρια, όλα αυτά για σένα και θες να μπεις σε σχολή που θα μπορούσες να πας και μόνος σου;»

Στην περίπτωση που λόγω οικονομικής δυσπραγίας η δυνατότητα εξωσχολικής ενίσχυσης είναι αδύνατη, οι μαθητές επιστρατεύουν άλλες μεθόδους προκειμένου να μπορέσουν να «συναγωνιστούν» τους υπόλοιπους. Οι γονείς της Ντανιέλλα είναι και οι δύο άνεργοι για μεγάλο χρονικό διάστημα και δεν υπάρχει οικονομική δυνατότητα φροντιστηρίου. Η ίδια όμως που θέλει να σπουδάσει πληροφορική, δεν κάμπτεται:

«Προσπαθώ να κάνω ό,τι μπορώ από το σχολείο και μετά ψάχνω μόνη μου ασκήσεις για τις Πανελλήνιες και βοήθεια από το internet. Τα πράγματα είναι πολύ δύσκολα στο σπίτι δεν μπορούν οι δικοί μου να με βοηθήσουν».

Η Αριάννα (Γ΄ Λυκείου), αφηγείται τη δική της εμπειρία, όταν έμεινε στην ίδια τάξη:

«Απογοητεύτηκα πολύ όταν έμεινα στην ίδια τάξη. Αλλά είπα θα προσπαθήσω ξανά. Και ας μην μπορούσα να πάω φροντιστήριο, έκατσα μόνη μου και διάβασα και πέρασα τη Β΄ Λυκείου, αν σταματούσα το σχολείο δε θα έκανα τίποτα».

Οι γονείς ενθαρρύνουν τα παιδιά τους στη σχολική τους προσπάθεια ακόμα και όταν αποτυγχάνουν. Ο Διονύσης, όπως η Αριάννα, έχασε μια τάξη στο Λύκειο λόγω χαμηλών επιδόσεων. Υπογραμμίζει ιδιαίτερα τη στήριξη της οικογένειάς τους τη δεδομένη χρονική στιγμή, ώστε να μην οδηγηθεί εκτός σχολείου ή στην τεχνική εκπαίδευση που στη συνείδησή τους ισοδυναμεί με τη χειρωνακτική εργασία:

«Ήταν ένα μεγάλο σοκ για τους γονείς μου, τεράστιο, δεν το περίμεναν με τίποτα αυτό από εμένα. Με ενθάρρυναν όμως 100% για να συνεχίσω και να μην τα παρατήσω ή να πάω σε κάποιο ΤΕΕ».

Σημειωτέον ότι τόσο ο Διονύσης όσο και η Αριάννα προσεγγίζουν με αρκετό ρεαλισμό και αυτογνωσία το ζήτημα της εκπαίδευσής τους μετά από το Λύκειο, σχεδιάζοντας να σπουδάσουν σε ιδιωτικές ή δημόσιες μεταλυκειακές σχολές. Ωστόσο, και οι δύο απέρριψαν την επιλογή του Επαγγελματικού Σχολείου (ΕΠΑΛ) καθώς αξιολογούν την τεχνική εκπαίδευση ως υποδεέστερη συγκριτικά με το Γενικό Λύκειο. Η παραπάνω επισήμανση αντανακλά, ως ένα βαθμό, τη γενικότερη εκτίμηση για το μορφωτικό αγαθό της εκπαίδευσης. Οι μετανάστες δεν προσεγγίζουν το σχολείο μόνο πρακτικά, ως απαραίτητο βήμα προκειμένου να αποκτήσουν τη δυνατότητα να μεταβούν σε κάποια σχολή τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Το σχολείο για τους περισσότερους από αυτούς έχει πολύ σημαντική παιδαγωγική διάσταση. Στις περισσότερες συνεντεύξεις, είτε ρητά είτε με λανθάνοντα τρόπο, ο εκπαιδευτικός θεσμός αξιολογείται από θετικά έως πολύ θετικά στη συνείδησή τους, ως φορέας διαπαιδαγώγησης, κοινωνικοποίησης, ένταξης των νεαρών μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής παρά τα περιστασιακά προβλήματα και εμπόδια που κατά καιρούς έχουν αναγκαστεί να αντιμετωπίσουν. Ο Εμιλιάνο αν και αναφέρει, ότι από το Γυμνάσιο και μετά η σχολική ζωή είχε πολλά προβλήματα, ωστόσο τονίζει:

«Και τέχνη να διάλεγα δε θα επέτρεπα στον εαυτό μου ποτέ μα ποτέ να μην τελειώσει το σχολείο. Δεν είναι μόνο για τις σπουδές... το σχολείο μας έχει διαπλάσει, εδώ περνάμε τις περισσότερες ώρες της ζωή μας, ωριμάζουμε, μαθαίνουμε και παίρνουμε από το περιβάλλον του σχολείου. Αν και το σχολείο προσωπικά με γέμιζε μόνο περιστασιακά είναι πολύ σημαντικό για το χαρακτήρα μας... Γενικά είχα θέματα με συμμαθητές αλλά δεν ήμουν ποτέ το παιδί που θα προκαλούσε... ούτε καυγάδες και τέτοια, είναι γελοιοποίηση. Η επίδειξη δύναμης γίνεται με άλλο τρόπο... και με τους καθηγητές έχω συνεργαστεί απίστευτα. Μου έδειξαν πολλά πράγματα εκτός από τα μαθήματα. Τους σέβομαι και με σέβονται...»

Σε παρόμοιο τόνο η Μαρία, τονίζει τη σημασία που δίνουν οι γονείς της στη μόρφωση και την παιδεία από ανθρωπιστικής διάστασης.

« Οι γονείς μου θέλουν να σπουδάσω όχι μόνο για να βρω μια καλύτερη εργασία λόγω των σπουδών, αλλά κυρίως για τη μόρφωση. Δίνουν μεγάλη σημασία γενικότερα στη μόρφωση. Θεωρούν ότι ό,τι και να κάνω στη ζωή πρέπει να είμαι μορφωμένη, να έχω σπουδές σαν άνθρωπος».

Ο θεσμός του σχολείου έχει διπλή υπόσταση για τους μετανάστες δεύτερης γενιάς και τους γονείς τους. Το σχολείο, δεν είναι μόνο πεδίο μετάδοσης γνώσεων και απόκτησης εφοδίων, ώστε να έχουν πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση αλλά επικράτεια σύγκλισης του πολιτισμικού τους κεφαλαίου με το κυρίαρχο κεφάλαιο της κοινωνίας υποδοχής όπου επιτυγχάνουν ομαλότερη και συστηματικότερη ένταξη. Στο σχολείο οι μετανάστες δεύτερης γενιάς καλούνται να εξοικειωθούν με το κυρίαρχο πολιτισμικό κεφάλαιο που για τους γηγενείς -ειδικότερα των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων- αποτελεί ήδη κεκτημένο αγαθό. Η διεύρυνση του κεφαλαίου ασφαλώς αποτελεί εξίσου αποτελεσματική στρατηγική απέναντι στην κρίση, εφόσον η συστηματικότερη ένταξη αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση κινητικότητας.

Από την άλλη, στο μέτρο που το σχολείο είναι βασικός φορέας μετάδοσης κουλτούρας, υποδεικνύει και επιβάλλει ένα συγκεκριμένο habitus. Οι μαθητές με μετανάστες γονείς εισέρχονται στο εκπαιδευτικό σύστημα με ένα οικογενειακό habitus διαφορετικό από αυτό του σχολείου και σε μειονεκτική θέση συγκριτικά με τους ήδη εξοικειωμένους γηγενείς συμμαθητές τους, ιδιαίτερα αυτούς που προέρχονται από τη μεσαία και ανώτερη τάξη. Κατά την σχολική τους πορεία, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς καλούνται να προσαρμόσουν το κεκτημένο τους habitus με το αντίστοιχο κυρίαρχο σχολικό. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι όλοι σχεδόν οι μαθητές αντιμετώπισαν τα μεγαλύτερα προβλήματα στις πρώτες τάξεις του σχολείου και όχι στο Λύκειο. Ο Δημήτρης χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Στην αρχή είχα πολλά προβλήματα... Δεν μπορούσα να προσαρμοστώ στο σχολείο. Μετά όμως μπήκα στο κλίμα και η κατάσταση άλλαξε. »

Το «κλίμα» που αναφέρει ο Δημήτρης δεν είναι άλλο από το πολιτισμικό κεφάλαιο του σχολείου, το κυρίαρχο habitus που τα παιδιά των μεταναστών καλούνται να ενστερνιστούν. Η διαδικασία υπέρβασης των ορίων του habitus που φέρει ένα άτομο, εν προκειμένω η ομάδα μαθητών αλβανικής καταγωγής, έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των κοινωνικών ερευνητών που ασχολούνται ιδιαίτερα με ζητήματα κοινωνικής κινητικότητας. Σε αυτό το πλαίσιο έχει αναπτυχθεί η έννοια του «μετασχηματισμού του habitus» (Lehmann, 2013 ; Lee & Kramer, 2013·Schneider & Lang, 2014). Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση εστιάζει στη μεταβολή του αρχικού habitus, σε ένα ιδιότυπο συγχρωτισμό μεταξύ δύο habitus που πραγματοποιείται, όταν το υποκείμενο επιχειρεί την ανοδική του κοινωνική μετακίνηση, όπως στην περίπτωση των μαθητών μεταναστευτικής καταγωγής. Ο μετασχηματισμός αυτός, υπονοεί έναν σημαντικό βαθμό αποξένωσης από το περιβάλλον προέλευσης προκειμένου να γίνουν περισσότερο αποδεκτοί στο νέο.

Ορμώμενοι από την παραπάνω θεωρητική προσέγγιση, μπορούμε να υποθέσουμε μία περαιτέρω εξήγηση ως προς τον αρνητισμό των νέων αυτών σε σχέση με τα ταξίδια-επισκέψεις στη γενέτειρα των γονιών τους. Η πλειοψηφία των πληροφορητών αναπτύσσει κοινωνικές σχέσεις με τους ντόπιους κατά τη διάρκεια των επιστροφών αυτών, όλοι, ωστόσο, επισημαίνουν το τεράστιο χάσμα νοοτροπίας μεταξύ τους με το οποίο αδυνατούν να συμβιβαστούν. Στην Αλβανία, έστω και για μικρό διάστημα, ενδύονται ξανά τον μανδύα του πολιτισμικά «Άλλου», βιώνοντας από την αντίστροφη κατεύθυνση την ανασφάλεια και την έλλειψη οικειότητας με το εκεί κυρίαρχο κεφάλαιο. Ο Νίκος, αναφερόμενος στις επισκέψεις του στο χωριό των γονιών του υπογραμμίζει την έλλειψη «πολιτισμικής» συνεννόησης:

«Εντάξει μου αρέσει που επισκέπτομαι τακτικά την Αλβανία, αλλά ενώ είναι χώρα μου με κάνουν οι άνθρωποι να νιώθω σαν να είμαι ξένος. Μπορεί οι παρέες που κάνω είναι μεγάλες και τα παιδιά είναι καλά, δεν μπορώ να πω, αλλά υπάρχουν και κάποιοι που με κρατάνε σε απόσταση, με βλέπουν κάπως, νομίζουν ότι τους κράζω επειδή είμαι από άλλη χώρα, από την Ελλάδα... Είναι και πίσω σε πολλά πράγματα...»

Παρομοίως η Γιονίντα (Γ΄ Λυκείου):

«Πάω στην Αλβανία με το ζόρι κάθε χρόνο. Δεν μου αρέσει δεν έχω πολλούς φίλους αλλά δεν είναι αυτό, δεν αισθάνομαι καλά. Μας βλέπουν κάπως εκεί, πολλοί σχολιάζουν Α, ήρθαν αυτοί με τα λεφτά και τέτοια, δεν μπορώ να κάτσω εκεί...»

Μελέτη Αλβανών εφήβων που διαμένουν στην Ιταλία (Zinn, 2005) αναφέρεται σε παρεμφερή εμπόδια που συναντούν οι μετανάστες επισκέπτες στη γενέτειρα, ειδικά αν δεν χειρίζονται άπταιστα την αλβανική γλώσσα, ενώ παρόμοιες αφηγήσεις δυσκολίας προσαρμογής κατά τις καλοκαιρινές διακοπές παρουσιάστηκαν με αρκετή συχνότητα στην έρευνά μας.

Η Vathi (2015:138) εστιάζοντας στον τύπο αυτών των επισκέψεων, διαπιστώνει ότι ο αρνητισμός για έστω σύντομη επιστροφή των νέων αλβανικής καταγωγής αποτελεί μία ισχυρή τάση, καθώς οι διακρίσεις και τα αρνητικά στερεότυπα του Αλβανού που προβάλλονται στην χώρα υποδοχής έχουν ως αποτέλεσμα να επηρεάζουν αρνητικά την επιθυμία διατήρησης ιδιαίτερων δεσμών με τη χώρα προέλευσης κατά την περίοδο της εφηβείας. Σε αυτό συμβάλλει και το γεγονός της «σύγκρισης» των δύο χωρών από άποψη οικονομικής ανάπτυξης, υποδομών και νοοτροπιών. Οι συγκρίσεις αυτές διαμορφώνουν, όπως προαναφέραμε και τις επιλογές τους σε ενδεχόμενη επιστροφή των γονιών τους. Οι νέοι της έρευνάς μας θεωρούν ότι το ενδεχόμενο μιας επιστροφής θέτει σε καθεστώς διακύβευσης τις έως τώρα προσπάθειές τους, ισοπεδώνει τα μορφωτικά επιτεύγματά τους, διασαλεύει το πολιτισμικό κεφάλαιο που έχουν συγκροτήσει και περιορίζει αποφασιστικά τις επαγγελματικές τους προοπτικές. Ο Έντι (Β΄ Λυκείου), ο οποίος ήρθε πιο πρόσφατα από όλους στην Ελλάδα, στα μέσα του Δημοτικού, συμπυκνώνει αυτή την αγωνία σε μία φράση:

«Να γυρίσω πίσω; Αν γυρίσω πίσω θα τα χάσω όλα, όλα όσα απέκτησα αυτά τα χρόνια στο σχολείο...».

γ. Η αξιολόγηση της ατομικότητας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχαν οι απαντήσεις των πληροφορητών σε σχέση με τα στερεότυπα και την αγορά εργασίας. Στην ερώτηση εάν θεωρούν ότι η καταγωγή τους έχει σχέση με την αποκατάστασή τους και μια ενδεχόμενη απόρριψη τους ή προτίμηση γηγενή υποψηφίου από τους υποτιθέμενους μελλοντικούς εργοδότες τους, οι περισσότεροι ερωτηθέντες έδωσαν αρνητική απάντηση. Να σημειωθεί ότι στις ίδιες συνεντεύξεις οι μαθητές ανέφεραν ότι έχουν βιώσει τουλάχιστον ένα περιστατικό διακριτικής συμπεριφοράς στο σχολείο από συμμαθητές ή και διδάσκοντες κυρίως στο Δημοτικό και το Γυμνάσιο. Οι περισσότεροι το απέδωσαν στην άγνοια και ανωριμότητα των συμμαθητών τους λόγω ηλικίας και ανέφεραν ότι πλέον δεν βιώνουν τέτοιες συμπεριφορές καθώς έχουν αναπτύξει και τις αντίστοιχες στρατηγικές που απαιτούνται, ώστε να μην επηρεάζονται. Επιστρέφοντας στο ερώτημα της ενδεχόμενης διακριτικής μεταχείρισης στο εργασιακό περιβάλλον, οι μαθητές σε μεγάλο ποσοστό τη θεώρησαν ως μη πιθανή χωρίς, ωστόσο, να την αποκλείουν.

Είναι αξιοσημείωτο ότι με βάση τις απαντήσεις τους, φαίνεται ότι εστιάζουν κατά κύριο λόγο στα ατομικά χαρακτηριστικά και δεξιότητες που επιδεικνύει το άτομο. Έχοντας εμπειρία στην εργασιακή ηθική και αντίστοιχες αξίες της πρώτης γενιάς για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς υπογραμμίζουν την προσωπική αξία του εργαζόμενου την οποία καλείται ο ίδιος να αποδείξει, χωρίς να εμποδίζεται από έμφυλα, εθνοτικά ή ταξικά βαρίδια. Για τους νέους και νέες με Αλβανούς γονείς που πήραν μέρος στην έρευνα, αυτό που αξιολογείται στην αγορά εργασίας τελικά είναι η αποτελεσματικότητα και η επίδοση που σχετίζονται αποκλειστικά με το άτομο και όχι με εξωτερικούς παράγοντες. Αναφερόμενη στην παραπάνω ερώτηση, η Έλλη παραθέτει το προσωπικό της παράδειγμα:

«Δε νομίζω ότι υπάρχει κάποια διαφορά μεταξύ μας... ότι δηλαδή θα προτιμούσε κάποιον Έλληνα. Και τώρα το καλοκαίρι δούλεψα, για δυο μήνες έστω, σε μια ψαροταβέρνα και με διάλεξε ανάμεσα σε πολλούς... Είδε πως δούλεψα και του άρεσε ...με πήρε ενώ ήταν πολλοί οι υποψήφιοι και αγόρια και Έλληνες, πήρε εμένα όμως που είμαι κορίτσι και από άλλη χώρα... δεν τον ενδιέφερε αυτό».

Παράλληλα η Ροβένα (Β΄ Λυκείου) συμπληρώνει:

«Όχι δε θεωρώ σημαντικό παράγοντα το ότι είμαι από άλλη χώρα για να μη βρω δουλειά. Ο καθένας βρίσκει δουλειά ανάλογα με τις ικανότητες και τα προσόντα του... Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν και ικανά άτομα που δεν βρίσκουν αλλά λόγω κρίσης, όχι λόγω του ότι είναι από μια άλλη χώρα...».

Σε αυτό το πλαίσιο, οι μαθητές θεωρούν πολύ βασικό για την απορρόφηση τους στην αγορά εργασίας το γεγονός ότι μιλάνε πολύ καλά την ελληνική γλώσσα, την οποία συγκαταλέγουν στα ατομικά τους προσόντα. Η άριστη ικανότητα χειρισμού της ελληνικής γλώσσας είναι παρούσα στις περισσότερες αφηγήσεις καθώς αποτέλεσε ένα από τα μεγαλύτερα προσκόμματα στην εργασιακή τροχιά των γονιών τους. Συνακόλουθα, όπως ανέπτυξα σε άλλο κεφάλαιο, η γλωσσική μετατόπιση των παιδιών από την αλβανική στην ελληνική προκύπτει από το γεγονός ότι οι γονείς ενθαρρύνουν από μικρά τα παιδιά τους να κατακτήσουν έναν πολύ καλό χειρισμό της ελληνικής, ενώ από την άλλη δεν εμφανίζονται πειστικοί στη χρήση της αλβανικής. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα θεωρούν τη γλώσσα βασικό εργασιακό προσόν, το οποίο χειρίζονται με μεγάλη αυτοπεποίθηση και χρησιμοποιούν στις περισσότερες κοινωνικές περιστάσεις. Κατά τη Μιχαήλ (2010), το φαινόμενο της γλωσσικής μετατόπισης των νεαρών Αλβανών συνδέεται άρρηκτα με το φαινόμενο κατασκευής της νέας αλβανικής ταυτότητας και τον τρόπο που η πρώτη γενιά διαχειρίζεται ζητήματα εκπαίδευσης σε σχέση με το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον της χώρας υποδοχής. Προσθέτει επιπλέον, ότι οι γονείς αποδίδουν τη σχετική απροθυμία του χειρισμού της αλβανικής στην προσπάθεια κοινωνικής κινητικότητας των παιδιών τους καθώς η αλβανική γλώσσα και κοινωνία, όπως προαναφέρθηκε, «είναι οπισθοδρομική και δεν φαντάζει αρκετά δυτικοποιημένη» και επομένως ελκυστική γι' αυτούς.

Στην ερώτηση για το ποιες πιστεύουν ότι είναι οι προσδοκίες του κοινωνικού περίγυρου (ντόπιοι, γηγενείς συμμαθητές, καθηγητές), για την εργασία που θα ακολουθήσουν, οι περισσότεροι τονίζουν για ακόμη μια φορά τα ατομικά χαρακτηριστικά και δηλώνουν ότι και σε αυτήν την περίπτωση η κρίση του

περίγυρου είναι εξατομικευμένη αναλόγως με το ζήλο και την προσπάθεια που επιδεικνύει ο καθένας ξεχωριστά. Η Φλώρα (Β΄ Λυκείου) αναφέρει αποτυπώνοντας την άποψη των περισσότερων πάνω σε αυτή την ερώτηση:

«Ναι, θεωρώ οι υπόλοιποι περιμένουν ότι κάτι θα σπουδάσω... Προσπαθώ, οι βαθμοί μου είναι μέτριοι αλλά μπορώ να γίνω και καλύτερη. Όλοι το πιστεύουν αυτό, ότι κάτι θα κάνω... κάπου θα μπω (Σχολή)».

Υπάρχει όμως και μια ισχνότερη τάση που είτε άρρητα είτε ρητά διαμορφώνει άλλη άποψη. Ο Εμιλιάνο αφηγείται ένα διάλογο με ντόπια συμμαθήτρια του που κατά τη γνώμη του αντανακλά την άποψη των γηγενών για την πορεία των μεταναστών δεύτερης γενιάς:

«Το καλοκαίρι μετά τις εξετάσεις του σχολείου είχα πάει για καφέ με κάτι φίλους από εδώ... Με είδε μια συμμαθήτρια μου και με ρωτάει πώς τα πήγα. Της απαντώ «πολύ καλά» και με ξαναρωτάει «και τώρα τί θα κάνεις;» Της λέω «Τι εννοείς;» Μου λέει «εντάξει εσείς συνηθίζετε να πηγαίνετε σε ΕΠΑΛ και τα σχετικά γι' αυτό ρωτάω»... Εκνευρίστηκα και της απάντησα «Εγώ δεν είμαι σαν κι αυτούς που λες, εγώ θα τελειώσω το Γενικό».

Η Έλλη, αντίστοιχα, δίνοντας έμφαση στα ατομικά της χαρακτηριστικά κάνει μία υποσυνείδητη αναφορά στην απόκρυψη της ταυτότητάς της:

«Πιστεύω ότι θα με πάρουν γιατί μιλάω και καλά τα ελληνικά, δε φαίνεται ότι είμαι Αλβανίδα...».

Η απέκδυση της αλβανικής ταυτότητας, η αποταύτιση από την «αλβανικότητα», το «να περνάς για Έλληνας» προβάλλεται ως παραστασιακή φαντασία ενσωμάτωσης (Χαντζαρούλα, 2016). Η γλωσσική ικανότητα και η βάπτιση ή αλλαγή ονόματος όπως εξετάσαμε διεξοδικά σε προηγούμενα κεφάλαια, αλλά και η παρέα με γηγενείς

αποτελούν επιτελεστικές πράξεις που υπονοούν την ανάδειξη μιας νέας ταυτότητας για τους έφηβους μετανάστες δεύτερης γενιάς, ταυτότητας που εστιάζει κυρίως στο άτομο ως οντότητα, αποστασιοποιούμενο, στο μέτρο του δυνατού, από κριτήρια εθνοτικής και ταξικής προέλευσης.

Οι ερωτηθέντες προβάλλουν με έμφαση τα προσωπικά χαρακτηριστικά του ατόμου τα οποία υπερτερούν όλων των άλλων παραμέτρων και στην εύρεση και επιλογή συντρόφου. Ο χαρακτήρας, η προσωπικότητα και η εξωτερική εμφάνιση, αποτελούν βασικά κριτήρια για σύναψη ενδεχόμενων σχέσεων. Η κατάκτηση πολιτισμικού κεφαλαίου τόσο με την εγγενή μορφή της κυρίαρχης κουλτούρας όσο και με τη θεσμοθετημένη μορφή των πιστοποιητικών σπουδών δίνει ατομικό προβάδισμα και μεταφράζεται με όρους κοινωνικούς (μετατρεψιμότητα κεφαλαίου). Στη συζήτηση για το φύλο σταθήκαμε στην αφήγηση του Κωνσταντίνου σχετικά με το άδοξο τέλος των σχέσεων του όταν αποκαλύπτει την εθνικότητά των γονιών του. Για τον Κωνσταντίνο, η αντίδρασή του απέναντι στο στερεότυπο του «απαίδευτου Αλβανού» είναι να αποδείξει την προσωπική του αξία. Η κατάκτηση πολιτισμικού κεφαλαίου και δυνάμει κοινωνικού, είναι η αντίδρασή του απέναντι στο «στίγμα» του μετανάστη ως κοινωνικό βίωμα. Το «στίγμα», όπως είδαμε, μπορεί να λάβει συλλογική μορφή ως στίγμα της φυλής, του έθνους και της θρησκείας (Goffman, 1963). Τόσο σε αυτή την περίπτωση όσο και στην περίπτωση του εξατομικευμένου, ορατού ή μη, στίγματος, το υποκείμενο που το φέρει έχει τα ίδια κοινωνιολογικά γνωρίσματα: ένα άτομο που θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό σε μία συνηθισμένη κοινωνική συναναστροφή φέρει μια ανεπιθύμητη διαφορετικότητα που τον απομακρύνει από «τους φυσιολογικούς». Η προσπάθεια του νεαρού μετανάστη να εντρυφήσει στο κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο της κυρίαρχης κοινωνίας είναι εν μέρει η αντίδρασή του απέναντι σε αυτό στίγμα, το οποίο αποτελεί, αν μη τι άλλο, κοινωνική κατασκευή.

5. Συμπεράσματα.

Συνοψίζοντας, η επεξεργασία και η ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων είναι αποκαλυπτική αναφορικά με τις αναπαραστάσεις των νέων αλβανικής καταγωγής για την εργασία και την ανεργία ειδικότερα σε μια οριακή περίοδο όπως η παρατεταμένη οικονομική κρίση. Από τις αφηγήσεις τους γίνεται σαφές ότι οι αναπαραστάσεις αυτές έχουν διαμορφωθεί αποφασιστικά μέσω της εμπειρίας των οικογενειών τους: η ενασχόληση της «πρώτης γενιάς» αποκλειστικά με χειρωνακτικές εργασίες χαμηλού

κύρους, όπως και η επαγγελματική ανασφάλεια και επισφάλεια που βίωσε η αλβανική οικογένεια στην προσπάθεια της πρώτης προσαρμογής και συνεχίζει να βιώνει κατά τη διάρκεια της κρίσης, λειτουργούν ως κίνητρο για επαγγέλματα «λευκού κολάρου», τα οποία στο φαντασιακό τους λειτουργούν ως συνώνυμα υψηλού βιοτικού επιπέδου και κοινωνικού κύρους. Στην προσπάθειά τους αυτή, αρωγοί και συμπαραστάτες αναδεικνύονται, οι γονείς, οι οποίοι μέσα από μια λογική σκληρής εργασιακής ηθικής καλλιεργούν στη δεύτερη γενιά φιλοδοξίες κοινωνικής ανέλιξης μέσω ενός αξιοσέβαστου και κερδοφόρου επαγγέλματος και επενδύουν στα παιδιά τους με μια ανάλογη κουλτούρα αυτοθυσίας.

Στο εγχείρημα τους να υπερβούν τους κινδύνους που ελλοχεύουν για αυτούς λόγω κρίσης, οι έφηβοι αυτοί υιοθετούν τις δικές τους στρατηγικές ομαλής μετάβασης στο εργασιακό τοπίο. Σε αυτό το πλαίσιο, το σχολείο, διαδραματίζει διττό ρόλο: πρακτικά, αποτελεί το βασικό βήμα για τη μετάβαση τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση ή άλλους τύπους μεταλκειακής κατάρτισης, απαραίτητους για την άσκηση των επαγγελμάτων στα οποία επιθυμούν να σταδιοδρομήσουν. Σε δεύτερο επίπεδο, το σχολείο πέρα από την πρακτική του συμβολή στα σχέδια ζωής τους, αποτελεί το πεδίο συνάντησης και σύγκλισης με την κυρίαρχη κουλτούρα της χώρας υποδοχής. Η υιοθέτηση των τρόπων, στάσεων, συμπεριφορών, γενικότερα του ισχυρού πολιτισμικού κεφαλαίου που προβάλλει ο εκπαιδευτικός θεσμός, όπως επίσης και ο ομαλός συγκερασμός του σχολικού με το προσωπικό τους *habitus*, συμβάλλει θετικά στη συστηματικότερη δέσμευσή τους με την ελληνική κοινωνία και την αποφυγή των πιθανοτήτων κοινωνικού αποκλεισμού που ενδυναμώνονται στο διακινδυνευμένο περιβάλλον της ύφεσης. Στο σχολείο, η δεύτερη γενιά επιχειρεί πέρα από την κατάκτηση των μορφωτικών αγαθών, να εντρυφήσει σε έναν άλλο κόσμο, στον οποίο μέχρι τώρα η πρώτη γενιά συμμετείχε περιθωριακά. Οι νεαροί μετανάστες, γαλουχημένοι με την κουλτούρα και τις νοοτροπίες της ελληνικής κοινωνίας, επινοούν τις δικές τους στρατηγικές «συμφιλίωσης» με την οικογενειακή πολιτισμική κληρονομιά και επιχειρούν να κατοχυρώσουν μία θέση στην κοινωνία υποδοχής πολύ διαφορετική από αυτή των οικογενειών τους. Συνακόλουθα, το σχολείο αποτελεί το πεδίο στο οποίο θα διευρύνουν το κοινωνικό τους κεφάλαιο, θα επεκτείνουν τα δίκτυά τους, θα συγχρωτιστούν με μεγαλύτερη άνεση με τους γηγενείς, διεκδικώντας ισότιμο ρόλο και βήμα στο κοινωνικό αυτό μικρόκοσμο και προετοιμάζοντας προσεκτικά την «έξοδό» τους στην ενήλικη ζωή. Εκτός των άλλων, το σχολείο είναι ο χώρος που θα αντλήσουν πολύτιμες και αξιόπιστες πληροφορίες

για τον κόσμο, τις ισχυρές κοινωνικές τάσεις, την αγορά εργασίας, τις πολλά υποσχόμενες σπουδές.

Στις μελλοντικές προβολές τους, η ενδεχόμενη επιστροφή στη γενέτειρα αποτελεί απίθανο σενάριο καθώς ισοδυναμεί με ισοπέδωση των επαγγελματικών ευκαιριών και προοπτικών. Αντίθετα, πολύ δημοφιλής προβάλλει η φιλοδοξία μετοίκησης σε κράτη του δυτικού κόσμου με ισχυρή οικονομία, όπου θα μπορέσουν να αποδείξουν την προσωπική τους αξία, απαγκιστρωμένοι από βαρίδια τάξης και καταγωγής. Οι ισχυρές δυτικές οικονομίες λειτουργούν στη συνείδησή τους ως «η προσωπική τους γη της επαγγελίας», όπου θα μπορέσουν να υλοποιήσουν τα όνειρα τους και οι νεαροί μετανάστες εμφανίζονται έτοιμοι να αναλάβουν υψηλά ρίσκα εντός ενός ήδη ρευστού περιβάλλοντος.

Επιπρόσθετα, οι νέοι αλβανικής καταγωγής εστιάζουν εμφατικά στα ατομικά χαρακτηριστικά, ικανότητες και δεξιότητες τις οποίες οφείλουν να καλλιεργήσουν προκειμένου να δρομολογήσουν τις επαγγελματικές τους φιλοδοξίες και να υπερπηδήσουν τα προσκόμματα που απορρέουν από την ύφεση και το ευάλωτο status τους. Το σχολείο λειτουργεί ως μεσολαβητής ανάδειξης αυτών των χαρακτηριστικών για τα οποία όμως πρέπει να καταβάλουν ανάλογη προσπάθεια. Θεωρούν ότι μπορούν να ενσαρκώσουν το δικό τους «αμερικανικό όνειρο» αρκεί να εργαστούν με την ίδια προσήλωση και το ζήλο των γονιών τους με έναν πολύ πιο υψηλό στόχο.

Επί τη βάση των παραπάνω, σε γενικές γραμμές, η δεύτερη γενιά αξιολογεί πολύ υψηλά το ζήτημα της εργασιακής αποκατάστασης και σταθερότητας: η ανεξαρτησία, η οικονομική αυτονομία, η επαγγελματική ανέλιξη, το κοινωνικό κύρος, η «προκοπή» με την οποία τους έχει γαλουχήσει η πρώτη γενιά, καταλαμβάνουν τις πρώτες θέσεις στις αναπαραστάσεις τους. Παρά τη γενικευμένη επισφάλεια και το χαμηλό κοινωνικοοικονομικό τους υπόβαθρο, στηρίζονται στην ατομικότητά τους αρνούμενοι να παθητικοποιηθούν και ως ενεργά υποκείμενα επιχειρούν να διαμορφώσουν τους όρους της κοινωνικής τους αναπαραγωγής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΓΕΝΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

1.Εισαγωγή.

Σκοπός του τελευταίου κεφαλαίου είναι η διερεύνηση της εθνοτικής διάστασης της ταυτότητας των Αλβανών δεύτερης γενιάς που φοιτούν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα. Βάσει των μέχρι τώρα διαπιστώσεών μας, η διατήρηση της μητρικής γλώσσας και της μουσουλμανικής θρησκείας δεν αποτελούν προτεραιότητα για τους Αλβανούς μετανάστες και τα παιδιά τους. Επιπρόσθετα, οι έφηβοι του δείγματός μας απορρίπτουν τα έμφυλα στερεότυπα της αλβανικής κοινωνίας, υιοθετώντας επί το πλείστον τις αξίες και τον τρόπο ζωής της χώρας υποδοχής. Στην

ίδια κατεύθυνση, εστιάζουν τις προσπάθειές τους στην συστηματικότερη ένταξη τους στην ελληνική κοινωνία. καταστρώνουν τα μελλοντικά τους σχέδια και προετοιμάζουν προσεκτικά τις μεταβάσεις τους. Οι παραπάνω διαπιστώσεις συνηγορούν στην υπόθεση ότι η συγκρότηση και καλλιέργεια μιας ιδιαίτερης, αλβανικής εθνικής ταυτότητας δεν αποτελεί προτεραιότητα για τη δεύτερη γενιά Αλβανών που ζουν στην Ελλάδα.

Για το σκοπό της επαλήθευσης της παραπάνω υπόθεσης, στην επόμενη ενότητα θα προσεγγίσω τη σχέση ταυτότητας-εθνότητας, αντλώντας κυρίως από τις θεωρητικές συμβολές των Jenkins και Barth. Στη συνέχεια, θα εμβαθύνω στην αλβανική εθνική ταυτότητα, εκκινώντας από δύο αντίθετες αφετηρίες: από τη μία δηλαδή θα εξετάσω την αλβανική εθνική ταυτότητα, όπως διαμορφώθηκε υπό το βάρος του αλβανικού εθνικισμού και από την άλλη, όπως συγκροτείται διαρκώς εντός μεταναστευτικού πλαισίου, ενσαρκώνοντας τον εθνοτικά «Άλλο». Με βάση τα παραπάνω, στην τέταρτη ενότητα θα εστιάσω στις πεποιθήσεις και νοηματοδοτήσεις των ίδιων των υποκειμένων, όπως προκύπτουν από την έρευνα πεδίου, αναλύοντας την έννοια της εθνικής ταυτότητας, του εθνικού ανήκειν και της πολιτικής συμμετοχής.

1. Ταυτότητα και εθνότητα: μια θεωρητική προσέγγιση.

Η βιβλιογραφία που αφορά στη σχέση ατομικής και συλλογικής ταυτότητας δεν είναι μόνο ιδιαίτερος εκτενής αλλά περιλαμβάνει πολλές διαφορετικές προσεγγίσεις, διασταυρώνοντας τα πεδία της κοινωνιολογίας, της ανθρωπολογίας και της κοινωνικής ψυχολογίας (βλέπε Tajfel, 1981; Hogg and Abrams, 1988; Cohen, 1994, κ.α.). Σε αυτό το πλαίσιο, η έρευνα της σχέσης ατομικής και συλλογικής ταυτότητας επιχειρεί να εστιάσει στο πώς οι άνθρωποι κατηγοριοποιούν τους εαυτούς τους και τους άλλους, πώς ταυτίζονται με συγκεκριμένες ομάδες, πώς διαφυλάσσουν και καλλιεργούν το αίσθημα του ανήκειν σε μία συγκεκριμένη ομάδα, πώς λειτουργούν τα όρια μεταξύ των ομάδων, πώς οι θεσμοί σφυρηλατούν την ταυτότητα των υποκειμένων.

Οι διαδικασίες που σχετίζονται με τα παραπάνω ερωτήματα, λαμβάνουν χώρα ταυτόχρονα σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, καθώς μπορεί μεν τα υποκείμενα να προβάλουν αξιώσεις σχετικά με μια συγκεκριμένη ταυτότητα, ωστόσο, για να έχουν κάποια ισχύ και νομιμοποίηση οι αξιώσεις αυτές, πρέπει να κυρωθούν από τους υπόλοιπους. Προκειμένου τα υποκείμενα να ορίσουν την ταυτότητά τους, αφενός

διεκδικούν και διαφυλάσσουν την ατομικότητα τους, αφετέρου επιδιώκουν και επιτελούν την αλληλόδραση τους με τους υπόλοιπους. Σε αυτήν την κατεύθυνση, ο Buckingham (2008), υποστηρίζει ότι η διαμόρφωση της ταυτότητας ως διασταύρωση του ατομικού και του συλλογικού, συχνά περιλαμβάνει μια διαδικασία αναπαραγωγής στερεοτύπων ή γνωστικής απλοποίησης (cognitive simplification), που επιτρέπει στα άτομα να προβαίνουν με ευκολία σε διακρίσεις και ταξινομήσεις μεταξύ του εαυτού τους και των άλλων, όπως επίσης και να αξιολογούν με θετικό τρόπο την συμμετοχή τους σε μια ομάδα και περαιτέρω σε μια συλλογική ταυτότητα (2008:6).

Η δυναμική αυτή μεταξύ ατομικότητας και συλλογικότητας είναι πυρηνικό στοιχείο της εθνικής ταυτότητας. Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας θα μπορούσε εύλογα να ληφθεί ως ένα εγχείρημα να ελαττωθεί η επίγνωση της ατομικότητας προς χάριν μιας επίγνωσης των ομοιοτήτων με τους ομοεθνείς και των διαφορών με τους Άλλους (Cohen, 1994:156). Η συζήτηση για την «επινόηση» και τους «συμβολισμούς» της εθνικής ταυτότητας είναι πραγματικά εκτενής καθώς κυμαίνεται από «την επινόηση της παράδοσης» των Hobsbawm and Ranger (1983) έως την «πολιτική θρησκεία» του Apter (1963). Η ρητορική του εθνικισμού ωστόσο, θεμελιώνεται στη βάση μιας ομολογίας μεταξύ του ατόμου και έθνους, όπου το άτομο μεγεθύνεται στα όρια του έθνους και το έθνος συμπυκνώνεται στα όρια του ατόμου. Στα πλαίσια αυτής της κατεύθυνσης το έθνος και η εθνικότητα βιώνονται ως «πατρική περιουσία». Από τη μία, το έθνος είναι κτήμα του ατόμου, από την άλλη το έθνος λειτουργεί ως «συλλογικό άτομο». Κατά τον Cohen, η σχέση έθνους- ατόμου, διατηρείται ενεργή με το έθνος να προβάλλει ως το πεδίο εκπλήρωσης των σχεδίων του ατόμου (1994:157). Θα μπορούσαμε εύλογα να αναρωτηθούμε αν μπορεί μία τέτοια θεώρηση να εξηγήσει το γεγονός ότι οι νεαροί συνομιλητές μας δεν αισθάνονται το έθνος ικανό ή «πρόσφορο» να διαμεσολαβήσει τα σχέδια ζωής τους. Αντίθετα, οι περισσότεροι φαντασιώνονται τις μελλοντικές διαδρομές τους εκτός Ελλάδας. Το «εξωτερικό» έστω και αφηρημένα, προβάλλει ως *deus ex machina* στις συνθήκες αυξημένης επισφάλειας της Ελλάδας. Στο ίδιο μοτίβο, κανείς πληροφορητής δε θεωρεί το αλβανικό έθνος ικανό να εκπληρώσει τις φιλοδοξίες τους, όπερ σημαίνει ότι για τα παιδιά των μεταναστών, η εθνικότητα, ελληνική ή αλβανική βιώνεται επιδερμικά, περιπτωσιακά και σίγουρα συγκεχυμένα.

Στη θεωρητική συζήτηση θα πρέπει ασφαλώς να εντάξουμε το κυρίαρχο παράδειγμα της κονστρουκτιβιστικής ερμηνείας των συλλογικών ταυτοτήτων ως κοινωνικών κατασκευών. Από τη συγκεκριμένη κεντρική παραδοχή που αντιτίθεται στον

«πρωτογονισμό» (primordialism), προκύπτει η θεώρηση για το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας ως ρευστής και μεταβαλλόμενης, υποκειμένης σε αλλαγή, επαναδιαπραγμάτευση και ανανοηματοδότηση. Όπως υπογραμμίζει ο Γούμενος (2011), η εθνοτική ταυτότητα έχει χαρακτήρα «καταστασιακό» (situational) καθώς ο «εθνικός δεσμός οφείλει να εξετάζεται σε συνάρτηση με τα κοινωνικά συγκείμενα και το δεδομένο ιστορικοπολιτικό πλαίσιο».

Επί τη βάση μιας κονστρουκτιβιστικής προσέγγισης, η εθνοτική ταυτότητα αποκτά χαρακτήρα δυναμικό αλλά κυρίως σχεσιακό: Και αυτό γιατί οι ιδιαιτερότητες των εθνοτικών ταυτοτήτων έγκεινται στη «συνάρθρωση των συγκεκριμένων κάθε φορά κοινωνικών αλληλεπιδράσεων» και για το λόγο αυτό δεν είναι αυτοφυείς και αυθύπαρκτες, αλλά μεταβλητές και κατασκευασμένες στο πλαίσιο της κοινωνικής διάδρασης» (Γούμενος, 2011:35). Ο σχεσιακός δηλαδή χαρακτήρας εντοπίζεται στη διαδραστική βάση της πολιτισμικής διαφοράς. Με αυτή τη λογική, το άτομο βιώνει την εθνοτική ταυτότητα ως μία εκ των πολλαπλών ταυτοτήτων που διαχειρίζεται, με αποτέλεσμα ακόμα και ανάμεσα στα υποκείμενα που μοιράζονται την ίδια εθνοτική ταυτότητα, το βίωμα να παρουσιάζεται διαφορετικά. Αυτό απλά σημαίνει ότι το περιεχόμενο και η σημασία της εθνικής ταυτότητας εκλαμβάνεται διαφορετικά από άτομα εντός της ίδιας ομάδας, διαπίστωση που επαληθεύτηκε σε μεγάλο βαθμό στις συνεντεύξεις μας, κατά τη διάρκεια των οποίων, όπως θα αναλύσω παρακάτω, οι πληροφορητές επέδειξαν διαφοροποιήσεις στην πρόσδεσή τους στην αλβανική και στην ελληνική ταυτότητα.

Στον ίδιο θεωρητικό ορίζοντα, ο Jenkins (2004), υποστηρίζει ότι η κοινωνική ταυτότητα δεν μπορεί να ιδωθεί ως μια σταθερή και αμετάβλητη κατηγορία αλλά ως μια κατεξοχήν κοινωνική διαδικασία, όπου το υποκείμενο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τη συλλογικότητα: η αυτονομία του υποκειμένου καθίσταται κοινωνικό φαινόμενο και ο κοινωνικός κόσμος απαρτίζεται από τις πράξεις των υποκειμένων. Καθώς η ταυτότητα είναι ρευστή και μεταβλητή, διαμορφώνεται στη διάρκεια της συνεχούς αλληλόδρασης και διαπραγμάτευσής μας με τους άλλους, ώστε πιθανόν να ήταν πιο ακριβές να κάνουμε λόγο για ταυτοποίηση παρά για ταυτότητα.

Για τον Jenkins, τα κριτήρια της ομοιότητας και της διαφοράς είναι εκείνα που διαμορφώνουν συλλογικές ταυτότητες, όπως η εθνοτική (2004:27). Ο καθορισμός της ταυτότητας εντοπίζεται στην παραγωγή και αναπαραγωγή των αλληλένδετων και αδιαχώριστων ζητημάτων ανθρώπινης ομοιότητας και διαφοράς, κατά τη διάρκεια της αλληλόδρασης τους (2004: 152). Ο Jenkins από τη μία, εστιάζει στην έννοια της

συλλογικής ταυτότητας με κριτήριο τις ομοιότητες που καθορίζουν το συμβολισμό του ανήκειν, ενώ από την άλλη με αφετηρία το έργο του Barth, υπογραμμίζει το συλλογικό καθορισμό των διαφορών ως καταλυτική διαδικασία στη διαμόρφωση της εθνοτικής ταυτότητας.

Η βασική υπόθεση του Barth (1969), το έργο του οποίου στάθηκε αφετηρία ανάλυσης για πολλούς κοινωνικούς ανθρωπολόγους που ασχολήθηκαν με τα όρια των εθνοτικών συλλογικοτήτων, εντοπίζεται στο γεγονός ότι οι άνθρωποι κατά την αλληλόδραση τους δημιουργούν ομάδες: το κύριο ζητούμενο όμως είναι το πώς οι άνθρωποι και συγκεκριμένα τα νέα μέλη, εντάσσονται σ' αυτές τις εθνοτικές ομάδες. Στην περίπτωση που μελετάμε δηλαδή, σημασία αποκτά το να εντοπίσουμε, αν και πώς, η δεύτερη γενιά Αλβανών μεταναστών εντάσσεται σε μία πραγματική ή φαντασιακή αλβανική εθνοτική συλλογικότητα και πώς διαχειρίζεται την συμμετοχή της στη συγκεκριμένη συλλογική ταυτότητα. Δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στα «όρια» ταυτοποίησης και διάκρισης, ο Νορβηγός ανθρωπολόγος, υποστήριξε ότι οι εθνοτικές ομάδες επιμένουν παρά την οποιαδήποτε ώσμωση και άμβλυνση των διαφορών, καθώς οι εθνοτικές συλλογικότητες είναι ανεξάρτητες από τα άτομα που τις απαρτίζουν (Jenkins, 2008). Υπό το φως της ως άνω λογικής, η αλβανική εθνοτική ομάδα υφίσταται ως διακριτή κατηγορία ταυτοτικής αναφοράς, με αποτέλεσμα η αλληλόδραση των νεαρών μεταναστών να παράγει τόσο εσωτερικές ομοιότητες, όσο και εξωτερικές διαφορές τις οποίες τα ίδια τα υποκείμενα διαχειρίζονται ανάλογα, προκειμένου να διαμεσολαβήσουν τη θέση τους στην ελληνική κοινωνία.

Το κέντρο βάρους της ανάλυσης του Barth, εντοπίζεται όχι στο ιστορικό παρελθόν και το πολιτισμικό περιεχόμενο μιας εθνοτικής συλλογικότητας, αλλά στη σχέση της ομάδας με την έξω-ομάδα. Και πραγματικά, για τον Barth, είναι το περίπλοκο σύμπαν των σχέσεων μεταξύ των ομάδων και των μελών τους που τίθεται στο προσκήνιο και όχι οι συγκεκριμένες ομάδες αυτές καθεαυτές. Οι διαφορές με όσους βρίσκονται εκτός ομάδας, την ίδια στιγμή, στοιχειοθετούν την ομοιότητα με όσους είναι εντός της συλλογικότητας. Η αλληλοδραστική συγκρότηση των διαφορών που διαμεσολαβεί την εσωτερική ομοιότητα επιτρέπει στο υποκείμενο την κίνηση εντός και εκτός ομάδας. Ως εκ τούτου, η εθνοτική ταυτότητα συνίσταται στο αποτέλεσμα της διάδρασης των υποκειμένων που λαμβάνουν αποφάσεις και βάσει αυτών καταστρώνουν τη ζωή τους. Η εθνικότητα, όπως προβάλλεται στο, *Ethnic Groups and Boundaries* (1969), είναι πάνω απ' όλα ζήτημα πολιτικής διαπραγμάτευσης, ατομικής λήψης αποφάσεων και καθορισμού στόχων.

Όπως θα ήταν αναμενόμενο, επί της συγκεκριμένης θεωρητικής αντίληψης έχει θεμελιωθεί και η ανάλογη κριτική του έργου του Barth ως υπερβολικά υλιστικού, ατομοκεντρικού και αδύναμου να συλλάβει την πραγματική επίδραση των δομικών εμποδίων (Evens, 1977; Karferer, 1976; Paine, 1974). Για τον Cohen (1994), η αδυναμία του Barth έγκειται στην υπόθεση ότι η εθνικότητα διαχέεται γενικά στα μέλη μιας ομάδας, αγνοώντας το ρόλο των ιδιαίτερων νοηματοδοτήσεων του εαυτού και των συμβολικών εκφράσεων της εθνικής ταυτότητας. Η ερώτηση «ποιος είμαι» ξεπερνάει σε μεγάλο βαθμό τα όρια μιας αρνητικής αντανάκλασης του «ποιος δεν είμαι». Ενέχει την έννοια της αυτοβιογραφίας και της αυτογνωσίας, «ποιος δηλαδή πιστεύω ότι είμαι». Το να είναι κάποιος Αλβανός λόγου χάρη, και μάλιστα στην Ελλάδα, δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι το υποκείμενο καθυποτάσσεται σε μία απρόσωπη «αλβανικότητα». Κάτω από τις κοινές συμβολικές φόρμες που ενδεχομένως οριοθετούν μία κοινότητα, εντοπίζεται μία αναμενόμενη εσωτερική ετερογένεια. Εκτός αυτού σχετικές έρευνες δείχνουν ότι εντός του σχολικού περιβάλλοντος ήδη πολύ μικρότεροι μαθητές από το δείγμα μας, συγκροτούν την ταυτότητά τους με βάση την φυλή, το έθνος, τη γλώσσα, κριτήρια που χρησιμοποιούν διαδραστικά προκειμένου να συμπεριλάβουν ή να αποκλείσουν άλλους μαθητές από την εσω-ομάδα τους. Σε αυτό το πλαίσιο, οι Van Ausdale and Feagin (2002), υποστηρίζουν ότι τα παιδιά ως κοινωνικοί δράστες, αναπαράγουν ή αμφισβητούν τα κοινωνικά συστήματα της ανισότητας εφευρίσκοντας νέους τρόπους διαπραγμάτευσης των εθνικοποιημένων ταυτοτήτων τους (Wetherel et al, 2010:308). Επιστρέφοντας στο συλλογισμό του Cohen (1994), υποστηρίζει, ότι η συνειδητοποίηση της εθνικότητας συμβαδίζει με τις συμβολικές φόρμες της εθνικής ταυτότητας, στοιχειοθετώντας έτσι μία πολιτική διάσταση της συνολικής πολιτισμικής ταυτότητας του υποκειμένου: Το, «είμαι Αλβανός» έχει μεγάλη διαφορά από το είμαι «ένας συγκεκριμένος Αλβανός». Η πρώτη δήλωση έχει συγκεκριμένες και αναμενόμενες προεκτάσεις που σε περιβάλλον μετανάστευσης συνδέονται και με στερεοτυπικές αντιλήψεις. Η δεύτερη δήλωση είναι απρόβλεπτη. Ο μονολιθικός και αόριστος χαρακτήρας της εθνικότητας σε συλλογικό επίπεδο δεν προεξοφλεί τη συνεχή συγκρότηση και ανασυγκρότηση της εθνικής ταυτότητας σε ατομικό επίπεδο. Ωστόσο, δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει ότι ο Barth, σε αντίθεση με την κυρίαρχη προσέγγιση της κουλτούρας ως μίας υπερβατικής έννοιας που διαμορφώνει την ανθρώπινη συμπεριφορά, διατύπωσε ευθαρσώς μία μετανεωτερική θεώρηση της κουλτούρας (Barth, 1994) ως ρευστής, μεταβλητής και συνδιαμορφούμενης στα

πλαίσια των ανθρώπινων συναλλαγών, διανοίγοντας ερευνητικούς δρόμους για μία «ανθρωπολογικοποίηση» της εθνικότητας.

Επανερχόμενοι στη βασική θέση της μεταβλητότητας της ταυτότητας, μπορούμε να αναλογιστούμε την ποικιλομορφία που διατρέχει το περιεχόμενό της. Στη μεταβλητότητα αυτή συμμετέχουν οι ονομαστικές και πραγματικές πτυχές του καθορισμού της ταυτότητας. Με άλλα λόγια το τί σημαίνει να είναι κάποιος Αλβανός ώστε να διατηρήσει αυτή την ταυτότητα και η πρόσληψη της ταυτότητας αυτής από τους Άλλους, αλλάζει περιεχόμενο με χρονικά και γεωγραφικά κριτήρια. Το να είναι κάποιος Αλβανός τη δεκαετία του ενενήντα εμπεριέχει την ενίσχυση και αποδυνάμωση διαφορετικών χαρακτηριστικών από ότι θα συνέβαινε σε κάποιον που δηλώνει Αλβανός σήμερα. Παρομοίως η αλληλόδραση ενός Αλβανού και ενός Έλληνα διαφοροποιείται αν αυτή λαμβάνει χώρα στην Αλβανία, στην Ελλάδα ή αλλού. Αντίστοιχα η αλληλόδραση ενός μετανάστη δεύτερης γενιάς από την Αλβανία διαφοροποιείται εξίσου όταν διαφοροποιείται ο τόπος της αλληλόδρασης, γεγονός που όπως θα δούμε παρακάτω, προκύπτει από τα λεγόμενα των πληροφορητών μας σε σχέση με τις επισκέψεις τους στη γενέτειρα των γονιών τους.

Ως προς τη μεταβλητότητα αυτή, ο Hall (1992), επινόησε τον όρο «νέες ταυτότητες», προκειμένου να υποστηρίξει ότι όλοι μας διαθέτουμε πολλές και διαφορετικές ταυτότητες, οι οποίες εντοπίζονται σε διαφορετικά χωροχρονικά πλαίσια της ζωής μας. Συγκεκριμένοι τόποι και χρόνοι συνδέονται με διαφορετικές ταυτότητες: η ταυτότητα των μεταναστών πρώτης γενιάς προ του μεταναστευτικού επεισοδίου είναι άλλη από την ταυτότητα τους μετά από χρόνια εγκατάστασης στην Ελλάδα. Παρομοίως τα παιδιά τους διαθέτουν διαφορετικές εκδοχές ταυτότητας, όταν βρίσκονται στην Ελλάδα και όταν επισκέπτονται την Αλβανία. Ωστόσο οι πολιτισμικές και εθνικές ταυτότητες δεν βρίσκονται αυτόνομες σε μία «δεξαμενή» ταυτοτήτων από την οποία αντλεί το άτομο κάθε φορά, ούτε βασίζονται στην ανασύσταση του παρελθόντος του υποκειμένου. Έχουν το αποτύπωμα του παρελθόντος του ατόμου αλλά μεταβάλλονται ανάλογα με το πλαίσιο. Η μεταδομική προσέγγιση του Hall, που εστίασε στην πολλαπλότητα, την πολυπλοκότητα, την αντίθεση και την χωροχρονικότητα των ταυτοτήτων, κινητοποίησε μία χρήσιμη, ψυχοκοινωνική θεώρηση των εθνικοποιημένων ταυτοτήτων (Wetherel et al, 2010).

Όπως είδαμε, στην ανάλυση του Barth κεντρικό ρόλο λαμβάνουν οι σχέσεις των ορίων μεταξύ των ατόμων που μοιράζονται την ίδια εθνοτική ταυτότητα, υπογραμμίζοντας τη σπουδαιότητα των κοινών αξιών και προτύπων συμπεριφοράς,

ηθικότητας και αρετής. Σε αυτό το σημείο της ανάλυσης του, υποδηλώνεται η απαίτηση του υποκειμένου της ομάδας να αξιολογείται και αντίστοιχα να κρίνει βάσει των προτύπων που συνδέονται με τη συγκεκριμένη ταυτότητα. Ανήκοντας σε μία συλλογικότητα, τονίζει ο Jenkins, ακολουθώντας το συλλογισμό του Barth, ένα άτομο αποδέχεται το δικαίωμα των άλλων μελών να το κρίνουν και να γίνει αποδεκτός τόσο από τα υπόλοιπα μέλη όσο και από τους άλλους με συγκεκριμένους τρόπους. Δεν αρκεί να διεκδικεί κάποιος μία εθνοτική ταυτότητα, αλλά να μπορεί να την εκπληρώνει επαρκώς, να την πραγματοποιεί, υποστηρίζει ο Jenkins. Συνεπώς, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς από την Αλβανία, αντιστοίχως, εσωτερικεύουν κριτήρια αποδοχής στην ομάδα, όπως αυτό της σκληρής εργασιακής ηθικής όπως είδαμε σε προηγούμενα κεφάλαια και απορρίπτουν άλλα, όπως τα έμφυλα στερεότυπα που ισχύουν στην Αλβανία, προσπαθώντας έτσι να συμμετέχουν στη ταυτότητα που για αυτούς ενέχει τη θέση του κυρίαρχου πλέον Άλλου.

Η έννοια της ικανοποιητικής εκπλήρωσης μιας ταυτότητας ποικίλλει εξίσου με κριτήρια χρονικά και τοπικά. Οι ονομαστικές «εθνοτικές ταξινομήσεις» και το πραγματικό βίωμα αλληλοσυμπληρώνονται. Ο Barth σημειώνει συγκεκριμένα επ' αυτού: υπό ποικίλες περιστάσεις ορισμένοι συνδυασμοί κατηγοριοποίησης και αξιακού προσανατολισμού αποκτούν ένα χαρακτήρα αυτοεκπλήρωσης. Άλλοι θα τείνουν να διαψευστούν εμπειρικά, ενώ άλλοι αδυνατούν να ολοκληρωθούν κατά την αλληλόδραση (1969:30). Με άλλα λόγια τα υποκείμενα θα δρομολογήσουν τη δράση τους προκειμένου να εκπληρώσουν συγκεκριμένες πτυχές της εθνοτικής ταυτότητας. Σε αυτό το σημείο πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας τον ισχυρισμό του, ότι η ταυτότητα αναθεωρείται από τα υποκείμενα όταν θεωρείται ότι δεν επιδοκιμάζεται. Αυτό το σημείο συλλογισμού του είναι πολύ χρήσιμο για την ανάλυσή μας, καθώς παρατηρήσαμε έως τώρα την αποστασιοποίηση των υποκειμένων από συγκεκριμένους ισχυρούς ταυτοτικούς δείκτες, όπως η γλώσσα, η θρησκεία, οι έμφυλοι ρόλοι αλλά και ο τρόπος ζωής και επιλογές της πρώτης γενιάς Αλβανών ως ανασταλτικοί παράγοντες ένταξης. Η μεταβολή της ταυτότητας λοιπόν, πολλές φορές υπηρετεί τη διατήρηση της αλληλόδρασης με την έξω ομάδα, διαμεσολαβώντας τη συμμετοχή σε μια νέα ταυτότητα. Η παραπάνω διαπίστωση είναι έκδηλη στο δείγμα μας: η δεύτερη γενιά μεταναστών από τη Αλβανία μεταβάλλει την ταυτότητά της σταθερά, προκειμένου να συμμετέχει σε μια άλλη ταυτότητα που συνδέεται με διαφορετικές προοπτικές ζωής. Η εθνικότητα καθίσταται ένας δρόμος με δύο κατευθύνσεις που περιλαμβάνει «αυτούς» αλλά και «εμάς», υπερθεματίζοντας τον

ρόλο των σημαινόντων άλλων στην εκτίμηση της ταυτότητας καθώς ο εσωτερικός και εξωτερικός καθορισμός είναι αλληλένδετοι (Jenkins, 2007).

Σε αυτή τη σύντομη θεωρητική συζήτηση, είναι χρήσιμο να αναφερθούμε στην κοινωνικογνωστική προσέγγιση της εθνοτικής ταυτότητας των εφήβων μεταναστών. Η χρησιμότητα της συγκεκριμένης προσέγγισης έγκειται στην έννοια της κοινωνικής σύγκρισης μεταξύ έσω και έξω ομάδας και στην υιοθέτηση στρατηγικών διαχείρισης πιθανής υποβάθμισης της εθνοτικής ταυτότητας. Το βίωμα μιας αρνητικής κοινωνικής ταυτότητας, όπως θα μπορούσε να είναι η ταυτότητα του Αλβανού μετανάστη, υπαγορεύει στα δυνάμει θιγόμενα υποκείμενα συγκεκριμένους τρόπους αποφυγής της υποβάθμισής τους.

Η ταξινομία των Blanz, Mummendey, Mielke και Klink (1998) περιγράφει τέσσερις κατηγορίες διαφύλαξης της κοινωνικής ταυτότητας ανάλογα με τον ατομικό ή συλλογικό χαρακτήρα και το γνωστικό ή συμπεριφοριστικό τους υπόβαθρο: α) Η ατομική κινητικότητα ή αφομοίωση, είναι ατομική στρατηγική κατά την οποία τα μέλη επιδιώκουν να ταυτιστούν με την έξω-ομάδα. Όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις σημαντικός αριθμός μεταναστών δεύτερης γενιάς δρουν κατεξοχήν ατομικά, προσεγγίζοντας συστηματικά την έξω-ομάδα χωρίς να επιδιώκουν αντίστοιχα καλλιέργεια των δεσμών με την ομάδα προέλευσης. β) Η εξατομίκευση αποτελεί προσπάθεια διαχωρισμού από τα μέλη της έσω-ομάδας και αποτελεί συγκεκριμένου τύπου στρατηγική. Αρκετοί πληροφορητές από το δείγμα δηλώνουν αποστασιοποιημένοι από τη χώρα προέλευσης και τους συμπατριώτες τους, διατυπώνοντας ρητά τη διαφορετικότητά τους από το στερεότυπο του Αλβανού μετανάστη. γ) Η ευθεία σύγκρουση με την έξω-ομάδα και περαιτέρω η αναζήτηση θετικής διάκρισης για την έσω-ομάδα που πυροδοτεί ο κοινωνικός ανταγωνισμός. Οι πληροφορητές μας δεν επέδειξαν κάποια κοινή και οργανωμένη στρατηγική διαφοροποίησης και σύγκρισης ως συλλογικότητα, ούτε αναφέρθηκαν σε αντίστοιχη δραστηριότητα ευθείας σύγκρουσης. δ) Η κοινωνική δημιουργικότητα αποτελεί συλλογική στρατηγική και περιλαμβάνει την επαναξιολόγηση της σύγκρισης με θετικό πρόσημο για τους πληροφορητές μας, ώστε το κέντρο βάρους να μετατοπίζεται σε τομείς που τα υποκείμενα υπερτερούν. Μια τέτοια διάσταση θα μπορούσε να είναι η έμφαση στο ζήτημα της εργατικότητας και της προκοπής. Οι πληροφορητές μας συχνά στις αφηγήσεις τους διατυπώνουν την πεποίθησή τους ότι επιδεικνύουν πολύ μεγαλύτερο ζήλο για δουλειά και προκοπή από τους γηγενείς συμμαθητές τους.

Η επιλογή της στρατηγικής είναι συνάρτηση της διαπερατότητας των ορίων μεταξύ των ομάδων, της σταθερότητας της θέσης της έσω-ομάδας και της νομιμότητας που αποδίδεται από το κοινωνικό σύστημα (Tajfel & Turner, 1979,1986). Με αυτή τη λογική, η διαπερατότητα διαμεσολαβεί τις ατομικές στρατηγικές, η σταθερότητα της έσω-ομάδας την κοινωνική δημιουργικότητα και η αμφισβήτηση της νομιμότητας ίσως εντείνει τον κοινωνικό ανταγωνισμό. Από τις παραπάνω στρατηγικές, πρόδηλη είναι η επιλογή ατομικών κατευθύνσεων και η εξατομίκευση-διαχωρισμός των νεαρών υποκειμένων από την έσω-ομάδα.

Συνοψίζοντας την παραπάνω θεωρητική συζήτηση, η προσέγγιση των Jenkins και Barth αποτελεί ένα χρήσιμο πλαίσιο ανάλυσης καθώς οι ταξινομήσεις με κριτήριο την ομοιότητα και τη διαφορά, όπως και η διαπερατότητα των ορίων, απαντώνται συστηματικά στις αφηγήσεις των πληροφορητών μας. Εξίσου χρήσιμη είναι η κοινωνιογνωστική προσέγγιση της απειλούμενης ταυτότητας, καθώς ερμηνεύει τις ατομικές πορείες και στρατηγικές των υποκειμένων που διαχειρίζονται τις ταυτότητές τους. Στην επόμενη ενότητα θα προσεγγίσουμε τα σημαντικότερα σημεία της αλβανικής εθνικής ταυτότητα όπως διαμορφώθηκε ιστορικά και κοινωνικά, προκειμένου να κατανοήσουμε σε βάθος την πορεία διαμόρφωσης της μεταναστευτικής αλβανικής ταυτότητας τόσο της πρώτης όσο και της δεύτερης γενιάς.

3.Αλβανική εθνική ταυτότητα: η σημασία της «αλβανικότητας».

Όπως έχουμε εκτενώς αναφέρει στο δεύτερο κεφάλαιο, τόσο η χρονική στιγμή όσο και το περιεχόμενο του αλβανικού εθνικισμού διαφέρει από τα εθνικά κινήματα των υπόλοιπων βαλκανικών και ευρωπαϊκών λαών: η εθνική αφύπνιση των Αλβανών εκδηλώθηκε με καθυστέρηση αρκετών δεκαετιών σε σχέση με τα γειτονικά κράτη (Lubonja, 2002) ενώ σημείο καμπής στην εθνική ιστορία της Αλβανίας, αποτέλεσε η λεγόμενη Rilindja (αλβανική Αναγέννηση), που λειτούργησε ως τομή με το οθωμανικό παρελθόν, καλλιεργώντας ταυτόχρονα την εθνική τους αυτοπεποίθηση προκειμένου να διεκδικήσουν και να διαμορφώσουν ξεχωριστή εθνικοπολιτική υπόσταση. Σε αυτό το πλαίσιο, η διαδικασία του εθνικού αυτοκαθορισμού των Αλβανών, θεμελιώθηκε στους κλασικούς εθνικούς μύθους της τιμής, της

υπερηφάνειας και της μοναδικότητας, συνθέτοντας αντίστοιχα την ιδέα της «αλβανικότητας».

Ο αλβανικός εθνικισμός διαρθρώθηκε επί τη βάσει συγκεκριμένων εθνικών μύθων, όπως η κοινή ιστορική και γεωγραφική προέλευση, η εθνική ομοιογένεια, οι συνεχείς εθνικοί αγώνες και η αποστασιοποίηση από τη θρησκεία. Προσεγγίζοντας την αλβανική παράδοση, ο Lubonja (2004), εντοπίζει την παράλληλη λειτουργία διαφορετικών και ετερόκλητων πολιτισμικών στοιχείων που συνθέτουν τη σύγχρονη αλβανική ταυτότητα, όπως οι τελετουργίες και τα έθιμα που πλαισιώνουν την πατριαρχική αλβανική κοινωνία και καθορίζονται από τον Κανόνα, οι βυζαντινές και οθωμανικές επιρροές, η αλβανική Αναγέννηση, το κομμουνιστικό παρελθόν και μετέπειτα οι δρόμοι της μετανάστευσης. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Kadare (2005), διαπιστώνεται μια γενικότερη αμφισημία, μία εύθραυστη ισορροπία που αντικατοπτρίζεται στις περισσότερες εκφάνσεις του αλβανικού εθνικισμού. Η ίδια η αναγωγή του Σκεντέρμπεη σε εθνικό ήρωα των Αλβανών, υπογραμμίζει την προσπάθεια μετατόπισης από τη θρησκεία στην εθνικότητα και περαιτέρω από τον οθωμανικό κόσμο στη χριστιανική Δύση (Morgan, 2002). Από την άλλη, όπως υποστηρίζει ο Misha (2008), αυτή η θρησκευτική χαλαρότητα, που αναλύσαμε εκτενώς στο δεύτερο κεφάλαιο, πιθανόν να ενοχοποιείται ως το βασικό εμπόδιο συγκρότησης μιας ισχυρής και αδιαπραγμάτευτης εθνικής αλβανικής ταυτότητας. Ενώ η θρησκεία αποτελεί βασικό σημείο αναφοράς στη διαδικασία εθνικής ταυτοποίησης για τους περισσότερους λαούς, για τους Αλβανούς, τη θέση αυτή καταλαμβάνει η οικογένεια. Γενικότερα, τα συγγενικά δίκτυα αποτελούν τον «ζωντανό μικρόκοσμο των Αλβανών» όπως εύστοχα αναφέρει ο Lopasic (1992), λειτουργώντας ανταγωνιστικά σε οποιαδήποτε έξωθεν απόπειρα κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης.

Το κομμουνιστικό καθεστώς της Αλβανίας βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην καλλιέργεια μιας εθνοκομμουνιστικής ιδεολογίας που συμπεριέλαβε στη ρητορική του κυρίαρχους εθνικούς μύθους του παρελθόντος. Η μακρά κομμουνιστική περίοδος επηρέασε αναμφισβήτητα την εθνική ταυτότητα και το αίσθημα του ανήκειν των Αλβανών, καλλιεργώντας νέους εθνικούς μύθους και ήρωες. Ο αρχικός προσανατολισμός και αφοσίωση προς τη Σοβιετική Ένωση είχε ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση της εθνικής ταυτότητας των Αλβανών (Kadare, 2005). Ωστόσο, η πολιτική του απομονωτισμού που ακολουθήθηκε μετά τη ρήξη με την ΕΣΣΔ εξέβαλε στην καλλιέργεια ενός ιδιόμορφου κρατικού πατριωτισμού με επιλεκτικές αναφορές

στην αλβανική παράδοση. Η μετέπειτα αποδυνάμωση της κομμουνιστικής ρητορικής από τα μέσα της δεκαετίας του ογδόντα, έδωσε το περιθώριο για μια εκ νέου, ανανεωμένη στροφή στον εθνικισμό.

Η μακρά περίοδος του απομονωτισμού της Αλβανίας και η κατάρρευση του κομμουνισμού τραυμάτισε την εθνική ταυτότητα των Αλβανών, οδηγώντας σε μια κρίση ταυτότητας που έγινε εμφανής στην αυγή της δεκαετίας του ενενήντα. Με την απονομιμοποίηση των σοσιαλιστικών μύθων και συμβόλων, οι Αλβανοί κλήθηκαν να αποκηρύξουν το πρόσφατο παρελθόν τους, όντας απροετοίμαστοι να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις μιας διαρκώς μεταβαλλόμενης πραγματικότητας. Η κατάρρευση του κομμουνισμού είχε σαν αποτέλεσμα την συνειδητοποίηση της διαστρεβλωμένης άποψης που είχαν καλλιεργήσει μέσω της κομμουνιστικής προπαγάνδας για την ιστορική πραγματικότητα και τον ρόλο τους. Η απουσία μιας ισχυρής συλλογικής ταυτότητας που θα μπορούσε να αποτελέσει σημείο αναφοράς σε ένα σημείο καμπής για την πορεία και την ιστορία της Αλβανίας, είχε ως αποτέλεσμα τη στροφή στο θεσμό των συγγενικών δικτύων. Η κατακερματισμένη κοινωνική οργάνωση της πρώτης μετακομμουνιστικής περιόδου, συνίστατο στις ξεχωριστές στρατηγικές επιβίωσης της κάθε οικογένειας. Όπως στις περισσότερες πρώην σοσιαλιστικές χώρες της Ευρώπης, το κομμουνιστικό παρελθόν καταγράφηκε ως ένα «ιστορικό ατύχημα» (Misha, 2008) ενώ την ίδια στιγμή ο μύθος της Δύσης ως «η γη της Επαγγελίας», κυριάρχησε στο συλλογικό φαντασιακό του μετέωρου αλβανικού λαού. Όπως επισημαίνει ο Lubonja (2004), η Δύση πρόβαλε ως η αφετηρία για μια νέα εκκίνηση στη ζωή των περισσότερων Αλβανών που επεδίωκαν να καταστρώσουν το μέλλον τους σε κάποια ευρωπαϊκή χώρα.

Σε κάθε περίπτωση, η μετακομμουνιστική περίοδος στην Αλβανία χαρακτηρίζεται ως μια εποχή κρίσης και χάους σε όλα τα επίπεδα και κυρίως όσον αφορά στις κυρίαρχες αξίες και αντιλήψεις. Με την κατάρρευση του καθεστώτος, το νέο αλβανικό κράτος προσπάθησε να πετύχει και να διασφαλίσει μια ισορροπία μεταξύ της ιστορικής αλβανικής παράδοσης και της παγκοσμιοποιημένης πραγματικότητας που εισέβαλε αναπόφευκτα στον τρόπο ζωής των Αλβανών (Lako, 2009). Ως εκ τούτου παρατηρήθηκε μια αντίφαση που εντοπίζεται στα περισσότερα μετακομμουνιστικά κράτη: Από τη μία διαπιστώνεται μια τάση για επανασύνδεση με τις παραδοσιακές αξίες και τον τρόπο ζωής των Αλβανών που σε μεγάλο βαθμό είχαν καταστρατηγηθεί από το καθεστώς του Χότζα, ενώ από τη άλλη επιχειρήθηκε με κάθε τρόπο η ταύτιση με τη Δύση και το δυτικό τρόπο ζωής.

Τα μεταναστευτικά κύματα του ενενήντα και μετέπειτα, συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με τις διεργασίες αυτές και παραδόξως θεωρήθηκαν την ίδια στιγμή, τόσο η αιτία της κρίσης όσο και η πηγή μιας νέας αυτοπεποίθησης για τον αλβανικό λαό. Η καλλιέργεια μιας υποτιθέμενης εθνικής ανωτερότητας συμβαδίζει την ίδια στιγμή με την επιθυμία για απόδραση σε μια καλύτερη ζωή μακριά από την Αλβανία. Από την άλλη, τα αρνητικά στερεότυπα της Δύσης για τους Αλβανούς αλλά και οι αντιλήψεις και νοηματοδοτήσεις των ίδιων των μεταναστών για την ταυτότητά τους και οι στρατηγικές ενσωμάτωσής τους στις δυτικές κοινωνίες, επαναπροσδιόρισαν το περιεχόμενο της «αλβανικότητας».

4. Η εθνική ταυτότητα των μεταναστών της πρώτης γενιάς.

Η μελέτη της διαμόρφωσης της μεταναστευτικής ταυτότητας των Αλβανών στην Ελλάδα αποτελεί ένα σχετικά ανεξερεύνητο πεδίο καθώς το κέντρο βάρους της έρευνας εστιάζει κυρίως στο ίδιο το γεγονός της μετανάστευσης, με έμφαση στις διαδικασίες νομιμοποίησης και ένταξης στην αγορά εργασίας (Vulnetari, 2007; King and Mai, 2009). Αν και μία συγκριτική μελέτη της εθνικής ταυτότητας της πρώτης και δεύτερης γενιάς θα ήταν αποκαλυπτική για τους ρυθμούς ένταξης των Αλβανών μεταναστών και των οικογενειών τους στην ελληνική κοινωνία, ωστόσο, παραμένει απύσχα από τα βιβλιογραφικά δεδομένα. Δεδομένου των παραπάνω, σκοπός της ενότητας αυτής είναι να εξετάσει πώς η πρώτη γενιά διαχειρίζεται τα ζητήματα εθνικής ταυτότητας και εν τέλει πώς ιεραρχεί, βιώνει και διαμεσολαβεί την αξία της «αλβανικότητας» στη δεύτερη γενιά, σε συνθήκες μεταναστευτικού περιβάλλοντος.

Σύμφωνα με τη Vathi (2015:46), η μεταναστευτική ταυτότητα είναι πολύ ισχυρή για τους Αλβανούς πρώτης γενιάς που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα και σε μεγάλο βαθμό βιώνεται με ταξικά χαρακτηριστικά. Η έννοια της κοινωνικοοικονομικής κινητικότητας είναι αλληλένδετη με τη διαδικασία και τους στόχους της μετανάστευσης. Στις αφηγήσεις των Αλβανών μεταναστών κυριαρχούν οι αναφορές στις κοινωνικές τροχιές ζωής τους ως κατεξοχήν συστατικό στοιχείο των βιογραφιών τους. Ωστόσο, κατά την Cederberg (2017), ο ταξικός προσδιορισμός των μεταναστών καθίσταται περίπλοκος, δεδομένης της υλικής και συμβολικής διάστασης των ταξικών διακρίσεων σε συνδυασμό με το διακρατικό πλαίσιο στο οποίο εντοπίζονται οι μετανάστες.

Παρ' όλ' αυτά, όπως επισημαίνει η Yakushko (2013), η μελέτη της κοινωνικής τάξης πριν και μετά το μεταναστευτικό επεισόδιο, είναι πολύ σημαντική για να κατανοήσουμε τη σύγχρονη μετανάστευση και τις διαδικασίες εθνικού και κοινωνικού αυτοπροσδιορισμού των μεταναστών. Στις αφηγήσεις τόσο της πρώτης όσο και της δεύτερης γενιάς, ο ταξικός προσδιορισμός συχνά διαπλέκεται με τον εθνικό προσδιορισμό. Στις περιπτώσεις που η μετανάστευση συμπίπτει με την απώλεια της κοινωνικής τους θέσης στη χώρα προέλευσης, οι μετανάστες σπεύδουν να αναφερθούν σε αυτή την επιβληθείσα «πτώση», ερμηνεύοντας την παρούσα χαμηλότερη κοινωνική τους θέση ως αποτέλεσμα της εθνικής τους ταυτότητας. Για παράδειγμα, η Σουλβάνα αναφέρεται στην περίοπτη θέση που κατείχε η οικογένειά της στο Φιέρι σε αντιδιαστολή με την παρούσα μεταναστευτική της ταυτότητα :

«Εμένα η οικογένεια μου είναι ψηλά στην Αλβανία. Ο θεός μου ο ένας ήταν δήμαρχος, η ανιψιά μου είναι δικηγόρινα, οι περισσότεροι είναι άνθρωποι σημαντικοί. Μην κοιτάς που εδώ είμαι ξένη, είμαι Αλβανίδα και καθαρίζω σπίτια από εδώ και από εκεί. Εκεί μας έχουν ψηλά. Όχι πως αυτό που κάνω εδώ είναι κακό.

Η Σουλβάνα ερμηνεύει με απογοήτευση την αποειδίκευσή της στην Ελλάδα ως αποτέλεσμα της εθνικής της ταυτότητας που αντιστοίχως συνεπάγεται και τον εντοπισμό της στις ευπαθείς ομάδες της εργατικής τάξης. Για τη Σουλβάνα, οι έννοιες «μετανάστρια», «Αλβανίδα» και «καθαρίστρια» εναλλάσσονται σχεδόν ως συνώνυμες καθώς κοινωνική τάξη και εθνικότητα διαπλέκονται στην αντίληψή της.

«Εδώ καθαρίζω σπίτια... γιατί είμαι από την Αλβανία και οι Αλβανίδες της ηλικίας μου αυτό κάνουν... Κανονικά όμως εγώ, είμαι κτηνίατρος ...Αν είχα τη ευκαιρία θα έδειχνα πόσο καλή ήμουν...»

Παρομοίως και ο Μάριος, που ανήκει στη δεύτερη γενιά, αναφέρεται στην αντιδιαστολή της κοινωνικής θέσης της οικογένειάς του σε Αλβανία και Ελλάδα ταυτίζοντας την εθνικότητα με το επάγγελμα και την κοινωνική θέση.

«Ακόμα και σήμερα αν πάω πίσω στην Αλβανία, στο χωριό των γονιών μου και πω ποιος είμαι θα μου φερθούν με σεβασμό επειδή η οικογένειά μου, όταν ήταν

ο Χότζα είχε όνομα. Εδώ είμαστε μετανάστες, είμαστε Αλβανοί, δουλεύουμε στις οικοδομές... εκεί μας αναγνωρίζουν».

Ο Παναγιώτης επίσης, από τη δικιά του σκοπιά δίνει μεγαλύτερη έμφαση στα κοινωνικά παρά στα εθνικά χαρακτηριστικά της ομάδας του.

«Τι να πεις... Κι εκεί (στην Αλβανία) φτωχοί ήμασταν, στα χωράφια όλη μέρα για το τίποτα και τώρα πάλι εδώ στην Ελλάδα δύσκολα τα βγάζουμε πέρα. Εδώ όμως κάτι κάναμε καλύτερο και ας συνεχίζουμε να είμαστε φτωχοί».

Στις αφηγήσεις τους, οι μετανάστες της πρώτης γενιάς, επικεντρώνονται στην περιγραφή των κοινωνικών τους τροχιών και στις εργώδεις προσπάθειές τους για ανοδική κινητικότητα περισσότερο από κάθε άλλο στοιχείο της ταυτότητάς τους. Σε αυτό το πλαίσιο συχνά -αν και με λανθάνοντα τρόπο- ανακύπτει η ιδέα της αλβανικότητας, εκπεφρασμένη ως ο αδιάκοπος αγώνας του αλβανικού λαού για πρόοδο και προκοπή. Η Έλλη ερμηνεύει την προσαρμοστικότητα και την πρόοδο της ίδιας και των συμπατριωτών της ως εγγενές εθνικό γνώρισμα:

« Εμείς όπου και αν πήγαμε τα καταφέραμε. Έχει παντού Αλβανούς στην Ελλάδα, στην Ιταλία, Αγγλία, Βέλγιο όπου θες, παντού εγώ έχω συγγενείς. Γιατί έχουμε μάθει στη σκληρή δουλειά και μας παίρνουν. Εδώ δεν τα κάνουν όλα, έχουν μάθει αλλιώς. Εμείς μεγαλώσαμε όμως διαφορετικά. Δεν μπορούσαμε να διαλέξουμε».

Η παραπάνω λογική απαντά και στη δεύτερη γενιά. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο:

«Και στη νεολαία, τη δικιά μας, ένας Έλληνας, ένας έφηβος από εδώ δε θα πήγαινε να δουλέψει όπως εγώ. Θα ήταν ευχαριστημένος με το χαρτζιλίκι των γονιών του. Εγώ όμως πήγα (σσ σερβιτόρος σε μεζεδοπωλείο). Ήθελα να βγάλω τα δικά μου χρήματα και έχω μάθει να δουλεύω όπως οι γονείς μου. Ένα παιδί Ελλήνων δε θα ήταν σύμφωνο να δουλεύει από τις οκτώ το βράδυ μέχρι τις πέντε το πρωί και να γλύφει πατάματα όπως εγώ για τριάντα ευρώ ή και είκοσι πέντε μερικές φορές. Εγώ όμως δεν έχω κανένα πρόβλημα γιατί έχω μάθει από μικρός να μου αρέσει η δουλειά, όπως οι γονείς μου».

Για τον Κωνσταντίνο, ο ζήλος του για εργασία ερμηνεύεται ως ταυτοτικό στοιχείο, κληροδοτημένο από την πρώτη γενιά. Στο συλλογικό φαντασιακό της πρώτης αλλά και της δεύτερης γενιάς, η σκληρή εργασία αποτελεί ίδιον γνώρισμα των Αλβανών σε αντίθεση με την «οκνηρία» των γηγενών. Υπό αυτή την οπτική, η ηθική της σκληρής εργασίας προσεγγίζεται από τους Αλβανούς και τα παιδιά τους ως προέκταση της αλβανικότητας, συμβαδίζοντας με τις γενικότερες στερεοτυπικές αντιλήψεις για την εργασιακή ηθική των μεταναστών (Dawson, Veliziotis and Hopkins, 2017).

Μετά από χρόνια παραμονής στις χώρες υποδοχής, το μεταναστευτικό επεισόδιο προσεγγίζεται με ψυχραιμία και ωριμότητα από τους πρώτους Αλβανούς μετανάστες, ιδωμένο στο πλαίσιο των ιστορικοπολιτικών συνθηκών της εποχής, τόσο ως προσωπική απόφαση ζωής όσο και ως έκφραση του αυθεντικού τρόπου ζωής των Αλβανών. Όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο για το φύλο, η μεταναστευτική παράδοση αποτελεί κυρίαρχο εθνικό γνώρισμα: υπό αυτό το πρίσμα, η αλβανικότητα, η κουλτούρα της σκληρής εργασίας και η ταυτότητα του μετανάστη συμπλέκονται σε ένα αδιαίρετο όλο. Για την πρώτη γενιά, ο σύγχρονος Αλβανός είναι πρώτα απ' όλα ο εργαζόμενος μετανάστης. Η εθνική ταυτότητα υποχωρεί μπροστά στη μεταναστευτική ταυτότητα με ό,τι αυτό συνεπάγεται: γλωσσική υποχώρηση, αλλαγή ονόματος και θρησκείας, υλικές και συναισθηματικές επενδύσεις εντός της χώρας υποδοχής.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι για την πρώτη γενιά, η εθνική ταυτότητα δεν επισκιάζεται μόνο από τη μεταναστευτική εργασιακή ταυτότητα αλλά και από την γονεϊκή ταυτότητα (parental identity). Όπως έχω αναφέρει σε αρκετά σημεία της μελέτης, οι οικογενειακές σχέσεις και τα δίκτυα συγγένειας διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην οργάνωση της ζωής των Αλβανών, τόσο στη χώρα τους όσο και στους μεταναστευτικούς προορισμούς τους (King and Mai, 2008). Η οικογένεια της αλβανικής Διασποράς αποτελεί τον «ζωντανό μικρόκοσμο» της αλβανικής κοινωνίας, στον οποίο κάθε στιγμή, υπογραμμίζεται ο γονεϊκός ρόλος και ευθύνη (Lopasic, 1992). Όπως αναφέρει και η Vathi, στη συγκριτική της μελέτη σε κοινότητες Αλβανών στη Φλωρεντία, τη Θεσσαλονίκη και το Λονδίνο (2015), η γονεϊκή ταυτότητα υπερισχύει κάθε άλλου προσδιορισμού για τους μετανάστες από την Αλβανία. Όπως επιβεβαιώνεται από τις συνεντεύξεις, η γονεϊκή και η μεταναστευτική ταυτότητα αποτελούν ένα άρρηκτο σύνολο που υπερτερεί της εθνικής ταυτότητας. Οι πληροφορητές μας από την πρώτη γενιά αναφέρουν:

«Το πιο σημαντικό είναι τα παιδιά. Για αυτά τα κάνουμε όλα. Δουλεύουμε σκληρά σε ξένη χώρα για να έχουν αυτά ένα καλύτερο μέλλον. Το καλοκαίρι ήθελα να πάμε στο χωριό να δω τους δικούς μου αλλά η κόρη μου ήθελε να κάνει μαθήματα στα αγγλικά, να προχωρήσει μια τάξη στο φροντιστήριο για να δώσει τα Χριστούγεννα για το πτυχίο. Είπα δεν θα πάω, δεν πειράζει και τα χρήματα τα πλήρωσα στο φροντιστήριο για να προχωρήσει. Αυτό έχει σημασία μεγαλύτερη. Πήρα τηλέφωνο και τους είπα όποιος θέλει να έρθει εδώ να μας δει δεν μπορούμε εμείς. Ο άντρας μου πήγε μόνος του με τον μικρό λίγες μέρες αλλά και αυτός μου είπε ότι συμφωνεί μαζί μου (Έλλη, 39).»

Η Λέλα (41), χαρακτηρίζει τον εαυτό της πρώτα απ'όλα σαν μητέρα και μετά σαν μετανάστρια:

«Τίποτα σημαντικότερο δεν υπάρχει από τα παιδιά μου. Πάνω απ' όλα είμαι η μαμά τους. Όλα τα άλλα ας πάνε πιο πίσω. Ήρθα εδώ και δουλεύω σκληρά για τα παιδιά μου, για να έχουν καλύτερη ζωή αυτά, όπου και να ζήσουν. Θέλουν να κάτσουν εδώ, θέλουν ας φύγουν... Και τους λέω στους γιους μου ότι δεν έχει σημασία από που ερχόμαστε αλλά αυτό που κάνουμε».

Ο Παναγιώτης (59), επίσης εκφράζει ρητά την προτεραιότητα της γονεϊκής ταυτότητας σε σχέση με την εθνικότητα. Γι' αυτόν η σκληρή δουλειά και η ευθύνη του γονέα προσδιορίζουν και δρομολογούν τη ζωή των μεταναστών από την Αλβανία:

«Μετά από τόσα χρόνια στην Ελλάδα δεν μετάνιωσα που ήρθα καθόλου, γιατί όλα τα έκανα για τα παιδιά μου και αυτά βρήκαν το δρόμο τους αρκετά καλά. Γι' αυτό είμαι περήφανος. Εγώ άλλωστε είμαι Βορειοηπειρώτης και ήρθα στη χώρα μου... Δεν έχει όμως σημασία, ούτε αν είσαι Έλληνας ή Αλβανός έχει σημασία. Ούτε που ζεις και τι δουλειά κάνεις, εγώ αυτό έχω καταλάβει. Το σημαντικό είναι να φροντίζεις την οικογένειά σου και να δουλεύεις πολύ, αυτό μετράει στη ζωή».

Θα πρέπει ίσως να αναφέρουμε ότι η ευαλωτότητα του μετανάστη και αρκετές φορές ο αγώνας για τη συστηματικότερη ενσωμάτωσή του στην κοινωνία υποδοχής, ενισχύει ακόμα περισσότερο το δεσμό με τη γονεϊκή ταυτότητα σε σχέση με τους υπόλοιπους προσδιορισμούς. Έτσι, η Χριστίνα (39) περιγράφει τα πρώτα χρόνια της ζωής της στην Ελλάδα:

«Εντάξει ήρθα εδώ και τι να κάνω δεν μιλούσα τη γλώσσα τότε τόσο καλά, ούτε και φίλες είχα... Μόλις είχα γεννήσει τον μεγάλο μου γιο και είπα Χριστίνα θα κοιτάξεις πάνω απ' όλα τα παιδιά σου και μετά βλέπουμε τι θα κάνεις για εμένα. Το βασικό ήταν να μεγαλώσω τα παιδιά και μετά να γίνω κι εγώ καλύτερη σε όλα, για τα παιδιά, να μιλάω καλύτερα και να ζω όπως ο κόσμος εδώ, να κάνω παρέα με κοπέλες από την Ελλάδα για να μπορέσουν και τα παιδιά να συνηθίσουν».

Με αφορμή τα λεγόμενα της Χριστίνας, στην επόμενη ενότητα, η ανάλυσή μου θα εστιάσει στο βίωμα της «Ετερότητας» των Αλβανών μεταναστών στην ελληνική κοινωνία προκειμένου υπό αυτό το πρίσμα να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τη διαφαινόμενη διαγενεακή τάση απομάκρυνσης από την αλβανικότητα.

5. Το βίωμα του εθνοτικά «Άλλου».

Σε σχετική έρευνά τους για την ένταξη των Αλβανών μεταναστών στην Ιταλία, οι King and Mai (2009) εντοπίζουν ως βασικό χαρακτηριστικό των αλβανικών διασπορικών ταυτοτήτων την παράλληλη συνύπαρξη συνθηκών ευαλωτότητας με μια ισχυρή τάση για αφομοίωση στην ιταλική κοινωνία. Η διαδικασία του επιπολιτισμού και της ένταξης είναι εμφανής στη γείτονα χώρα, καθώς οι Αλβανοί μετανάστες παρουσιάζονται ιδιαίτερα δεκτικοί στην υιοθέτηση του τρόπου ζωής και της καθημερινότητας των Ιταλών. Κατά τον ίδιο τρόπο, στην ελληνική κοινωνία, η πρώτη γενιά Αλβανών μεταναστών αποδεικνύεται εξίσου προσαρμοστική. Θέτοντας ως

κύριο ζητούμενο την ένταξη τους, οι Αλβανοί μετανάστες ήδη από την έναρξη των μεταναστευτικών κυμάτων προς την Ελλάδα εναρμονίστηκαν με τις ελληνικές αντιλήψεις και τον τρόπο ζωής της κοινωνίας υποδοχής.

Επί τη βάση μίας κατά Bourdieu προσέγγισης της ενσωμάτωσης, θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας τη φύση της δομής στη διαδικασία της μετανάστευσης. Ηπιότεροι δομικοί παράγοντες, όπως οι κοινωνικές νόρμες ή οι άρρητοι κανόνες της κοινωνικής ζωής, αποτελούν ευέλικτες μορφές εξωτερικών δομικών παραγόντων για τους μετανάστες και τα παιδιά τους και ως εκ τούτου, δύνανται να εσωτερικοποιηθούν ή να προσκτηθούν μέσω της κοινωνικοποίησης και να εκφραστούν με τη μορφή ενός καινούριου *habitus*. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη των Ager and Strang (2004), σύμφωνα με τους οποίους δεν υπάρχει σαφής ορισμός της ενσωμάτωσης παρά μόνο κοινοί τόποι ως προς τα αποτελέσματα, την συμμετοχή, τα κοινωνικά δίκτυα και το νομικό καθεστώς των μεταναστευτικών υποκειμένων, που αντίστοιχα διαμορφώνουν τις τοπικές και υπερτοπικές προσδοκίες της ενσωμάτωσης για τα ίδια τα μεταναστευτικά υποκείμενα και τις κοινωνίες υποδοχής.

Σε αυτήν την κατεύθυνση, οι Ager and Strang (2004), συγκεντρώνοντας και ταξινομώντας τις προσεγγίσεις της ενσωμάτωσης, διαμόρφωσαν ένα θεωρητικό πλαίσιο τεσσάρων αξόνων: α) τη «δημόσια εικόνα» της ενσωμάτωσης με τους αντίστοιχους δείκτες της στέγασης, της εργασίας, της εκπαίδευσης και της υγείας, β) την κοινωνική δικτύωση των μεταναστών που περιλαμβάνει τους δεσμούς εντός μίας μεταναστευτικής κοινότητας, τις κοινωνικές γέφυρες που διαμεσολαβούν την πολιτισμική επικοινωνία μεταξύ κοινοτήτων και τους κοινωνικούς συνδέσμους με τοπικούς και κρατικούς φορείς, γ) τους «διαμεσολαβητές» της γλώσσας και της πολιτισμικής εμπέδωσης, ως ανάχωμα σε διακριτικές αντιλήψεις και συμπεριφορές,

δ)τα πολιτικά δικαιώματα και το νομικό καθεστώς των μεταναστών που περιγράφεται ως «Βάση», καθώς θεμελιώνει τις προσδοκίες και τις υποχρεώσεις της ενσωμάτωσης, εστιάζοντας στις προσεγγίσεις της εθνικότητας, της πολιτειότητας και ασφαλώς των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που απορρέουν αντίστοιχα.

Το μοντέλο των Ager and Strang σε συνδυασμό με την ανάλυση του Bourdieu για το κεφάλαιο, προσφέρει μία ανανεωμένη αντίληψη περί ενσωμάτωσης (Asquith, 2019).

Η ικανότητα των μεταναστών να αξιοποιήσουν και να μετατρέψουν το κοινωνικό τους κεφάλαιο προς όφελός τους, εξαρτάται από το πολιτισμικό κεφάλαιο που διαθέτουν, όπως η γλώσσα και τα εκπαιδευτικά προσόντα σε συνάρτηση με ευρύτερες κοινωνικές δομές όπως το μεταναστευτικό πλαίσιο της χώρας υποδοχής και το συγκεκριμένο μεταναστευτικό status του κάθε υποκειμένου (Ryan et al. 2008).

Ως εκ τούτου, αν και η πρώτη γενιά των Αλβανών μεταναστών διαθέτει περιορισμένο κεφάλαιο, προετοιμάζει ωστόσο συστηματικά την πρόσβαση της δεύτερης γενιάς στο κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο της χώρας υποδοχής.

Στα προηγούμενα κεφάλαια διαπιστώσαμε και αναλύσαμε μια σειρά πρακτικών ένταξης και ενσωμάτωσης της πρώτης γενιάς, όπως την υιοθέτηση ελληνικών ονομάτων, τις βαπτίσεις των παιδιών τους, την προσαρμογή στις ελληνικές αντιλήψεις για τις έμφυλες σχέσεις, τη χάραξη μακροπρόθεσμων σχεδίων για την παραμονή τους στην Ελλάδα. Οι παραπάνω επισημάνσεις σχετικά με τη ζωή των Αλβανών στη χώρα μας, συνθέτουν μια γενικότερη διαπίστωση: τη γρήγορη αποστασιοποίηση του Αλβανού μετανάστη από την αρχική εθνοτική του ταυτότητα.

Στο παραπάνω συνηγορεί η εκκωφαντική απουσία εμφανούς αστικού αποτυπώματος συμπαγούς αλβανικής κοινότητας στις ελληνικές μεγαλουπόλεις. Όπως τονίσαμε αρκετές φορές, σε αντιδιαστολή με τους υπόλοιπους μεταναστευτικούς πληθυσμούς, οι Αλβανοί δεν εντοπίζονται στο χώρο ως διακριτή εθνική κοινότητα, αλλά αντιθέτως

διασπείρονται στον αστικό ιστό, προσπαθώντας να αναμειχθούν με τους γηγενείς. Η διαπίστωση αυτή είναι αποκαλυπτική τόσο των στρατηγικών ένταξης τους στην ελληνική κοινωνία όσο και του τρόπου που η πρώτη γενιά Αλβανών-στην πλειοψηφία της- διαπραγματεύεται και διαμορφώνει εκ νέου τον εθνικό της προσδιορισμό. Όπως σημειώνει η Κόκκαλη στην έρευνά της για την εγκατάσταση των μεταναστών εντός πόλεων (2011), η τάση των Αλβανών για «κοινωνική διακριτικότητα» (social inconspicuousness), είναι δηλωτική της πρόθεσής τους να παραμείνουν «αόρατοι» στη χώρα υποδοχής με μακροπρόθεσμο στόχο την πλήρη αφομοίωσή τους.

Η παραπάνω αποστασιοποίηση από την εθνική τους ταυτότητα θα πρέπει να συνεξεταστεί με την παγίωση ισχυρών αρνητικών στερεοτύπων για τους Αλβανούς στην ελληνική κοινωνία, η οποία σε μεγάλο βαθμό εκπορεύτηκε από τα ελληνικά ΜΜΕ. Ήδη από το 1991 και έπειτα, η αλβανική ταυτότητα στιγματίζεται, καθώς όπως επισημαίνει ο Παύλου (2001), το επίθετο Αλβανός γίνεται συνώνυμο της λαθρομετανάστευσης και της παραβατικότητας. Πλήθος εμπειριστατωμένων μελετών εστιάζουν τόσο στην παραπάνω διαδικασία στιγματισμού των Αλβανών όσο και στην παγίωση ξενοφοβικής ρητορικής από ένα μέρος της ελληνικής κοινωνίας (Psimmenos, 2001; Tsoukala, 1999; Adamczyk, 2016). Αρκετοί μελετητές μάλιστα, εισήγαγαν στην έρευνα τον όρο «Αλβανοφοβία» (Albanophobia) προκειμένου να αποδώσουν με ακρίβεια τις δυσμενείς αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας για τους Αλβανούς (Καρύδης, 1996; Lazaridis and Koumandraki 2001; Mai and King, 2009). Σε αυτό το πλαίσιο ερμηνεύεται σε μεγάλο βαθμό η τακτική της αποστασιοποίησης της πρώτης γενιάς από μια de facto αρνητικά χρωματισμένη ταυτότητα. Ο Παναγιώτης αναφέρεται εμμέσως στον στιγματισμό της αλβανικής ταυτότητας:

«Εγώ είμαι Βορειοηπειρώτης και όταν ήρθα από τις Βουλιαράτες εδώ είπα, Άντε Παναγιώτη ήρθες στην πατρίδα και η μάνα μου στο χωριό έκλαιγε από τη χαρά της. Αλλά πολλοί Αλβανοί τότε λέγανε είναι Βορειοηπειρώτες γιατί ο κόσμος εδώ δεν τους ήθελε τους Αλβανούς. Όταν πρωτοήρθαμε εδώ Έλληνες και Αλβανοί, κάποιοι Αλβανοί κλέβανε και ήρθανε και μερικοί σκληροί κακοποιοί και εδώ ο κόσμος φοβήθηκε πολύ. Τα έδειχναν στις ειδήσεις συνέχεια τότε. Κι εγώ είχα πρόβλημα κάποια στιγμή γιατί όλοι λέγανε είμαστε από Βόρεια Ήπειρο και ήταν ψέματα και στο τέλος δεν πιστεύανε κάποιοι ούτε κι εμένα που είμαι Έλληνας».

Σε αρκετές περιπτώσεις, ο κίνδυνος του στιγματισμού στην κοινωνία υποδοχής λειτούργησε ως κίνητρο προσποίησης της ελληνικής ταυτότητας από τους Αλβανούς νεοεισερχόμενους. Η ευνοϊκή μεταχείριση της βορειοηπειρώτικης μειονότητας της Αλβανίας τόσο από το ελληνικό κράτος όσο και την ελληνική κοινωνία, διέυρνε τα «όρια της ελληνικότητας», δημιουργώντας «ευκαιρίες συμμετοχής» και « ευκαιρίες ανήκειν» έστω και σε μια ιεραρχικά κατώτερη κλίμακα συγκριτικά με τους γηγενείς (Κόκκαλη, 2011). Συνεπώς, η διαπραγμάτευση της εθνικής ταυτότητάς τους, η στρατηγική αποφυγής ταύτισης με την Αλβανία ή ακόμα και παραποίηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, συνηγορούν στο συμπέρασμα ότι ο εθνοτικός προσδιορισμός των Αλβανών μεταναστών είναι διαπραγματεύσιμος σε σχέση με άλλους ταυτοτικούς δείκτες.

Σύμφωνα με τον de Rapper (1996), η ανακάλυψη του «έξω κόσμου» από τους Αλβανούς τη δεκαετία του ενενήντα, είχε ως αποτέλεσμα την κατάρρευση πολλών βεβαιοτήτων σε σχέση με την εθνική τους ταυτότητα. Κατά τη μακρά κομμουνιστική περίοδο, το καθεστώς είχε επιδοθεί σε «μια συστηματική καλλιέργεια της ανωτερότητας του αλβανικού λαού σε σχέση με τον υπόλοιπο κόσμο, όπως επίσης και της πεποίθησης ότι η Αλβανία είναι το πιο ευτυχισμένο έθνος στον κόσμο» (de Rapper, 1996). Ωστόσο, το τέλος της εποχής Χότζα και η επαφή με τα καπιταλιστικά

κράτη είχε ως αποτέλεσμα την ηχηρή κατάρρευση των κομμουνιστικών μύθων. Το εσωτερικευμένο αίσθημα της ανωτερότητας και της εθνικής υπερηφάνειας ήρθε σε πλήρη αντιδιαστολή με τη σκληρή πραγματικότητα του επιπέδου ζωής στην Αλβανία αλλά και τις δυσκολίες της ζωής των μεταναστών, με αποτέλεσμα την αμφισβήτηση της αλβανικής εθνικής ταυτότητας και της σημασίας της. (Κόκκαλη, 2011). Το βίωμα της Χριστίνας αποτυπώνει την παραπάνω αντιδιαστολή:

«Έφουγα από την Αλβανία κάτω από δύσκολες καταστάσεις. Πολύ δύσκολες. Το χωριό μου δεν είχε πάντα ρεύμα να φανταστείς... Νομίζαμε όταν ήμασταν παιδιά ότι όλα πήγαιναν καλά στην Αλβανία, λέγαμε ότι εμείς είμαστε οι καλύτεροι ... μέχρι που καταλάβαμε τον κόσμο αφού έπεσε ο Χότζα και είδαμε την αλήθεια. Καταλάβαμε πια, ο κόσμος είχε πάει μπροστά κι εμείς είμαστε εκατό και βάλε, χρόνια πίσω... Εκεί ακόμα δεν υπάρχει τίποτα. Ήρθαμε στην Ελλάδα και δεν πιστεύαμε τα μάτια μας... Πήγανε άλλοι στην Ιταλία και είδανε τον κόσμο...»

Η παραπάνω αντίθεση μύθου και πραγματικότητας σε συνδυασμό με την καλλιέργεια αρνητικών στερεοτύπων για τους Αλβανούς στις χώρες υποδοχής, εξέβαλλαν στην αμφισβήτηση και επαναδιαπραγμάτευση της αλβανικής ταυτότητας εντός και εκτός χώρας. Σε αυτό το πλαίσιο, κατά τον Goffman (1963), η διαχείριση του «στίγματος» που προκύπτει από μια εθνική ταυτότητα εντοπίζεται κυρίως στην προσπάθεια των υποκειμένων, είτε να περάσουν απαρατήρητοι, είτε να «περάσουν ως άλλοι» (πχ Βορειοηπειρώτες). Σε κάθε περίπτωση, όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί η Κόκκαλη (2011), η διαχείριση του στίγματος του «Αλβανού» αποτελεί στρατηγική αντιμετώπισης μιας διττά προβληματικής κατάστασης: από τη μία της ταυτοτικής αβεβαιότητας στο εσωτερικό της χώρας που προέκυψε από την κατάρρευση του καθεστώτος και των συναφών μύθων που εξέθρεψε, από την άλλη, της στερεοτυπικής αντιμετώπισης και της απόρριψης των Αλβανών μεταναστών στους βασικούς

προορισμούς εγκατάστασης. Σε αυτό το πλαίσιο, η εθνική ταυτότητα απογυμνώνεται ως ονομαστική και ουσιαστική κατηγορία για τα υποκείμενα. Οι μετανάστες της πρώτης γενιάς σε μεγάλο ποσοστό αποστασιοποιήθηκαν από έναν συλλογικό εθνικό αυτοπροσδιορισμό, δίνοντας έμφαση κυρίως σε ατομικές ταυτότητες όπως αυτή των γονιού, του μέλους μια οικογένειας, του εργαζόμενου.

Θα ήταν χρήσιμο στο σημείο αυτό να παρεμβάλουμε μία διευκρίνιση σχετικά με τη διαφορά μεταξύ μιας ανθρωπολογικής προσέγγισης του εαυτού και της δογματικής φύσης του ατομικισμού ως την πρωτοκαθεδρία του ατόμου σε σχέση με την κοινωνία. Σύμφωνα με τον Cohen (1994), η ανθρωπολογική διατριβή του εαυτού αναγνωρίζει την αναγκαιότητα να συμπεριλάβει τις αντιλήψεις των ατόμων για την κοινωνία: πρώτον να ξεκαθαρίσει ότι οι αντιλήψεις αυτές διαφέρουν μεταξύ τους και για το λόγο αυτό δεν μπορούμε να θεωρούμε ότι διαμορφώνονται από απρόσωπες και κοινωνικές υπερ-δυνάμεις και δεύτερον ότι οι αντιλήψεις αυτές αποτελούν το εφαλτήριο των υποκειμενικών συμπεριφορών.

Στο πλαίσιο αυτό, η ατομικότητα στην οποία αναφέρομαι, ως μια ουδέτερη ιδεολογικά έννοια, διαφέρει παρασάγκας από τον ατομικισμό. Μπορεί να μην είναι συνώνυμη του εαυτού καθώς δεν υπονοεί απαραίτητα την αυτό-συνειδησία που αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό του εαυτού. Όμως, η ατομικότητα εμπεριέχει μια ενεργή διαχείριση του εαυτού με την έννοια της συνειδητοποίησης της μοναδικότητάς του από το ίδιο το υποκείμενο. Αυτό που πρέπει να γίνει ξεκάθαρο είναι ότι η έννοια της αυτοσυνειδησίας στην κοινωνική ανάλυση δεν υπονοεί ότι το άτομο προηγείται της κοινωνίας. Η προτεραιότητα του εαυτού σημαίνει ότι η συμπεριφορά των ατόμων εντοπίζεται στην αυτοσυνειδησία τους και στη σχέση των ατόμων ως μονάδων με την κοινωνία. Δε σημαίνει λοιπόν ότι η συμπεριφορά τους εξισώνεται με την εγωπαθή ικανοποίηση του εαυτού που ενυπάρχει στον ατομικισμό.

Στην παραπάνω κατεύθυνση της εξατομίκευσης, οι συλλογικές ταυτότητες υποχωρούν, στο προσκήνιο τίθεται το υποκείμενο. Τοιουτοτρόπως υποχωρούν και οι συλλογικές ταυτίσεις. Πράγματι, παρατηρείται έντονη απροθυμία από την πλευρά των υποκειμένων στο να συστήσουν οργανώσεις εθνικού προσανατολισμού ή ακόμα και να κοινωνικοποιηθούν με συμπατριώτες τους εκτός του στενού τους περιβάλλοντος (Kokkali, 2011). Τα συγγενικά δίκτυα αναδύονται ως θεμελιώδη σημεία αναφοράς που κατέχουν πρωταρχικό ρόλο στον τρόπο οργάνωσης της ζωής των Αλβανών εντός και εκτός συνόρων. Σε αυτό το πλαίσιο, οι Iosifides et al (2007), υποστηρίζουν ότι το κοινωνικό κεφάλαιο των Αλβανών μεταναστών λειτουργεί σε άμεση σχέση τον κύκλο των συγγενών και των πολύ κοντινών φίλων ενώ οι Mai and King (2009) εύστοχα εισάγουν στην ανάλυσή τους τον ορισμό των Glazer and Moynihan (1970) για την περίπτωση των Αλβανών: «μια εθνική κοινότητα προσομοιάζει σε μία εκτεταμένη οικογένεια ή φυλή». Οι Αλβανοί μετανάστες κινούνται κατά κύριο λόγο εντός των στενών οικογενειακών τους δικτύων και όχι εντός συμπαγών εθνικών κοινοτήτων όπως συμβαίνει με μετανάστες άλλων χωρών. Υπό αυτή τη λογική, το κοινωνικό κεφάλαιο των Αλβανών με τη μορφή της εθνικής αλληλεγγύης παρουσιάζεται αρκετά ασθενές. Στην ίδια κατεύθυνση της εξατομίκευσης, οι King and Mai (2009), υποστηρίζουν ότι οι Αλβανοί επιλύουν τα προβλήματά τους κυρίως σε ατομικό επίπεδο, απευθυνόμενοι σε συγγενείς ή σε γηγενείς που εμπιστεύονται παρά σε επίσημους οργανισμούς και εθνικές οργανώσεις (King and Mai 2009, Melchionda, 2003). Η Αντζελα, μιλώντας για τον πατέρα της επιβεβαιώνει το παραπάνω:

«Ο πατέρας μου έχει πολλούς φίλους στενούς Αλβανούς και ντόπιους, δεν μένει ποτέ χωρίς δουλειά. Πάντα τον βοηθάνε όλοι...»

Η Ιωάννα απαντά αναλόγως σε ερώτηση για τις κοινωνικές σχέσεις της οικογένειάς της:

«Παρέα κάνουμε περισσότερους με τους θείους μου και τις οικογένειές τους και με κάποιους φίλους του μπαμπά που ήρθαν μαζί από την Αλβανία. Έχουμε και Έλληνες φίλους αλλά κυρίως με τους συγγενείς βγαίνουμε έξω... μάλλον περισσότερο έρχονται σπίτι ή πάμε εμείς.»

Η παραπάνω διαδικασία συστηματικής εξατομίκευσης ή άλλως από-συλλογικοποίησης της αλβανικής μεταναστευτικής ταυτότητας, προσδίδει ιδιαιτερότητα στην αλβανική μετανάστευση. Οι Mai and King (ο.π.), ερμηνεύουν την παραπάνω τάση ως αντίδραση στο πρόσφατο κομμουνιστικό παρελθόν καθώς η προσκόλληση σε μια ισχυρή εθνική αλβανική ταυτότητα απηχεί για πολλούς την κομμουνιστική ρητορική του καθεστώτος. Σε αυτή την κατεύθυνση, η ιδέα της επιστροφής στην πατρίδα παρουσιάζεται από τους περισσότερους πληροφορητές ως επιβεβλημένη λύση λόγω οικονομικής κρίσης παρά σαν συνειδητή επιθυμία επανασύνδεσης με τη χώρα προέλευσής τους. Το κύμα επιστροφής της τελευταίας δεκαετίας αποτελεί «λύση ανάγκης» και ανατροπή στα προγραμματισμένα σχέδια ζωής. Κατά την Έλλη:

«Ναι έπεσε στο τραπέζι να φύγουμε, ο άντρας μου θέλει κάπως αλλά εγώ με τίποτε δε θέλω... Τι να κάνω εκεί... Πέρα από την οικογένειά μου δεν υπάρχει τίποτ' άλλο που να με κρατάει στην Αλβανία... Όσο δύσκολα κι αν είναι εδώ η ζωή είναι αλλιώς... δεν θέλω να θυμάμαι καθόλου τη φτώχεια που ζούσαμε στην Αλβανία, την κατάσταση που είχε εκεί, τίποτα δε θέλω. Όταν πηγαίναμε σχολείο, μόνο για το Χότζα μας έλεγαν ... Μου 'ρχονται στο μυαλό τα βράδια και λέω μακάρι τα παιδιά μου να μη ζήσουν ποτέ έτσι...Εδώ έχω κάνει τον υπολογισμό μου για τα παιδιά και εμάς.»

Η σχέση με την πατρίδα παρουσιάζεται ως ένα βαθμό «επιλεκτική», αφού οι Αλβανοί διατηρούν μεν στενές σχέσεις αλλά κυρίως, λόγω των εκεί υφιστάμενων συγγενικών δικτύων και λιγότερο λόγω αισθήματος «ανήκειν». Στρατηγικές όπως η προσποίηση της ελληνικής ταυτότητας ή ο έντονος μιμητισμός (Romania, 2004),

συνηγορούν σε μια χαλαρή προσέγγιση της αλβανικότητας από την πλευρά των υποκειμένων. Επιπρόσθετα, αλλαγές ονομάτων, βαπτίσεις και σύμπλευση με τον ελληνικό τρόπο ζωής, όλα τα παραπάνω, είναι αποκαλυπτικά της τάσης της πρώτης γενιάς να αφομοιωθεί όσο το δυνατόν πιο γρήγορα, ανοίγοντας το δρόμο στη δεύτερη γενιά για πλήρη ένταξη και ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Οι περισσότεροι εκπρόσωποι της πρώτης γενιάς προσδιορίζουν τους εαυτούς τους ως «Αλβανούς που ζούνε στην Ελλάδα» σε αντιδιαστολή με τους «Αλβανούς που ζούνε στην Αλβανία», γεγονός που υποδηλώνει από μόνο του την προσπάθειά τους για συμμετοχή στην «ελληνικότητα». Χαρακτηριστικά είναι τα λεγόμενα της Χριστίνας που εξομολογείται τη συναισθηματική της αποστασιοποίηση από τη χώρα προέλευσής της:

«Ζω πολλά χρόνια στην Ελλάδα, μοιάζω πιο πολύ με τους Έλληνες. Τα ελληνικά τα μιλάω τέλεια, δεν διαφέρω σε πολλά. Όταν πάω πίσω στις Σαράντα δεν μπορώ να τους καταλάβω πια και να τους δικαιολογήσω αν κάνουν λάθος... Μου λέει η ξαδέρφη μου Άντε Χριστίνα χάλασες... έγινες Ελληνίδα. Εμένα όμως μου αρέσει που άλλαξα. Κι έχω αντιλήψεις άλλες και τις κόρες μου σαν Ελληνίδες τις μεγαλώνω και ας λένε ό,τι θέλουν οι ξαδέρφες μου. Θέλω να είμαι μπροστά όχι να είμαι όπως οι Αλβανοί.»

Για τη Χριστίνα, ο «Αλβανός» είναι κάποιος «Άλλος» μακριά από την δική της ατομική ταυτότητα. Η αφήγησή της είναι δηλωτική της μετατόπισής της από την αλβανική εθνική και κυρίως πολιτισμική ταυτότητα. Αν και η περίπτωση της Χριστίνας αποτελεί ίσως ακραίο δείγμα ταυτοτικής μεταβολής, η πλειοψηφία της πρώτης γενιάς δηλώνει έστω και ασυνείδητα αποστασιοποιημένη από τα εθνικά της χαρακτηριστικά. Μάλιστα, οι μητέρες των πληροφορητών μας παρουσιάζονται

περισσότερο πρόθυμες να εγκαταλείψουν την «αλβανικότητα» τους προκειμένου τα παιδιά τους να ενσωματωθούν γρηγορότερα. Η Ελένη αναφέρει:

«Αν θέλουμε κάτι πχ να βγούμε έξω, να βάλουμε ένα ρούχο και ο μπαμπάς φωνάζει, η μαμά του λέει μην κάνεις έτσι εδώ δεν είμαστε στο χωριό και ο μπαμπά σταματάει να γκρινιάζει».

Κατά τον ίδιο τρόπο, η Σουλβάνα δηλώνει:

«Και βέβαια τα αφήνω τα κορίτσια μου να κάνουν όπως θέλουν. Όχι όπως εγώ στην Αλβανία που έτρεμα μην με πιάσουν να μιλάω με κάποιον. Τους λέω αν μου πουν να πάω το βράδυ έξω; Να πας και να προσέχεις. Εδώ είναι Ελλάδα».

Η συμμετοχή στην «ελληνικότητα» έχει ως αντίτιμο τη θυσία ενός μέρους της «αλβανικότητας» ή, περισσότερο, την εκ νέου ερμηνεία της μεταναστευτικής ταυτότητας. Η αλβανικότητα νοείται κυρίως ως ένα σύνολο ηθικών γνωρισμάτων με προεξάρχοντα την αφοσίωση στην εργασία και την οικογένεια. Οι άξονες της οικογένειας και της σκληρής εργασίας διαπερνούν περισσότερο από κάθε άλλο την αλβανική ταυτότητα, πολλώ δε μάλλον, εθνικών γνωρισμάτων όπως η γλώσσα, η θρησκεία ή η ταύτιση με την πατρίδα. Σε αυτή την κατεύθυνση επανερχόμαστε στον εθνικό αυτοπροσδιορισμό της πρώτης γενιάς ως Αλβανών που ζούνε στην Ελλάδα, αυτοαναφορική περιγραφή που υποδηλώνει τη συμμετοχή στην ελληνικότητα και σε μια διαφορετική δεξαμενή κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου συγκριτικά με τους ομοεθνείς τους.

6. Η δεύτερη γενιά.

Στην ενότητα αυτή θα αναλύσουμε τον τρόπο με τον οποίο νοηματοδοτεί και περαιτέρω προσδιορίζει την εθνική της ταυτότητα η δεύτερη γενιά Αλβανών μεταναστών που ζουν στην Ελλάδα. Στην προηγούμενη ενότητα, προσεγγίσαμε το

βίωμα της εθνικής ταυτότητας της πρώτης γενιάς. Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε τις αναπαραστάσεις του «εθνικού ανήκειν» των νεαρών πληροφορητών μας, καθώς και το βαθμό διαγενεακής μεταβίβασης της εθνικής ταυτότητας από την πρώτη στη δεύτερη γενιά.

Από τα ποιοτικά δεδομένα της έρευνάς μας, προκύπτει μια σταδιακή αποστασιοποίηση των υποκειμένων από την αλβανική εθνική ταυτότητα την οποία αναλύω λεπτομερώς:

α. Διαγενεακή μεταβίβαση εθνικής ταυτότητας.

Σύμφωνα με τους Gigoli and Scabini (2006), η οικογένεια αποτελεί έναν εξαιρετικά σύνθετο μικρόκοσμο, μια ψυχοκοινωνική οντότητα που λειτουργεί διαδραστικά με το κοινωνικό περιβάλλον και το πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο κάθε φορά εντοπίζεται. Υπό αυτή την έννοια, η οικογένεια ενέχει μια διάσταση χωροχρονικότητας η οποία ορίζει τόσο τα σταθερά όσο και τα μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά της, διαμορφώνοντας τη διαδικασία μεταβίβασης ταυτότητας, δεσμών και συμβόλων. Σε αυτή την κατεύθυνση, η διαγενεακή μεταβίβαση ταυτότητας αποτελεί σύνθετη και αμφίδρομη διαδικασία που λειτουργεί σε διαφορετικά επίπεδα και αλλάζει διαρκώς περιεχόμενο υπό το βάρος της δομής και ανάλογα με την κρίση των υποκειμένων. Ωστόσο, ο ρόλος που διαδραματίζει το οικογενειακό περιβάλλον των μεταναστών σε θέματα ένταξης και κοινωνικοποίησης, αποτελεί ακόμα ανεξερεύνητο πεδίο στις μεταναστευτικές σπουδές, παρά το πρόσφατο ενδιαφέρον.

Σύμφωνα με την Condon (2009), η διαγενεακή σχέση των μεταναστών και των παιδιών τους διαμορφώνεται από την ίδια τη μεταναστευτική εμπειρία: η απόφαση της πρώτης γενιάς να μεταναστεύσει, η ένταση των επαφών με την οικογένεια που βρίσκεται στη χώρα προέλευσης αλλά και η επιτυχής ένταξη της δεύτερης γενιάς στη χώρα υποδοχής, ορίζουν το πλαίσιο μεταβίβασης βιωμάτων, αντιλήψεων και εντέλει

ταυτοτήτων. Κατά τον Esser (2004), η διαγενεακή μεταβίβαση ταυτότητας συνδέεται στενά με τη δομή και ειδικότερα με τις θεσμικές και πολιτισμικές εκφράσεις της σε εθνικό επίπεδο, όπως το σχολείο και συνακόλουθα η συμμετοχή των παιδιών των μεταναστών στο κυρίαρχο κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, διαμέσου της εκπαίδευσης. Στην έρευνά της σε ομάδες Τούρκων μεταναστών στη Γερμανία, η Schonpflug (2001), διαπίστωσε ότι η διαγενεακή μεταβίβαση επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό από τις πολιτισμικές διαφορές μεταξύ χώρας προέλευσης και υποδοχής, καθώς η πολιτισμική ασυνέχεια μεταξύ των δύο κοινωνιών λειτουργεί αποθαρρυντικά στη διαγενεακή μετάδοση ταυτότητας, αξιών και τρόπου ζωής. Επιπρόσθετα, η Schonpflug υποστήριξε ότι η παραπάνω δυναμική μεταβίβασης, καθορίζεται σε ουσιαστικό βαθμό από τη δεκτικότητα της δεύτερης γενιάς. Εν τούτοις, αξίζει να σημειωθεί ότι συνήθως η έρευνα που αφορά στη διαγενεακή μεταβίβαση, λαμβάνει ως στατική την ταυτότητα των γονέων προκειμένου να προχωρήσει σε διαπιστώσεις σχετικά με την νέα ταυτότητα της δεύτερης γενιάς. Ωστόσο, όπως έχουμε διαπιστώσει και τονίσει αρκετές φορές στα πλαίσια της έρευνάς μας, η ταυτότητα της πρώτης γενιάς βρίσκεται υπό διαρκή διαπραγμάτευση από τα ίδια τα υποκείμενα, μια διαπραγμάτευση με χωρικές και χρονικές παραμέτρους.

Όσον αφορά στην περίπτωση που μελετώ, η διαγενεακή μεταβίβαση της «αλβανικότητας» εκφράζεται με τρεις διαφορετικούς τρόπους, κατά τη Vathi: α) Είτε ως συστηματική προσπάθεια μετάδοσης των πολιτιστικών εκείνων στοιχείων που κατά τη γνώμη των γονέων προσδιορίζουν την αλβανικότητα όπως η γλώσσα, η ιστορία, τα έθιμα, οι στενοί δεσμοί με την πατρίδα, β) είτε ως συνειδητή απόφαση μη μεταβίβασης των παραπάνω στοιχείων στη δεύτερη γενιά με στόχο την ταχύτερη ένταξη στη κοινωνία υποδοχής και τη διαφύλαξη από αρνητικές στερεοτυπικές

διακρίσεις, γ) ή ως καλλιέργεια μιας συμβολικής αλβανικής ταυτότητας, η οποία, ωστόσο, θέτει ως σημείο αναφοράς τη σχέση του υποκειμένου με την ευρύτερη αλβανική οικογένεια και λιγότερο με το έθνος.

Τα δεδομένα της έρευνάς μας κλίνουν σε μεγάλο βαθμό προς την τελευταία εκδοχή, αυτή της συμβολικής μεταβίβασης. Οι περισσότεροι πληροφορητές μας κάνουν λόγο για τη χαλαρή στάση των γονιών τους ως προς τη σφυρηλάτηση μιας συμπαγούς αλβανικής ταυτότητας. Η μετάδοση της «αλβανικότητας» αν και αξιολογείται θετικά σε θεωρητικό επίπεδο από τους περισσότερους πληροφορητές μας, στην πράξη απλά υφίσταται δευτερευόντως στην περιρρέουσα οικογενειακή ατμόσφαιρα. Η «αλβανικότητα» για τη μεταναστευτική οικογένεια είναι βιωμένη περισσότερο ως «χρέος» απέναντι στην ευρύτερη αλβανική οικογένεια παρά ως συστηματική προσπάθεια σύνδεσης με το αλβανικό έθνος. Σε σχέση με το παραπάνω, η Ιωάννα αναφέρει:

«Συχνά, οι γονείς μας, μας λένε ότι το πιο σημαντικό πράγμα στον κόσμο είναι η οικογένεια και δεν πρέπει να ξεχνάμε τους συγγενείς μας, τους παππούδες και τα ξαδέρφια κανέναν... ούτε αυτούς που είναι εδώ ούτε στην Αλβανία, ούτε στο Βέλγιο που είναι τα ξαδέρφια μας. Η μαμά μου, μου λέει ότι αν κάτι συμβεί μόνο η οικογένεια βοηθάει. Όταν ήμουν μικρότερη μου λέγανε συνέχεια να μιλάω με τη θεία μου που μένει στην Ουτρέχτη. Έτσι έμαθα αλβανικά για να μιλάω με τη θεία μου και τα ξαδέρφια μου. Αυτό πιο πολύ, για να συνεννοούμαι μαζί τους και να μη χάσουμε επαφή. Είναι ωραίο να έχεις παντού οικογένεια, μιλάω με την ξαδέρφη μου που είναι ένα χρόνο μικρότερη μέσω facebook και μερικές φορές με βοηθάει με προβλήματα που έχω με το μπαμπά και τη μαμά γιατί αυτοί εκεί είναι πιο χαλαροί από εμάς στην Ελλάδα.»

Όπως είδαμε αναλυτικά στο αντίστοιχο κεφάλαιο, η γλώσσα αποτελεί έναν από τους πυλώνες της αλβανικής ταυτότητας καθώς, όπως υποστηρίζει ο Malcolm (2005), συγκαταλέγεται στους κυρίαρχους «εθνικούς μύθους» της Αλβανίας. Ωστόσο, από τα

λεγόμενα των πληροφορητών μας, προκύπτει ότι η αλβανική γλώσσα μεταδίδεται από τους γονείς και προσκτάται από τα παιδιά χωρίς το ανάλογο αίσθημα εθνικού ανήκειν ή διαφορετικής γλωσσικής ταυτότητας. Παρά το γεγονός ότι τόσο οι γονείς όσο και τα παιδιά δείχνουν να αξιολογούν θετικά την γνώση των αλβανικών, σε καμία περίπτωση δεν παρατηρείται μια πιο δυναμική και συστηματική προσπάθεια εκμάθησής τους μέσω οργανωμένων διδασκαλείων. Αντίθετα, διαπιστώνεται μάλλον μια φθίνουσα πορεία στην ομιλία της μητρικής γλώσσας, από τα μεγαλύτερα στα μικρότερα αδέρφια, που ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της συστηματικής προσπάθειας για ένταξη στην κυρίαρχη κοινωνία και της αποφυγής στερεοτυπικών διακρίσεων. Η γλώσσα φέρει ένα συμβολικό φορτίο το οποίο όμως υπηρετεί κατά κύριο λόγο το οικογενειακό και όχι το εθνικό ανήκειν. Οι περισσότεροι πληροφορητές μας προσεγγίζουν τη γλώσσα συναισθηματικά και πρακτικά, ως μέρος της ιστορίας των γονιών τους που οφείλουν να διατηρήσουν και λιγότερο ως δείκτη της δικής τους συμμετοχής στην αλβανικότητα. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Αντώνης αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Έντάξει , μιλάω λίγο αλβανικά, είναι η γλώσσα των γονιών μου πάνω απ'όλα. Καλό είναι κάτι να ξέρεις , κάπως να μιλάς... Αλλά και αυτοί δε με πιέζουν (σ.σ. οι γονείς)... απλά να ξέρουν ότι μπορώ να συνεννοηθώ με τους συγγενείς μας στην Αλβανία.»

Η έκφραση του Αντώνη «κάτι να ξέρεις», δηλώνει τη διάθεση για μια έστω συμβολική συμμετοχή στην οικογενειακή συνέχεια που διακόπηκε βίαια από το μεταναστευτικό επεισόδιο χωρίς όμως να μαρτυρά μια ανάλογη διάθεση για μια συστηματικότερη συμμετοχή στην αλβανική εθνική ταυτότητα. Σε κάθε περίπτωση, όπως αναλυτικά συζητήσαμε στο πρώτο κεφάλαιο, η άπταιστη γνώση της γλώσσας της χώρας υποδοχής αξιολογείται πολύ υψηλότερα από τη γνώση της γλώσσας της χώρας προέλευσης, αντανακλώντας την εθνική αποστασιοποίηση των παιδιών και την ισχυρή θέληση για ένταξη. Σε αρκετές περιπτώσεις, εκτός των άλλων, ο καλός

χειρισμός της γλώσσας της χώρας υποδοχής εξυπηρετεί πρακτικές γραφειοκρατικές ανάγκες προς όφελος των γονέων, καθώς τα παιδιά μέσω της κυρίαρχης γλώσσας διαμεσολαβούν την παρουσία της οικογένειά τους στη χώρα υποδοχής.

Όπως διαπιστώνουμε, η μεταβίβαση της γλώσσας περισσότερο στοχεύει στην διακρατική επικοινωνία της ευρύτερης αλβανικής οικογένειας. Η πίστη στην οικογένεια και στους κύκλους των συγγενών είναι από τις βασικότερες αξίες που μεταφέρονται από την πρώτη στη δεύτερη γενιά Αλβανών. Η διατήρηση των οικογενειακών δεσμών και η έννοια του «ανήκειν» σε ένα ευρύτερο κύκλο συγγένειας, καταλαμβάνει την υψηλότερη θέση στις νοηματοδοτήσεις πρώτης και δεύτερης γενιάς. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι συγγενικοί δεσμοί λειτουργούν ανταγωνιστικά με τους εθνικούς δεσμούς καθώς όπως έχουμε τονίσει επανειλημμένως, η οικογένεια αποτελεί τον βασικό πυρήνα της οργάνωσης των Αλβανών. Όπως αναφέρει η Vathi (2011), η ταυτοποίηση της πρώτης και δεύτερης γενιάς με την αλβανικότητα, συνδέεται κυρίως με την εύρυθμη λειτουργία της οικογένειας και όχι με την έννοια της εθνικής κοινότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αλβανική παράδοση μεταβιβάζεται περισσότερο στα πλαίσια της οικογενειακής ζωής και συλλογικότητας ως κώδικας αξιών και τρόπος ζωής, παρά στα πλαίσια σφυρηλάτησης μιας διακριτής εθνικής ταυτότητας. Η Βενίσα (17), στην αφήγησή της αποτυπώνει αυτήν την ακλόνητη πίστη στους συγγενικούς δεσμούς.

«Θέλω μετά από χρόνια όπου και να βρίσκομαι να μπορώ να βοηθήσω την οικογένειά μου. Μόνο αυτό μετράει, η οικογένεια. Αυτή σε στηρίζει στα δύσκολα και εσύ το ίδιο. Θέλω να μπορώ να φροντίζω τους δικούς μου όπως αυτοί τους γονείς τους. Όχι μόνο τους γονείς, όλους».

Παρομοίως, ο Λάμπρος (17), υπογραμμίζει το χρέος του απέναντι στην οικογένειά του:

«Όπου και να βρεθούμε θέλω να τους έχω δίπλα μου (σ.σ. τους γονείς). Να ξέρω ότι είναι καλά... Να μπορώ να τους φροντίσω όσο μπορώ όταν είναι άρρωστοι... Να τους έχω δίπλα μου..Είναι το πιο σημαντικό η οικογένεια».

Κατά τον ίδιο τρόπο, στις μελλοντικές προβολές τους, οι έφηβοι πληροφορητές μας υπερθεματίζουν την αξία της οικογενειακής ζωής χωρίς να δίνουν σημασία στην εθνικότητα του μελλοντικού συντρόφου τους. Μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις, διαπιστώνεται συνειδητή αποστασιοποίηση των νεαρών από το ενδεχόμενο ενός γάμου με ομοεθνή τους. Η Κλάρα αποτελείται χαρακτηριστικά πάνω σε αυτό το ζήτημα:

«Δε με νοιάζει τι εθνικότητα έχει ο άλλος ...Απλά να είναι καλός άνθρωπος. Μου άρεσε ένα αγόρι και μετά έμαθα ότι είναι από την Αλβανία... τυχαία... Δεν έγινε τίποτα βέβαια γιατί έχω στο μυαλό μου το σχολείο πάνω απ' όλα. Το ότι ήταν Αλβανός...Αυτό δε μέτρησε καθόλου αρνητικά ή θετικά. Ο φίλος της αδερφής μου είναι Έλληνας. Οι γονείς μου δεν έχουν πρόβλημα με την εθνικότητα. Είναι αυστηροί αλλά γενικά...»

Με τον ίδιο τρόπο απαντάει και η Ελένη:

«Είτε Γερμανός είτε Αλβανός, είτε Έλληνας κανένα πρόβλημα... Σημασία έχει να ταιριάζεις με τον άλλον. Αν με ρωτούσατε θα προτιμούσα Έλληνα, αλλά μικρή σημασία έχει...»

Ο σεβασμός και η διατήρηση των οικογενειακών δεσμών εντός και εκτός Ελλάδας αποτελούν προτεραιότητα για τη δεύτερη γενιά και αξιολογούνται υψηλότερα από οποιαδήποτε εθνική νοηματοδότηση. Σε μεγάλο βαθμό, η οικογένεια και το αίσθημα του οικογενειακού ανήκειν, υποκαθιστά το εθνικό ανήκειν, χρωματίζει τις έννοιες του χώρου και του χρόνου για την αλβανική οικογένεια και προσφέρει ένα δίχτυ προστασίας από την επισφάλεια που περιβάλλει τη μεταναστευτική και συνακόλουθα εθνική τους ταυτότητα. Επανερχόμενοι στο αρχικό μας επιχείρημα για

μια «ανταγωνιστική σχέση» οικογένειας-εθνικότητας, συμπεραίνουμε ότι το οικογενειακό περιβάλλον λειτουργεί αντισταθμιστικά για τους μετανάστες και τις οικογένειές τους απέναντι στα αρνητικά στερεότυπα που συνδέονται με την εθνική τους προέλευση. Υπό την παραπάνω έννοια, εύστοχα η Vathi (2015) σημειώνει ότι η αλβανική οικογένεια στο μικρο-επίπεδο που λειτουργεί, υποκαθιστά εν μέρει την εθνικότητα για τα υποκείμενα που την απαρτίζουν.

β.Εθνική Ταυτότητα.

Εξ' όσων προκύπτουν από τις συνεντεύξεις, η διατήρηση και η καλλιέργεια μίας αλβανικής εθνικής ταυτότητας δεν αποτελεί προτεραιότητα για τους εφήβους του δείγματός μας. Αντιθέτως και παρά τις διαφορετικές τάσεις, κανείς από τους πληροφορητές μας δεν θέτει ως κύριο σημείο αυτό-αναφορικότητας μια ισχυρή αλβανική ταυτότητα. Η μελέτη των απαντήσεών τους συνηγορεί σε μια αδύναμη δράση ως προς τον εθνικό αυτοπροσδιορισμό ενώ η αποστασιοποίηση από την αρχική εθνική ταυτότητα ποικίλλει στον τρόπο έκφρασης και στην ένταση.

Αρκετοί από τους εφήβους του δείγματός μας διατηρούν σε συμβολικό επίπεδο το δεσμό τους με την αλβανική τους ταυτότητα, βιωμένη περισσότερο ως χρέος απέναντι στην οικογένειά τους και όχι στις πραγματικές της διαστάσεις. Παρά το γεγονός ότι οι έφηβοι αυτοί έχουν συστηματική επαφή με την αλβανική γλώσσα και κουλτούρα, έχουν υιοθετήσει πλήρως τις αντιλήψεις και τον τρόπο ζωής της κοινωνίας υποδοχής. Σε αυτό το πλαίσιο, οι περισσότεροι σπεύδουν να διευκρινίσουν ότι η αλβανικότητά τους έγκειται στην καταγωγή των γονέων τους καθώς οι ίδιοι ενηλικιώνονται σε άλλη χώρα. Σε σχετική ερώτηση η Ιωάννα απαντά:

«Προσωπικά νιώθω Ελληνίδα... Εγώ... Εδώ έχω γεννηθεί, έχω μεγαλώσει. Δε νιώθω Αλβανίδα με την έννοια ότι είμαι Αλβανίδα. Νιώθω ότι έχω αλβανική

καταγωγή, αυτό δεν μπορώ να το παραλείψω, λόγω της καταγωγής των γονιών μου και της ιστορίας τους. Είναι στοιχείο και της δικής μου ιστορίας...»

Παρά το γεγονός ότι δηλώνει Αλβανίδα, η απάντηση της Έρμη είναι στην ουσία παρόμοια με αυτή της Ιωάννας καθώς η αλβανικότητα αποτελεί στοιχείο της συλλογικής οικογενειακής διαδρομής

«Εντάξει αν με ρωτήσουν από πού είμαι θα πω είμαι από την Αλβανία αλλά, μόνο και μόνο για τους γονείς μου θα το πω. Εγώ εδώ μεγάλωσα, μόνο οι γονείς μου είναι από εκεί, όχι για κάποιο άλλο λόγο, ούτε και αισθάνομαι Αλβανίδα».

Η Βενίσσα, στην ίδια κατεύθυνση, αποδέχεται την αλβανική της καταγωγή λόγω οικογένειας, ωστόσο αμφιβάλλει για την ουσία της σχέσης της με την αλβανικότητά εφόσον ακολουθεί πλήρως τον ελληνικό τρόπο ζωής:

«Αλβανίδα είμαι από τους γονείς μου αλλά σε όλα ακολουθώ τα δικά σας γιατί έχω ζήσει εδώ άρα τι αλβανίδα είμαι δεν ξέρω... Ο τρόπος ζωής, η συμπεριφορά όλα είναι όπως εδώ...»

Αν και δηλώνει Αλβανίδα, η Βενίσσα υπογραμμίζει ότι ο τρόπος ζωής της είναι ουσιαστικά ο ελληνικός, θέτοντας το ζήτημα της διάκρισης μεταξύ ονομαστικής και πραγματικής ταυτότητας. Όπως παρατηρεί ο Jenkins (2004), μία ταξινόμηση από μόνη της δεν αρκεί για την «ανάληψη» μιας ταυτότητας καθώς υπάρχει πάντα η περίπτωση το ονομαστικό και το πραγματικό να μην συμφωνούν. Ο καθορισμός μιας ταυτότητας δεν είναι απλά και μόνο ζήτημα ονόματος ή ταξινόμησης αλλά έγκειται στο διαφορετικό νόημα που έχει η ταυτότητα αυτή στη ζωή του υποκειμένου. Συνεπώς, η βιωματική πραγματικότητα (virtuality) μπορεί να αντιτίθεται σε κατ' όνομα ή εξ' ορισμού ταυτότητες. Η Βενίσσα λοιπόν, αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως Αλβανίδα με την ονομαστική διάσταση αλλά

στην καθημερινότητά της έχει επιλέξει άλλον τρόπο ζωής. Επιπλέον, οι επιπτώσεις της ονομαστικής ταυτότητας δεν επηρεάζουν την καθημερινότητά της. Αντίθετα, ακολουθεί το πρότυπο μιας άλλης ονομαστικής ταυτότητας. Σε κάθε περίπτωση, τόσο το ονομαστικό όσο και το πραγματικό έχουν τη δική τους ουσία καθώς δε βιώνονται ξεχωριστά στην καθημερινότητα αλλά υφίστανται ως εκφάνσεις της ίδιας διαδικασίας. Οι παραπάνω καθορισμοί μέσα από την αμοιβαία διάδραση αναδεικνύονται ως κομβικά σημεία της βιογραφίας του υποκειμένου.

Παρά τα διαφορετικά μοτίβα προσέγγισης από τους ερωτηθέντες, διαπιστώνεται σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις μια διάχυτη αβεβαιότητα ως προς τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας. Οι περισσότεροι συνομιλητές μας δεν μπορούσαν να ταξινομήσουν τους εαυτούς τους με εθνικά κριτήρια ενώ αρκετοί αντιμετώπιζαν με αμηχανία τις σχετικές ερωτήσεις. Ο Λίονελ αδυνατεί να απαντήσει στο αν αισθάνεται Έλληνας ή Αλβανός

«Δεν ξέρω, είναι πολύ δύσκολο να απαντήσω. Δεν έχω ποτέ αισθανθεί ξένος ούτε στην Ελλάδα ούτε στην Αλβανία. Δεν ξέρω τι είμαι»

Ακόμα μεγαλύτερη σύγχυση αποτυπώνεται στη δήλωση της Ζωής

«Δεν έχω αισθανθεί ποτέ ξένη εδώ... Αν και θεωρώ τον εαυτό μου Αλβανίδα αισθάνομαι περισσότερο Ελληνίδα... Δεν ξέρω...»

Στη δήλωση της Ζωής αποτυπώνεται με τον πιο εμφανή τρόπο η αντίθεση ονομαστικής και πραγματικής ταυτότητας για την οποία κάναμε λόγο πιο πριν. Η Ζωή «θεωρεί» με κριτήριο τις εξωτερικές ταξινομήσεις ότι είναι Αλβανίδα αλλά «αισθάνεται» Ελληνίδα βάσει των βιωμάτων της. Μπορεί να μοιράζεται την ίδια ονομαστική ταυτότητα με τους γονείς της, ή τους συγγενείς της στη χώρα προέλευσής της, παρ' όλ' αυτά συμμετέχει με ένα πολύ διαφορετικό «πολιτισμικό υλικό» στο βίωμα της συγκεκριμένη ταυτότητας.

Η διαπίστωση αυτής της αβεβαιότητας μας οδηγεί σε μια δεύτερη διαπίστωση σχετικά με το βίωμα υβριδικών ταυτοτήτων από αρκετούς εφήβους του δείγματός μας. Χαρακτηριστικά είναι τα λεγόμενα του Κλαούντιο:

«Αν με ρωτήσει κανείς τι αισθάνομαι θα απαντήσω μισός Αλβανός, μισός Έλληνας. Έχω μεν Αλβανούς γονείς αλλά μεγάλωσα εδώ και έχω την ελληνική κουλτούρα. Αισθάνομαι πολύ άνετα στην Αλβανία, όποτε πάω αλλά μου αρέσει πολύ που μένω στην Ελλάδα».

Κατά τον Hutnyk, (2005), η «υβριδικότητα» αποτελεί πλέον χρήσιμο επιστημολογικό εργαλείο που δεν υπηρετεί αποκλειστικά τις πολιτισμικές και μετα-αποικιακές σπουδές αλλά ανταποκρίνεται στα δεδομένα της παγκοσμιοποίησης και μπορεί να εφαρμοστεί σχεδόν σε όλες τις μετά-θεωρίες. Στο πλαίσιο αυτό, τόσο η «διασπορά» όσο και η «υβριδικότητα», συνθέτουν κατά τον Bhabha (1994) ένα τρίτο διάστημα που ενθαρρύνει την ανάδειξη νέων πολιτισμικών θέσεων, αντίθετων στο ηγεμονικό αφήγημα της φυλής, της κουλτούρας ή του έθνους. Οι υβριδικές αυτές θέσεις δίνουν στο υποκείμενο τη δυνατότητα να αντικαταστήσει τις ουσιοκρατικές προσεγγίσεις της εθνικής ταυτότητας με νέες αναπαραστάσεις. Στο πλαίσιο αυτό, η λογική της ταυτότητας ακολουθεί το δρόμο της ταύτισης και όχι της ανακάλυψης ή της αφύπνισης καθώς δεν αποτελεί αμετακίνητο σημείο αλλά αμφίθυμη σχέση που μετατοπίζει το βάρος από το είναι στο γίνεσθαι, από τις μονολιθικές βεβαιότητες στις μυθοπλαστικές επινοήσεις από τη μοναδικότητα στην ποικιλότητα από το οντολογικό στο φαντασιακό (Τζιόβας, 2011). Στην παραπάνω συνάφεια, η ταυτότητα λαμβάνει την έννοια της διαδικασίας, της πράξης, της παράστασης.

Έτσι, ο Εμμάνουελ ή Μανώλης δηλώνει:

«Είμαι λίγο από τα δύο, και Αλβανός και Έλληνας. Γεννήθηκα εκεί μεγάλωσα όμως εδώ. Είμαι και Εμμάνουελ και Μανώλης. Μάλλον είμαι Ελληνοαλβανός».

Μου αρέσει η Ελλάδα αλλά δε θέλω να χάνω επαφή με την Αλβανία. Γι αυτό πηγαίνω τακτικά, δύο μπορεί και τρεις φορές το χρόνο».

Σε ορισμένες περιπτώσεις οι συνομιλητές μας απορρίπτουν συνειδητά την αλβανική ταυτότητα με στόχο την πλήρη ένταξη στην ελληνική κοινωνία. Όπως παρατηρεί η Vathi (2015) στις περιπτώσεις που οι ερωτώμενοι δεν έχουν βιώσει εκτεταμένα περιστατικά στιγματισμού και περιθωριοποίησης, η μετατόπιση αυτή συνδυάζεται με μια ρομαντική προσέγγιση της διαφύλαξης των εθνικών δεσμών.

Ο Στράτος αναφέρει:

«Κατάγομαι από την Αλβανία και ζω στην Ελλάδα.. Τι να πω, ασφαλώς και είμαι Έλληνας γιατί εδώ έχω μεγαλώσει και έχω μάθει τη γλώσσα και τον κόσμο. Οι γονείς μου το καταλαβαίνουν, δε θέλουν να ξεχάσω τη γλώσσα και την καταγωγή και το σέβομαι αυτό».

Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Αντώνης καταθέτει

«Ένα μέρος της καταγωγής μου είναι από την Αλβανία... Αυτό. Καλό θα είναι να μην ξεχνάω την καταγωγή αυτή... αλλά δε μιλάω ούτε αλβανικά ούτε έχω πάει ποτέ στην Αλβανία. Θεωρώ τον εαυτό μου Έλληνα όπως ακριβώς είναι όλοι οι άλλοι. Καμία διαφορά».

Από την άλλη, ο Κωνσταντίνος που θεωρεί ότι έχει πέσει θύμα ρατσιστικής συμπεριφοράς, δηλώνει ότι η ελληνική ταυτότητα αυτή είναι μια ταυτότητα που κατέκτησε μετά από κόπο και εμπόδια:

«Πλέον θεωρώ ότι η Ελλάδα μου ανήκει. Έστω ένα κομμάτι της. Αυτό που είμαι το έχω πετύχει με κόπο. Και δεν το δίνω σε κανένα. Στο σχολείο δεν έχω περάσει καλά. Από άποψη ρατσισμού. Και όχι μόνο στα πρώτα χρόνια. Τότε ήταν καλύτερα. Παιδιά από τον Πόντο, τη Ρωσία, την Αλβανία. Ήμασταν όλοι μαζί. Πλέον αντί να ωριμάζουμε γινόμαστε πιο οπισθοδρομικοί. Αν με ρωτούσατε, η απάντησή μου θα ήταν ότι θεωρώ τον εαυτό μου Έλληνα ...Σε μεγάλο βαθμό. Θεωρώ τον εαυτό μου Αλβανό μόνο και μόνο επειδή έχουμε

μερικούς συγγενείς σε αυτή τη χώρα. Δεν τη ζω αυτή τη χώρα. Έχω ενσωματωθεί εδώ πέρα πλέον. Δεν αισθάνομαι κάτι άλλο και αυτό έχει σημασία. Όχι όπως η γνωστή τραγουδίστρια που δε λέει ότι είναι από την Αλβανία. Για το στίγμα... αν με καταλαβαίνετε... Και όμως η θεία της είναι μια παλιά τραγουδίστρια της Αλβανίας. Εμείς το ξέρουμε αυτό».

Παρά τις δυσκολίες, ο Κωνσταντίνος φαίνεται να έχει ενστερνιστεί πλήρως την ελληνική του ταυτότητα την οποία «κατέκτησε» αντιμετωπίζοντας δυσκολίες. Ο Κωνσταντίνος, διεκδικεί καθημερινά την ελληνικότητα του μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο συναναστροφών του δηλαδή το σχολείο και τον χώρο εργασίας του. Παρά τη συνειδητή αυτή μετατόπισή, σε άλλο σημείο της συνέντευξής του υποβαθμίζει τη σημασία της εθνικής καταγωγής:

«Πιστεύω και από εδώ να ήμουν, με Έλληνες γονείς δε θα είχα κάποια διαφορά, ούτε θα σκεφτόμουν διαφορετικά. Επειδή κάποιος είναι ξένος, δεν έχει και κάποια ιδιαιτερότητα πιστεύω. Αποδεχόμαστε τον άλλον έτσι όπως είναι, τον δεχόμαστε και τον αγαπάμε. Αυτά δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία. Πλέον Έλληνες και Αλβανοί έχουμε γίνει ένα. Δε βλέπω και μεγάλη διαφορά».

Το μοτίβο της υποβάθμισης της ταυτότητας εμφανίζεται αρκετά συχνά στα λεγόμενα των μαθητών. Μάλιστα ορισμένοι από τους πληροφορητές μας αποστασιοποιούνται τελείως από το συγκεκριμένο ζήτημα το οποίο φαίνεται να τους προκαλεί αμηχανία. Σύμφωνα με τους Lamont and Mollnar (2002), η αποφυγή του εθνικού αυτοπροσδιορισμού αποτελεί στρατηγική θόλωσης των ορίων ειδικά όταν υφίσταται η απειλή του στιγματισμού. Στις περιπτώσεις αυτές διαπιστώνεται η προσκόλληση σε πανανθρώπινες αξίες ή ακόμα και η μετατόπιση της προτεραιότητας σε άλλες ταυτότητες όπως αυτή του εφήβου. Σε σχετική ερώτηση η Άννα απαντάει:

«Τι αισθάνομαι, αισθάνομαι άνθρωπος αυτής της γης. Δεν έχει σημασία από πού κατάγομαι. Δεν μου αρέσει να ορίζω τον εαυτό μου. Οι γονείς μου είναι από την Αλβανία αλλά δε φταίω εγώ και δεν έχει και σημασία για εμένα να τουλάχιστον μετράνε άλλα πράγματα πιο πολύ... Να είσαι καλός άνθρωπος πχ και να σέβεσαι τον άλλον και να μην κρίνεις χωρίς να ξέρεις τι χαρακτήρας είναι».

Η αποστασιοποίηση από θέματα εθνικής ταυτότητας συνοδεύεται συχνά από υιοθέτηση πανεθνικών ταυτοτήτων, στην περίπτωση μας Ευρωπαϊκών, που διαμεσολαβούν τα σχέδια των εφήβων να ζήσουν μελλοντικά σε κάποια μεγάλη ευρωπαϊκή πρωτεύουσα (Vathi, 2015).

Για τους περισσότερους συνομιλητές μας η εθνική ταυτότητα έχει χαρακτήρα «καταστασιακό». Οι ταυτότητες και οι ταξινομήσεις με βάση την εθνικότητα εναλλάσσονται σε σχέση με τον τόπο και τους συνομιλητές των υποκειμένων. Η Έρμη δηλώνει πάνω σε αυτό:

«Όταν βρίσκομαι εδώ αισθάνομαι Ελληνίδα με αλβανική καταγωγή. Όταν πάω στο χωριό μου και κάτω πολύ καιρό αισθάνομαι Αλβανίδα που ζει στην Ελλάδα. Δεν ξέρω τι αισθάνομαι. Ανάλογα που είμαι και με ποιον μιλάω, μερικές φορές...Αλλιώς όταν μιλάω με γονείς και παππούδες αλλιώς με τους φίλους μου».

Έτσι, μερικές φορές στην ίδια συνέντευξη εντοπίζεται αλβανική, ελληνική και υβριδική ταυτότητα σχεδόν ταυτόχρονα, αντανακλώντας το βαθμό της σύγχυσης των παιδιών αυτών ως προς τον εθνικό τους αυτοπροσδιορισμό. Η Ζωή συμπυκνώνει τα παραπάνω σε μία σύντομη πρόταση:

«Λέω ότι είμαι από την Αλβανία αν και ουσιαστικά είμαι από την Ελλάδα. Για την ακρίβεια είμαι και από τις δύο χώρες ενώ οι γονείς μου είναι από εκεί αλλά εγώ ζω εδώ από όταν γεννήθηκα».

Σημαντικό ποσοστό των πληροφορητών μας καταθέτει ότι η σύγχυση πηγάζει εν μέρει από το γεγονός ότι στην Ελλάδα χαρακτηρίζονται Αλβανοί και στην Αλβανία, Έλληνες. Η αφήγηση του Λάμπρου είναι ενδεικτική της κατάστασης:

«Στην Αλβανία, όταν πάω με κάνουνε οι άνθρωποι να αισθάνομαι ξένος. Όταν είμαι σε μεγάλες παρέες με λένε Έλληνα και με κάνουν να αισθάνομαι περίεργα. Μετά έρχομαι στην Ελλάδα και με λένε Αλβανό. Αν δεν είναι αυτό μπλέξιμο τότε τι είναι...»

Ομοίως, η Ιωάννα αναφέρει:

« Όταν πάμε στην Αλβανία, λένε να ήρθαν οι Έλληνες. Όχι μόνο με εμάς που ερχόμαστε από Ελλάδα και τα ξαδέφια μου που ζούνε στις Βρυξέλλες λένε να, ήρθαν τα Βελγάκια για διακοπές».

Αν και συχνά οι συνομιλητές μας δείχνουν μεγάλη προσαρμοστικότητα και ευελιξία στην εθνική τους ταυτότητα, ωστόσο δεν μπορούμε να παραλείψουμε ότι και στις δύο περιπτώσεις ενσαρκώνουν το ρόλο του «Άλλου» χωρίς να γίνονται απόλυτα αποδεκτοί στους χώρους συναναστροφών. Πιθανότατα, η εξωτερική ταξινόμησή τους ως «Άλλος» να επιτάσσει την σχετική αποστασιοποίησή τους από ζητήματα εθνικής ταυτότητας ή την εφαρμογή στρατηγικών θόλωσης των ορίων. Όπως επισημαίνει ο Banks (2005), η εθνοτική ταυτότητα, είτε επιβάλλεται είτε αποτελεί αντικείμενο διεκδίκησης από την μειονοτική ομάδα, σχετίζεται περισσότερο με την εξοικείωσή τους με τις ομάδες συμβόλων που προέχουν για την πλειοψηφία, παρά για τις εγγενείς διαφορές της μειοψηφίας.

Το σχολείο ως επίσημος θεσμός και κύριο πεδίο κοινωνικοποίησης επιδρά σημαντικά στον καθορισμό του περιεχομένου της εθνικής ταυτότητας για τα παιδιά των μεταναστών. Ήδη από τα πρώτα χρόνια του σχολείου, η πλειοψηφία των παιδιών των Αλβανών έρχεται αντιμέτωπη με το αρνητικό πρόσημο της κατηγορίας του μετανάστη. Η διαδικασία της εθνικής κατηγοριοποίησης βιώνεται

αρνητικά αρχικά σε μικρο-επίπεδο, ειδικά για τα παιδιά που φτάνουν στην Ελλάδα σε μεγαλύτερη ηλικία. Η Έρμη, που ήρθε στην Ελλάδα στη ηλικία των οκτώ καταθέτει :

« Ήρθα στην Ελλάδα όταν ήμουν Β΄ Δημοτικού, δεν ήταν εύκολο. Πήγα σχολείο στα μέσα τη χρονιάς. Δεν μιλούσα καθόλου ελληνικά και ένιωθα χαμένη. Τα υπόλοιπα παιδιά με βλέπανε κάπως. Έμαθα ελληνικά τέλεια σε ένα καλοκαίρι για να μπορέσω να τα βγάλω πέρα. Κάποιοι μπορεί να κοροϊδεύουν ένα παιδί επειδή έχει ένα ελάττωμα και πατάνε πάνω στο ότι είναι μετανάστης. Πέρσι στην Α Λυκείου είχαμε δύο κορίτσια Αλβανίδες και κάναμε παρέα με αυτές. Αυτές ας πούμε τις θεωρούσανε σπαστικές κι έτσι. Και τα παιδιά στην τάξη δεν τις συμπαθούσανε και πολύ. Εγώ τις έκανα παρέα και με είχανε κι εμένα σε απόσταση οι υπόλοιποι. Τώρα αυτές πήγανε ΕΠΑΛ κι έχω έρθει πιο κοντά με τα παιδιά και μου λένε δε σε κάναμε παρέα γιατί νομίζαμε ότι ήσουν ίδια με αυτές. Ήτανε όντως σπαστικές αλλά ήταν όμως και αλβανάκια κι έτσι... Ήτανε πάτημα αυτό, η καταγωγή, το βρήκανε σαν βρισιά στο τέλος...»

Για τους περισσότερους πληροφορητές μας, το να είσαι «αλβανάκι» σε ελληνικό σχολείο, περιλαμβάνει την ενσάρκωση του Άλλου, τη μη αποδοχή, την περιθωριοποίηση από την κυρίαρχη ομάδα των συμμαθητών, εκβάλλοντας τελικά όπως υποστηρίζει η Vathi (2012) σε μια ευρύτερη πολιτικοποίηση της αλβανικής ταυτότητας. Στο παραπάνω συμβάλλει το γενικότερο αρνητικό αφήγημα για τους Αλβανούς όπως έχει παγιωθεί στο δημόσιο λόγο (King and Mai, 2002). Σε αυτό το πλαίσιο, οι περισσότεροι συνομιλητές μας επιλέγουν την αποστασιοποίηση από την από την αλβανική καταγωγή τους και τη θόλωση των ορίων. Σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν ενθικεύσει στον λόγο τους την απόλυτη αντίθεση σε ό,τι σχετίζεται με τη χώρα προέλευσής τους, όπως η Άντζελα:

«Όταν λέω ότι είμαι Αλβανίδα κομπάρω, δε θέλω δε θέλω να έχω καμία σχέση με αυτούς. Δεν είμαι ρατσίστρια, τους σιχαίνομαι όμως γιατί τους έχω ζήσει από κοντά και έχω δει απερίγραπτα πράγματα. Με απωθούν

τόσο πολύ. Η ιδεολογία τους, η νοοτροπία τους, ο τρόπος σκέψης. Εμένα ούτως η άλλως με ενδιαφέρει, μόνο ο χαρακτήρας των ανθρώπων δε με νοιάζει από πού είναι. Αλλά αυτούς δεν τους θέλω καθόλου».

Η Αντζελα αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση πλήρους μετατόπισης ταυτότητας. Αν και απορρίπτει την αλβανικότητά της παρ'όλ'αυτά δυσκολεύεται να ταξινομήσει τον εαυτό της εθνικά. Δέχεται σχεδόν με πικρία την αλβανική της καταγωγή, ενώ την ίδια στιγμή επιχειρεί να υποβαθμίσει το ζήτημα της εθνικής καταγωγής ως τακτική θόλωσης των ορίων.

Κάποιοι από τους πληροφορητές μας αποκάλυψαν τη σύγχυσή και την αμηχανία τους όταν τίθενται ρητά ζητήματα εθνικού ανήκειν, όπως στο μάθημα της ιστορίας.

Η Χρυσάνθη εκμυστηρεύεται το παραπάνω συναίσθημα:

«Για το μόνο που έχω νιώσει μειονεκτικά στο σχολείο είναι όταν κάνουμε μάθημα ιστορίας ... Θίγουμε πολύ τον πατριωτισμό. Και αυτά που λένε ξέρω 'γω... Α, εμείς οι Έλληνες.. Εγώ τότε δεν ξέρω πώς να αισθανθώ. Είναι και μερικοί από την Αλβανία, μαθητές, και λένε εμείς είμαστε από το Αργυρόκαστρο είμαστε Βορειοηπειρώτες ή από τις Σαδράντα που οι περισσότεροι μιλάνε ελληνικά. Σε κάποια χωριά μόνο ελληνικά... αλλά και αυτοί δε θεωρούνται Έλληνες για μένα Αλβανοί θεωρούνται ενώ το Αργυρόκαστρο είναι στην Αλβανία. Αλλά αυτά δεν τα λέω και πολύ για να μην τσακώνομαι. Εμένα μου τη σπάνε αυτοί που ντρέπονται να πούνε ότι είναι Αλβανοί γιατί νομίζουνε ότι θα τους κάνουνε πέρα».

Παρά την συνειδητή ή μη αμηχανία, οι περισσότεροι συνομιλητές μας παίρνουν μέρος σε εκδηλώσεις εθνικού περιεχομένου όπως σχολικές γιορτές και παρελάσεις.

Ο Λάμπρος αναφέρει:

«Ναι πάντα έπαιρνα μέρος σε γιορτές όπως η 28^η Οκτωβρίου και στην παρέλαση πήγαινα. Χωρίς να έχω κανένα πρόβλημα. Με ρωτάνε μερικές φορές αισθάνομαι σε γιορτές και παρελάσεις. Την Ελλάδα τη θεωρώ δεύτερη πατρίδα μου, δε θα έκανα ποτέ κάτι για να βλάψω την Ελλάδα γιατί αυτή με

έχει μεγαλώσει και μου έχει προσφέρει τόσα. Πάω στις γιορτές για να την τιμήσω γιατί είμαστε και Έλληνες σε ένα βαθμό.»

Ο Λάμπρος επιλέγει να συμμετέχει ενεργά στις σχολικές εκδηλώσεις εθνικού περιεχομένου καθώς θεωρεί την Ελλάδα εν μέρει πατρίδα του. Ομοίως, πολλοί από τους συμμαθητές του που μας μίλησαν, τοποθετούν την έννοια του εθνικού ανήκειν στο κέντρο της ατομικής τους πραγματικότητας. Το γεγονός ότι συμμετέχουν συνειδητά στο πολιτισμικό κεφάλαιο της χώρας και διεκδικούν την θέση τους στην ελληνική κοινωνία διαμεσολαβεί την συμμετοχή τους στο εθνικό ανήκειν της χώρας υποδοχής. Σε αυτό το πλαίσιο, οι περισσότεροι διεκδικούν μια έστω διαφοροποιημένη ελληνική ταυτότητα, βιωμένη και κερτημένη σε επίπεδο καθημερινότητας. Ωστόσο, συχνά όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα το εθνικό ανήκειν προσκρούει στην στέρηση της ιδιότητας του πολίτη.

γ.Ιδιότητα του πολίτη.

Τα ζητήματα του εθνικού ανήκειν διαπλέκονται με θεσμικά ζητήματα στη χώρα υποδοχής. Εκκρεμότητες στην επίσημη αναγνώριση ταυτότητας επανέρχονται συνέχεια στις αφηγήσεις των μαθητών, καταδεικνύοντας ότι η θεσμική επικύρωση της ταυτότητας τους πέρα από πρακτικές προεκτάσεις ενέχει έντονο συμβολισμό για τους πληροφορητές μας. Όπως επισημαίνουν οι Φίγγου και Σουρβίνου (2017), οι αναπαραστάσεις της ιδιότητας του πολίτη διέπονται από πολυσημία και αντινομίες στον κοινό νου, διαπίστωση που ισχύει τόσο για τα παιδιά των μεταναστών όσο και για την κοινωνία υποδοχής.

Η παραπάνω πολυσημία μας κατευθύνει προς την μελέτη της ιδιότητας του πολίτη εντός του συγκεκριμένου ιστορικού και εθνικού πλαισίου στο οποίο αναφέρεται. Η σχετική βιβλιογραφία αποφαίνεται στο ότι η ιδιότητα του πολίτη αλλάζει από ένα

εθνικό πλαίσιο σε άλλο, αντλώντας τα βασικά χαρακτηριστικά της από την εθνική ταυτότητα (Sindic 2011). Υπό αυτή την έννοια, οι βασικές ιδεολογικές συνιστώσες της εθνικής ταυτότητας αποτυπώνονται στις πολιτικές χορήγησης της ιδιότητας του πολίτη. Στην παραπάνω συνάφεια, το δίκαιο του αίματος (*ius sanguinis*) σχετίζεται με τον εθνοτικό εθνικισμό και δυνάμει με τα εθνικά στερεότυπα, ενώ το δίκαιο του εδάφους (*ius soli*) με τον πολιτειακό εθνικισμό, όπως τον έθεσε ο Brubaker (1992) και την έννοια της πολυπολιτισμικότητας και της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η χορήγηση της ιδιότητας του πολίτη εγγυάται την ισότιμη ένταξη ή ότι τα στοιχεία του εθνοτικού και πολιτειακού εθνικισμού δεν μπορούν να συνυπάρχουν).

Η ιδιότητα του πολίτη κάθε σύγχρονου κράτους είναι εγγενώς περιληπτική. Αναφέρεται στον μόνιμα εγκατεστημένο πληθυσμό ενός κράτους, αποκλείοντας τους ξένους, δηλαδή τα άτομα που ανήκουν σε άλλα κράτη. Το παραπάνω ασφαλώς δεν σημαίνει ότι η έννοια της ιδιότητας του πολίτη εξισώνεται απλά και μόνο με το γεγονός της μόνιμης εγκατάστασης. Αντίθετα, αποτελεί σταθερό χαρακτηριστικό που προσδιορίζει το υποκείμενο και δεν κτάται ή απόλλυται απλά και μόνο βάσει της εγκατάστασης ακόμα και στην περίπτωση της παρατεταμένης παρουσίας ή απουσίας του υποκειμένου. Και αυτό διότι το κράτος δεν είναι απλά και μόνο μία εδαφική οντότητα αλλά μία ευρύτερη οργάνωση πολιτών. Επί τη βάση αυτή, η ιδιότητα του πολίτη δεν εμπερικλείει ενδογενώς αλλά, την ίδια στιγμή, αποκλείει εξωγενώς, όπως υπογραμμίζει ο Brubaker (1992), καθώς θέτει μία σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε πολίτες και ξένους. Σε αυτή τη συνάρτηση το κράτος εξυπηρετεί και προωθεί αποκλειστικά τα συμφέροντα της συγκεκριμένης, οριοθετημένης και νομιμοποιημένης υπηκοότητας.

Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια της ιδιότητας του πολίτη αντικατοπτρίζει τη σχέση του ατόμου με το κράτος και τους θεσμούς, σχέση στην οποία συμμετέχουν και οι δύο εμπλεκόμενοι με δικαιώματα και υποχρεώσεις (Heywood, 1994). Υπό αυτή την έννοια, η ιδιότητα του πολίτη ξεπερνά τη στενή νομική ερμηνεία λειτουργώντας με όρους ταυτότητας (De la Paz and Turner, 2004). Το παραπάνω μας επιτρέπει να προβούμε σε μια διάκριση μεταξύ αντικειμενικής και υποκειμενικής διάστασης, δηλαδή μεταξύ της θεσμικής αντιμετώπισης του ατόμου ως πολίτη –μέλους μιας πολιτειακής μονάδας αλλά και τη συνείδηση του ατόμου ότι ανήκει σε μια πολιτειακή μονάδα και την συναισθηματική επένδυση της γνώση αυτής. Συνεπώς, η υποκειμενική και αντικειμενική διάσταση της πολιτειότητας μπορεί να εκληφθεί ως συγκεκριμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις από τη μία και αίσθηση του ανήκειν και εθνικής αφοσίωσης από την άλλη.

Αντλώντας από τα παραπάνω, θέτουμε ως αφετηρία το γεγονός ότι η ιδιότητα του πολίτη και η πολιτειότητα στη χώρα μας οργανώνονται στη βάση του δικαίου του αίματος. Ακρογωνιαίος λίθος της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, όπως έχουμε επισημάνει αρκετές φορές, αποτελεί η ομοιογένεια του έθνους, η οποία στοιχειοθετείται από την κοινή γλώσσα, τη θρησκεία, την εθνική συνείδηση, την καταγωγή. Μάλιστα, η εθνική συνείδηση και η κοινή καταγωγή συμπυκνώνονται στην έννοια του γένους, παράγοντας έναν δυισμό μεταξύ «ομογενών» και «αλλογενών» που λειτουργεί ταξινομικά στο συλλογικό ασυνείδητο, χαράσσοντας τα όρια μεταξύ του «Εμείς» και οι «Άλλοι». Η παραπάνω ηγεμονική αναπαράσταση της ομοιογένειας που διαμεσολαβείται από την ταξινομική κατηγορία του κοινού γένους, έχει λειτουργήσει καθοριστικά στη διαμόρφωση της μεταναστευτικής πολιτικής στη χώρα μας τις τελευταίες δεκαετίες (Χριστόπουλος, 2012).

Εντός αυτής της συλλογιστικής, θα πρέπει να προσεγγίσουμε τη σχέση ταυτότητας και κοινωνικής αναγνώρισης των υποκειμένων (social recognition). Η έννοια της κοινωνικής αναγνώρισης δεν περιορίζεται μόνο σε μικρο-επίπεδο καθημερινότητας των μεταναστών και των παιδιών τους, αλλά επεκτείνεται στην αναγνώριση από τους επίσημους θεσμικούς παράγοντες που διαχειρίζονται την έννοια της «Ετερότητας» (Andreouli and Howarth, 2012). Επιπλέον, η συμπερίληψη της μελέτης της ιδιότητας του πολίτη στα παιδιά των μεταναστών, αποτρέπει από το ενδεχόμενο αποπολιτικοποίησης της ταυτότητάς τους.

Το ζητούμενο της ιδιότητας του πολίτη αποτυπώνεται σε αρκετές από τις συνεντεύξεις των μαθητών συχνά με την αίσθηση της αδικίας σε βάρος τους και της ταλαιπωρίας λόγω της δαιδαλώδους γραφειοκρατίας. Σε αυτό το πλαίσιο ο Κωνσταντίνος αναφέρει:

«Εγώ έχω ελληνική υπηκοότητα, για μένα τα πράγματα είναι πιο απλά σε σχέση με άλλα παιδιά. Και ο πατέρας μου πήρε και η μητέρα μου και η αδερφή μου, είμαστε πλέον Έλληνες και επίσημα. Βέβαια ταλαιπωρηθήκαμε πάρα πολύ, δεν μας το δώσανε απλόχερα. Με τόσα χρόνια φοίτηση και διαμονή στην Ελλάδα θα έπρεπε να είχαμε πάρει πιο εύκολα την ταυτότητα. Η γραφειοκρατία που επικρατεί στην Ελλάδα είναι απίστευτα εξαντλητική. Ακόμα και στην Αλβανία ξεμπερδεύεις πιο εύκολα. Τα λεφτά μόνο που έχουμε πληρώσει σε παράβολα....Το αποτέλεσμα όμως μετράει...»

Το «αποτέλεσμα» στο οποίο αναφέρεται ο Κωνσταντίνος, δηλαδή η κτήση της ελληνικής υπηκοότητας του δίνει μια αίσθηση αυτοπεποίθησης και μεγαλύτερης συνειδητότητας της ταυτότητάς του σε σχέση με τους συμμαθητές του. Υπό αυτή την έννοια η θεσμική επικύρωση της ελληνικής ταυτότητας παραπέμπει στην ψυχολογική εγγύτητα με τα άλλα μέλη της κοινότητας (αισθάνομαι όπως οι άλλοι), στην χωροχρονική γειννίαση (ζω μαζί με τους άλλους) και την πολιτική συμμετοχή (συναποφασίζω με τους άλλους) (Φίγγου, Σουρβίνου, 2017). Έτσι, η υπαγωγή στην

ίδια πολιτειακή κοινότητα με την εξω-ομάδα διαμεσολαβεί ως ένα βαθμό την υποκειμενική ταύτιση του υποκειμένου καθώς τα όρια που τίθενται από τη γενεαλογική καταγωγή καθίστανται και επισήμως διαπερατά.

Στην περίπτωση του Λάμπρου, η θεσμική απόδοση της πολιτειότητας συνιστά την τελευταία «εκκρεμότητα» προκειμένου να υπερβεί το όριο και να ταυτιστεί και επίσημα πλέον με την έξω ομάδα:

«Είμαι Έλληνας αφού κάνω ό,τι κάνουν οι Έλληνες, ζω μαζί τους και βασικά δε διαφέρω πουθενά παρά μόνο στο ότι δεν μπορώ να ψηφίσω και να πάω στρατό. Θα ήθελα να πάω όμως και να υπηρετήσω την Ελλάδα, όχι μόνο σαν θητεία αλλά και μόνιμα γιατί είναι πατρίδα μου. Θα ήθελα και αστυνομικός να πάω αλλά δεν μπορείς αν δεν έχεις υπηκόοτητα και ιθαγένεια».

Η έλλειψη της ιδιότητας του πολίτη δυσχεραίνει τα μελλοντικά σχέδια του Λάμπρου και επαναφέρει την παράμετρο των ορίων ως διαμορφωτικό παράγοντα της ζωής του. Αν και προσπαθεί εν μέρει να υποβαθμίσει το ζήτημα της θεσμικής αναγνώρισης χαρακτηρίζοντάς το ως τυπική εκκρεμότητα, ωστόσο η απάντηση του υποδηλώνει μια ανολοκλήρωτη αίσθηση : η έλλειψη πολιτογράφησης του λειτουργεί ταξινομικά σε συναισθηματικό αλλά και σε πρακτικό επίπεδο, υπενθυμίζοντάς του τη δυσκολία υπέρβασης της γενεαλογικής του σχέσης με την χώρα καταγωγής.

Σε αυτό το πλαίσιο, γίνεται αντιληπτό ότι η απόδοση της ιδιότητας του πολίτη έχει πρακτικές αλλά και συναισθηματικές προεκτάσεις για τους νεαρούς συνομιλητές μας. Η εθνική συνείδηση αναδύεται μεν σαν προσωπικό βίωμα και συναίσθημα ωστόσο, αντικειμενικοποιείται ως γραφειοκρατική κατασκευή που λειτουργεί καταλυτικά στη ζωή και τις νοηματοδοτήσεις των παιδιών των μεταναστών.

7.Συμπεράσματα.

Στο κεφάλαιο αυτό διερευνήσαμε το ρόλο της εθνικής ταυτότητας στις νοηματοδοτήσεις αλλά και την καθημερινότητα των Αλβανών μεταναστών. Αντλώντας από την ταξινόμηση μεταξύ ονομαστικής και ουσιαστικής ταυτότητας του Jenkins, την χάραξη και διαπερατότητα των ορίων του Barth αλλά και τη κοινωνιογνωστική προσέγγιση της απειλούμενης ταυτότητας των Blanz et al, εμβαθύναμε στις αναπαραστάσεις και το βίωμα της εθνικής ταυτότητας των Αλβανών μεταναστών, του εθνικού ανήκειν και της ενεργού πολιτειότητας .

Από τα δεδομένα της ανάλυσής μας διαπιστώσαμε τη σταδιακή αποστασιοποίηση της πρώτης γενιάς από τον άξονα της εθνικής αυτοαναφοράς. Για την πρώτη γενιά, η μεταναστευτική ταυτότητα αναδεικνύεται ως η πλέον ισχυρή, βιωμένη κυρίως με ταξικά χαρακτηριστικά, καθώς η έννοια της κοινωνικοοικονομικής κινητικότητας είναι αλληλένδετη με τη διαδικασία και τους στόχους της μετανάστευσης. Οι αφηγήσεις των Αλβανών γονέων επικεντρώνονται-ως επί το πλείστον- στην περιγραφή των κοινωνικών τους τροχιών και στις εργώδεις προσπάθειές τους να αναρριχηθούν οικονομικά και κοινωνικά.

Ωστόσο, η εθνική ταυτότητα της πρώτης γενιάς δεν επισκιάζεται μόνο από τη εργασιακή ταυτότητα του μετανάστη αλλά και από την εξίσου ισχυρή ταυτότητα του γονέα, καθώς οι οικογενειακές σχέσεις και τα δίκτυα συγγένειας διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην οργάνωση της ζωής των Αλβανών. Υπό αυτό το πρίσμα, η «αλβανικότητα», ερμηνεύεται από τα υποκείμενα ως ο

αδιάκοπος αγώνας για πρόοδο και προκοπή, νοούμενη ως ένα σύνολο ηθικών γνωρισμάτων με προεξάρχον την αφοσίωση στην εργασία και την οικογένεια.

Η προσήλωση σε ατομικές ταυτότητες όπως αυτή των γονιού, του μέλους μια οικογένειας, του εργαζόμενου, υπερκαλύπτει την εθνική ταυτότητα της πρώτης γενιάς που παρουσιάζεται αποδυναμωμένη τόσο ως ονομαστική όσο και ως ουσιαστική κατηγορία. Η αποστασιοποίηση από την αλβανική εθνική ταυτότητα συνδέεται άρρηκτα με την παγίωση ισχυρών αρνητικών στερεοτύπων στην κοινωνία υποδοχής και τον συνακόλουθο στιγματισμό των Αλβανών, που διαμορφώνει μια *de facto* αρνητική προσέγγιση, συμβάλλοντας στην συστηματική εξατομίκευση και απόσπαστοποίηση της αλβανικής μεταναστευτικής ταυτότητας. Σε αυτή την κατεύθυνση, οι εκπρόσωποι της πρώτης γενιάς αυτοπροσδιορίζονται εθνικά ως «Αλβανοί που ζούνε στην Ελλάδα», δηλώνοντας την ενεργό συμμετοχή τους στην ελληνικότητα και σε μια διαφορετική δεξιαμενή κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου συγκριτικά με τους ομοεθνείς τους.

Για τη δεύτερη γενιά, η διατήρηση και η καλλιέργεια της αλβανικής εθνικής ταυτότητας επίσης δεν αποτελεί προτεραιότητα. Παρά τις διαφορετικές τάσεις, κανείς από τους πληροφορητές μας δεν θέτει ως σημείο αναφοράς μια ισχυρή αλβανική ταυτότητα. Η μελέτη των απαντήσεών τους συνηγορεί σε μια αδύναμη δράση ως προς τον εθνικό αυτοπροσδιορισμό ενώ η αποστασιοποίηση από την αρχική εθνική ταυτότητα ποικίλλει στους τρόπους έκφρασης.

Αρκετοί από τους εφήβους του δείγματός μας διατηρούν σε συμβολικό επίπεδο το δεσμό τους με την αλβανική τους ταυτότητα, βιωμένη ωστόσο κυρίως ως χρέος απέναντι στην οικογένειά τους παρά στις πραγματικές της διαστάσεις. Η αλβανική οικογένεια στο μικρο-επίπεδο που λειτουργεί, υποκαθιστά εν μέρει την εθνικότητα για τα υποκείμενα που την απαρτίζουν. Το αίσθημα του οικογενειακού ανήκειν,

υποκαθιστά το εθνικό ανήκειν τόσο για τη πρώτη όσο και για τη δεύτερη γενιά, χρωματίζει τις έννοιες του χώρου και του χρόνου και προσφέρει ένα δίκτυο προστασίας από την επισφάλεια της μετανάστευσης. Σε ορισμένες περιπτώσεις διαπιστώνεται καθολική μετατόπιση ταυτότητας καθώς οι συνομιλητές μας απορρίπτουν συνειδητά τη γενεαλογική τους σύνδεση με την αλβανικότητα. Πιθανότατα, η εξωτερική ταξινόμησή τους ως «Άλλων» και η λειτουργία των αρνητικών στερεοτύπων να υπαγορεύει την παραπάνω μετατόπιση ή έστω την σχετική αποστασιοποίησή τους.

Στην ίδια κατεύθυνση, αρκετά συχνά, εμφανίζεται το μοτίβο της υποβάθμισης της εθνικής καταγωγής, ζήτημα που φάνηκε να προκαλεί αμηχανία στους συνομιλητές μας. Η αποφυγή του εθνικού αυτοπροσδιορισμού συνιστά στρατηγική θόλωσης των ορίων ειδικά όταν υφίσταται η απειλή του στιγματισμού. Στις περιπτώσεις αυτές διαπιστώσαμε την προσκόλληση σε πανανθρώπινες αξίες, την μετατόπιση της έμφασης σε άλλες ταυτότητες όπως του εφήβου αλλά και τη λειτουργία υβριδικών ταυτοτήτων που εναλλάσσονται.

Τέλος, η απόδοση της ιδιότητας του πολίτη καταλαμβάνει σημαντικό χώρο στις αφηγήσεις των πληροφορητών. Η θεσμική επικύρωση της ταυτότητας της δεύτερης γενιάς αναδύεται ως απαραίτητος δίαυλος για την πλήρη και ισότιμη συμμετοχή στην ελληνική κοινωνία, την ουσιαστική ένταξη αλλά και την υπέρβαση των ταυτοτικών ορίων. Σε κάθε περίπτωση, δεν θα έπρεπε να λανθάνει από την ερευνητική αντίληψη ότι η συν-θεώρηση της ταυτότητας και της εθνικότητας είναι μία ιστορία διαρκών μεταβολών και συνεχούς ανταγωνισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.

Στα πλαίσια της έρευνας αυτής εστίασα στη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής των μεταναστών δεύτερης γενιάς από την Αλβανία εν καιρώ οξείας δημοσιονομικής κρίσης. Υποστήριξα ότι η δεύτερη γενιά δεν ενδίδει παθητικά στην αναπαραγωγή της χαμηλής κοινωνικοοικονομικής θέσης στην οποία ήδη βρίσκεται και την οποία δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο η ύφεση. Αντιθέτως, όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις τους, οι έφηβοι πληροφορητές της έρευνας επιχειρούν να ορίσουν οι ίδιοι τους υλικούς και μη υλικούς όρους της κοινωνικής τους αναπαραγωγής. Δεν εγκλωβίζονται σε λογικές αναπόδραστου και αποστέρησης εναλλακτικών λύσεων αλλά αναλαμβάνουν το ρίσκο μιας διαφοροποιημένης πορείας σε σχέση με τους γονείς τους, καταστρώνοντας προσεκτικά σχέδια ζωής. Επί τη βάση αυτή, και με όρους ανθρωπολογικούς, η παρούσα έρευνα επιχειρήσει να αναδείξει τις διαδικασίες αναπαραγωγής των υλικών και μη υλικών συνθηκών ύπαρξης των ατόμων αυτών.

Η κοινωνική αναπαραγωγή κατά τη Narotzky (2017), θα μπορούσε να οριστεί ως μία διαδικασία συνέχειας και διαδοχικότητας μεταξύ των γενεών γύρω από εγχειρήματα τόσο μικρής εμβέλειας που εξασφαλίζουν «τα προς το ζην» των ατόμων και κατ'επέκταση των μελλοντικών σχεδίων τους, όσο και μεγαλύτερης εμβέλειας που εξασφαλίζουν τη συνέχεια του κοινωνικού συστήματος και κατ'επέκταση των μοντέλων κατανομής εξουσίας και πλούτου. Ωστόσο, η κρίση εξέβαλε σε μία πρωτόγνωρη ανατροπή των διαγενεακών και ενδογενεακών προσδοκιών και σχεδίων ζωής. Αλλαγές, όπως ο κατακερματισμός των ευκαιριών εργασίας και η γενίκευση της επισφάλειας προσετέθησαν ως νέα δομικά εμπόδια στην ήδη εύλωτη ύπαρξη των μεταναστών και των παιδιών τους, οδηγώντας σε μία αναπλαισίωση των σχεδίων τους και των στρατηγικών τους.

Η Narotzky (2017) υποστηρίζει ότι η κοινωνική αναπαραγωγή συντελείται σε δύο διαφορετικές φάσεις, μία άμεση που αφορά στην καθημερινή προσπάθεια εξασφάλισης των «προς το ζην» και μία απώτερη που στοχεύει στην ευρύτερη κοινωνική ευταξία και σταθερότητα. Κρίσεις, όπως η δημοσιονομική ύφεση, πλήττουν και τις δύο φάσεις αναπαραγωγής, λειτουργώντας διαλυτικά. Το μέλλον

φαντάζει δυσσίωνο καθώς οι αναμενόμενες προσδοκίες, όταν δεν καταρρέουν, τίθενται τουλάχιστον υπό αμφισβήτηση και τα σχέδια ζωής αναπροσαρμίζονται. Στην Ελλάδα, η οικονομική κρίση, η εργασιακή ανασφάλεια, η κοινωνική ανασφάλεια, ο ελλοχεύων κίνδυνος του κοινωνικού αποκλεισμού συνθέτουν τους δομικούς κινδύνους υπό το βάρος των οποίων οι έφηβοι μετανάστες λαμβάνουν αποφάσεις χαράσσοντας σχετικές τροχιές δράσης. Αντιμέτωποι με παλιούς και νέους δομικούς περιορισμούς τα υποκείμενα της έρευνας προσεγγίζουν τις συνθήκες της ζωής τους ρεαλιστικά και δεν εγκαταλείπουν το όνειρο της ανοδικής τους κινητικότητας. Τουναντίον, βάσει των νέων δεδομένων επινοούν εκ νέου τις διαδρομές του βίου τους

Στο επίκεντρο της διατριβής τέθηκε το ίδιο το υποκείμενο και η εμπρόθετη δράση του, ο τρόπος με τον οποίο επιχειρεί να ελέγξει, στο μέτρο του δυνατού, τις δομικές διακινδυνεύσεις και να αντιδράσει απέναντι σε μία αυξανόμενη τρωτότητα. Ωστόσο η τρωτότητα αυτή δεν «ακινητοποιεί» τα υποκείμενα ούτε τα εξαναγκάζει σε μία μοιρολατρική αποδοχή αναπαραγωγής του υποβαθμισμένου πεπρωμένου της πρώτης γενιάς. Αντίθετα, αφυπνίζει τα αντανakλαστικά της οικονομικής και κοινωνικής τους επιβίωσης, κινητροδοτώντας τους έφηβους της έρευνας προς τη δράση και την επινόηση σχεδίων. Όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις, τα υποκείμενα στρέφονται και επενδύουν από κάθε άποψη στον Εαυτό τους, εναποθέτοντας τις ελπίδες τους στην ατομικότητα τους. Η ατομικότητα επί τη βάση της χρονικότητας μετουσιώνεται σε εμπρόθετη δράση, ανακαλώντας την εμπειρία του παρελθόντος, αξιολογώντας τους δομικούς περιορισμούς του παρόντος και σχεδιάζοντας ανάλογα τις τροχιές του μέλλοντος (Emirbayer and Mische, 1998). Σε αυτή τη συνάρτηση, η εμπρόθετη δράση εμπερικλείει την δυνατότητα μετασχηματισμού και διαφοροποίησης, κομβικές έννοιες στην πορεία της ανάλυσής μας.

Η αναζήτηση αυτή ανέδειξε για άλλη μια φορά την πολύπλοκη σχέση δομής και δρώντος υποκειμένου. Οι πληροφορητές μας, αν και έχουν επίγνωση των δομικών περιορισμών που σε μεγάλο βαθμό τους επικαθορίζουν, προτάσσουν τη δυνατότητα της επιλογής της διαδρομής του βίου τους και σε αυτή την κατεύθυνση προβαίνουν σε συστηματική δράση. Οι δομές, όπως υποστηρίζει ο Bourdieu (1985) προσδιορίζουν μεν το υποκείμενο σε πολύ μεγάλο βαθμό, ωστόσο δεν καταλήγουν σε έναν απόλυτο ντετερμινισμό καθώς το υποκείμενο επιλέγει τις στρατηγικές του, διαθέτοντας μία σχετική πάντα αυτονομία. Όπως προκύπτει από την ανάλυση, την

σχέση αυτή θεραπεύει η έννοια του habitus ως μια γεφυροποιός δύναμη των διχοτομιών δομής και δρώντος υποκειμένου, αντικειμενικού και υποκειμενικού, μακροεπιπέδου και μικροεπιπέδου (Reay, 2004). Η έννοια του habitus προϋποθέτει ένα ενεργό και δημιουργικό υποκείμενο, όπως οι νέοι του δείγματος μας (acting agents). Παρά το γεγονός ότι το habitus τονίζει την έννοια της συνέχειας δεν απορρίπτει όμως την πιθανότητα για αλλαγή αλλά αντιθέτως ενέχει την πιθανότητα και τη δυνατότητα για αλλαγή, διαφοροποίηση και μετασχηματισμό αφ'ής στιγμής το ίδιο το habitus επαναδιαμορφώνεται βάσει της εμπειρίας.

Στη συνάφεια αυτή, η έννοια του habitus γεφυρώνει το κενό μεταξύ του ατομικού και του συλλογικού, δηλαδή ανάμεσα στις αντικειμενικές δομές και την αντίστοιχη υποσυνείδητη ενσάρκωσή τους σε ατομικές κρίσεις που εκδηλώνονται ως γούστο, κανόνες και συμπεριφορές ή με πολύ απλά λόγια γεφυρώνει «τους κανόνες του παιχνιδιού» με τη γνώση των κανόνων αυτών και την αντίστοιχη δράση σύμφωνα με τους κανόνες αυτούς. Η διπλή αυτή φύση του habitus, ατομική και συλλογική, επεξηγεί τις ανθρώπινες συμπεριφορές και προτιμήσεις με ατομικούς όρους αλλά παράλληλα τις προσεγγίζει ως συλλογικό αποτέλεσμα αναπαραγόμενο στις ευρύτερες κοινωνικές δομές. Η αλληλεπίδραση δομής και υποκειμένου που αποτελεί και ένα από τα πυρηνικά στοιχεία της διατριβής, εξέβαλε στη διαπίστωση της αναδιαμόρφωσης του habitus των νέων αυτών σε ένα cleft habitus, ένα συνονθύλευμα του οικογενειακού φορτίου που φέρουν και του ηγεμονικού αξιακού κώδικα που ενστερνίζονται στο σχολείο.

Το εγχείρημα της κοινωνικής κινητικότητας δεν τορπιλίζει τη σταθερότητα της έννοιας του habitus, καθώς δεν είναι τα όρια μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων που διαταράσσονται από τα υποκείμενα που τα υπερβαίνουν: τα υποκείμενα είναι αυτά που αλλάζουν και όχι η κοινωνική δομή. Η διαδικασία της κοινωνικής κινητικότητας λοιπόν ενέχει μία ακόμη πρόκληση για τους νέους μετανάστες καθώς πέρα από τις πολλαπλές δομικές διακινδυνεύσεις καλούνται αλλά και επιδιώκουν, όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις τους να προσαρμοστούν σε κοινωνικά πεδία με habitus ανοίκειο προς αυτούς. Στη συνάφεια αυτή, ο μετασχηματισμός του habitus διαμεσολαβεί από ψυχοσυναισθηματικής πλευράς την αλλαγή και τη διαφοροποίηση. Στην κατεύθυνση αυτή του μετασχηματισμού, διαπίστωσα ότι οι νεαροί μετανάστες δεύτερης γενιάς δεν απορρίπτουν αλλά επιστρατεύουν και αξιοποιούν την πολύτιμη τεχνογνωσία ζωής της πρώτης γενιάς, κατασκευάζοντας σταδιακά μία νέα ταυτότητα και μετασχηματίζοντας το κοινωνικό και πολιτισμικό τους κεφάλαιο.

Προκειμένου να κατανοήσω την εμπρόθετη δράση, επεχείρησα να κατανοήσω καταρχάς τα ίδια τα υποκείμενα δηλαδή την ταυτότητα που συγκροτούν προκειμένου να πετύχουν τους στόχους τους αλλά και τον τρόπο που διαχειρίζονται το πολιτισμικό και κοινωνικό τους κεφάλαιο. Η διερεύνηση αυτή έλαβε χώρα εντός του χρονικού πλαισίου μίας θεμελιώδους μετάβασης στη ζωή των υποκειμένων από το σχολείο στην ενήλικη ζωή, μίας χρονικής στιγμής που στοιχειοθετεί ένα οριακό σημείο στη ζωής τους (turning point) όπου τα υποκείμενα καλούνται να λάβουν ξεκάθαρες αποφάσεις και να ακολουθήσουν συγκεκριμένα σχέδια ζωής, ενεργοποιώντας όλους τους διατιθέμενους πόρους που μπορούν να υποστηρίξουν τις μελλοντικές τους τροχιές.

Η ταυτότητα και το κεφάλαιο αποτέλεσαν πυρηνικές διαστάσεις της διατριβής, λειτουργώντας ως οι πλέον κατάλληλες κατηγορίες ανάλυσης που θα μπορούσαν να φωτίσουν τις νοηματοδοτήσεις και να ερμηνεύσουν τη δράση των υποκειμένων. Κατά την πορεία διεξαγωγής της έρευνας μέσω της συμμετοχικής παρατήρησης και της διενέργειας ημιδομημένων συνεντεύξεων, ανέκυψαν συγκεκριμένες κατηγορίες ποιοτικών δεδομένων, ώστε να σχηματιστούν πέντε διαφορετικές θεματικές διερεύνησης ταυτότητας και κεφαλαίου και οι οποίες στο σύνολό τους συνθέτουν ένα ολοκληρωμένο θεωρητικό και ερευνητικό πλαίσιο. Βάσει των παραπάνω εξετάστηκε η ταυτότητα και το κεφάλαιο εν σχέσει με τη γλώσσα, τη θρησκεία, το φύλο, την εργασία και την εθνότητα.

Ως προς τη γλώσσα διαπιστώθηκε μια σαφής γλωσσική μετατόπιση στην ελληνική με παράλληλη αποστασιοποίηση από την αλβανική, στάση που συνάδει με τη συνολική απομάκρυνση των εφήβων του δείγματος από το αποτύπωμα της αλβανικότητας. Όπως προκύπτει από τα δεδομένα, το γλωσσικό κύρος δεσπόζει στο αξιακό σύστημα τόσο της πρώτης όσο και της δεύτερης γενιάς με τη δεύτερη να έχει εμφανώς μετακινηθεί σε ένα νέο γλωσσικό habitus, επιδιώκοντας όχι μόνο τη διευρυμένη συμμετοχή τους στο πολιτισμικό κεφάλαιο της κοινωνίας υποδοχής αλλά και τη μέγιστη δυνατή εξισορρόπηση των σχέσεων εξουσίας που ενυπάρχουν στη γλωσσική επικοινωνία. Η άριστη χρήση της κυρίαρχης γλώσσας θεωρείται κομβικός διάυλος ένταξης αλλά και βασική προϋπόθεση για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της οικογένειας καθώς δεν αξιολογείται μόνο ως απαραίτητο εργασιακό προσόν αλλά καταλαμβάνει ιδιαίτερη συμβολική αξία στις νοηματοδοτήσεις των πληροφορητών. Σε αυτή την κατεύθυνση, η γλωσσική επιλογή υπέρ της ελληνικής αποτελεί μονόδρομο για τους περισσότερους, λειτουργώντας ως μία επιτελεστική πρακτική

προς την κατεύθυνση μιας νέας υβριδικής ταυτότητας που συγκροτείται στο μεταίχμιο δύο κόσμων.

Το πρόκριμα της ένταξης στην ελληνική κοινωνία είναι εξίσου εμφανές στο ζήτημα των θρησκευτικών επιλογών και πρακτικών. Οι μετανάστες τόσο της πρώτης όσο και της δεύτερης γενιάς επιδιώκουν να αφομοιώσουν τα σύμβολα ομοιότητας στη χώρα υποδοχής, εγκαταλείποντας σχετικά πρόθυμα ό,τι «προδίδει» τη χώρα καταγωγής τους και ενδεχομένως θα μπορούσε να αποτελέσει πρόσκομμα στην πλήρη αποδοχή τους από τους «Άλλους». Σε αυτή τη συνάφεια, η θρησκευτική ταυτότητα του μετανάστη προσεγγίστηκε με όρους κοινωνικής ταυτότητας τιθέμενη σε μία βάση ομοιότητας και διαφοράς, ατομικότητας και συλλογικότητας, εαυτού και δημόσιας εικόνας. Σε μία κοινωνία όπου τις προηγούμενες δεκαετίες κυριάρχησε η «αλβανοφοβία», η χριστιανική ομολογία αποτελεί συστατικό στοιχείο του κυρίαρχου πολιτισμικού κεφαλαίου με το οποίο οι Αλβανοί δεύτερης γενιάς βρίσκονται σε συνεχή διάδραση. Υπό αυτή την έννοια, η θρησκευτικότητα διαμεσολαβεί κυρίως τη συμμετοχή της δεύτερης γενιάς στην κυρίαρχη πολιτισμική ταυτότητα και κεφάλαιο. Σε αυτό το πλαίσιο, η βάπτισμα αποτελεί μία ακόμα επιτελεστική πράξη συμμετοχής στη νέα ταυτότητα, έμπρακτη αποδοχή των κυρίαρχων εθνικών συμβόλων. Οι ίδιοι οι έφηβοι, στις αφηγήσεις τους, προσεγγίζουν τη θρησκευτικότητα με όρους ατομικότητας, παρουσιάζοντας τη θρησκευτική τους πίστη ως αποτέλεσμα συνειδητής επιλογής αλλά και σύγκλισης με τον κυρίαρχο κανόνα. Η ταύτισή τους με το χριστιανισμό σηματοδοτεί μία διευρυμένη συμμετοχή σε μία σύγχρονη ευρωπαϊκή ταυτότητα που θεμελιώνεται στην αντίθεση «Εμείς και οι Άλλοι».

Στην ίδια συνάρτηση διερεύνησα την πτυχή του φύλου, όχι δηλαδή ως μία μορφή κοινωνικής οργάνωσης ή σημειωτικής οριοθέτησης του σώματος αλλά περισσότερο με όρους κοινωνικής ταυτότητας. Το φύλο συγκαταλέγεται στα ατομικά χαρακτηριστικά, στις πτυχές της προσωπικότητας, στις δομές της συνείδησης, στις διαφορετικές επιτελεστικότητες που θεωρητικοποιούν τις σεξουαλικές υποκειμενικότητες. Το φύλο μεταβλήθηκε από μία πρωταρχικά βιολογική κατηγορία σε μία πολιτισμική διαδικασία. Η δεύτερη γενιά μεταναστών αμφισβητεί και επαναδιαπραγματεύεται τις έμφυλες ταυτότητες που προβάλλει η κοινωνία προέλευσης. Τα αδιαφιλονίκητα στερεότυπα της αρρενωπότητας και της θηλυκότητας που ταξίδεψαν με τους γονείς τους στους νέους τρόπους εγκατάστασης αμφισβητούνται, μεταβάλλονται, προσαρμόζονται στο πεδίο δράσης των υποκειμένων. Το ισχυρό νεοπατριαρχικό μοντέλο της αλβανικής κοινωνίας που είχε

ήδη αρχίζει να φθείρεται ταυτόχρονα με την εγκατάσταση της πρώτης γενιάς στην κοινωνία υποδοχής, κλυδωνίζεται εκ νέου, από την προσπάθεια της δεύτερης γενιάς να νομιμοποιήσει τα πρότυπα των γηγενών συνομηλίκων τους εντός της δυναμικής της αλβανικής οικογένειας. Η εμπρόθετη αυτή δράση των υποκειμένων, αποτελεί μέρος μιας συνολικής προσπάθειας αποστασιοποίησης από την αλβανική ταυτότητα. Εκφράζει τη στρατηγική προσπάθεια των πληροφορητών να διαβούν τα όρια που τους εγκλωβίζουν στην κατηγορία του «Άλλου». Η «απειλή» της ετερότητας έχει σαν αποτέλεσμα το μετασχηματισμό του *habitus* και τον προσανατολισμό της δράσης στην υπέρβαση των ορίων.

Σχετικά με τον τομέα της εργασίας, από τις αφηγήσεις τους γίνεται σαφές ότι οι αναπαραστάσεις που φέρουν έχουν διαμορφωθεί αποφασιστικά μέσω της εμπειρίας των οικογενειών τους: η ενασχόληση της «πρώτης γενιάς» αποκλειστικά με χειρωνακτικές εργασίες χαμηλού κύρους, όπως και η επαγγελματική ανασφάλεια και επισφάλεια που βίωσε η αλβανική οικογένεια στην προσπάθεια της πρώτης προσαρμογής και συνεχίζει να βιώνει κατά τη διάρκεια της κρίσης, κινητροδοτούν τη δεύτερη γενιά στην επιδίωξη τουλάχιστον μεσοαστικών επαγγελμάτων τα οποία στο φαντασιακό τους λειτουργούν ως συνώνυμα υψηλότερου βιοτικού επιπέδου και κοινωνικού κύρους από αυτό που ήδη διαθέτουν. Οι έφηβοι μετανάστες υιοθετούν τις δικές τους στρατηγικές ομαλής μετάβασης στο εργασιακό τοπίο. Σε αυτό το πλαίσιο, το σχολείο, διαδραματίζει διττό ρόλο: πρακτικά, αποτελεί το απαραίτητο βήμα για τη μετάβαση τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση ή άλλους τύπους μεταλυκειακής κατάρτισης. Σε δεύτερο επίπεδο, το σχολείο πέρα από την πρακτική του συμβολή στα σχέδια ζωής τους, αποτελεί το πεδίο συνάντησης και σύγκλισης με την κυρίαρχη κουλτούρα της χώρας υποδοχής. Η υιοθέτηση των τρόπων, στάσεων, συμπεριφορών αλλά και γενικότερα του ισχυρού πολιτισμικού κεφαλαίου που προβάλλει ο εκπαιδευτικός θεσμός, εκβάλλει στο μετασχηματισμό του *habitus* που φέρουν και συμβάλλει θετικά στη συστηματικότερη δέσμευσή τους με την ελληνική κοινωνία και τον ενδεχόμενο κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού που ενδυναμώνεται λόγω κρίσης. Στο σχολείο, η δεύτερη γενιά επιχειρεί πέρα από την κατάκτηση των μορφωτικών αγαθών, να διεισδύσει ισότιμα σε έναν άλλο κόσμο, στον οποίο μέχρι τώρα η πρώτη γενιά συμμετείχε μόνο περιθωριακά. Οι νεαροί μετανάστες, γαλουχημένοι με την κουλτούρα και τις νοοτροπίες της ελληνικής κοινωνίας, επινοούν τις δικές τους στρατηγικές «συμφιλίωσης» με την οικογενειακή πολιτισμική κληρονομιά και επιχειρούν να κατοχυρώσουν μία θέση στην κοινωνία υποδοχής πολύ διαφορετική

από αυτή των οικογενειών τους. Παρά τη γενικευμένη επισφάλεια και το χαμηλό κοινωνικοοικονομικό τους υπόβαθρο, στηρίζονται στην ατομικότητά τους, αρνούμενοι να παθητικοποιηθούν και ως ενεργά υποκείμενα επιχειρούν να διαμορφώσουν τους όρους της κοινωνικής τους αναπαραγωγής.

Σε σχέση με την εθνική ταυτότητα, τα ποιοτικά δεδομένα συνηγορούν στο ότι για την πρώτη γενιά, η πλέον ισχυρή ταυτότητα είναι η μεταναστευτική, βιωμένη κυρίως με ταξικά χαρακτηριστικά, καθώς η έννοια της κοινωνικοοικονομικής κινητικότητας είναι αλληλένδετη με τη διαδικασία και τους στόχους της μετανάστευσης. Ωστόσο, η εθνική ταυτότητα της πρώτης γενιάς δεν επισκιάζεται μόνο από την εργασιακή ταυτότητα του μετανάστη. Η προσήλωση σε ατομικές ταυτότητες όπως του γονιού ή του εργαζόμενου, υπερκαλύπτει την εθνική ταυτότητα της πρώτης γενιάς που παρουσιάζεται αποδυναμωμένη τόσο ως ονομαστική όσο και ως ουσιαστική κατηγορία. Η αποστασιοποίηση συνδέεται άρρηκτα με την παγίωση ισχυρών αρνητικών στερεοτύπων στην κοινωνία υποδοχής και τον συνακόλουθο στιγματισμό των Αλβανών, που διαμορφώνει μια *de facto* αρνητική προσέγγιση, συμβάλλοντας στην συστηματική εξατομίκευση και από-συλλογικοποίηση της αλβανικής μεταναστευτικής ταυτότητας.

Για τη δεύτερη γενιά, η διατήρηση και η καλλιέργεια της αλβανικής εθνικής ταυτότητας επίσης δεν αποτελεί προτεραιότητα. Παρά τις διαφορετικές στάσεις, κανείς από τους πληροφορητές μας δεν προτάσσει μία ισχυρή αλβανικότητα. Η μελέτη των απαντήσεών τους συνηγορεί σε μια αδύναμη δράση ως προς τον εθνικό αυτοπροσδιορισμό ενώ η αποστασιοποίηση από την αρχική εθνική ταυτότητα ποικίλλει στους τρόπους έκφρασης. Αρκετοί από τους εφήβους του δείγματός μας διατηρούν μόνο σε συμβολικό επίπεδο το δεσμό τους με την αλβανική τους ταυτότητα, βιωμένη περισσότερο ως ηθικό χρέος απέναντι στην οικογένειά τους παρά στις πραγματικές της διαστάσεις. Η αλβανική οικογένεια στο μικρο-επίπεδο που λειτουργεί, υποκαθιστά εν μέρει την εθνικότητα για τα υποκείμενα που την απαρτίζουν. Το αίσθημα του οικογενειακού ανήκειν, υποκαθιστά το εθνικό ανήκειν τόσο για τη πρώτη όσο και για τη δεύτερη γενιά, χρωματίζει τις έννοιες του χώρου και του χρόνου και προσφέρει ένα δίχτυ προστασίας από την επισφάλεια της μετανάστευσης. Η σημασία της εθνικής καταγωγής συχνά υποβαθμίζεται ως μία στρατηγική θόλωσης ορίων ειδικά όταν επικρέμεται η απειλή του στίγματος του μετανάστη.

Σε αντίθεση με την εθνικότητα, η ιδιότητα του πολίτη καταλαμβάνει σημαντικό χώρο στις αξιολογήσεις των πληροφορητών. Η θεσμική επικύρωση της ταυτότητας της δεύτερης γενιάς αναδύεται ως απαραίτητος διάυλος για την πλήρη και ισότιμη συμμετοχή στην ελληνική κοινωνία, την ουσιαστική ένταξη αλλά και την υπέρβαση των ταυτοτικών ορίων που εγκλωβίζουν τους νέους μετανάστες.

Βάσει των παραπάνω διαπιστώσεων, η παρούσα διατριβή εστίασε στη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής των συνθηκών της ύπαρξης των μεταναστών δεύτερης γενιάς από την Αλβανία που διαβιούν στην Ελλάδα της κρίσης. Στα πλαίσια αυτής της διερεύνησης ανεδείχθησαν οι ενεργητικές στρατηγικές των υποκειμένων, τα οποία αν και ιδιαίτερος ευάλωτα και επισφαλή, λόγω των αυξημένων δομικών διακινδυνεύσεων ωστόσο, δεν υποκύπτουν ούτε παθητικοποιούνται. Εν μέσω άνισων οικονομικών ισορροπιών και ασύμμετρων σχέσεων εξουσίας δίνουν τον δικό τους αγώνα με την ελπίδα ότι στο μέλλον θα καταφέρουν να καθορίσουν οι ίδιοι τις διαδρομές της ζωής τους. Ακόμα και αν το αποτέλεσμα δεν είναι ορατό, τα παιδιά των μεταναστών, αντλώντας από την τεχνογνωσία ζωής της πρώτης γενιάς και την κοινωνικοποιητική εμπειρία του σχολείου, επενδύουν στην ατομικότητά τους και όχι στον ατομικισμό, στοχάζονται προσεκτικά και επιχειρούν με επινοητική δεξιοτεχνία και αποφασιστικότητα να βελτιώσουν τους όρους της ζωής τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abbott, A. (2001). *Time Matters. On Theory and Methods*. Chicago: University Press.
- Abrams, L.S. & Gibson, P. (2007). Teaching Notes - Reframing multicultural education: Teaching white privilege in the social work curriculum. *Journal of Social Work Education*, 43 (1), pp.147-160.
- Adamczyk, A. (2016). Albanian Immigrants in Greece. From unwanted to tolerated? *Journal of Liberty and International Affairs*, 2, pp. 49-59.
- Adler, P.A. & Adler, P. (1994). Observational Techniques. In: N.K. Denzin & Y.S Lincoln (eds), *Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks CA: Sage Publications, pp.377-392.
- Ager, A. & Strang, A. (2004). *Indicators of Integration. Final Report. Development and Practice Report 28*. London: Home Office.
- Agyekum, B. (2016). Labor Market Perceptions and Experiences among Ghanaian-Canadian second generation in the Greater Toronto area. *Norsk Geografisk Tidsskrift-Norwegian Journal of Geography*, 70, (2) pp. 112-124.
- Ajrouch K. J. & Abdi M. K. (2006). Racial and religious contexts: Situational identities among Lebanese and Somali Muslim immigrants. *Ethnic and Racial Studies*, 30(1) pp. 72-94, DOI: [10.1080/01419870601006553](https://doi.org/10.1080/01419870601006553)
- Al-Ali, N., Black, R. & Koser, K. (2001). The limits to transnationalism: Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities. *Ethnic and Racial Studies*, 24, (4) pp. 578-600.
- Alba, R.D. & Nee, V. (1997). Rethinking assimilation theory for a new era of migration. *International Migration Review*, 31 (4), pp. 826-874.
- Alba, R.D. & Nee, V. (2003). *Remaking the American Mainstream: Assimilation and Contemporary Integration*. Cambridge, Harvard University Press.
- Algan, Y., Dustmann, C., Glitz, A. & Manning, A. (2010). The Economic Situation of First and Second Generation Immigrants in France, Germany and the United Kingdom. *The Economic Journal*, h120, (542), F4-F30.
- Allievi, S. (2005). How the Immigrant Became Muslim. *Revue Europeenne de Migrations Internationales*, 21,(2), pp. 135-163. DOI : 10.4000 / remi .2497.

- Andall, J. & Sarti, R. (2004). 'La trasformazioni del servizio domestic in Italia'. Un introduzione. *Polis XIII*. (1) pp. 5-16.
- Andersen, S., (1992). *Ethnic Minority Children and Education in Denmark. Copenhagen Studies in Bilingualism* (16). Royal Danish School for Educational Studies.
- Anderson, B. (2006). A very private business: Migration and domestic work. *Centre on Migration, Policy and Society, Working Papers*, no 28, Oxford σ.402-412: University of Oxford.
- Andreouli, E., & Howarth, C. (2013). National Identity, Citizenship and Immigration: Putting Identity in Context. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 43(3), pp. 361-382.
- Ansell, N. (2009). Childhood and the politics of scale: descaling children's geographies? *Progress in Human Geography*, 33 (2), pp.190–209.
- Anthias, F. & Lazaridis, G., (2000). *Gender and Migration in Southern Europe: Women on the Move*. Berg, Oxford.
- Antoniou, A.S., & Dalla, M. (2015). Greeks and Albanian Immigrants' Perceptions on Family Values, Marriage Myths and Love: The Role of Acculturation. *International Journal of Social Pedagogy*, 4, pp. 204-218.
- Appadurai, A., (1991). Global Ethnoscapes: Notes and Queries for a Transnational Anthropology. In: RX. Fox, (ed). *Recapturing Anthropology: Working in the Present*. Santa Fe: School of American Research. pp. 48-65.
- Appel, R. & Muysken, P. (2006). *Language Contact and Bilingualism*. Bibliovault OAI Repository. The University of Chicago Press.
- Apter, D. (1964). Political religion in the new nations. In: C. Geertz (ed). *Old Societies and New States: The Quest for Modernity in Asia and Africa*. NY:Free Press of Glencoe, pp57-104.
- Arapoglou, V. & Maloutas, T. (2011). Segregation, Inequality and Marginality in Context: The Case of Athens. *The Greek Review of Social Research, Special Issue, 136 C'*, pp.135-155.
- Armano, E., Bove, A. & Murgia, A. (2017). *Mapping Precariousness, Labour Insecurity and Uncertain Livelihoods: Subjectivities and Resistance*. London: Routledge.

- Asquith, L. (2019). *Rebuilding lives after genocide. Migration, Adaptation and Acculturation*. Palgrave Studies in Compromise After Conflict. UK: Palgrave Studies.
- Autes, M. (1995). Genèse d'une nouvelle question sociale. *Lien social et politiques-RIAC*, 74, pp. 43-48.
- Backer, L. (2006), Observation: A Complex Research Method. *Library Trends*, 55(1), pp. 171-189 doi : 10.1353/lib.2006.0045
- Baldwin-Edwards, M. (2004). Albanian Immigration and the Greek Labour Market: Economic Symbiosis and Social ambiguity. *SEER-South East Europe Review for Labor and Social Affairs*, 7 (1), pp. 51-65.
- Barbier J.C., Brygoo, A. & Viguiet, F. (2002). Defining and Assessing Precarious Employment in Europe: A Review of Main Studies and Surveys - A Tentative Approach to Precarious Employment in France. *Preliminary report WP1.1, ESOP fifth framework project*. Noisy le Grand: CEE.
- Barjaba, K. & King, R. (2005). Introducing and theorising Albanian migration. In: R. King, N. Mai & S. Schwandner-Sievers (eds), *The New Albanian Migration*. Brighton: Sussex Academic Press, pp.1-28.
- Barth, F. (1994). Enduring and emerging issues in the analysis of ethnicity. In: H. Vermeulen, & C. Govers, (eds), *The anthropology of ethnicity: Beyond 'Ethnic groups and boundaries'*. Amsterdam: Het Spinhuis, pp. 11-32.
- Bartley, A. & Spoonley, P. (2008). Intergenerational Transnationalism: 1.5 Generation Asian Migrants in New Zealand. *International Migration*, 46,(4), pp 63-84.
- Basch, L., Schiller- Glick, N. & Blanc –Szanton, C. (eds) (2005). *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. London: Routledge.
- Bassett R., Beagan, B., Ristovski-Slijepcevic, S., & Chapman, G., (2008). Tough Teens: Methodological Challenges of Interviewing Teenagers as Research Participants, *Journal of Adolescent Research*, 23 (2), pp. 119-131.
- Bauer, M. W. & Gaskell, G. (1999). Towards a paradigm for research on social representations. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 29 (2), pp. 163–186.
- Beck, U. (1996). *Risikogesellschaft, Auf dem Weg in Eine Andere Moderne*, Frankfurt:M Suhrkamp.

- Becker, B. (2003). *Behind Stone Walls: Changing household organization among the Albanians of Kosovo*. Pega: Dukagjini Balkan Books.
- Behtoui, A. (2019). Constructions of self-identification: Children of immigrants in Sweden. *Identities: Global Studies in Culture and Power*. DOI: [10.1080/1070289X.2019.1658396](https://doi.org/10.1080/1070289X.2019.1658396)
- Benslama, F. (2009). Exil et transmission, ou mémoire en devenir. *Le français aujourd'hui*, 166 (3), pp. 33-41.
- Benson, D. & Hugues, J.A. (1983). *Perspective of Ethnomethodology*. London: Longmans.
- Berger, J. (2000). Optimizing Capital, Social Reproduction and Undergraduate Persistence: A Sociological Perspective. In: J. Braxton (ed). *Reworking the Student Department Puzzle*. Nashville, TN: Vanderbilt University Press, pp. 97-98.
- Berger P. & Luckman T., (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Harmondworth: Allen Lane Penguin Books.
- Bhabha, H.K. (1994). *The location of culture*. NY: Routledge.
- Bhattacharya, T. (ed) (2017). *Social Reproduction Theory. Remapping Class, Recentring Oppression*. London: Pluto Press.
- Bhavnani, K-K. & Haraway, D. (1994). Shifting the subject: A conversation between Kum-Kum Bhavnani and Donna Haraway, 12 April 1993, Santa Cruz, California. *Feminism & Psychology* (4) pp. 19–39.
- Bizina, M., & Gray, H.D. (2014). Radicalization as a Growing Concern for counter-terrorism Policy. *Global Security Studies*, 5(1) pp. 72-79.
- Blanz, M., Mummendey, A., Mielke, R., & Klink, A. (1998). Responding to negative social identity: A taxonomy of identity management strategies. *European Journal of Social Psychology*, 28 (5), pp. 697–729.
- Blustein, D. L. (1999). “A Match Made in Heaven?” Career Development Theories and the School -to- Work Transition. *Career Development Quarterly* 47 (4), pp. 348-352.
- Boeschoten, R.V. (2015). Transnational Mobility and the Renegotiation of Gender Identities: Albanian and Bulgarian Migration in Greece. In: H. Vermeulen, M. Baldwin-Edwards, & R.V. Boeschoten, (eds). *Migration in the*

Southern Balkans; From Ottoman Territory to Globalised Nation States, Springer: Open, pp. 161-182.

- Bonifazi, C. & Sabatino, D. (2003). Albanian migration to Italy: What official data and survey results can reveal, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29(6), pp. 967-995.
- Borgna, C & Contini, D. (2014). Migrant Achievement Penalties in Western Europe: Do Educational Systems Matter? *European Social Review*, 30 (5), pp 670-683.
- Bourdieu, P. (1967). "Systems of Education and Systems of Thought". *International Social Science Journal, Social Functions of Education*, Vol XIX, No 3, pp. 344-345.
- Bourdieu, P. & Passeron J.C. (1977). *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage.
- Bourdieu, P., (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P., (1977). Cultural Reproduction and Social Reproduction. In: J. Karabel and AH Halsey (eds). *Power and ideology in Education*, New York: Oxford University Press, pp 487-511.
- Bourdieu P., (1984). *Distinction, A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Massachusetts, (originally printed 1979, Paris).
- Bourdieu, P. & Passeron, C.J., (1991). *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- Braun, V. & Clarke, V. (2012). Thematic Analysis. In: H. Cooper, P. M. Camic, D. L. Long, A. T. Panter, D. Rindskopf, & K. J. Sher (eds.), *APA handbook of research methods in psychology, Research designs: Quantitative, qualitative, neuropsychological, and biological*, pp 57–71.
- Braverman, H. (1974). *Labour and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press.
- Brubaker, W. R. (1992). *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Harvard University Press.

- Brutt-Griffler, J., & Varghese, M., (eds)(2004). *Bilingualism and language pedagogy*. Bristol: Multilingual Matters.
- Buchman, M. (1989). *The Script of Life in Modern Society: Entry into Adulthood in a changing world*. Chicago: University of Chicago Press.
- Buckingham, D. (2008).Introducing Identity. In : D. Buckingham (ed). *Youth, Identit and Digital Media*. The John D.and Catherine T. MacArthur Foundation Series on Digital Media and Learning. Cambridge, MA: The MIT Press, pp.1–24.
- Butler, J. (2015). *Notes Toward a Performative Theory of Assembly*. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.
- Calloni, M. (2002). Albanian Women After Socialism and the Balkan War. In: R. Braidotti, I.Lazaroms,& E.Vonk, (eds). *Athena (Advanced Thematic Network in Activities in Women Studies in Europe)*. *The making of European Womens' Studies*. Utrecht: University of Utrecht, pp 49-60.
- Çaro, E. Bailey, A. & Van Wissen, L. (2018). 'I am the God of the House': How Albanian Rural Men Shift their Performance of Masculinities in the City, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 20(1), pp. 49-65.
- Caro, E., Bailey, A., & van Wissen, L. (2012). Negotiating between patriarchy and emancipation: Rural-to-urban migrant women in Albania. *Gender place and culture*, 19(4), pp.472-493.
- Case, L. & Light, G (2011). Emerging Methodologies in Engineering Education Research. *Journal of Engineering Education*, 100 (1) pp. 186–210.
- Castle, S. & Miller, M.(1998). *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*. London: Macmillan Press.
- Cavounidis, J., (2003). Gendered Patterns of Migration to Greece. *The Greek Review of Social Research* (Special Issue: Gender and International Migration: Focus on Greece), 110, pp.221-238.
- Cederberg, M. (2017).Social class and international migration: Female migrants' narratives of social mobility and social status. *Migration Studies*, 5(2), pp.149–167.

- Chapman, G., Ristovski-Slijepcevic, S., & Beagan, B. (2011). Meanings of food, eating and health in Punjabi families living in Vancouver, Canada. *Health Education Journal*, 70, pp 102-112.
- Chimienti, M., Bloch, A., Ossipow, L., & Wihtol de Wenden, (2019). Second generation from refugee backgrounds in Europe. *Comparative Migration Studies*, 7, 40.
- Christensen, P. & Prout, A. (2005). Anthropological and sociological perspectives on the study of children. *Researching Children's Experience: Approaches and Methods*. ,p. 42-60.
- Christodoulou M. & Spyridakis M. (2017). Upwardly mobile working-class adolescents: A biographical approach on habitus dislocation, *Cambridge Journal of Education*, 47(3) pp. 315-335.
- Chrysoloras, N. (2004). Why Orthodoxy? Religion and Nationalism in Greek Political Culture. *Studies in Ethnicity and Nationalism* 4(1) pp.40-61.
- Cigoli, V. & Scabini, E. (2006). *Family identity: Ties, symbols, and transitions*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Coates, R. (2006). *Children of Immigrant Parents and the Question of Aspirations for the Future: Understanding segmented assimilation theory from a new perspective*. School of Social Sciences, The University of Queensland.
- Cohen, A. P., (1994). *Self consciousness: An alternative anthropology of identity*. London: Routledge.
- Cohen, D. & Crabtree, B. (2006). Observation. *Qualitative Research Guidelines Project*.
- Collins – Mayo, S. (2012). Youth and Religion: An International Perspective. *Zeitschrift für Religionspädagogik*, 11(H.1), pp 80-94.
- Colombo, E., Leonini, L. & Rebughini, P. (2009). Different but Not Stranger: Everyday Collective Identifications among Adolescent Children of Immigrants in Italy. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35, pp. 37-59.
- Condon, S. (2009). *Looking at Migration as a gendered process, a generational experience and one that both is shaped by and shapes time and the life course: How far have we come to IMISCOE C8 in understanding intersections between gender, age and generations?* Paper presented at the IMISCOE Annual

Conference Sustainable Diversity Migration and Social Cohesion. Stockholm 9-11 Sept.

- Connell, R. W. & Messerschmidt, J. W. (2005). Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. *Gender & Society*, 19 (6), pp. 829–859.
- Corsaro, W. A. (1997). *Sociology for a new century. The sociology of childhood*. Pine Forge Press/Sage Publications Co.

- Coulmas, F. (1997). *The Handbook of Sociolinguistics*, Blackwell Publishing Ltd.
- Craib, I. (1998). *Experiencing Identity*, London: Sage.
- Crul, M. & Vermeulen, H., (2003). The Future of the second generation: The integration of Migrant Youth in six European countries, *Special Issue of International Migration Review*, 37 (4), pp. 965-1144.
- D' Addio, A.C. (2007). *Intergenerational Transmission of Disadvantage. Mobility or Immobility across generations? A review of the evidence for OECD countries*. Directorate for Employment, Labour and Social Affairs. SOCIAL EMPLOYMENT AND MIGRATION WORKING PAPERS, 52, Paris.
- Dalsgard, A.L., Frederiksen, M., Hojlund, S., M., Meinert, L., & Flaherty, M. (2014). *Ethnographies of Youth and Temporality. Time Objectified*. Philadelphia: Temple University Press.
- Daskalova, K. (2000). Womens' problems, Womens' Discourse in Bulgaria. In: S.Gal, & G. Kligman, (eds). *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday life after Socialism*. Princeton: Princeton University Press, pp 337-369.
- Davey, G. (2009). Using Bourdieu's Concept of Habitus to Explore Narratives of Transition, *European Educational Research Journal*, 8 (2), pp. 277-8.
- Davies, G., Tarrant, A. & Flin, R. (1989). Close encounters of the Witness Kid: Children's Memory for a Simulated Health Inspection, *British Journal of Psychology*, 80(4), pp. 415-429.
- Dawson, C., Veliziotis, M., & Hopkins, B. (2018). Understanding the Perception of the 'Migrant Work Ethic.' *Work, Employment and Society*, 32(5), pp. 811–830.

- De Rapper, G. (1996). Frontiere et transition en Albanie du Sud. *Europaea* (1), pp.65-71.
- De Rapper, G., (2005). Better than Muslims not as Good as Greeks. Emigration as Experienced and Imagined by the Albanian Christians of Lunxheri. In: R. King, N. Mai & S. Schwandner- Sievers (Eds). *The New Albanian Migration*. Sussex Academic Press, pp.173-194.
- De Rapper, G. (2008). Religion in post communist Albania: Muslims, Christians and the concept of culture in Devoll, South Albania. *Anthropological Notebooks, Slovenian Anthropological Society*. 2008, 14 (2), pp.31-45.
- De Rapper, G., (2017). L' Anthropologie de l' Albanie: Une nouvelle fondation, *Ethnologie francaise*. 48 (2), pp. 181-192.
- DeCapua, A. & Wintergest, A.(2009). *Crossing Cultures in the Language Classroom*. Michigan Teacher Training.
- Diehl, C. & Schnell, R. (2006). 'Reactive Ethnicity or Assimilation?' Statements, Arguments, and First Empirical Evidence for Labour Migrants in Germany. *International Migration Review*, 40, pp. 786-816.
- Dizdari, H. (2016). The Concept of Male and Masculinity as for Adolescents Age 15-18 in the up Northern Region of Albanian Society. A Reflection of the Gender Culture in Albania. *European Journal of Social Sciences Education and Research*. 6. (22), p22-30.
- Dixon, C. S. (2015).Interviewing Adolescent Females in Qualitative Research.” *The Qualitative Report*,20, pp. 2067-2077.
- Dodson, C.J. (1985). Second Language Acquisition and Bilingual Development: A Theoretical Framework. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 6 (5), pp. 325-346.
- Donato, K. M., Gabaccia, D., Holdaway, J., Manalansan, M., & P. R. Pessar, (2006). A Glass Half Full? Gender in Migration Studies. *International Migration Review*, 40(1), pp. 3–26.
- Douglas, M., (1986). *How institutions think*. NY: Syracuse Uni Press.
- DuBord, E., (2014) *Language, Immigration and Labor.Negotiating Work in the U.S.-Mexico Borderlands*. Palgrave: Macmillan.

- Duveen, G. (2001). Representations, identities, resistance. In: K. Deaux & G. Philogène (eds.), *Representations of the social: Bridging theoretical traditions*. Oxford: Blackwell Publishing pp. 257–270.
- Duveen, G., & Lloyd, B., (eds.)(1990). *Social representations and the development of knowledge*. Cambridge University Press.
- Eckert, P. (1989). *Jocks and burnouts: Social categories and identity in the high school*. New York, Teachers College Press.
- Eder, D. & Fingerson, L. (2001). Interviewing children and adolescents. In Gubrium, J. F., & Holstein, J. A. *Handbook of interview research*, SAGE Publications, (pp. 181-201).
- Edgell, S. (2012). *The Sociology of Work: Continuity and Change in Paid and Unpaid Work*. Cornwall: Sage.
- Edresen, C. (2012). *Is the Albanians Religion Really “Albanianism”? Religion and Nation according to Muslim and Christian Leaders in Albania*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Edresen, C. (2015). *Faith, Fatherland or Both? Accomodationist and Neofundamentalist Islamic Discourses in Albania. The Revival of Islam in the Balkans*. Springer.
- Edwards, J. (1985). *Language, Society and Identity*. Oxford: Blackwell.
- Egan, G. (2014). *The Skilled Helper. A problem management and opportunity development approach to helping*. Belmont, CA: Brooks/Cole/Cengage, Learning.
- Epstein, RM & Hundert, EM. (2002). Defining and assessing professional competence. *JAMA*. 287(2), pp.226–235.
- Eriksen, Hylland T., (1992). Linguistic Hegemony and Minority Resistance, *Journal of Peace Research*, 29(3) pp 313-332.
- Eriksson, R., (1994). *Biculturalism in Upper Secondary Education. The Long Term Effects of Finnish Language Programs of Students’ Educational and Occupational Carreers – A Swedish Case Study*. Studies in Comparative and Intrenational Education, no 31, Institute of International Education. Stockholm University.

- Esser, H., (2004). Does the "New" Immigration Require a "New" Theory of Intergenerational Integration? *The International Migration Review*, 38(3), pp. 1126-1159.
- Ettlinger, N. (2007). Precarity Unbound. *Alternatives*, 32(3), pp. 319–340.
- Eurofound, (2012). *NEETs-Young People not in employment, education or training: Characteristics, costs and policy responses in Europe*. Luxemburg, Publications Office of the European Union.
- Evens, T.M.S., (1977). The predication of the individual in anthropological interactionism. *American Ethnologist*, 79, pp.579-97.
- Fenggang, Y. & Rose Ebaugh, H. (2001). Religion and Ethnicity among new immigrants: The impact of Minority/Majority status in Home and Host countries. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40(3) pp. 367-378.
- Fereday, J. & Muir-Cochrane, E. (2006). Demonstrating rigor using thematic analysis: A hybrid approach of inductive and deductive coding and theme development. *International Journal of Qualitative Methods*, 5(1), Article xx.
- Ferguson, S. (2017). Children, Childhood and Capitalism. In: T. Bhattacharia, *Social Reproduction Theory: Remapping Class. Recentering Oppression*. London: Pluto Press.
- Fernandez – Kelly, P. & Konczal L. (2005). Murdering the Alphabet, Identity and entrepreneurship among second generation Cubans, West Indians and Central Americans. *Ethnic and Racial Studies*, 28 (6), pp. 1153-1181.
- Fetterman, DM. (1998). *Ethnomethodology Step by Step*. Thousand Oaks CA: Sage Publications.
- Field, J. (2008). *Social Capital*. Routledge.
- Figgou, L. & Sourvinou, M. (2013). Immigration and Citizenship in Greece: Young people's focus group discussions on the new Immigration Law. *Scientific Annals-School of Psychology*, 10 pp. 419-445.
- Filipi, G., Galanxhi, E. & Nesturi, M. (2013). *Return Migration and Reintegration in Albania*. Tirane, INSTAT (Institute of Statistics).
- Fishman, J.A.(1989). *Language and Ethnicity in Minority Sociolinguistic Perspective*. Avon: Multilingual Matters.

- Foner, N.(1997). The Immigrant Family: Cultural Legacies and Cultural Changes. *International Migration Review*, 31(4), pp. 961–974.
- Foner, N., & Dreby, J. (2011). Relations Between the Generations in Immigrant Families. *Annual Review of Sociology*, 37.
- Forde, C. & MacKenzie, R. (2009). The rhetoric of the good worker 'versus the realities of employers' use and the experiences of migrant workers. *Work, Employment and Society*, 23 (1), pp. 142-159.
- Frederiksen, M. D. & Dalsgard, A.L. (2014). *Ethnographies of Youth and Temporality. Time Objectified*. Philadelphia: Temple University Press.
- Fullani, A. (2000). Women during the post communist transition period. *Paper presented at the National Conference*, 12 March. Tirana.
- Furlong, A. & Cartmel, F., (2006). *Young People and Social Change: New Perspectives*. NY: Open University Press.
- Gamburd, M. (2003). “Breadwinner No More” In: B. Ehrenreich, & A.R. Hochschild, (eds). *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: Metropolitan Books, pp.190-206.
- Gazley JL, Remich R, Naffziger-Hirsch ME, Keller J, Campbell PB, McGee R.(2014) Beyond Preparation: Identity, Cultural Capital, and Readiness for Graduate School in the Biomedical Sciences. *Research Science Teaching*, 51(8):1021–1048. doi:10.1002/tea.21164
- Giannakopoulou, E., (2019). Time, Emotions and Class in a Period of Crisis: Life Trajectories of Second Generation Albanians in Greece. In: M. Christodoulou & M. Spyridakis (eds.), *Emotions, temporalities and working-class identities in the 21st century*, New York: Nova Publishers
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford University Press.
- Giddens, A. (2001). *Sociology*. (4th ed.) Oxford: Polity
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Giuliani C, Tagliabue S, Regalia, C. (2018). Psychological Well-Being, Multiple Identities, and Discrimination Among First and Second Generation Immigrant Muslims. *European Journal of Psychology*. 14(1)pp 66–87.

- Gjonka, A., Wilson, K., & Falkibghm, J. (1997). Paradoxes of health transition in Europe's poorest country: Albania 1950-1999. *Population Development Review* 13(3) pp.585-609.
- Gjuraj, T., (2013).The interreligious tolerance of the Albanian multireligious society. Facts and Misconceptions. *European Scientific Journal*, April, 9 pp. 89-109.
- Glaser B., and Straus A. (1967). *The Discovery of Grounded theory: Strategies for Qualitative Research*, Mill Valley, CA: Sociology Press.
- Glazer, N., & Moynihan, D.,N. (1963). *Beyond the Melting Pot, Revised,:The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York City*. Cambridge: M.I.T. Press and Harvard University Press.
- Glick Schiller, N., Basch, L., & Blanc-Szanton, C.B., (1995). From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration. *Anthropological Quarterly*. 68.
- Munck, R. (2008). Globalisation and Migration: New Issues, New Politics? pp. 1287-1303. Routledge.
- Goffman, E. (1956). *The Presentation of Self in Everyday Life*. London: Allen Lane.
- Goffman, E. (1969). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Harmondsworth: Pelican.
- Gogonas, N. (2007). The Orientation of Greek Education towards Multiculturalism Proceedings of the 3rd Hellenic Observatory PhD Symposium: Contemporary Greece: Structures, Context and Challenges., LSE, 14 & 15 June 2007.
- Gogonas, N. & Michail, D. (2015). Ethnolinguistic Vitality, Language Use and Social integration amongst Albanian immigrants in Greece. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 36(2) pp 198-211.
- Gogonas, N. (2009). Language shift in second generation Albanian immigrants in Greece. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 30(2), pp 95-110.
- Gogonas, N. (2010). *Bilingualism and Multiculturalism in Greek Education: Investigating ethnic language maintenance among pupils of Albanian and*

Egyptian origin in Athens. Newcastle upon Tyne, UK: Cambridge Scholar Publishing.

- Gold, R. (1958). Roles in Sociological Field. *Observations in Social Forces* 36 (3), pp. 217-223.
- Goldstein, J., Rayner, J. (1994). The politics of identity in late modern society. *Theory and Society*, (23) pp 367–384.
- Goldthorpe, J.H. (2007). “Cultural Capital”: Some Critical Observations. *Sociologica*, 2, pp.1-22.
- Grant, C.A. & Sleeter, C.E. (1988). Race, Class and Gender and Abandoned Dreams, *Teachers College Record*, 90 (1), pp. 19-40.
- Grillo, R., (2010). British and Others: From: “Race” to “Faith”. In: S. Vertvek & S. Wessendorf (eds), *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices*. London, Routledge, pp 50-71.
- Guiraudon, V. (2014). Economic Crisis and Institutional Resilience: The Political Economy of Migrant Incorporation, *West European Politics*, 37 (6) pp.1297-1313.
- Haase, C.M., Heckhausen, J. & Köller, O. (2008). Goal Engagement During the School-Work transition: Beneficiary for all Particularly for Girls, *Journal of Research on Adolescence*, 18 (4), pp. 671-698.
- Hacking, I., (1985). ‘Making Up People’. In: T.L. Heller , M. Sosna and D.E. Wellbery (eds), *Reconstructing Individualism*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Hadjidemetriou, E. (2008). *Cultural Capital of Second Generation Migrant Women in the UK: Reconstructing Gendering Experiences through biographical narratives*, The Leeds Workshop.
- Hadjiprokopiou, P. (2003). Albanian Immigrants in Thessaloniki, Greece. Processes of Economic and Social Incorporation of Balkan Immigrants in Thessalonik,. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29 (6), pp.1016-1033.
- Hall, S. & du Gay, P. (eds.) (2011). *Questions of cultural identity*. London: SAGE Publications.
- Hammersley, M. & Traianou, A. (2014). An Alternative Ethics? Justice and Care as Guiding Principles for Qualitative Research, *Sociological Research Online*. 19. 10.5153/sro.3466.

- Haralambos, M. and Holborn, M. (2004). *Sociological Themes and Perspectives* London: Prentice Hall.
- Hastings, J. (editor, with the assistance of Selbie J.A. & Grey L.H.), *Encyclopedia of Religion and Ethics*, Edinburgh: Clark, 1967-1971, v. IX.
- Hatziprokopiou, P. (2005). *Immigrants' integration and social change: Greece as a multicultural society*, Paper presented at the 2nd LSE Symposium on Modern Greece *Current Social Science Research on Greece*, The Hellenic Observatory, European Institute, London School of Economics and Political Science, 10 June 2005.
- Hayford, S., & Furstenberg, F. (2008). Delayed Adulthood, Delayed Desistance? Trends in the Age Distribution of Problem Behaviors. *Journal of research on Adolescence: The official journal of the Society for Research on Adolescence*. 18 (7) pp. 285-304.
- Hayford, S.R. & Furstenberg F.F. Jr.(2008). "Delayed Adulthood, Delayed Desistance? Trends in the Age Distribution of Problem Behaviors." *Journal of research on adolescence: The official journal of the Society for Research on Adolescence*, 18,(2), pp. 285-304. doi:10.1111/j.1532-7795.2008.00561
- Haywood, A., (1994). *Political ideas and Concepts*. Macmillan
- Hebert, Y., Kowch, E. & Sun X.S., (2004). Focusing on Youth, Social Capital Diversity and Educational Outcomes. *Journal of International Migration and Integration* 5(2), pp. 229-249.
- Hobsbawm, E. and Ranger, T. (eds) (1983). *The invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hogg, M. A. & Abrams, D. (1988). *Social identifications: A social psychology of intergroup relations and group processes*. Taylor & Frances/Routledge.
- Hondagneu-Sotelo, P. (2000). Feminism and Migration. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 571(1),pp. 107–120. <https://doi.org/10.1177/000271620057100108>
- Horgan, J., (2005). *The Psychology of Terrorism. Political Violence*. Routledge.
- Howarth, C. (2010). Revisiting gender identities and education: Notes for a social psychology of resistant identities in modern culture. *Papers in Social Representations*, 19(1) pp. 8-17.
- Hutnyk, J., (2005). Hybridity, *Ethnic and Racial Studies*, 28(1), pp. 79-102.

- Iacono, J., Brown, A., and Holtham, C. (2009). Research methods-A case example of Participant Observatio, *The Electronic Journal of Business Research Methods* 7(1), pp.39-46.
- Iboescheva, E. (2015). Turbosexuality or Turbosexism? The emerging standards of Beauty in the pop-folk music of the Balkans. In:F. Andreescu, & M. Shapiro. *The Genre and the Post-Communist Woman: Amalyzing Transformations of the Central and Eastern European Female Ideal*.Routledge:NY.
- INSTAT (2004), *People and Work in Albania*. Tirana:INSTA
- INSTAT (2004). *Gender Perspectives in Albania*. Tirana: INSTAT.
- INSTAT (2004). *Migration in Albania*. Main Results of the Population and Housing Census (2001). Tirana:INSTAT
- Iosifides, T., Lavrentiadou, M., Petracou, E. & Kontis, A. (2007) Forms of Social Capital and the Incorporation of Albanian Immigrants in Greece, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33(8),pp. 1343-1361.
- Sallaz, JJ & Zavisca, J. (2007). *Bourdieu in American Sociology, 1980-2004*, Annual Review of Sociology, (33), pp, 21-41.
- Jenkins, R., (2008). *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*.Sage.
- Jera, E. (2015). Albania: A Wonderful Example of Coexistence and Religious Tolerance, *European Journal of Social Sciences Education and Research*, 4, (1), pp. 153-156.
- Joppke, C., (2013). A Christian identity for the Liberal State? *The British Journal of Sociology*, DOI: 10.1111/1468-446-12045.
- K. Hackstaff, F. Kupferberg, C. Negroni, (eds) (2012). *Biography and Turning Points in Europe and America*. University of Bristol: The Policy Press.
- Kadare, I. (2005). *The Albanian Nation in the beginning of the Third Millenium: A Challenge*. Tirana: Onufri.
- Kandyllis, G., Maloutas, T., & Sayas, J. (2012). Immigration, Inequality and Diversion: Socio-ethnic Hierarchy and Spatial Organization in Athens, Greece. *European Urban and Regional Studies* 19(3), pp.267-86.
- Kapferer, B., (1976). *Transaction and Meaning, Direction in the Anthropology of Exchange and Symbolic meaning*. Philadelphia: ISHI.
- Kaser, K., (1992). *Hirten. Kämpfer, Stammeshelden. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*. Wien: Böhlau Verlag.

- Kilkey, M., Merla, M., & Baldassar, L. (2018). The social reproductive worlds of migrants, *Journal of Family Studies*, 24(1), pp.1-4.
- Kim, J. & Hatfield, E. (2004). Love types and subjective well-being: A cross-cultural study. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 32(2), pp. 173-182.
- King, R. & Mai, N., 2008. *Out of Albania: From Crisis Migration to Social Inclusion in Italy*. Berghahn, New York.
- King, R. & Vullnetari, J. (2009). The Intersections of Gender and Generation in Albanian Migration, Remittances and Transnational Care. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 91(1), pp.19-38.
- King, R., & Vullnetari, J., (2006). Orphan pensioners and migrating grandparents. The impact of mass migration on older people in rural Albania. *Ageing and Society*, 26(5) pp. 783-816.
- King, R., & Vullnetari, J., (2012). A population on the move: Migration and gender relations in Albania. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*. 5(2) pp. 207-220.
- King, R. & Mai, N. (2002). Of myths and mirrors: Interpretations of Albanian migration to Italy. *Studi Emigrazione*, 39, pp. 161-199.
- King, R. & Mai, N. (2009). Italophilia meets Albanophobia: Paradoxes of asymmetric assimilation and identity processes among Albanian immigrants in Italy, *Ethnic and Racial Studies*, 32:1, pp 117-138.
- Kirby, P. (2004). 'A Guide to Actively Involving Young People in Research: For researchers, research commissioners, and managers'. INVOLVE
- Kofman, E., Phizacklea, A., Rafhuram, P., & Sales, R. (2000). *Gender and International Migration in Europe: Employment, welfare and politics*. London, UK: Routledge.
- Kofman, E., (2004). Family-related migration: a critical review of European Studies, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(2), pp. 243-262.
- Kokkali, I. (2007). Spatial proximity and social distance: Albanian migrants' invisible exclusions, evidence from Greece. In: *3rd Hellenic Observatory PhD Symposium on Contemporary Greece*. London, LSE.

- Kokkali, I. (2011). From Scapegoats to “good immigrants”? Albanians supposedly successful integration to Greece. *Quaderni del Circolo Roselli*, 3/2011,161-173.
- Kokkali I. (2015) Albanian Immigrants in the Greek City: Spatial ‘Invisibility’ and Identity Management as a Strategy of Adaptation. In: H. Vermeulen, M. Baldwin-Edwards & R.V. Boeschoten (eds). *Migration in the Southern Balkans*. IMISCOE Research Series. Springer, Cham.
- Kotroyannos, D., Lavdas, K., Papadakis, N., Kyridis, A., Theodirikakos, P., Tzagkarakis, S.I. & Drakaki, M. (2015). "An Individuality in Parenthesis? Social Vulnerability, Youth and the Welfare State in Crisis: On the Case of Neets, In Greece, Within the European Context," *Studies in Social Sciences and Humanities, Research Academy of Social Sciences*, 3(5), pp 268-279.
- Kraler, A., Kofman, E., Kohli, M. & Schmoll, C. (2011). Issues and Debates on Family-Related Migration and the Migrant Family: A European perspective, In: A. Kraler, E. Kofman, M. Kohli & C. Schmoll, (eds). *Gender, Generation and the Family in International Migration*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011, pp. 13-54.
- Kuijsten, AC (1996). Changing Family Patterns in Europe: A Case of Divergence? *European Journal of Population / Revue Européenne de Démographie* 12 (2), pp. 115-143.
- Kushi, S. (2015) *Gendered Legacies of Communist Albania: A Paradox of Progress*, Open Democracy, Free Thinking of the World.
- La Cava, G. & Nanetti, R.Y. (2000). *Albania - Filling the vulnerability gap*. World Bank technical paper; no. WTP 460. *Europe and Central Asia environmentally and socially sustainable development series*. Washington,D.C.: The World Bank.
- Lako, N. (2009). Among the Albanian Teams of Identity. *Balkanweb* 6/2013.
- Lambert, W. (1975). Culture and Language as Factors in learning and education. In: Wolfgang, A. (ed). *Education of Immigrant Students*. Toronto. The Ontario Institute for Studies in Education.
- Lamont, M. & Molar, V. (2002). The Study of Boundaries in Social Sciences, *Annual Review of Sociology* 28 (1), pp.167-195.

- Lapassade, G. (2006). L' observation Participante. In: R.Hess & G.Weigand. *L' Observation Participante dans les situations interculturelles*. Paris: ECONOMICA, Anthropos.
- Layne, L., Tremion, V. & Dervin, F. (2015) (eds). *Making the Most of Intercultural Education*. Newcastle Upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing.
- Lazaridis, G. & Koumanraki M., (2001). Deconstructing Naturalism: The Racialisation of Ethnic minorities in Greece. In: R. King, (ed). *The mediterranean passage: migration and New Cultural Encounters* in S. Europe. Liverpool Uni Press.
- Lazaridis, M. & Psimmenos I. (2001). Migrant Flows from Albania to Greece: Economic, Social and Spatial Exclusion. In: R. King, G. Lazaridis, & C. Tsardanidi, (eds). *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*. London: Macmillan.
- Iba, R., Logan, J., & Lutz, A. & Stults, B., (2002). Only English by the Third Generation? Loss and Preservation of the Mother Tongue Among the Grandchildren of Contemporary Immigrants. *Demography*, 39, pp. 467-84.
- Ledrut, R., (1961). Les chômeurs: faiblesse sociale et sentiment de faiblesse. *Revue Francaise de Sociology* (2), pp. 177-195.
- Lee, E. M. & Kramer, R. (2013). Out with the Old, In with the New? Habitus and Social Mobility at Selective Colleges. *Sociology of Education*, 86(1), pp.18–35.
- Lehmann, W. (2013). Habitus Transformations and Hidden Injuries: Successful working-class university students. *Sociology of Education*, 87 (1), pp. 1-15.
- Leka, A. (2013). Albanian Migration During the post-communist transition and the European Integration in global era: An intercultural Reflection, *Academicus-International Scientific Journal*, pp. 202-220.
- Lent, R. W. & Worthington., R. L. (1999). Applying Career Development Theories to the School-to Work-Transition Process. *Career Development Quarterly* 47 (4), pp. 291-296.
- Levitt, P. & Waters, M.C. (2006). *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation*. Russell Sage Foundation.

- Levitt, P. & Glick Schiller, N. (2004). Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society. *The International Migration Review* 38(3) *Conceptual and Methodological Developments in the Study of International Migration* , pp. 1002-1039.
- Levitt, P., & Jaworsky, N., (2007). Transnational Migration Studies: Past Developments and Future Trends. *The Annual Review of Sociology*, 33 (1) pp.129-156.
- Lewis, H., Dwyer, P., Hodkinson, S., & Waite, L. (2015). Hyper-precarious lives: Migrants, work and forced labour in the Global North. *Progress in Human Geography*, 39(5), pp.580–600.
- Liebig, T.H. & Widmaier, S. (2009). Children of Immigrants in the labor markets of EU and OECD Countries: An Overview. *OECD Social Employment and Migration Working Papers*, no 97.
- Lithman. Y.G. (1983). Migrant Culture in Europe. The Multiplicity of Issues. Paper Presented at the Council of Europe. *Seminar of Migrant Culture in Europe. Strasburg: Council of Europe.*
- Loizos, P., (2007). ‘Generations’ in Forced Migration: Towards Greater Clarity, *Journal of Refugee Studies*, 20 (2), pp.193–209.
- Lopasic, A. (1992). Cultural Values of the Albanians in the diaspora. In: T. Winniffrith, (ed). *Perspectives on Albania*. London: Macmillan. pp. 89-105.
- Lopez-Dicastillo, O. & Belintxon, M. (2014). The challenges of participant observations of cultural encounters within an ethnographic study. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 132, pp. 522-526
- Lubonja, F., (2002). Between the glory of a virtual world and the misery of the real world. In: S. Swhandner-Sievers, & B.J. Fischer (eds). *Albanian identities, Myth and History*. London, Hurst, pp 91-103.
- Lubonja, F. (2004). Albania after isolation. The transformation of public perceptions of the West. In: A.Hammond (ed). *The Balkans and the West. Constructing the European Other, 1945-2003*. Aldershot: Ashgate, pp. 127-135.
- MacCracken, G., (1988). *The Long Interview*. Beverly Hills. CA: Sage Publications.

- MacKinnon, N. & Heise, D. (2010). *Self, Identity and Social institutions*, Palgrave Macmillan, New York.
- Mahler, S. & Pessar, P. (2001). Gendered Geographies of Power: Analyzing Gender Across Transnational Spaces. *Identities-Global Studies in Culture and Power*, 7 (4), pp. 441-459.
- Malcolm, N., (2005). Myths of Albanian National Identity: Some key elements, as expressed in the writings of Albanian Writers in America in the early 20th century. In: Schwandner -Sievers S., & B.J. Fischer, (Eds.). *Albanian identities: Myth and History*, Indiana University Press, Indiana, pp 70-90.
- Mantzos, C. & Peglidou, A, (2010). Lines in the Family. Aspects of Family-Related Migration in Greek-Albanian Border. *Anthropologie et sociologie*, XII (2).
- Mason, M., Singleton, A., & Webber, R. (2007). *The Spirit of Generation Y: Young People's Spirituality in a Changing Australia*. Australia: John Garratt Publishing.
- Mattes, A. (2017). Who we are is what we believe? Religion and Collective Identity in Austrian and German Integration Policies *Social Inclusion*, 5(1), pp. 93-104, DOI: 10.17645/siv5i1.766.
- Mauss, M., (1966). *The Gift: Forms and Functions of Exchange in archaic societies*. London: Cohen and West.
- McKinnon, N. & Heise, D. (2010). *Self Identity and Social Institutions*. Palgrave, Macmillan.
- Melchionda, U. (2003). *Gli albanesi in Italia. Inserimento lavorativo e sociale*. Franco Angeli.
- Menjivar, C. (2000). *Fragmented ties: Salvadoran immigrant networks in America*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Michail, D. & A. Kesko. 2009. *Glosiki diatirisi/metakinisi sti defteri genia Alvanon metanaston stin Elada: kinoniki ensomatosi ke kinitikotita* [Language maintenance/shift in Albanian second-generation immigrants in Greece: Social integration and mobility]. In *Proceedings of the conference 'the teaching of Greek as a first, second, and foreign language*, September 4–6, 2009, Nymfaio, Florina, Department of Preschool Education, University of Western Macedonia,).

- Michail, Domna. (2008). *Albanian Immigrants in Western Macedonia-Kastoria Greece: A challenge for rethinking Greek Nationalism*, Cambridge Scholar Publisher.
- Minello, A. & Barban, N. (2011). The Educational aspirations of Children of Immigrants in Italy. *Dondena Working Papers*, no 46.
- Miroiu, M. (2007). Communism was a State Patriarchy not a State Feminism, *Aspasia*, (1), pp.197-201
- Misha, P., (2008). *Fleeing from the Prisons of History. What does it mean today to be Albanian?* Tirana: Toena.
- Moddod, T. (2012). Is there a Crisis of Secularism in Western Europe? *Sociology of Religion*, 73 (2), pp. 130-149, DOI: 10.1093/socrel.srs02
- Modood, T. (2009). Muslims and the Politics of Difference. In: P. Hopkins, & R. Gale, (eds). *Muslims in Britain: Race, Place and Identity*. Edinburgh University Press, Edinburgh, pp. 191-209.
- Moghadam, V. (2004). Patriarchy in Transition: Women and the Changing Family in *The Middle East*. *Journal of Comparative Family Studies*. 35 (2), pp. 137-162.
- Moghaddam, F. M. (2005). The Staircase to Terrorism: A Psychological Exploration. *American Psychologist*, 60 (2), pp 161–169.
- Montero, M. & Sonn, C. C. (eds.), (2009). *Psychology of liberation: Theory and applications*. *Peace psychology book series*. Springer Science and Business Media.
- Morgan, P. (2002). Between Albanian Identity and Imperial Politics: Ismail Kadare's *The Palace of Dreams*. *Modern Language Review*, 97(2), pp.365-379.
- Morokvasic, M., (1984).Birds of Passage are also Women. *The International Migration Review*. 18(4), Special Issue: Women in Migration, pp. 886-907.
- Murphy, G. L., & Medin, D. L. (1985). The role of theories in conceptual coherence. *Psychological Review*, 92(3), pp. 289–316.
- Mustafaraj, E. (2017) Outside the Walls of Albanian Patriarchy. *Analyze Journal of Gender and Feminist Studies*.
- Myles, J. (1999). From habitus to mouth: Language and class in Bourdieu's sociology of language. *Theory and Society* 28, pp. 879–901.

- Nagel, J. (2003). *Race, ethnicity, and sexuality: intimate intersections, forbidden frontiers*. New York : Oxford University Press.
- Nash, R. (1990). Bourdieu in Education and Social and Cultural Reproduction, *British Journal of Sociology of Education*, 11(4), pp. 431-447.
- Neilson, B. & Rossiter, N. (2008). Precarity as a Political Concept, or Fordism as Exception. *Theory, Culture & Society*, 25(7–8), pp. 51–72.
- Nicola, M. & Hemming, P. (2017) Young British religious ‘nones’: findings from the Youth On Religion study, *Journal of Youth Studies*, 20(7), pp. 872-888.
- Nielsen, H., Rosholm, M., Smith, N., & Jensen, L.(2003). The School-to-Work Transition of 2nd Generation Immigrants in Denmark. *Journal of Population Economics*. 16. pp.755-786.
- Niemeyer, B. (2007). Between School and Work-Dilemmas in European Comparative Transition Research. *European Journal of Vocational Training*, 41.
- Nikolic Ristanovic, V. (2004). Post-Communism: Womens’ Lives in Transition. *Feminist Review*, 76(1), pp.2-4.
- Nixon, N. (2009). 'You can't eat shame with bread': Gender and collective shame in Albanian society. *Southeast European and Black Sea Studies*. 9. pp 105-121.
- Nixon, N., (2010). Always already European: The figure of Skenderberg in Contemporary Albanian Nationalism. *Journal of National Identities*, 12(1), pp.1-20.
- Nunning, A. (2012). “The Benefit of Hindsight”: Features and Functions of Turning Points as a Narratological Concept and as ways of Self-Making.In: A. Nunning & M. Sicks, (eds). *Turning Points Concepts and Narrative of Change in Literature and other media*. Berlin: de Gruyer.
- Occhipinti, L. (1996). Two Steps Back?: Anti-Feminism in Eastern Europe. *Anthropology Today*. 12, pp.13-18.
- OECD (2014), "Labour market integration of immigrants and their children: Developing, activating and using skills", *International Migration Outlook 2014*, OECD Publishing, Paris.[DOI: http://dx.doi.org/10.1787/migr_outlook-2014-5-en]
- OECD, 1999. *Preparing Youth for the 21st Century: The Transition from Education to the Labour Market: Proceedings of the Washington D.C.*

Conference 23-24/2/1999. OECD Publishing, Paris.[DOI: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264173422-en>].

- Olsen, N. & Rhodri, J. (2000). *Albania: An Oxfam Country profile*. Oxfam Publishing.
- Orellana, M. (2009). *Translating Childhoods: Immigrant Youth, Language, and Culture*. Rutgers University Press.
- Paine, R. (1974). *Second Thoughts about Barth's Models. Occasional Paper No 32*. London: Royal Anthropological Society of Great Britain and Ireland.
- Pajo, E., (2008). *International Migration, Social Demotion and Imagined Advancement: An Ethnography of Socio-global Mobility*. Springer, Irvine.
- Palinkas LA, Horwitz SM, Green CA, Wisdom JP, Duan N.& Hoagwood K. (2015). Purposeful Sampling for Qualitative Data Collection and Analysis in Mixed Method Implementation Research. *Adm Policy Ment Health*. 42(5), pp.533–544.
- Panter,T. Rindskopf, D & Sher, KJ (eds), APA handbook of research methods in psychology. Vol 2: Research designs: Quantitative, qualitative, neuropsychological, and biological, 2 pp. 57-71.
- Papadakis, N., Kyridis, A., & Papargyris, A., (2015). Searching for absents: The State of things for the Neets (young people Not in Education, Employment or Training) in Greece. An overview. *Journal of Sociological Research*, 6 (1) pp. 44-75.
- Papailias, P. (2003). 'Money of kurbet is money of blood': The making of a 'hero' of migration at the Greek-Albanian border. *Journal of Ethnic & Migration Studies*, 29, pp.1059-1078.
- Parreñas, R. S. (2001). *Servants of Globalization: Women Migration and Domestic Work*. Stanford University Press.
- Patton, M.Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Pauwels, A. (2016). *Language Maintenance and Shift (Key Topics in Sociolinguistics)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paz, G.D. & Turner, B.S. (2004). *Citizenship, Identity and Social Inequality*. IFE.

- Perlmann, J. & Waldinger, R., (1997). Second Generation Decline? Children of Immigrants Past and Present-A reconsideration. *International Migration Review*, 31 (4), pp. 893-922.
- Pessar, P. & Mahler, S.J., (2003). Transnational Migration: Bringing Gender in. *The International Migration Review*. 37 (3) Transnational Migration: International Perspectives, pp. 812-846.
- Petrova, D. (1993). Windling Road to Emancipation in Bulgaria. In: N. Funk, & M. Mueller (eds). *Gender Politics and Post Communism Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. London: Routledge, pp22-29.
- Piper, N. (2008). Feminisation of Migration and the Social Dimensions of Development: The Asian Case. *Third World Quarterly*. 28(7)
- Pistrick, E. (2016). Performing Nostalgia: Migration Culture and Creativity in South Albania. *European Journal of Communication*, 31(2), pp. 220–220.
- Pohl, A. & Walther, A. (2007). Activating the disadvantaged. Variations in addressing youth transitions across Europe. *International Journal of Lifelong Education*, 26(5), pp.533-553.
- Portes, A. & Zhou, M. (1993). The New Second Generation: Segmented Assimilation and Its Variants. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* (special issue: Interminority Affairs in the US: Pluralism at the Crossroads), 530, pp. 74-96.
- Portes, A. & Rumbaut, R.G. (2001). *Legacies: The Story of the Immigrant Second Generation*. California: University of California Press,.
- Portes, A. & Wilson, K.L. (1976). Black and White Differences in educational attainment. *American Sociology Review*, 41 (3), pp. 414-431.
- Portes, A. (ed.), (1995). *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship*. New York, Russell Sage Foundation.
- Portes, A., Aparicio, R. G., & Haller, W. (2016). *Spanish Legacies: The Coming of Age of the Second Generation*. California, University of California Press.
- Portes, A., Fernandez – Kelly, P. & Haller, W. (2005). Segmented Assimilation on the ground: The new second generation in early adulthood. *Ethnic and Racial Studies*, 28 (6), pp. 1000-1040.

- Post, J. (2005). When Hatred Is Bred in the Bone: Psycho-Cultural Foundations of Contemporary Terrorism. *Political Psychology*, 26(4), pp. 615-636. Retrieved May 27, 2020.
- Post, J., Sprinzak, E., & Denny, L. (2003). The Terrorists in Their Own Words: Interviews with 35 Incarcerated Middle Eastern Terrorists. *Terrorism and Political Violence*, 15, pp 171-184.
- Post, S.E.P. (1998). *Women in Modern Albania. First Hand accounts of culture and conditions of over 200 interviews*. Jefferson, NC: McFarland and Co.
- Pratsinakis, M., (2008). *Is Difference a Privilege of the Similar? Soviet Greek and Albanian Immigrants in Thessaloniki*, paper presented in the 4th Hellenic Observatory Symposium, June 26-29, 2009. Accepted for publication in IMISCOE'S cluster C7 edited book on visibility/invisibility in migration studies.
- Pusceddu, A.M., (2017). Dealing with Boundaries: Muslim pilgrimages and political economy on the Southern Albanian frontier. In: I. Flakerud, & R. Natvig, (Eds), (2017). *Muslim Pilgrimage in Europe*, London, Routledge.
- Quine, W. (1969). *Ontological Relativity and Other Essays*. NY: Columbia University Press.
- Raffe, D. (2008) The concept of transition system, *Journal of Education and Work*, 21(4), pp. 277-296.
- Reay Diane, 'It's all becoming a habitus': beyond the habitual use of habitus in educational research, *British Journal of Sociology of Education*, 25,(4), pp. 431-2.
- Reynolds, G. (2008). *The Impacts and Experiences of Migrant Children in UK Secondary Schools*. Working Paper No. 47, Sussex Centre for Migration Research.
- Ridhi, K., & Lewis, V.A., (2012). British Muslim Youth and Religious Fundamentalism: A quantitative investigation. *Ethnic and Racial Studies*, 36 (12), pp.2117-2140
- Rindfuss, R. (1991). The Young Adult Years: Diversity, Structural Change, and Fertility. *Demography*, 28 (4), pp. 493-512.
- Romaine, S. (1995). *Bilingualism*. Oxford: Blackwell.

- Romania, V. (2004). *Farsi passare per Italiani. Strategie de Mimetismo Sociale*. Rome: Carocci.
- Rosenthal, D. (1987). Ethnic Identity Development in Adolescents. In: J.S. Phinney, & M.J. Rotheram, (eds). *Childrens' Ethnic Socialization. Pluralism and development*. London: Sage Publications
- Rumbaut, R. G. (2004). Ages, Life Stages, and Generational Cohorts: Decomposing the Immigrant First and Second Generations in the United States. *International Migration Review*, 38(3), pp.1160–1205.
- Ryan, L., Sales, R., Tilki, M., & Siara, B. (2008). Social Networks, Social Support and Social Capital: The Experiences of Recent Polish Migrants in London. *Sociology*, 42(4), pp.672–690.
- Sabatier, C. (2008). Ethnic and national identity among second-generation immigrant adolescents in France: The role of social context and family. *Journal of adolescence*, 31.
- Sullivan, A. (2002). Bourdieu and Education: How Useful is Bourdieu's Theory for Researchers? *The Netherland Journal of Social Sciences*, 38(2), pp144-166.
- Sayad, A., (2004). *The suffering of the immigrant*. Cambridge.
- Schiler, N., Basch, L. & Blank-Szanton, CB., (1992). Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration. A New Analytic Framework. *Annals of the NY Academy of Sciences*.
- Schneider, J. & Lang, C. (2014). Social Mobility, Habitus and Identity Formation in the Turkish-German Second Generation. *New Diversities*, 16 (1), pp. 89-105.
- Schönplflug, U. (2001). Intergenerational Transmission of Values. The Role of Transmission Belts. *Journal of Cross-cultural Psychology*. 32(2), pp. 174-185.
- Schüller, S. (2011). Parental Ethnic Identity and Educational Attainment of Second-Generation Immigrants. *Journal of Population Economics*, 28.
- Schwarz, M. & Schwarz, C. (1955). Problems in Participant Observation, *American Journal of Sociology*, LX4.
- Sears, A., (2017). The Social Reproduction of Sexualities. In: Bhattacharya, T., (ed) (2017). *Social Reproduction Theory. Remapping Class, Recentering Oppression*. London: Pluto Press.

- Sevinc, Y. (2016). Language maintenance and shift under pressure: Three generations of the Turkish immigrant community in the Netherlands. *International Journal of the Sociology of Language*, 242, pp 81-117.
- Shanahan, M. J. (2000). Pathways to Adulthood in Changing Societies: Variability and Mechanisms in Life Course Perspective, *Annual Review of Sociology*, 26, pp. 667-692.
- Silbermann, R., Alba, R. & Fournier, I.N. (2007). Segmented Assimilation in France? Discrimination in the Labour Market against the Second Generation. *Ethnic and Racial Studies*, 30, pp. 1-27.
- Silvey, R. (2006). Geographies of Gender and Migration: Spatializing Social Difference. *International Migration Review*. 40, pp. 64 - 81.
- Sindic, D., (2011). Psychological Citizenship and National Identity, *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 21(3)
- Siotou, A. (2013). Borders of Love: the case of young Albanian immigrants in Greece. Δημοσίευση στα ηλεκτρονικά πρακτικά του συνεδρίου “Relocating Borders: a comparative approach”. Διοργάνωση: Διεθνές Ερευνητικό Δίκτυο Eastbordnet. Βερολίνο, 11-12/01/2013.
- Skeldon, R., (1993). The Migration and Settlement of Hong Kong Chinese in Australia. In: R. Skeldon (ed) *Reluctant Exiles? Migration from Hong Kong and the new Overseas Chinese*. Armonk, NY: M.E. Sharpe, pp.183-96.
- Skutnabb-Kangas, T. (1984). *Bilingualism or Not. The Education of Minorities*. Cleventon: Multilingual Matters.
- Smith, C., & Lundquist Denton, M. (2005). *Soul Searching: The Religious and Spiritual Lives of American Teenagers*. USA: Oxford University Press.
- Smith, C., Faris R., Denton, M.L., & Regnerus, M. (2003). Mapping American Adolescent Subjective Religiosity and Attitudes of Alienation towards Religion: A Research Report. *Sociology of Religion*, 64 (1) pp. 111-133.
- Smith, E. (2009). “Gap-fillers” or “clan destroyers”? Transnational female solidarity towards kin in the region of Fier. *South Eastern European and Black Sea Studies*, (9) pp. 555-573.
- Spradley, J.P. (1979). *The Ethnographic Interview*. Chicago: Holt, Rinehart and Winston,

- Spyridakis M., Christodoulou M., Giannakopoulou E., (2020), ‘Intergenerational transformations of vulnerability: Life trajectories of Albanian migrants in Athens’. In: Th. Fouskas (ed), *Immigrants, Asylum Seekers and Refugees in Times of Crisis, European Public Law Organisation*, (forthcoming), pp. 1-21.
- Spyridakis, M. (ed), (2018). *Market Versus Society*. Anthropological Insights, Switzerland: Palgrave-Macmillan.
- Spyridakis, M. (2018) “A Classless Anthropology?” in *Dialectical Anthropology* 42(7) <https://doi.org/10.1007/s10624-017-9480-7>
- Spyridakis, M. & Christodoulou, M. (2016). Upwardly mobile working-class adolescents: a biographical approach on habitus dislocation. *Cambridge Journal of Education*, (47) pp.1-21. 10.1080/0305764X.2016.1161729.
- Stecklov G., Carletto G., Azzarri, C. & Davis, B. (2010). Gender and Migration from Albania. *Demography*, 47, pp.935-61. 10.1007/BF03213734.
- Story, M. & Childs, P. (2002). *British Cultural Identities*. London: Routledge.
- Styliou, L. (2006). The Albanian migrant family: negotiating gendered ideologies and practices. Paper presented at International Conference ESSHC 2006, organised by the IISH Amsterdam, 22-26/3/2006.
- Susen S. and Simon B.S. (2011). *The Legacy of Pierre Bourdieu: Critical Essays*, Anthem Press.
- Tajfel, H. & Turner, J.C. (1986). The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. In: S. Worchel, S. and W.G. Austin, (eds). *Psychology of Intergroup Relation*. Chicago: Hall Publishers, pp. 7-24.
- Tajfel, H. (1981). *Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of inter-group conflict. In: W. G. Austin & S. Worchel (eds.). *The social psychology of inter-group relations* pp. 33–47.
- Tayeb El, F. (2006). *European Others: Queering Ethnicity in Postnational Europe*. Minneapolis: Minnesota University Press,
- Taylor, C. (1994). *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity* Cambridge Mass. Harvard University Press.

- Teney, C., Devleeshouwer, P. & Hanquinet, L., (2013). Educational aspirations among ethnic minority youth in Brussels: Does the perception of ethnic discrimination in the labour market matter? A mixed method approach. *Ethnicities*, 13 (5), 584-606.
- Toppelberg C.O. & Collins BA. Language, culture, and adaptation in immigrant children. *Child Adolescence Psychiatr Clin N Am.* 2010.19(4), pp. 697-717.
- Traianou, A. (2014). The centrality of ethics in qualitative research. In: P. Leavy (ed.), *The Oxford handbook of qualitative research*. New York: Oxford University Press, pp 62-77.
- Trudgill, P. (2003). *A Glossary of Sociolinguistics*, Oxford: Oxford University Press.
- Tsokalidou, R. (2005). Raising Bilingual Awareness in Greek Primary Schools. *Journal of Bilingual Education and Bilingualism* . 8(1), pp. 48-61.
- Tsoukala, A., (1999). The Perception of the “Other” and the Integration of Immigrants in Greece. In: A. Geddes & A. Favell, (eds). *The Politics of Belonging: Migrants and Minorities in Contemporary Europe*, London: Ashgate, pp. 109-124.
- United Nations Development Program (UNDP, 2005). National and Human Development Report-Albania (2005): Pro-Poor and Pro-Women Policies and Development in Albania: Approaches to Operationalizing the MDGs in Albania. Tirana: United Nations Development Programme.
- Valenta, M., (2008). The Workplace as an Arena for Identity Affirmation and Social Integration of Immigrants, (2).
- Van Ausdale, D. & Feagin, J. (2001). *The First R: How Children Learn Race and Racism*, Lanham, MD: Rowman and Littlefinger.
- Van Dijk, T.A., (1996). Discourse, Cognition and Society. *Discourse and Society*, 7(1).
- Van Zenderen, K.L.J. (2010). Young Migrants Transition from School to Work: Obstacles and Opportunities. Part of the TRESEGY European Programme.
- Vathi, Z. & King, R. (2011). Return Visits of the Young Albanian Second Generation in Europe: Contrasting Themes and Comparative host country perspectives. *Mobilities*, 6 (4), pp. 503-518.

- Vathi, Z. (2015). *Migrating and settling in a mobile world: Albanian migrants and their children in Europe*. Springer.
- Vathi, Z., & Duci, V., (2016). Making other dreams: The impact of migration on the psychosocial wellbeing of Albanian-origin children and young people upon their families' return to Albania. *Childhood*, 23(1), pp.53–68.
- Vathi, Z., & King, R., (2013) 'Have you got the *British?*': Narratives of migration and settlement among Albanian-origin immigrants in London, *Ethnic and Racial Studies*, 36(11), pp. 1829-1848.
- Vathi, Z., (2010). A Matter of Power? Ethnic Identification and Integration of Albanian Origin Immigrants in Thessaloniki. *Working Paper no 62*, University of Sussex, Sussex Centre for Migration Research.
- Vathi, Z., (2011). Religious identity and integration of the Albanian second generation in Europe. *In: Global Migration and Multiculturalism: Religion, Society, Policy and Politics, 28 - 29th June*, University of Surrey, UK.
- Vathi, Z., (2011). *The children of Albanian Immigrants in Europe. Ethnic Identity, Transnational Ties, and Pathways of Integration*. PhD Diss, University of Sussex.
- Vathi, Z., 2015. *Migrating and settling in a mobile world: Albanian Migrants and their Children in Europe*, IMISCOE Research Series, Springer Open.
- Veltman, C. (1991). Theory and Method in the Study of Language Shift. In: R. Dow, (ed) *Focus on Language and Ethnicity. Essays in honor of Joshua A. Fishman*. John Benjamin's Publishing Company.
- Vickers, M. & Pettifer. J. (1997). *Albania: From Anarchy to a Balkan Identity*. New York: NYU Press.
- Villa, D. & Rivera-Mills, S. (2009). An integrated multi-generational model for language maintenance and shift. The case of Spanish in the Southwest. *Spanish in Context*. 6, pp.26-42.
- Vullnetari, J., (2012). Women and migration in Albania: A view from the village, *International Migration*, 50(5), pp. 169-188.
- Vullnetari, J.(2007). *Albanian migration and development: state of the art review* (IMISCOE Working Papers, 18) Amsterdam, NL. IMISCOE (International Migration, Integration and Social Cohesion).

- Vulnettari, J., (2012). *Albania on the Move: Links Between Internal and International Migration*. Amsterdam University Press.
- Vuong, A, Murray, Z. & Aneja, A. *The role of the Second Generation in Tomorrow's Workforce*. Center for American Progress, 8/2013.
- Wacquant, L. (1989). Towards a Reflexive Sociology: A Workshop with Pierre Bourdieu, *Sociological Theory* .7(1), pp. 26-63.
- Waldinger, R. & Feliciano, C. 2004. Will the new second generation experience 'downward assimilation'?, *Segmented Assimilation re-assessed*. *Ethnic and Racial Studies*, 27 (3), pp. 376-402.
- Walther, A. (2006). Regimes of youth transitions: Choice, flexibility and security in young people's experiences across different European contexts. *YOUNG*, 14(2), pp. 119–139.
- Waters J. & Brooks R. (2011). Introduction in International Transnational Spaces of Education, *Globalization Societies and Education*, 9 (2) pp. 155-160.
- Watson, P. (1993). Eastern Europe's Silent Revolution: Gender. *Sociology*, 27(3), pp. 471–487.
- Watts, G.H. (2010). Ethical and Practical Challenges of participant observation in sensitive health research. *International Journal of Social Research methodology* 14(4), pp. 301-312.
- Weinreich, P.(1989). Variations in Ethnic Identity. Identity Structure Analysis. In: K. Liebkind, (ed). *New Identities in Europe. Immigrant Ancestry and the ethnic identity of youth*. Aldershot. Hants: Gower, pp. 41-76.
- Weisner, T.S., 1996. Why ethnography should be the most important method in the study of human development. In: Jessor, R., Colby, A., Shweder, R.A. (Eds.), *Ethnography and Human Development. Context and Meaning in Social Inquiry*. University of Chicago Press, Chicago, pp. 305-324.
- Willis, P. (1977). *Learning to Labor: How Working Class Kids get Working Class Jobs*. New York: Columbia University Press, Morningside Edition.
- White, P. (2007). *Education and Career. A New Model of Decision Making*. New York, Palgrave MacMillan.

- Willig, C. (2008). *Introducing Qualitative Research in Psychology*. Berkshire McGraw-Hill.
- Wu, Z., Schimmele, C., & Hou, F., (2012). Self-Perceived Integration of Immigrants and Their Children. *The Canadian Journal of Sociology*. 37. pp.381-408.
- Xie, Y. & Greenman, E. (2005). *Segmented Assimilation Theory: A Reformulation and Empirical Test*, Population Studies Center Research, Report 05-581, Michigan.
- Yakushko, O., (2013). Immigration and Social Class. In: Liu, W.M., (ed) *The Oxford Handbook of Social Class in Counseling* . on line.
- Yazici, Z., & İltter, Bi., & Glover, P., (2010). How bilingual is bilingual? Mother-tongue proficiency and learning through a second language. *International Journal of Early Years Education*. 18, pp. 259-268.
- Young, A. & Twigg, K. (2009). “Sworn Virgins” as Enhancers of Albanian Patriarchal Society in Contrast to Emerging Roles for Albanian Women. *Etnoloska tribina* 32 (39), pp. 117-134.
- Zenelaga, B., 2011. School Achievement as medium for Intergenerational Social Mobility between Immigrants: A case study. *European Scientific Journal*, 11, 1-18.
- Zhao, M. and Zi, Y., (2014). Challenges of Introducing Participant Observation to Community Health Research ISRN Nursing, 1-7. [Dx.doi.org10.1155/2014/802490](https://doi.org/10.1155/2014/802490).
- Zhou, M., 1997. Segmented Assimilation: Issues, Controversies, and Recent Research on the New Second Generation. *International Migration Review* 31 (4), 825-858.
- Zhou, M., and Bankston, C.L., (1998). *Growing Up American. How Vietnamese Children adapt to life in the US*, Russell Sage Publications.
- Zinn, D.L., 2005. The second generation of Albanians in Matera: the Italian experience and prospects for future ties to Homeland. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 7 (2), 259-277.

- Zittoun, T., (2006). *Transition: Development through symbolic resources* . Greenwich. Connecticut: Information Age.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελά, Ε. (επιμ.) (2017). *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Αθανασίου, Α. & Τσιμουρή, Γ. (2013). Χαρτογραφώντας τη βιοπολιτική των συνόρων: Σώματα, τόποι, απεδαφοποιήσεις. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Ειδικό Τεύχος: Μετανάστευση, Φύλο και Επισφάλειες σε Συνθήκες Κρίσης*, 140, (140-141), σ. 3-37.
- Ακριτίδης, Α., Ανθόπουλος Κ. & Παπαδόπουλος, Σ (2007). Διδακτικές Προσεγγίσεις της ελληνικής γλώσσας στα διαπολιτισμικά σχολεία του Ν. Θεσ/νίκης. *Επιστημονικό Βήμα*, τ. 6.
- Alheit, Peter & Bergamini, Stefania (1998). Βιογραφική έρευνα και έρευνα ιστοριών ζωής. Μια νέα ποιοτική προσέγγιση στις κοινωνικές επιστήμες: μια εισαγωγή. Στο: Παπαϊωάννου, Σ., Alheit, P., & Salling Olesen, H., (επιμ.). *Κοινωνικός μετασχηματισμός, εκπαίδευση και τοπική κοινωνία*, Ρέθυμνο/Ανώγεια: Έκδοση Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ.121-133.
- Αλεξίου, Θ., (2002). Πολιτική Οικονομία του σώματος: Από το πραγματοποιημένο σώμα στο άκεντρο σώμα». Στο: Πουρκός, Μ., (επιμ.), *Ενσώματος νους και πλαισιοθετημένη γνώση και εκπαίδευση*, Αθήνα: Gutenberg, σ.155-176.
- Alvaro, D., Μαρβάκης, Α., Παρσάνογλου, Δ. & Πετράκου, Η., (2006) 'Βιώματα, κοινωνικές ταυτότητες και μορφές συλλογικής έκφρασης νέων μεταναστευτικής προέλευσης', *Αυγή*, 13.03.2006.
- Ανάγνου, Μ., (2012). *Ευρωπαϊκή Πολιτική της Ελλάδας και Παράνομη μετανάστευση*. Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Ερευνητών στην Ευρωπαϊκή και Εξωτερική Πολιτική.
- Αντωνοπούλου, Α., Καρακάση, Α., & Πετροπούλου, Π., (2015). *Συγκριτολογία. Θεωρία και Πράξη*[ηλεκτρ. βιβλ.]. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/4329>

- Αυγητίδου, Σ. (2006). Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα και κριτικός ρεαλισμός. Στο: Ιωσηφίδης Θ. και Σπυριδάκης, Μ., (επιμ). *Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα. Προσεγγίσεις και Ανάλυση Δεδομένων*. Αθήνα: Κριτική.
- Babbie, E. (2011). *Εισαγωγή στην Κοινωνική Έρευνα*. Αθήνα:Κριτική
- Banks, M. (2005). *Εθνοτισμός. Ανθρωπολογικές Κατασκευές*. Αθήνα: Ελληνικά Γραμματα.
- Βάιου Ν. & Χατζημιχάλης, Κ. (1997). *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*. Αθήνα: Εξάντας
- Βαμβουκάς, Μ. & Χατζηδάκη, Α.(2000). Πρακτικά Συνεδρίου Μάθηση και Διδασκαλία της Ελληνικής ως Μητρικής και ως Δεύτερης Ξένης Γλώσσας, Ρέθυμνο, Παν/μιο Κρήτης 6-8/10/2000, Ατραπός.
- Βαλασσά, Φ., Γιαννέλη, Τ., Κουβέλη, Α. & Λάσδα, Κ. (2010). Στάσεις και Αντιλήψεις Ελλήνων για την Αλβανική μετανάστευση και τους Αλβανούς, *Σειρά ερευνητικών εργασιών*, 16, (13), σ. 293-310.
- Βεντούρα, Λ., (1994). *Μετανάστευση και Έθνος. Μετασχηματισμοί στις Συλλογικότητες και τις Κοινωνικές Θέσεις*. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Μνήμων.
- Βεντούρα, Λ. (2011) (επιμ.). *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα. διαδικασίες αφομοίωσης, ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*. Αθήνα: Νήσος.
- Βλαχάδη, Μ. (2009). *Μετανάστευση-Κοινωνικός αποκλεισμός και Πολιτικές Ένταξης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Βόνδα, Ε., Ιορδανίδου, Α., Καπετανόπουλος, Α., Πορφύρη, Ι. & Τσιβίκης, Ν. (2007). *Η γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα. Τα ευρήματα της Πανελλήνιας Έρευνας του ΚΕΘΙ*. Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- Bird, M., Hammersley, M., Gomm, R., & Woods, P. (1999). *Εκπαιδευτική Έρευνα στη Πράξη .Εγχειρίδιο μελέτης*. Πάτρα. ΕΑΠ.
- Bourdieu Pierre & Passeron J.C. (2014). *Η αναπαραγωγή: Στοιχεία για μία θεωρία του εκπαιδευτικού συστήματος*. Αθήνα:Αλεξάνδρεια.
- Bourdieu Pierre & Passeron J.C. (1996). *Οι Κληρονόμο., Οι Φοιτητές και η Κουλτούρα*, μετάφραση Παναγιωτόπουλος Ν.-Βιδάλη. Αθήνα:Καρδαμίτσα.
- Γαζάκης, Α., Συρρή, Δ., Τάκης, Α.,(2017). *Ρατσισμός και Διακρίσεις στην Ελλάδα σήμερα*. Αθήνα: εκδόσεις Ιδρύματος Χ. Μπελ.

- Cummins, J. (1999). *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση. Εκπαίδευση με σκοπό την Ενδυνάμωση σε μια Κοινωνία της Ετερότητας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γεωργογιάννης, Π., (1997). *Θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γιαννακοπούλου, Ε. & Σπυριδάκης, Μ. (2017). Εργασιακή Επισφάλεια και Τροχιές Ζωής: Η περίπτωση της δεύτερης γενιάς μαθητών μεταναστών. Στο: Καρακιουλάφη, Χ., & Σπυριδάκης, Μ. (επιμ). *Κοινωνία, Ανεργία και Κοινωνική Αναπαραγωγή*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 228-272.
- Giddens, A. (2001). *Οι συνέπειες της Νεωτερικότητας*. Αθήνα: Κριτική.
- Γκέφου - Μαδιανού, Δ. (1999). *Πολιτισμός και εθνογραφία : Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (Ανθρωπολογικοί Ορίζοντες).
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2003). Εννοιολογήσεις του Εαυτού και του Άλλου. Ζητήματα Ταυτότητας στη Σύγχρονη Ανθρωπολογική Θεωρία. Στο: Γκέφου-Μαδιανού (επιμ). *Εαυτός και Άλλος. Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γκόβαρης, Χ. (2002). Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Τα Ελληνικά ως Δεύτερη ή ξένη Γλώσσα στο Νηπιαγωγείο, *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, 2, σ. 30-36.
- Γκόβαρης, Χρ., Θεοδωροπούλου, Ε. & Κοντάκος, Α., (επιμ.) (2006). *Η Παιδαγωγική Πρόκληση της Πολυπολιτισμικότητας. Ζητήματα Θεωρίας και πράξης της Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής*. Αθήνα: Ατραπός.
- Γκότοβος, Α. (2002). *Εκπαίδευση και Ετερότητα, Ζητήματα Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γκότοβος, Α. και Μάρκου, Γ. (2003-2004). *Παλινοστούντες και αλλοδαποί μαθητές την ελληνική εκπαίδευση*. Αθήνα: ΠΙΟΔΕ.
- Glesne, C. (2018). *Η ποιοτική έρευνα. Οδηγός για νέους επιστήμονες*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γογωνάς, Ν. (2010). Γιατί η νέα γενιά Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα χάνει τη γλώσσα της; *Πολύδρομο*, 3, σ. 28-34.
- Γούμενος, Θ. (2017). Εθνοτικές και εθνικές ταυτότητες: κονστρουκτιβισμός, σχεσιακή θέαση και αναλυτικά ζητήματα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 38, σ.33-50.

- Κωστούλα-Μακράκη, Ν. (2001). *Γλώσσα και Κοινωνία. Βασικές έννοιες*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Δαλκαβούκης, Β. (2015). *Γράφοντας Ανάμεσα. Εθνογραφικές Δοκιμές με αφορμή το Ζαγόρι*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Δαμανάκης, Μ. (1987). *Μετανάστευση και Εκπαίδευση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δαμανάκης Μ., & Σκουρτου, Ε. (2001). Ζητήματα ορολογίας σχετικά με τη διγλωσσία και τη δίγλωσση εκπαίδευση. *Μάθηση και Διδασκαλία της Ελληνικής ως Μητρικής και ως Δεύτερης Γλώσσας. Πρακτικά συνεδρίου. Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 6-8, Β', Αθήνα: Ατραπός, (σ.88-98)*.
- Δαμανάκης, Μ., (2007). Ελληνική Γλώσσα και Διασπορά. Στο: Ντίνα Κ., & Χατζηπαναγιωτίδη, Α., (επιμ). *Η ελληνική γλώσσα ως δεύτερη/ξένη*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου-Μάιος 2006, Studio University Press.
- Δημητρίου, Σ., (2017). *Κοινωνική Εξέλιξη και σχέσεις δύναμης . Η μεθοδολογία των επιστημών του ανθρώπου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Δραγώνα, Θ. (2004). Ταυτότητες και εκπαίδευση. *Κλειδιά και Αντικλειδιά*. ΥΠΕΠΘ/Πανep. Αθηνών, (www.kleidiakaiantikleidia.net).
- Δραγώνα, Θ & Φραγκουδάκη, Α. (2008). *Πρόσθεση όχι αφαίρεση. Πολλαπλασιασμός, όχι διαίρεση. Η μεταρρυθμιστική παρέμβαση στην εκπαίδευση στη μειονότητα της Θράκης*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Δρακάκη, Μ., Παπαδάκης, Ν., Κυρίδης, Α. & Παπαργύρης, Α. (2013). Το προφίλ του NEET στην Ελλάδα. Στο: Ν. Παπαδάκης (επιμ). *Βαρόμετρο Απόντων: NEETS (Young people not in Education , Employment or Training) στην Ελλάδα*. Αθήνα: Σιδέρη, σ. 209-240
- Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (2008-2013) ΕΛΣΤΑΤ. Διαθέσιμες στο: www.statistics.gr/el/statistics/pop.
- Eriksen, T.H. (2007). *Μικροί Τόποι, Μεγάλα Ζητήματα. Μία Εισαγωγή στην Κοινωνική και Πολιτισμική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Κριτική.
- Jenkins, R. (2007). *Κοινωνική Ταυτότητα*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Ζωγραφάκης Σ., Κόντης, Α. & Μητράκος, Θ. (2009), *Τα βήματα των μεταναστών στην ελληνική οικονομία*. Εκδόσεις Ι.ΜΕ.ΠΟ.
- Ζωγραφάκης, Σ. & Κασίμης, Χ., 2014. Ελληνική οικονομία και μετανάστες: Χτες...σήμερα...αύριο. Στο: Μ. Μασουράκης & Χρ. Γκόρτσος (επιμ).

Ανταγωνιστικότητα για ανάπτυξη: Προτάσεις πολιτικής. Έκδοση Ελληνικής Ένωσης Τραπεζών, σ. 381-396.

- Θανοπούλου, Μ., & Πετρονώτη, Μ. (1987). Βιογραφική προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 64(64), σ.20-42. doi:<http://dx.doi.org/10.12681/grsr.641>
- Θεοδωρίδης, Π., (2001). Προσωπική Ταυτότητα, Εθνική Ταυτότητα και Ιδιότητα του Πολίτη. *Επιστήμη και Κοινωνία* τ.5-6/2001.
- Θεριανός, Κ.,(2/3/2010). Μετανάστες δεύτερης γενιάς στην Ελλάδα: από τα διεθνή σύνορα στα «κοινωνικά εσωτερικά σύνορα της μεγαλόπολης». *Historin*, a review of the past and other stories (on line).
- Ιωσηφίδης, Θ. & Σπυριδάκης, Μ., (2006). *Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα. Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις και Ανάλυση Δεδομένων*. Αθήνα: Κριτική.
- Καλοφορίδης, Β. (2014). *Ταυτότητα, Μετανάστευση και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Εκπαιδευτικός Κύκλος, 2(1).
- Καμπούρη, Ν., Στρατηγάκη, Μ., Ζαββού, Α. (2013). *Φύλο, Μετανάστευση, Διαπολιτισμικότητα*. Αθήνα: Νήσος.
- Καπλάνι, Γ., (2002). Θρησκεία και Αλβανική Εθνική Ταυτότητα: Μύθοι και Πραγματικότητες. *Σύγχρονα θέματα*, 81, σ.51-57.
- Καραγιάννης, Ε. (2006). Μετανάστευση, Διεθνικότητα, Κινητικότητα. *Σύγχρονα Θέματα*. 92, σ. 23-30.
- Καρακιουλάφη, Χ. (2013). Το βίωμα της ανεργίας και η αντίληψη της εργασίας: Η περίπτωση των καλλιτεχνικών επαγγελμάτων. Στο: Μ. Σπυριδάκης (επιμ). *Ανεργία και εργασιακή ανασφάλεια. Όψεις ενός εμμένοντος κινδύνου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.121-148
- Καρακιουλάφη, Χ., Σπυριδάκης, Μ., Γιαννακοπούλου, Ε., Καραλής, Δ. & Σώρρος, Γ. (2014). *Ανεργία και Εργασιακή Επισφάλεια. Διαστάσεις και Επιπτώσεις σε Καιρό Κρίσης*. Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- Καραμεσίνη, Μ. (2006). Από την Εκπαίδευση στην Αμοιβόμενη Εργασία. Εμπειρική Διερεύνηση της Εργασιακής Ένταξης των Νέων στην Ελλάδα. *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 1 (1),σ. 67-84.
- Καρύδης, Β. (2004). Το ζήτημα της δεύτερης γενιάς : Έγκλημα και Μετανάστευση Στο: Παύλου Μ. & Δ. Χριστόπουλος (επιμ). *Η Ελλάδα της*

Μετανάστευσης : Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη.
Αθήνα: Κριτική, ΚΕΜΟ, σ.205-232.

- Καρύδης, Β.(1996). *Η εγκληματικότητα των Μεταναστών στην Ελλάδα.* Αθήνα: Παπαζήση.
- Κάτσας, Γ. (2013). Ο «σκληρός πυρήνας της ανεργίας», οι μετανάστες και ο κοινωνικός αποκλεισμός: Διερεύνηση των σχέσεων και των αντιθέσεων. Στο: Μ. Σπυριδάκης (επιμ). *Ανεργία και εργασιακή ανασφάλεια. Όψεις ενός εμμένου κινδύνου.* Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.105-120.
- Κεσίδου, Α., (2008). Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Μια Εισαγωγή. Ένταξη παιδιών παλιννοστούντων και αλλοδαπών στο σχολείο (γυμνάσιο). Στο Μαυροσκούφης, Δ.Κ., (επιμ.), *Οδηγός Επιμόρφωσης. Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Αγωγή,* Θεσσαλονίκη, σ. 21-36.
- Κονιόρδος, Σ. (2006). Κοινωνικό Κεφάλαιο: Μεταξύ θεωρητικής σαφήνειας και σύγχυσης, *Επιστήμη και Κοινωνία, Επιθεώρηση πολιτικής και ηθικής θεωρίας,* Τεύχος16.
- Κοντιάδης, Ξ., & Παπαθεοδώρου, Θ. *Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής.* Αθήνα: Παπαζήση.
- Κοκκαλή, Ι., (2011). Στρατηγικές Ενσωμάτωσης και Μορφές Προσαρμογής των Αλβανών Μεταναστών στην Ελληνική κοινωνία: Το παράδειγμα της Θεσ/νικης. Στο: Μωυσίδης, Α. & Δ. Παπαδοπούλου (επιμ). *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση των Μεταναστών στην Ελλάδα.* Αθήνα: Κριτική.
- Κουντούρη, Φ. (2016). Ο οικονομικός μετανάστης στην πολιτική ατζέντα: η δημόσια συγκρότηση του μεταναστευτικού ζητήματος στη μεταπολίτευση. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* 128.
- Κρέτση, Γ. (2003). Σύγχρονες και Ιστορικές Διαστάσεις της Ανθρωπονομικής Συμπεριφοράς στην Αλβανική Κοινωνία. *Μνήμων,* 25, σ. 111-145.
- Κτιστάκης, Γ. (επιμ) (2001). *Μετανάστες, ρατσισμός, ξενοφοβία. Από τη θεωρία στην πράξη,* Αθήνα: Σάκκουλα.
- Κυριαζή, Ν.(2001). *Η Κοινωνιολογική Έρευνα: Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών.* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κυριαζής, Δ., & Χατζηδάκη, Α.(2005). Στάσεις Αλβανών μεταναστών απέναντι στη διγλωσσία των παιδιών τους. *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για την*

Ελληνική Γλωσσολογία (Ρέθυμνο, 18-21 Σεπτεμβρίου 2003), Ρέθυμνο, τ. Β' 860-868.

- Κωστούλα-Μακράκη, Ν. (2001). *Γλώσσα και Κοινωνία. Βασικές έννοιες. Μεταίχμιο.*
- Λαμπριανίδης, Λ., & Λυμπεράκη, Α. (2001). *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη: Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας.* Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Μάγος, Κ. «Συνέντευξη ή Παρατήρηση; Η έρευνα στη σχολική πράξη». *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, τ. 10.
- Μαλιγκούρδη, Χ. (2014). *Τμήματα Διδασκαλίας Εθνοτικών Γλωσσών στην Ελλάδα* https://www.researchgate.net/publication/313025214_Tmemata_Didas_kalias_Ethnotikon_Glosson_sten_Ellada.
- Μαλούτας, Θ. (2016). *Διαγενεακή Κοινωνική Κινητικότητα: Κοινωνικά άνιση πρόσβαση των νέων στην εκπαίδευση και το επάγγελμα στη δεκαετία του 2000.* [Διαθέσιμο στο <http://www.athenssocialatlas.gr>]
- Μάμμου, Α. (2015). *Προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι εκπαιδευτικοί κατά τη διδασκαλία αλλοδαπών και παλιννοστούντων μαθητών και οι τρόποι επίλυσή τους.* Στο: *Ετερότητα και Εκπαίδευση*, (Πρακτικά 19^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου, 10-12 Ιουλίου), Τόμ. 1. Πάτρα: Διαπολιτισμική Αγωγή και Εκπαίδευση, σ. 79- 91.
- Μαντζανάς, Μ. (2016). *Αφομοίωση και εθνική συνείδηση των μεταναστών: Όψεις δικαίου και κοινωνικοπολιτικές παράμετροι. Η κοινωνική πολιτική, με φιλοσοφική, ψυχολογική και παιδαγωγική θεώρηση.* Αθήνα : Παπαζήση,
- Μαντζούφας, Π. (2011). *Θρησκεία και Εκπαίδευση. The Books Journal*, Τεύχος 7.
- Μάνος, Ι., Παπαδοπούλου, Δ. & Μακρυγιάννη, Β. (2017). *Κοινότητες στην Ελλάδα. Communities in Greece. Μελετώντας Πτυχές της Αλβανικής Μετανάστευσης στην Ελλάδα.* CDRSEE. Θεσ/νικη.
- Μαρβάκης, Α., Παρσάνογλου, Δ., Παύλου, Μ., (2001) (επιμ). *Η Μετανάστευση στην Ελλάδα.* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μάρκου, Γ.(1997). *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση. Ελληνική και διεθνής εμπειρία.* Αθήνα: Ηλεκτρονικές τέχνες.

- Μαρούκης, Θ. (2009). Άτυπη Οικιακή εργασία και μετανάστευση: Ευκαιρία προς μία διαφορετική θεώρηση της αγοράς εργασίας. *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 4 (1), σ.95-108.
- Μητράκος, Θ. (2013). Η συμβολή των μεταναστών στην ελληνική οικονομία: Μετά-ανάλυση των εμπειρικών ευρημάτων. *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 8(2), σ. 87-106.
- Μιχαήλ, Δ. (1992). *Έθνος, Εθνικισμός και Εθνική Συνείδηση*. Λεβιάθαν.
- Μιχαήλ, Δ. (2010). Γλωσσική Διατήρηση/Μετατόπιση στη Δεύτερη Γενιά Μεταναστών στην Ελλάδα: Κοινωνική Ενσωμάτωση και Κινητικότητα, *Εθνολογία*, 14, σ. 207-222.
- Μιχαήλ, Δ., (2014). *Αλβανική Μετανάστευση στην Ελλάδα. Μελέτες και Ζητήματα: Ανθρωπολογικές και Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*. Θεσσαλονίκη:Σταμούλη.
- Μπεζεβέγκης, Η., Ντάλλα, Μ., Παυλόπουλος, Β., Γεωργαντή, Κ., & Μυλωνάς, Κ., (2010). Μετανάστευση και εκπαίδευση. Ερευνητική αναφορά, Ευρωπαϊκό Ταμείο Ένταξης Υψηλών Τρίτων Χωρών στην Ελλάδα, Ετήσιο Πρόγραμμα 2008, Προτεραιότητα 2, Δράση 2.1. Καθορισμός δεικτών για την αξιολόγηση των πολιτικών ένταξης των υψηλών τρίτων χωρών στην ελληνική κοινωνία.
- Μυλωνάς, Θ. (1994). Εισαγωγικές Επισημάνσεις πάνω στη θεωρία του Pierre Bourdieu. Στο: Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, & Ν. Παναγιωτόπουλος. *Pierre Bourdieu: Κοινωνιολογία της Παιδείας*. Αθήνα, Καρδαμίτσα-Δελφίνοι, σ.76-95
- Narotzky S. (2007). *Οικονομική Ανθρωπολογία. Νέοι Προσανατολισμοί*. Αθήνα:Σαββάλας
- Νιτσιάκος, Β. (2006). Θρησκεία και Εθνική Ταυτότητα στην Αλβανία: Η περίπτωση των Μπεκτασήδων. Εισήγηση στο Α΄ Επιστημονικό Συνέδριο του Τμήματος Βαλκανικών Σπουδών με θέμα: *Διαστάσεις της μετάβασης και η ευρωπαϊκή προοπτική των χωρών της Βαλκανικής*, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα, 10-12/11/2006.
- Ναγόπουλος, Ν. (2015). *Γνώση, Μέθοδος και Κοινωνική Πράξη. Από τη Γνωσιοθεωρία στην Κοινωνιολογία της Γνώσης*. ΣΕΑΒ
- Narotzky, S., (2017) Η πρόκληση της Κοινωνικής Αναπαραγωγής σε περιόδους κρίσης: Οι εντάσεις μεταξύ των γενεών στην Ισπανία. Στο Καρακιουλάφη, Χ., & Σπυριδάκης, Μ. (επιμ). *Κοινωνία, Ανεργία και Κοινωνική Αναπαραγωγή*. Αθήνα: Gutenberg, σ. 139-175.

- Νικολάου, Σ.Μ.(2009) *Θεωρητικά Ζητήματα στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Νικολάου, Γ.(2000). *Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο δημοτικό σχολείο: Από την ομοιογένεια στην πολυπολιτισμικότητα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ξυπολυτάς, Ν. (2013). *Εσωτερική οικιακή εργασία. Η συμβολή της οικογένειας και των σχέσεων αλληλεγγύης στην αναπαραγωγή της εργασίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παλαιολόγου - Γκικοπούλου, Κ. (2005). *Ένα διεθνές curriculum για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση : Αναλυτικά προγράμματα σε Ελλάδα και Γερμανία: Χθες, σήμερα, προοπτικές*. Αθήνα : Ιδιωτική Έκδοση
- Πανταζή, Β. & Πανταζή-Φρισύρα, Σ. (2016). Participant observation, a tool for intercultural research in school and university education. Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση. 6. 10.12681/icodl.690.
- Πανταζόπουλος, Α., (2005). *Η Γαλλία φλέγεται. Η εξέγερση των προαστίων*. Αθήνα: Πόλις.
- Παπαδοπούλου Δ., & Μπάγκαβος, Χ. (2003). *Μεταναστευτικές Τάσεις και Ευρωπαϊκή Μεταναστευτική Πολιτική*. ΙΝΕΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Μελέτες 15.
- Παπαγεωργίου, Β. (2005). *Η οικιακή οικονομία στην περίπτωση μίας ομάδας μεταναστών από την Αλβανία: Όψεις διαχείρισης της μεταναστευτικής συνθήκης*. Έρευνα που διενεργήθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ.
- Παπαγεωργίου, Β. (2011). *Από την Αλβανία στην Ελλάδα, Τόπος και Ταυτότητα, Διαπολιτισμικότητα και Ενσωμάτωση (Μία ανθρωπολογική Προσέγγιση της Μεταναστευτικής Εμπειρίας)*. Αθήνα: Νήσος.
- Παπαγεωργίου, Η. Ν. (2013). *Θρησκεία και Μετανάστευση. Η κοινότητα των Σίχ στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Σφακιανάκη .
- Παπαθεοδώρου, Θ. Π. (2015). *Νομικό καθεστώς αλλοδαπών: Ελληνική και ευρωπαϊκή νομοθεσία*. Αθήνα : Νομική Βιβλιοθήκη.
- Παπαδοπούλου, Ε. (2009). *Ο ρόλος της μητρικής γλώσσας των αλλοδαπών μαθητών στην εκπαίδευση τους*. 12ο Διεθνές Συνέδριο, Διαπολιτισμική Εκπαίδευση - Μετανάστευση, Διαχείριση Συγκρούσεων και Παιδαγωγική της Δημοκρατίας. Πάτρα 19-21 Ιουνίου 2009.

- Παπαδοπούλου, Δ. (2007). *Πρώτη έκθεση αξιολόγησης για την Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση. Αξιολόγηση της Μεταναστευτικής Πολιτικής*, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ.
- Παπανδρέου, Π.Γ. (2013). *Παιδιά της μετανάστευσης στην Αθήνα: Η πολιτική του ανήκειν και οι σκοτεινές πλευρές της προσαρμογής*. Αθήνα: Νήσος
- Παπαχρήστος, Κ. (2011). *Διαπολιτισμική εκπαίδευση στο ελληνικό σχολείο*. Αθήνα: Ταξιδευτής
- Πασχαλιώρη, Β., & Μίλεση, Χ. (2005). Η ποιοτική μέθοδος της συμμετοχικής παρατήρησης. *Επισημάνσεις και Προβληματισμοί. Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, τ.10.
- Παπαταξιάρχης, Ε., Τοπάλη, Π. & Αθανασοπούλου, Α. (2008). *Κόσμοι της Οικιακής Εργασίας. Φύλο, Μετανάστευση και Πολιτισμικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του Πρώιμου 21^{ου} Αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Παυλόπουλος, Β., Μπεζεβέγκης, Η., & Γεωργαντή, Κ. (2012). Εθνική ταυτότητα και ψυχολογική προσαρμογή εφήβων μεταναστών. Στο: Α. Παπαστυλιανού (επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές: παλιννόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή*. Αθήνα: Gutenberg, σ. 91-125.
- Παυλόπουλος, Β., Ντάλλα, Μ., Καλογήρου, Σ., Θεοδώρου, Ρ., Μαρκούση, Δ., & Μόττη-Στεφανίδη, Φ. (2009). Επιπολιτισμός και προσαρμογή μεταναστών εφήβων στο σχολικό πλαίσιο. *Ψυχολογία*, 16(3), σ. 400-421.
- Παυλόπουλος, Β., Ντάλλα, Μ., Μόττη-Στεφανίδου, Φ. (2015). Μετανάστευση. Στο: Μόττη –Στεφανίδου, Φ. (επιμ). *Παιδιά και Έφηβοι σε έναν κόσμο που αλλάζει*. Αθήνα: Εστία, σ. 79-119.
- Παύλου, Μ. (2001). «Οι λαθρέμποροι του φόβου: ρατσιστικός λόγος και τύπος μιας υποψήφιας μητρόπολης». Στο: Μαρβάκης, Α., Παρσάνογλου, Δ. και Παύλου, Μ. (επιμ.) *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού «Νίκος Πουλιαντζάς». Ελληνικά Γράμματα.
- Παύλου, Μ., & Χριστόπουλος, Δ. (2004). Παράρτημα: Η Ελλάδα της μετανάστευσης με αριθμούς. Στο: Μ. Παύλου & Δ. Χριστόπουλος (επιμ). *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης: Κοινωνική Συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*. Αθήνα: Κριτική/ΚΕΜΟ, σ. 367-402.
- Πετράκου, Η. & Ξανθάκου, Γ. (2003). *Μετανάστευση και Εκπαίδευση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα, Παιδαγωγική

Εταιρεία Ελλάδας, Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου, Αθήνα 2002, Τόμος ΙΙ, σ. 905-921.

- Ρομπόλης, Σ. (2005). Οικονομία, Αγορά Εργασίας και Μετανάστευση στην Ελλάδα. Στο: Καψάλης, Α., & Λινάρδος-Ρυλμόν, Π., (επιμ). *Μετανάστευση, Πολιτική και Δικαιώματα των Μεταναστών*. Αθήνα: Μελέτες 22.
- Savage, M. & Warde, A. (1993). Αστική Κοινωνιολογία, Καπιταλισμός και Νεωτερικότητα. Αθήνα: Παπαζήση.
- Σελλά-Μάζη, Ε. (2001). *Διγλωσσία και κοινωνία. Η κοινωνιογλωσσολογική πλευρά της διγλωσσίας. Η ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα: Προσκήνιο.
- Σεργίδου, Θ., (2006). «Επίσημη Γλώσσα, Διάλεκτος και Κοινωνικός Αποκλεισμός». Στο: Σ.-Ν. Γεωργίου, Λ. Κυριακίδης & Κ. Χρίστου (επιμ.) *Σύγχρονη Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής*. Πρακτικά 6ου Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου. Λευκωσία: Πανεπιστήμιο Κύπρου, σ. 645–6.
- Σκούρτου, Ε. Βράτζαλης, Γκόβαρης, Χ. (2004). Μετανάστευση στην Ελλάδα και Εκπαίδευση: Αποτίμηση της υπάρχουσας κατάστασης – Προκλήσεις και Προοπτικές βελτίωσης, Πρόγραμμα 5, ΙΜΕΠΟ
- Σπυριδάκης, Μ. (2006). «Οι κοινωνικές και οικονομικές όψεις της απασχόλησης στη Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη Περάματος Πειραιά: αποτελέσματα έρευνας πεδίου». Στο: Θ. Ιωσηφίδης – Μ. Σπυριδάκης (επιμ), *Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων*. Αθήνα: Κριτική, σ. 75-108.
- Σπυριδάκης, Μ. (επιμ.) (2009). *Μετασχηματισμοί του Χώρου. Κοινωνικές και Πολιτισμικές Διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος.
- Σπυριδάκης, Μ. (2013). Εργασιακή ανασφάλεια και οικονομία της αγοράς. Η περίπτωση της καπνοβιομηχανίας «Κεράνης». *Εθνολογία*, 15, σ. 5-29.
- Σπυριδάκης, Μ. (2018). *Homo Precarius. Εμπειρίες Ευαλωτότητας στην Κρίση*. Αθήνα: Πεδίο.
- Σταμάτης, Π. Ι. (2005). Παιδαγωγική μη λεκτική επικοινωνία : Ο ρόλος της απτικής συμπεριφοράς στην προσχολική και πρωτοσχολική εκπαίδευση. Αθήνα : Ατραπός.
- Σταμέλος, Γ. & Βασιλόπουλος, Α. (2004). Ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική. Συγκρότηση, Θεματολογία, Μεθοδολογία υλοποίησης: Επιδράσεις στην ελληνική εκπαίδευση και κατάρτιση. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Τζιόβας, Η. Η ανάδευση των ταυτοτήτων. *Το Βήμα* online 6/11/11.

- Τζωρτζοπούλου, Μ. & Κοτζαμάνη, Α. (2008). *Η εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών. Διερεύνηση των προβλημάτων και της προοπτικής επίλυσής τους*. Κείμενα Εργασίας 2008/19, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Τριάρχη - Herrmann, Β. (2000). *Η διγλωσσία στην παιδική ηλικία. Μια ψυχολογολογική προσέγγιση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τριάρχη - Herrmann, Β. (2005). *Πολύγλωσσα παιδιά. Η αγωγή τους στην οικογένεια και στο σχολείο*. Θεσ/νίκη: Αφοι Κυριακίδη.
- Τριανταφυλλίδου, Α., & Γρόπα, Ρ., (2007). Η ελληνική εκπαιδευτική πολιτική και η πρόκληση της μετανάστευσης. Μια διαπολιτισμική άποψη της αφομοίωσης. *Κείμενο Πολιτικής*. ΕΛΙΑΜΕΠ.
- Τσακίρη, Δ. (2009). Οι κοινωνικές φαντασιακές σημασίες των χωρικών πρακτικών στην εκπαίδευση: Η περίπτωση της διαμόρφωσης του σχολικού χάρτη φοίτησης των μαθητών. Στο: Σπυριδάκης, Μ., (επιμ) *Μετασχηματισμοί του χώρου: κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος.τ.14, σ. 397-426.
- Τσιμουρή, Γ. (2009). "Φαντασιακές γεωγραφίες και διεθνικές μεταναστευτικές κοινότητες: νέο φαινόμενο ή παλιό σε συνθήκες ύστερου καπιταλισμού;" Στο: Σπυριδάκης, Μ., (επιμ) *Μετασχηματισμοί του χώρου: κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος.τ.14, σ. 201-226.
- Τσιμουρή, Γ. (2009). Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις της Μετανάστευσης στη μεταπολεμική Ελλάδα: ορισμένες υποθέσεις για μία αργοπορημένη σχέση. Στο : Γκέφου- Μαδιανού, (επιμ). *Όψεις Ανθρωπολογικής Έρευνας. Πολιτισμός, Ιστορία, Αναπαραστάσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 213-294.
- Τσιρώνης, Χ. & Παπαγεωργίου, Ν. (2013). Φύλο, Μετανάστευση και Οικονομική Κρίση στην Ελλάδα : Η τρέχουσα συζήτηση. *Culture and Research*, 2, σ.101-120.
- Τσιτσελίκης, Κ., (2004). Η θρησκευτική ελευθερία των μεταναστών: Η περίπτωση των μουσουλμάνων. Στο: Παύλου Μ. & Δ. Χριστόπουλος (επιμ). *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης: Κοινωνική Συμμετοχή, Δικαιώματα και η Ιδιότητα του Πολίτη*. Αθήνα : Κριτική, ΚΕΜΟ, σ.267-303.
- Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Τσιώλης, Γ. (2010). Η Επικαιρότητα της Βιογραφικής Προσέγγισης στην Ποιοτική Κοινωνική έρευνα. Στο: Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (επιμ.) *Ποιοτική*

Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα. Αθήνα: Τόπος, σ. 347-370.

- Τσιώλης, Γ. (2011). Η σχέση ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες: Από την πολεμική των «παραδειγμάτων» στις συνθετικές προσεγγίσεις; Στο: Μ. Δαφέρμος, Μ. Σαματάς, Μ. Κουκουριτάκης & Σ. Χιωτάκης (επιμ.) *Οι κοινωνικές επιστήμες στον 21ο αιώνα. Επίμαχα θέματα και προκλήσεις*. Αθήνα: Πεδίο, σ. 56-84.
- Τσοκαλίδου, Ρ. (2008). Η επαφή των γλωσσών στην εκπαίδευση: ένα κοινωνιογλωσσικό πολιτικό ζήτημα. Στο: *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα (Πρακτικά της Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 21-22 Απριλίου 2007)*, Γλώσσα και Κοινωνία, 28, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, σ. 402-412.
- Φερόνας, Α. (2008). *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνικές Συγκρούσεις. Ειδικά Θέματα του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού. Ανθολόγιο: Όψεις της Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Κοινωνίας*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Φερόνας, Α. (2017). Η Κοινωνική Διάσταση της «Ευρώπης 2020»: Ρητορική και Πραγματικότητα. *Κοινωνική Πολιτική*. 1. 65. 10.12681/sp.10547.
- Φούσκας, Θ., (2012). *Κοινότητες Μεταναστών και Εργασιακή Αντιπροσώπηση. Οι επιπτώσεις της χαμηλού κύρους εργασίας πέντε μεταναστευτικών ομάδων στη συμμετοχή των εργασιακών συλλόγων τους*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Φραγκουδάκη, Α. (1994). Ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης και η αξιοκρατία ενισχύουν την αναπαραγωγή της κοινωνικής εξουσίας. Στο: Ι. Λαμπίρη-Δημάκη & Ν. Παναγιωτόπουλος. *Pierre Bourdieu: Κοινωνιολογία της Παιδείας*. Αθήνα: Καρδαμίτσα-Δελφίνι, σ. 131-137.
- Foucault, M. (1976). *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Χαλιάπα, Α. (2009). *Η ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα: Η προβληματική της δεύτερης γενιάς*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. Τμήμα Γεωγραφίας.
- Χατζησωτηρίου, Χ. & Ξενοφώντος, Κ. (2014). *Διαπολιτισμική εκπαίδευση: Προκλήσεις, παιδαγωγικές θεωρήσεις και εισηγήσεις*. Αθήνα: Σαΐτα.

- Χαντζαρούλα, Π., (2007). Βιβλιογραφική Επισκόπηση: Μετανάστευση, Φύλο και Εργασία. *Κείμενα Ερευνητικής Ομάδας Προγράμματος «Εμφυλές Διαστάσεις της Μετανάστευσης» στη ΝΑ Ευρώπη.*
- Χαντζαρούλα, Π. (2016). Ανδρισμός, εργασιακές ταυτότητες και ιδιότητα του πολίτη στις αφηγήσεις των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα. *Ο Κόσμος της Εργασίας*, 3, (Μάρτιος) σ. 97-117.
- Χριστοδούλου, Μ. (2017). *Διαδρομές του Βίου μετά το Λύκειο. Λήψη απόφασης, ταυτότητες και ρίσκο στην εφηβεία.* Πάτρα: Orportuna.
- Χριστόπουλος, Δ. (2012). *Ποιος είναι Έλληνας Πολίτης:Τ ο καθεστώς της ιθαγένειας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα.* Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Χτούρης, Σ. & In4Youth (επιμ) (2014). *Διαδικασίες κοινωνικής ένταξης και ένταξης στην αγορά εργασίας των νέων σε περίοδο οικονομικής κρίσης.* In4Youth Research ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ, 28 Νοεμβρίου 2014.
- Ψημμένος, Ι. (1995). *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα.* Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.
- Ψημμένος, Ι. (2004). *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια. Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα.* Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ψημμένος, Ι. & Σκαμνάκης, Χ. (2008). *Οικιακή εργασία των μεταναστριών και κοινωνική προστασία: η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία.* Αθήνα: Παπαζήσης.